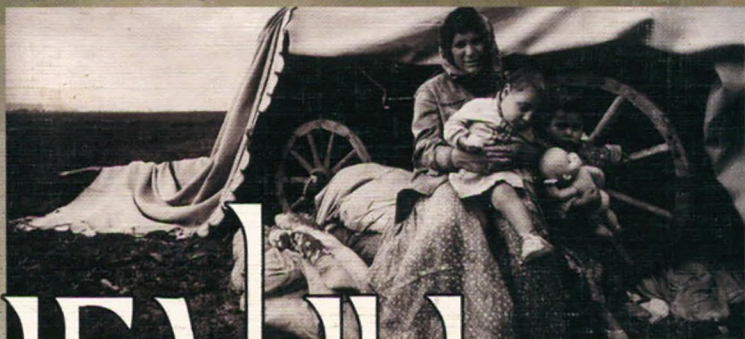

Ангус Фрэйзэр

ЦЫГАНЫ

ЦЫГЛЫ

THE GYPSIES

Angus Fraser

Blackwell
Publishers Inc
2000

ЦЫГАНЫ

Ангус Фрэйзэр

Мінск
“Тэхналогія”
2003

УДК 397.7
ББК 63.5
Ф93

Кніга выдана паводле дамовы
з Blackwell Publishers Ltd, 108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, UK

Пераклад зроблены з выдання:
Fraser, Angus. The Gypsies. — Second Edition. —
Blackwell Publishers Ltd, 2000. — 362 p.

Пераклаў з ангельскай мовы
Антось Кузьміч

ISBN 985-458-091-1

© Angus Fraser, 1992, 1995.
© Выданне на беларускай мове,
пераклад, афармленне. “Тэхналогія”,
2003.

ЗМЕСТ

ПАДЗЯКА	7
УВОДЗІНЫ	8
1. ВЫТОКІ	15
Лінгвістычныя сведчанні	15
Фізічная антрапалогія	23
Этнічныя паралелі	26
Лексічная статыстыка	28
2. РАННЯЯ МІГРАЦЫЯ	32
Пэрсія	32
Арменія	37
Сацыяльнае адзінства	38
3. У БІЗАНТЫЙСКОЙ ІМПЕРЫІ НА БАЛКАНАХ	41
Бізантыя і Грэцыя	41
Сербія, Баўгарыя, Валашчына, Малдавія	50
4. ВЯЛІКІ ПАДМАН	53
Абарончыя лісты імперыі	56
Новыя абарончыя лісты	62
Крытычная ацэнка	68
5. ПАВАРОТ ПАДЗЕЯЎ	73
Нямеччына, Аўстрыя, Швайцарыя	75
Францыя	79
Гішпанія і Партугалія	83
Нідэрлянды	86
Італія	89
Вугоршчына і Трансільванія	91
Багемя, Польшча—Літва і Ўкраіна	93
Шатляндцы і Англія	94
Скандынавія	100
Вобразы і стэрэатыпы	101
Эўрапейскія ўзоры	104
6. ЦІСК КАЙДАНОЎ	106
Выгнанне, асіміляцыя, выкараненне	106
Перасяленне	130
У Асманскай імперыі	133
Выжыванне віду	137
Кволя прабліскі святла	141

7. СІЛЫ ДЛІ ЗМЭНЫ	146
Новае ўспрыманне	146
Музычнае панаванне	154
Краявіды і гарадскія сцэны	159
Выхад з няволі	166
Адноўленьня міграцыі	168
Захаванне і змена	175
8. ПАДЫХОД ДА АВЭРНА	182
“Змаганне з цыганскай перашкодай”	183
Забыты галакост	189
9. СУЧАСНЫ ПЕРЫЯД	200
Пераход праз межы	200
Пытанне палітыкі	203
Папуляцыі і згрупаванні	216
Павароты мовы	222
Традыцыя змены	225
Пілігрымы і пяцідзесятнікі	231
Orgé Roma!	233
БІБЛІЯГРАФІЯ	237
ПАКАЗАЛЬНІК	256

ПАДЗЯКА

Напачатку я хачу выказаць глыбокую ўдзячнасць супрацоўніку Ўустэрскага каледжа (Оксфард) Джэймзу Кэмпбэлу за ўважлівае прачытанне чарнавіка кнігі і карысныя заўвагі да яе, Джону Дэйві з Блэкўэла — за цярдлівую працу, дзякуючы якой кніга была выдадзена, і, нарэшце, майму сыну Сайману, які “ўтаймоўваў” мой кампутар пад час напісання працы.

УВОДЗІНЫ

Гэта гісторыя вандроўнага народа, які ў Сярэднявеччы прыбыў на Балканы і паступова рассяяўся па ўсім эўрапейскім кантынентце і па-за ягонымі абшарамі. З'яўленне вандроўных цыганоў ля брамаў Заходняй Эўропы абудзіла надзвычайную цікавасць, у выніку чаго пачалі ўзнікаць тэорыі, якія тлумачылі іхнае паходжанне. І толькі нашмат пазней на падставе мовы цыганоў стала магчымым зрабіць выснову, адкуль узяла свой пачатак дыяспара. Нягледзячы на няспыннае дзеянне розных уплываў і ўціск, яны цягам стагоддзяў змаглі захаваць адметную тоеснасць і праяўлялі неверагодную здольнасць да адаптацыі і выжывання. Калі падлічыць усе выпрабаванні лёсу, якія напаткалі цыганоў, можна толькі здзіўляцца, як увогуле ім удалося выжыць. Таму мая кніга ёсць пераважна гісторыяй таго, што было зроблена іншымі для знішчэння самабытнасці народа.

Не ўсе і не заўсёды прызнаюць, што цыганы — “эўрапейскі народ”, таму, на наш погляд, лепей спачатку абгрунтаваць іх права быць улучанымі ў дадзеную кніжную серыю (кніга выдана ў серыі пад назовам “Народы Эўропы”. — *Заўв. перакладніка*).

Калі народам можна лічыць супольнасць мужчынаў, жанчынаў і дзяцей з агульнай мовай, культурай і агульным, адрозным ад суседняга, расавым тыпам, то цыганы ўжо доўгі час з'яўляюцца ім. За стагоддзі існавання нацыі ў ёй развіліся досыць значныя адрозненні, якія адбіліся таксама на значэннях самога тэрміна “цыган”, ствараючы такім чынам своеасаблівую семантычную праблему нецыганскага паходжання. Слова гэтае з'яўляецца назовам (або, хутчэй, адным з назоваў), дадзеным ім чужынцамі.

Блытаніна ў назовах асабліва абвастрылася ў XX ст.¹ Нейкі час слова “цыган” мела па сутнасці расавую афарбоўку. Першасная дэфініцыя, якая дагэтуль падаецца ў *Оксфардскім слоўніку ангельскай мовы (The Oxford English Dictionary, 2nd edn, 1989)*, гучыць так:

---

¹ Гэта выклікана тым, што ў ангельскай мове слова “цыган” азначала і прадстаўніка раманскай расы, і папросту чалавека без сталага месца жыхарства — падарожнага, вандроўніка. Падобная сітуацыя з назовам цыганоў склалася таксама ў пэрсідскай мове, з якой звязана гісторыя цыганоў, і некаторых іншых мовах (*заўв. перакладніка*).

цыган, цыганка... Прадстаўнікі вандроўнай расы (саманазоў — *рамані*) індыйскага паходжання, якая ўпершыню з’явілася ў Англіі блізу пачатку XVI ст. і, паводле тагачасных меркаванняў, паходзіла з Эгіпта.

Яны маюць цёмна-смуглу скуру і чорныя валасы. На жыцці зарабляюць рамесніцтвам, гандлем коньмі, варажбаю і г.д.; звычайна выклікаюць падзэрэнні з прычыны вандроўнага ладу жыцця і сваіх звычак. Іхная мова (рамані) — гэта моцна скажоны дыялект мовы хіндзі з вялікім дамешкам пазычанняў з розных эўрапейскіх моваў².

У межах гэтага азначэння слова набыло больш свабоднае разуменне. Сёння яно іншым разам беспадстаўна выкарыстоўваецца ў дачыненні да кожнага вандроўніка (неабавязкова, каб ён быў бяздомным). Ва ўжытак як сярод цыганоў, так і па-за іхнай супольнасцю ўвайшлі таксама іншыя, больш нейтральныя назовы падарожных, бо слова “цыган” хутка набыло негатыўнае адценне. Найбольш распаўсюджаным стала слова “падарожнік” (*traveller*) і ягоныя адпаведнікі ў іншых мовах. Цяперашняя ўразлівасць на розныя праявы расавай дыскрымінацыі спрычынілася да таго, што ніводзін з вышэйзгаданых тэрмінаў не лічыцца пазбаўленым двухсэнсоўнасці.

Звязаныя з тэрміналогіяй пасткі багата ілюструе эвалюцыя слова “цыган” у ангельскім праве пачынаючы ад канца 1950-х гадоў. Выкарыстанне ў законах за дадзены перыяд толькі два разы, гэтае слова пазбавілі ўсіх расава-этнічных адценняў: першы раз — выпадкова, другі — ужо мэтанакіравана. У Дарожным акце 1959 г. пры абнаўленні папярэдніх дарожных правілаў прапушчана старая шаблонная фраза “...або іншая падарожная асоба”, калі гаворка ідзе пра групу людзей, якія ўчынілі правапарушэнне, разбіваючы табар або намёты, прыпыняючыся ці стоячы на дарозе (у тым ліку на тратуары, травяным покрыве і прыдарожных паркінгах). Спіс патэнцыйных парушальнікаў абмежавалі тады “раз’язнымі ці іншымі падарожнымі гандлярамі, а таксама цыганамі”. Відавочна, што заканатворцы не надта задумваліся пра падтэкст падкрэсленага слова “цыган”, таму яго выкарыстанне выклікала юрыдычны канфлікт. Гэтая дэталёвая ў законе стварыла забытаную семантычную праблему, якая без сумневаў павінна была патрапіць у суд³. Калі ў 1967 г. пытанне нарэшце дайшло да Найвышэйшага суда, суддзі вырашылі, што ў гэтым кантэксце слова нельга трактаваць у яго першасным слоўніковым значэнні “прадстаўніка раманскай расы”. Вядома, немагчыма было нават дапусціць, што парламент намерваўся пры-

² З чатырох магчымых сучасных варыянтаў напісання слова — *Gypsy, Gipsy, gypsy, gipsi* — у кнізе выкарыстоўваецца толькі *Gypsy*, з выняткам некаторых цытатаў. У выпадку слова *Romany* дзеля зручнасці прынята выкарыстоўваць варыянт *Romani* для азначэння мовы.

³ Параўн. А. М. Fraser, ‘References to Gypsies in British highway law’, *Journal of the Gypsy Lore Society* (third series), 40 (1961), pp. 137–139. Гэты часопіс, які будзе часта цытавацца, ад гэтага месца падаецца ў скароце *JGLS* (1), (2), (3), (4) ці (5), у залежнасці ад серыі.

судзіць некага да пакарання, зыходзячы з расавай прыналежнасці. Таму вырашана звесці значэнне слова “цыган” толькі да “асобы, якая вядзе вандроўны лад жыцця без сталага месца працы і пражывання”. Тады атрымоўваецца, што ў адзін дзень чалавек можа быць “цыганом”, а ў другі — не⁴.

Такім падыходам кіраваліся і ў наступным годзе, калі прынялі Акт аб размяшчэнні табараў 1968 г. (Caravan Sites Act), які павінен быў рэгуляваць забеспячэнне “цыганскіх табараў”. Акт гэты акрэсліў цыганоў, у адрозненне ад артыстаў перасоўных цыркаў, як “асобаў, якія праводзяць вандроўны лад жыцця, незалежна ад іхнай расы ці паходжання”. Тады прыналежнасць да цыганоў вызначалася якраз на падставе ладу жыцця, а не культурнага ці этнічнага паходжання. Ад часу, калі фраза “або цыган” была канчаткова выкінутая з дарожнага права як дыскрымінацыйная, у ангельскіх законах засталася толькі тая дэфініцыя.

Этнічнае значэнне слова “падарожнік” пацверджалася таксама ў іншых, менш важных юрыдычных прэцэдэнтах, звязаных з дарогамі і табарамі. Гэта адбылося дзякуючы мужнасці суддзяў, якія прынялі ў 1976 г. Акт аб расавых узаемадчынненнях, што паспрыяла абароне ад дыскрымінацыі ў Вялікай Брытаніі на расавай глебе, гэта значыць у залежнасці ад “колера скуры, расы, грамадзянства, этнічнага або нацыянальнага паходжання”. З часам няўхільна павялічвалася колькасць прычынаў, з якіх цыганоў трэба было юрыдычна абараняць ад расавай дыскрымінацыі. Асноўныя ж намаганні былі скіраваныя супраць вывешвання шыльдаў “Цыганам забаронена”, што з’яўляліся калі-нікалі на некаторых пабах. Згодна з першым актам 1965 г., гэта не было парушэннем закона, але па нейкім часе яно ім стала. Хоць некаторыя ўладальнікі для большай бяспекі замянілі тыя надпісы словамі “Падарожным забаронена”, пытанне вырасла да намераў забытанай юрыдычнай праблемы. Калі Камісія па расавай роўнасці пацвердзіла існаванне такой шыльды на пабе пад назовам *Cat and Mutton* на ўсходзе Лёндана, гэтай справай зацікавіўся спачатку Ўэстмінстэрскі акруговы суд (1987) і пазней — Апеляцыйны суд (1988).

Пытанне было ў тым, ці з’яўляецца такая адмова ў таварах і паслугах дыскрымінацыйнай “на расавай глебе”. Акруговы суд адмовіўся прыняць іск Камісіі па расавай роўнасці аб тым, што “падарожны” — гэта ўзаемазамяняльны сінонім слова “цыган” і што “цыганы” — гэта этнічная група. У надпісах, як на *Cat and Mutton*, не знайшлі складу правапарушэння, і справу прыпынілі. Аднак прысуд быў пацверджаны Апеляцыйным судом⁵, трое суддзяў якога згадзіліся, што “падарожны” не

⁴ Працэс Мілза супраць Купэра, Найвышэйшы суд, 1967 (2Q.V. 459).

⁵ Працэс Камісіі па расавай роўнасці супраць Датана, Апеляцыйны суд, 1988.

сінонім слова “цыган” і што група людзей, якіх датычыць ладзеная забарона, не абывае цыганоў, а гэта сведчыць пра адсутнасць факта дыскрымінацыі. Хоць яны разам пацвердзілі ў адпаведнасці з Законам аб расавай роўнасці, што цыганы — гэта этнічная група. Таму надпіс “Цыганам забаронена” супрацьзаконны. Больш за тое, шыльда “Падарожным забаронена” з’яўляецца ўскоснай дыскрымінацыяй цыганоў, бо навязвае ім умову (забарона падарожнага ладу жыцця), якая абмяжоўвае іх у правах параўнальна з іншымі людзьмі ці расавымі групамі.

Такі падрабязны разгляд юрыдычных тонкасцяў прадыктаваны тым, што пытанне цыганскай тоеснасці існуе ўжо ад самога пачатку іх з’яўлення і рассялення па Эўропе. Таму гэтыя дэбаты ў ангельскіх судах вельмі добра ілюструюць важную дyleму, якая непазбежная ва ўсіх дыскусіях на тэму цыганоў. Ці з’яўляецца лад жыцця вызначальным фактарам у дэфініцыі? Яго можа быць дастаткова для ідэнтыфікацыі ў выпадках, падобных да вышэйзгаданых. Але гэтага далёка не дастаткова, каб выразна адказаць на пытанне пра цыганскую тоеснасць. Такі крытэр абмінае многіх цыганоў, якія прынялі асёлы лад жыцця і не “вандруюць”, але тым не менш адчуваюць сябе цыганамі. З другога боку, калі надаваць першаснае значэнне біялагічным ці генеалагічным крытэрам, то неўзабаве гэта прывядзе да абсурднага падзелу: цыганскае насельніцтва, як і іншае, мае мяшанае генетычнае паходжанне. Нескладаны матэматычны разлік паказвае, што ад часу першага з’яўлення цыганоў у Эўропе прыблізна 4% сужэнстваў з людзьмі іншых нацыянальнасцяў далі каля 70% нецыганскіх нашчадкаў сярод цяперашняга эўрапейскага насельніцтва цыганоў. Тры такія сужэнствы з кожнай сотні дагэтуль прадукуюць 60% “нечыстакроўных” цыганоў. (У Трэцім Райху канцэптуальныя і практычныя цяжкасці расавага падыходу выклікалі стварэнне шырокага дзяржаўнага апарату, што прасочваў цыганскую генеалогію і выпрацоўваў прынцыпы вызначэння цыганскай спадчынасці, на падставе якіх кагосьці можна было аднесці да цыганоў і адпаведна — да лагера смерці.)

Вярнуўшыся да “этнічных” крытэраў значэння, якое ўжывалася ў Апеляцыйным судзе ў Англіі (ліпень 1988 г.), карысна было б падрабязна разгледзець вельмі дарэчную аргументацыю пад час вышэйзгаданага працэсу. Высветлілася, што існуе шмат людзей, якія вандруюць па краіне ў кібітках, фургонах, пераабсталяваных аўтобусах, трэйлерах, грузавіках і легкавых аўтамабілях, і гэта іх лад жыцця. Усіх іх можна груба далучыць да “цыганоў”, але ж яны не маюць характэрных рысаў расавай групы ў адпаведнасці з Актам аб расавых узаемадачынненнях. Па-пярэдні суд у Палаце лордаў⁶ вызначыў, што слова “этнічны” ў акце не

⁶ Працэс Мандла (С’юва Сінга) супраць Даўэла Лі, Палата лордаў, 1983 (2А.С. 548).

выкарыстоўвалася ў вузкім біялагічным або расавым значэнні і складаецца з дзвюх істотных характарыстык, якімі валодае этнічная група ў гэтым кантэксце. Першая — гэта доўгая агульная гісторыя, якую група ўсведамляе як сваё адрозненне ад іншых, і жывая гістарычная памяць народа. Другая — гэта самабытная культурная традыцыя, у тым ліку сямейныя і сацыяльныя звычаі і норавы, звязаныя часта, але не абавязкова з рэлігійнай практыкай. Іншыя, не такія значныя крытэры, якія могуць дапамагчы адрозніць этнічную групу, — гэта супольнае геаграфічнае паходжанне або паходжанне ад агульных продкаў; агульная мова; агульная самабытная літаратура групы; агульная рэлігія, якая адрознівае ад суседзяў ці агульнай супольнасці; статус меншынні або прыцясненнай групы ў гэтай супольнасці.

Пры выкарыстанні гэтых крытэраў у дачыненні да цыганоў пад час Апеляцыйнага суда (ліпень 1988 г.) найбольшую цяжкасць для аднаго з трох суддзяў стварыў наступны аспект сітуацыі цыганоў у Англіі:

цыганам больш падабаецца, каб іх называлі “падарожнымі”, бо яны лічаць гэты тэрмін менш абразлівым. Гэта можа наводзіць на думку пра іхнае жаданне пазбыцца сваёй самабытнай, адметнай тоеснасці, калі мы гаворым пра агульныя тэндэнцыі. Палова ці больш з іх цяпер жывуць у дамах, як і іншыя людзі. Ці страцілі цыганы сваю адметную, групавую тоеснасць да такой ступені, што яны больш не адпавядаюць пададзенаму ў Акце аб расавых узаемадачынненнях азначэнню групы, якую можна вылучыць паводле этнічнага паходжання?

Сваім адказам на пытанне суддзя прызнаў, што зліцця некаторых цыганоў з мясцовым насельніцтвам недастаткова, каб сцвердзіць у вачах як цыганоў, так і іншых адсутнасць гістарычна абумоўленай сацыяльнай тоеснасці. “Нягледзячы на доўтую прысутнасць у Англіі, цыганы не перамяшаліся поўнасцю з мясцовым насельніцтвам, як саксы ці датчане, і не страцілі сваёй самабытнасці. Цыганы або многія з іх захавалі адметнасць, самасвядомасць, усведамленне таго, што яны яшчэ цыганы”.

Без сумневу, гэты аргумент будзе шырока выкарыстоўвацца і далей. Праблемы дэфініцыі вельмі вострыя ў Брытаніі з прычыны таго, што ў крыві брытанскіх цыганоў прысутнічаюць значныя нецыганскія элементы, а менавіта іншых вандроўных этнічных групаў з доўгай гісторыяй, якія пасяліліся на гэтых землях задоўга да цыганоў і былі падобныя да іх у многіх аспектах сацыяльнага жыцця і пошуках сродкаў на яго. Астравы характар брытанскага грамадства як цэлага прывёў да зацірання этнічных адрозненняў у вандроўнага народа, асабліва праз тое, што навейшыя наплывы “чужых” цыганоў адусюль былі колькасна нашмат меншыя, чым у іншых краінах. Да таго ж ідэалагічны аспект таксама забытвае пытанне: у адказ на мінулую прадудзятасць, звязаную з “чысцінёй крыві”, у Брытаніі стала не надта модным, а нават непрымальным называць некага прадстаўніком вандроўнага грамадства.

Якіх падказак мы можам чакаць ад самых цыганоў, ад самаапісання народа, якое з’яўляецца важным механізмам станаўлення этнічнай свядомасці? Каго яны лічаць “сваім”, а каго — “чужынцам”? У іхных вачах найважнейшы падзел праходзіць паміж імі самымі і *гаджо* (мн. лік — *гаджэ*)⁷. Гэтае слова — найбольш пашыраны назоў нецыганоў у дыялектах мовы рамані. (У Гішпаніі яму адпавядае *рауо*, у Шатляндыйі ў асноўным выкарыстоўваецца *flattie*, у Ірляндыйі нецыганоў называюць *buffer*.) Ніводнае з гэтых словаў не мае сувязі з “Gypsy”. Ангельскія цыганы могуць называць сябе *Romanichal* (цыганскі чалавек), слова выкарыстоўваецца таксама ў Злучаных Штатах, Канадэ і Аўстраліі цыганамі, якія паходзяць з ангельскіх цыганоў-імігрантаў. У кантынентальнай Эўропе даўно аселыя цыганы маюць мноства саманазоваў, як, напрыклад, *calé* (чорны) у Гішпаніі і паўднёвай Францыі, *kaale* — у Фінляндыйі, *Sinti* — у Нямецчыне, *manouches* — у Францыі. У многіх краінах ёсць маладзейшыя хвалі цыганскай міграцыі, якая пачалася ва Ўсходняй Эўропе сто і больш гадоў таму. Яны называюць сябе *ром* або *рома*, а на іхнай мове адбілася доўгае знаходжанне іхных продкаў на румынскамоўных землях — адсюль паходзіць іх азначэнне валах (валошскі) ром. (Само слова *ром* не мае ніякай сувязі з Румыніяй і азначае літаральна “чалавек, муж”.) Валошскія ромы падзяляюцца на некалькі розных плямёнаў: кальдэраш, лавара, чурара і г.д. Ад гэтага моманту прасты падзел на “сваіх” і “чужынцаў” перастае працаваць. Кожная цыганская група звычайна глядзіць на сябе як на сапраўдных цыганоў. Мяжа кожнай групы цыганоў з *гаджэ* дастаткова выразная. Але ёсць яшчэ іншыя групы, нават у той жа краіне, якія стаяць на мяжы паміж цыганамі і гаджэ. Цыганы ўсведамляюць, што ў іх шмат агульнага з суродзічамі іншых групаў, але чамусьці не атаесамляюць сябе з імі. Для цыганоў важныя адрозненні, якія датычаць перш за ўсё сферы сацыяльных узаемадачыненняў, сужэнстваў і г.д., аднак класіфікацыі ўсё ж рэдка бываюць выразнымі і адназначнымі. Стаўленне цыганскіх групаў адна да адной служыць толькі тэмай спрэчак, каго трэба, а каго не трэба залічваць да “сапраўдных” цыганоў. Узаемадачыненні паміж цыганамі даведзены да таго, што пра іх практычна нельга гаварыць у геаграфічных тэрмінах, як, напрыклад, “*французскія* цыганы”. Але ж таксама цяжка зрабіць нейкую канчатковую выснову наконт “сапраўдных цыганоў”.

І нарэшце, пра ўсведамленне цыганоў як часткі вялікай супольнасці. Адраджэнне нацыянальных арганізацыяў цыганоў, якое пачалося ў

⁷ Прынятая транскрыпцыя мовы рамані падаецца далей, на с. 17. Ужытае тут слова *гаджо* ў ангельскай літаратуры ўпершыню з’яўляецца як *gorgio* ў XIX ст. у творах Джорджа Бораў. Прыжылося таксама шмат іншых апісанняў, улучаючы *gaujo* і *gadjo*.

1960-х гадах, самаабарона, барацьба за свае правы, супраціў палітыцы ўціску і асіміляцыі — усё гэта ўмацавала іх міжнародныя сувязі. Гэты факт стаў значнай з’явай, у адрозненне ад звыклага цыганскага парадку, які заўсёды рабіў акцэнт толькі на адрозненні і непадабенстве паміж цыганамі. Так пачынаецца новае ўсведамленне цыганамі іхнай гістарычнай і культурнай лучнасці.

Магчыма, толькі ангельскі тэрмін “народ” — недакладны і шматзначны (чалавек або людзі, якія ўтвараюць супольнасць, племя, расу і г.д.) — найбольш падыходзіць для апісання тых багатых мазаічных фрагментаў цыганскага народа. Хоць маё першапачатковае пытанне можна ўдакладніць: прынамсі, да якой ступені цыганы з’яўляюцца эўрапейскім народам? Ёсць шмат цыганоў і па-за Эўропай. Некаторыя паходзяць ад прашчураў, якія ніколі не мігравалі за межы Азіі, але нашмат больш тых, хто сам або яго продкі эмігравалі з Эўропы. Калі не браць пад увагу першых, доўгія стасункі і змешванне з іншымі эўрапейскімі народамі пакінулі глыбокі след на мове цыганоў, іх радаводзе, культуры і сацыяльнай арганізацыі. Пасля гэтулькіх стагоддзяў суіснавання з намі яны заслужылі права лічыцца эўрапейцамі. І вядома ж, яны належаць да нямногіх панэўрапейцаў.

Цяпер вернемся да разгляду вытокаў цыганскага народа. Можа, даследуючы яго паходжанне, мы знойдзем больш адзінства — расавага, этнічнага, моўнага — сярод продкаў цыганоў, чым сярод іхных разнастайных нашчадкаў XX ст.

ВЫТОКИ

Прыблізна да паловы цыганскай гісторыі захавалася няшмат пісьмовых помнікаў, якія маглі б дапамагчы прасачыць шлях гэтага народа. Гістарычныя ж згадкі ў нашым выпадку ненадзейныя, бо паходзяць ад чужынцаў — і таму маглі быць напісаныя без дасканалага ведання ці разумення справы або з прадуматасцю.

“Праўдзівая гісторыя цыганоў — у вывучэнні іхнай мовы”, — сказаў адзін вялікі вучоны. Несумнеўна, праз даследванне рамані можна высветліць шмат у паходжанні і эвалюцыі самой мовы. Наколькі гэта адпавядае паходжанню і развіццю самых носьбітаў мовы, — больш гіпатэтычнае пытанне, таму знак роўнасці тут ставіць нельга. Тым не менш, запаўняючы пачатковы вакуум звестак, мы павінны звярнуцца да філалагічнага аналізу, каб праверыць, наколькі лінгвістычныя высновы могуць дапамагчы ў тым, што прапусціла гісторыя.

Лінгвістычныя сведчання

Першыя занатаваныя звесткі пра мову цыганоў (рамані), сабраныя, хутчэй за ўсё, у адной з піўных у Сасэксе, з’явіліся параўнаўча позна і былі апублікаваныя ў Англіі ў 1547 г. Яшчэ некалькі стагоддзяў невядома было, да якой гаворкі належаць гэтыя ўрыўкі, пададзеныя ў кнізе Эндру Борда *First Boke of the Introduction of Knowledge* (закончана ў 1542 г.) як узор “Egipt speche” — эгіпецкай гаворкі (мал. 1). Ад моманту, калі цыганы пакінулі сваю гістарычную прарадзіму, да часоў Борда мова цыганоў прайшла такі сама шлях, як сучасная ангельская мова ад англасаксонскага перыяду, і была дастаткова разрозненая. Нават у некалькіх фразах “эгіпецкай гаворкі” Борда бачныя пазычаныя з грэцкай, славянскіх і румынскай моваў. Сёння, пасля больш чым тысячагадовай эвалюцыі, няма адзінага стандарту мовы рамані, яе пісьмовых мадэляў, якія б падтрымоўвалі аднастайнасць. Замест гэтага мы маем мноства дыялектаў (у самой Эўропе іх больш за 60), у значнай ступені ўзаемазвязаных, але часта незразумелых для носьбітаў іншага дыялекту.

Прыводзячы прыклады рамані для ілюстрацыі гістарычнага шляху мовы цыганоў, я прапаную звярнуць асаблівую ўвагу на тры найлепшыя даследванні паасобных дыялектаў. Першае з іх — гэта праца Аляксандра Паспаці *Études sur les Tchinghamianés*, апублікаваная ў Канстантынопалі ў 1870 г., якая адкрываецца цытаванымі ўжо словамі: “La véritable histoire de la race Tchinghamianée est dans l’étude de leur idiome”¹. Наступная, манументальная па сваёй грунтоўнасці праца Джона Сэмпсана *The Dialect of the Gypsies of Wales* выйшла ў 1926 г. Апошняя з гэтых трох кніга, напісаная шведамі О. Г’ердманам і Э. Л’юнгбэргам, — *The Language of the Swedish Coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taikon* (1963).

Адпаведна тры гэтыя працы дазваляць нам разгледзець рамані на прыкладзе трох геаграфічных тэрыторыяў эўрапейскага рассялення цыганоў. Яны вызначаюць таксама тры асноўныя тыпы носьбітаў рамані. Аляксандар Паспаці пачаў збіраць свой матэрыял у 1850 г. ад вандроўных цыганоў на ўскрайках Канстантынопаля і ў эўрапейскай частцы Асманскай імперыі. Ён не быў кабінетным навукоўцам і сам падкрэсліваў, што цыганскую мову трэба вывучаць у намёце, што ён дакладна і рабіў, стаўшы такім чынам бліжкім сябрам цыганоў. У выніку паўстала кніга неацэннай каштоўнасці, нягледзячы на некаторыя фанетычныя ці этымалагічныя памылкі. Варта браць пад увагу і тое, што даследваны Паспаці рэгіён быў важным месцам прыпынку на шляху першай цыганскай міграцыі ў Эўропу. Стэнаграфія фразы, запісаных вучоным, уяўляе гэтак званы “грэцкі” дыялект рамані.

Матэрыял Джона Сэмпсана збіраўся цягам трох дзесяцігоддзяў, пачынаючы ад 1894 г. Навуковец быў бібліятэкарам у Лівэрпульскім універсітэце, а таксама — у сэрцы — паэтам, рамантыкам і бунтаўніком. Цыганы прынялі яго як свайго, і ён з любоўю запісаў цудоўную гаворку валійскіх цыганоў, якая дагэтуль застаецца найчысцейшай з усіх іншых дыялектаў рамані ў Брытаніі. Цыганы, якія гавораць на шатляндскай рамані, атрымалі яе ў спадчыну ад продкаў, прысутнасць якіх у Валіі можна прасачыць амаль ад XVII ст.: таму яны ўяўляюць даўно аселае ў адной краіне цыганскае насельніцтва.

У сваю чаргу на дыялекце, запісаным Г’ердманам і Л’юнгбэргам у 1940-х гадах (г.зн. кальдэраш), размаўлялі ў першым пакаленні пасяленцы Швэцыі, якія жылі і падарожнічалі па Нарвэгіі, Фінляндыі, Расеі, Балканах, Польшчы, Нямецчыне і Францыі. Тэйкан ужо тады праілюстраваў міграцыйныя тэндэнцыі адной групы валюшскіх ромаў, якая стала вядомая ў другой палове XIX ст., калі яны прыйшлі на захад з Балканаў, ад расейскіх стэпаў і вугорскіх палёў, робячы амаль такі ж пярэпалах, як іхныя продкі, што за стагоддзі да гэтага трапілі ў Заходнюю Эўропу.

¹ “Праўдзівая гісторыя цыганоў — у вывучэнні іхнай мовы” (заўв. перакладніка).

Цяпер трэба коратка разгледзець пытанне фанетычнай транскрыпцыі рамані, бо параўнанне працаў выпэйзгданых аўтараў адразу ж пазнаёміць чытача з праблемамі гэтага кшталту. Складанасці ўзнікаюць таму, што рамані доўгі час заставалася моваю непісьменнага народа, дзеля чаго і ўзніклі розныя спосабы яе пісьмовай перадачы. Іншыя збіральнікі выкарыстоўвалі фанетычныя сродкі сваёй роднай мовы, таму транскрыпцыя часта дэфармавала гучанне. Строга фанетычны альфавэт, як, напрыклад, прыняты Міжнароднай фанетычнай асацыяцыяй, не пакінуў бы ніякіх шматзначнасцяў. Нягледзячы на тое што гэты альфавэт выдатна спрацоўвае ў тэхнічных працах, сваім аб'ёмам ён значна большы, чым 26 літар лацінкі, таму ў пэўнай ступені можа збянтэжыць менш дасведчаных чытачоў. На мой погляд, варта прыняць кампраміснае рашэнне: літары, прыблізная фанетычная вартасць якіх хутчэй за ўсё не будзе скажацца ангельскімі чытачамі, мы пакінем збоку, але для пэўных гукаў, якія па-рознаму транскрыбуюцца ў розных эўрапейскіх мовах і ў ангельскай мове, выкарыстоўваюцца некаторыя надрадковыя знакі і спецыяльныя спалучэнні літар. Прынятыя ў маёй кнізе правілы транскрыпцыі для гэтых выпадкаў пададзены ніжэй у табліцы.

Гучанне ў ангельскім слове	Паспаці	Сэмпсан	Г'ердман, Люнгбэрг	
<i>church</i>	tch	č	tš	ć
<i>judge</i>	dj	ǰ	dž	dź
<i>she</i>	sh	š	š	ś
<i>treasure</i>	z	ž	ž	ź
<i>ink-horn</i>	kh, k	k'	kh	kh
<i>top-hole</i>	ph, p	p'	ph	ph
<i>ant-hill</i>	th, t	t'	th	th
<i>loch</i> (шатляндскас вымаўленне)	kh	x	x	x

(Спосаб транскрыпцыі, пададзены ў апошняй калонцы, адпавядае прынятаму на Сусветным цыганскім кангрэсе ў 1990 г., з выняткам *dž*, для азначэння якога выбралі спецыяльную літару².) Заклучныя заўвагі, якія трэба зрабіць наконт фанетычнай транскрыпцыі рамані, наступныя: калі неабходна, доўгія галосныя мы будзем пазначыць проста рыскай зверху (*ā* і г.д.), а націск — схіленай управа рыскай над націскным галосным.

² У назовах некаторых цытаваных у спасылках працаў для перадачы гэтых гукаў выкарыстаны іншыя дыякрытычныя знакі: č, ǰ, š, ž.

Нават калі параўнальнае мовазнаўства не дасць нам гарантыяў на-конт паходжання самых цыганоў, яно пакажа нам багатую інфармацыю аб радаводзе іхных дыялектаў. Каля 200 гадоў таму адкрылі, што цыганы павінны мець індыйскае паходжанне, бо знайшлося шмат падабенстваў лексікі рамані і некаторых індыйскіх моваў. З часам многія пытанні сталі больш яснымі, хоць упэўненасці стала меней. Лінгвістычныя на-зіранні на далезным этапе з’яўляюцца асновай нашага даследвання, таму мы прагледзім метады параўнальнага мовазнаўства, якія грунту-юцца на аналізе трох асноўных аспектаў мовы — гукавога ладу, структу-ры і лексікі.

Для сцверджання моўнай блізкасці галоўнае значэнне маюць су-польнасць агульнага лексічнага запasu і падабенства граматычных струк-тураў. Трэцім фактарам ёсць рэгулярная гукавая адпаведнасць, г.зн. паслядоўнасць гукавых узаемадачынненняў паміж блізкімі ў значэннях словамі абедзвюх моваў, калі пэўны гук рэгулярна перадаецца іншым.

Цесна звязаныя мовы будуць мець багата падобных словаў, аднак галоўнай ролі колькасць тут не адыгрывае. Больш важнае падабенства ў кансерватыўным пласце лексікі агульнага значэння, якая звычайна не пераймаецца з іншых моваў. Гэтыя кансерватыўныя элементы лексі-кону ўлучаюць асабовыя займеннікі (*я, ты* і г.д.); словы, якія выража-юць асноўныя дзеянні ці станы (*ніць, бачыць, спаць*); прыметнікі, якія апісваюць асноўныя якасці (*вялікі, гарачы*); назоўнікі для шырока рас-паўсюджаных аб’ектаў (*вада ці чалавек*); назовы частак цела (*валасы, га-лава, нос*) або цесных сваяцкіх дачынненняў (*брат, бацька, сястра*).

Што да граматычных рысаў, то марфалагічны лад мовы (г.зн. слова-змяненне пры дапамозе флексіі або чаргавання каранёвых галосных) больш кансерватыўны, чым яе сінтаксіс (устойлівыя выразы і канструк-цыі сказаў). Калі мы натрапім на адпаведнасці ў марфалогіі, напрыклад у скланенні назоўнікаў ці спражэнні дзеясловаў, то амаль немагчыма, каб яны былі вынікам пазычання. Хоць поўнасцю адкідаць магчымасці пазычання таксама нельга, бо для міжмоўнай інтэрферэнцыі няма вы-разных межаў.

Калі мы выкарыстаем гэтыя тры тэсты эвалюцыйных узаемадачын-ненняў — агульнасць асноўнай лексікі, падабенства граматычнай струк-туры і рэгулярную гукавую адпаведнасць — у дачынненні да рамані і не-каторых індыйскіх моваў, усе высновы пацвердзяць адзінства паход-жання.

Пададзеная ніжэй табліца ілюструе лексічнае адзінства на пры-кладзе найбольш кансерватыўнай лексікі, якая для нас вельмі важная. (Індыйскія мовы тут паказаны толькі санскрытам і хіндзі³. Пытанне пра

³ У якіх *ś* і *ṣ* прыблізна адпавядаюць ангельскаму *sh*.

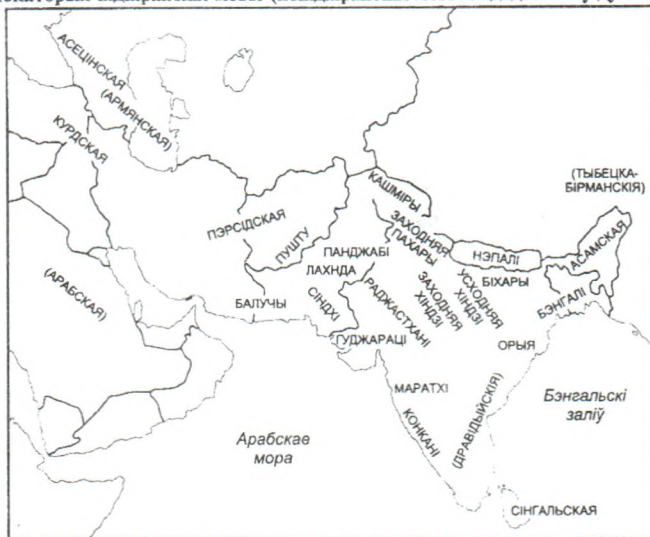
тое, якая індыйская мова найбліжэйшая да рамані, мы разгледзім пазней.)

Беларуская мова	Санскрыт	Хіндзі	Грэцкая рамані	Валійская рамані	Рамані Тэйкана
бацька	tāta	tāt	dat, dad	dad	dad
бачыць	ḍṛkṣati	dēkh-	dik-	dikh-	dikh-
брат	bhrātṛ	bhāi	pral, plal	phal	pral
вада	panīyā	pānī	panī	pānī	pai
валасы	vāla	bāl	bal	bal	bal
вялікі	vaḍra	baḡā	baró	bārō	baró
галава	śiras	sir	śeró, seró	śērō	śeró
гарачы, цёплы	tapta	tattā	tattō	tatō	tató
наш	asmāka	hamārā	amaró	amārō	amaró
нос	nakka	nāk	nak	nakh	nakh
сонца	gharmā	ghām	kam	kham	kham
спаць	svāpatī	sōnā	sov-	sov-	sov-
сястра	bhaginī	bahn	pen, ben	phen	phei
ты	tuvām	tū	tu	tū	tu
чалавек	mānuṣa	mānuṣya	manús	manús	manús
я	māyā	maiñ	mē	mē	mē

Адпаведнасці паміж санскрытам (або хіндзі) і рамані ў пададзеных прыкладах выразныя, з выняткам словаў *брат* і *сястра*, да якіх я вярнуся пазней. Спіс можа быць нашмат даўжэйшы. Кожны з трох дыялектаў рамані змяшчае больш за 500 словаў, якія маюць індыйскае паходжанне.

Перш чым прааналізаваць граматычныя і фанетычныя сувязі, неабходна разгледзець шырэі індаарыйскую групу моваў. У вялікай сям'і гэтак званых індаэўрапейскіх, якая ахоплівае бальшыню эўрапейскіх моваў і даходзіць да Цэнтральнай Азіі, самыя ўсходнія групы называюцца індаіранскімі, бо ўтварыліся з індаарыйскага і іранскага адгалінаванняў. Індаарыйскія, ці індыйскія, мовы развіліся ў асяроддзі індаэўрапейскіх носьбітаў (пастухоў-вандроўнікаў, вядомых у гісторыі як арыйцы), якія мігравалі на ўсход з эўразійскіх стэпаў. На індыйскі падкантынент яны прыйшлі з поўначы ў 2-м тысячагоддзі да н.э., а можа і раней. Найстаражытнейшыя пісьмовыя помнікі індаарыйскай мовы знаходзяцца ў святых кнігах — Ведах. На падставе аднаго з дыялектаў ведычнага санскрыту ў далейшым развіўся класічны санскрыт з багатай літаратурай. Першы перыяд развіцця санскрыту называецца старажытным індаарыйскім. Класічны санскрыт ператварыўся ў мову, якую

Некаторыя індаіранскія мовы (неіндаіранскія мовы пададзеныя ў дужках)

штучна захоўвалі ў адпаведнасці з святымі кнігамі: у гэтым абмежаваным часавым зрэзе мовы мы не знайдзем ніякіх дыялектаў і геаграфічных разбежнасцяў. Сярэдні індаіранскі перыяд пачаўся блізу VI ст. да н.э., калі сталі развівацца розныя народныя гаворкі, якія спрасцілі некаторыя складанасці санскрыту. Гэтак званыя *пракрыты* (пракрыт — натуральны, неадшліфаваны) з сваёй дыялектычнай разнастайнасцю замянілі санскрут у штодзённым жыцці пачынаючы прыблізна ад V ст. да н.э. Санскрут усё ж працягваў адыгрываць прэстыжную ролю, падобна як лаціна ў жыцці Эўропы, і дагэтуль застаецца адной з афіцыйных моваў у Індыі. У сваю чаргу пракрыт пачаў (каля VI ст. да н.э.) замяшчацца больш развітой разнавіднасцю сярэдняй індаарыйскай мовы пад назовам апабрамша (“якая ападае”). Яна ўсё яшчэ базавалася на пракрыце і рэгулявалася ў адпаведнасці з вонкавымі мадэлямі санскрыту; хоць і прысутнічалі гукавыя змены, аднак змены ў граматыцы і сінтаксісе былі больш абмежаваныя. Мы не маем дэталёвых звестак пра пераход ад сярэдняй індаіранскай мовы да найстарэйшых формаў сучасных моваў, называных новымі індаіранскімі. Гэты пераход адбываўся цягам стагоддзяў да 1-га тысячагоддзя н.э., калі граматычныя інавацыі сталі шырока распаўсюджанымі, а мясцовыя адрозненні пачалі праяўляцца ўсё мацней і мацней. На вялікі жаль, асабліва важны перыяд для больш дакладнага ўстанаўлення паходжання рамані з’яўляецца для нас своеасаблівымі “цёмнымі вякамі”.

Вялізная перабудова індаіранскай мовы і набліжанне яе ладу да су-

часных моваў прывялі да развіцця вусных адгалінаванняў, некалькі сотняў якіх ператварыліся з часам у асноўныя мовы Індыі, Пакістана, Бангладэш, Нэпала, Шры-Ланкі, на якіх гаворыць цяпер каля 650 мільёнаў чалавек. Гэтыя мовы падзяляюцца на такія групы:

- *дардыйская* група: кашміры;
- *паўночна-заходняя* група: сіндхі, лахнда (або заходняя панджабі);
- *паўночная* група: заходняя пахары, нэпалі;
- *цэнтральная* група: панджабі, раджастхані, гуджараці, заходняя хіндзі;
- *сярэдня* група: усходняя хіндзі;
- *усходняя* група: біхары, орыя, бэнгалі, асамская;
- *паўднёвая* група: маратхі, конкані (гуанская), сінгальская.

Выкарыстоўваюцца таксама іншыя класіфікацыі, у якіх колькасць моваў у кожнай групе значна большая, чым у нас. Недахопам усялякай класіфікацыі ёсць тое, што яна можа стварыць уражанне выразна адмежаваных і замкнёных моўных прастораў, хоць на самой справе ўсё цалкам іначай. Нават мовы, на якіх сёння размаўляюць у Індыі, нагадваюць сітуацыю, якая панавала ў раманскім або славянскім свеце ў Сярэднявеччы, калі шматлікія мовы і дыялекты ў пэўнай ступені перамяшчаліся без выразных і жорсткіх геаграфічных межаў. Такія межы павінны былі ахоўваць тэрыторыі сучасных дзяржаваў і стандарты нацыянальных моваў (хоць сляды колішняй моўнай прасторы часта можна заўважыць на мясцовым роўні, у вясковых гаворках з абодвух бакоў мяжы).

На індыйскім субкантыненте размаўляюць і на мовах, што не належаць да індаэўрапейскай сям’і. Найбольш важныя з іх — гэта дравідыйскія мовы паўднёвай і цэнтральнай Індыі і Шры-Ланкі (напрыклад, тэлугу і тамільская), якія засталіся ў Індыі пасля перасялення прыбылых арыяцаў. Можна дапусціць, што рамані адгалінавалася ад галоўнай індаарыйскай міграцыі раней, чым яна скіравалася на субкантынент. Аднак санскрыт мае лексічныя пазычаны і з дравідыйскай мовы, якая пашыралася далей на поўнач. Некаторыя з іх ёсць таксама ў рамані. З гэтага вынікае, што падзел паміж рамані ды іншымі індаарыйскімі мовамі адбыўся на індыйскай тэрыторыі.

Роднасць у марфалогіі паміж рамані і санскрытам адразу ж кідаецца ў вочы, калі параўнаць канчаткі дзеясловаў, скланенне назоўнікаў ці суфіксы прыметнікаў, ступеняў параўнання, прыслоўяў і дзеепрыметнікаў. Таксама бачна, што рамані мае шэраг пазнейшых, агульных з іншымі індыйскімі мовамі фанетычных зменаў, якія адрозніваюць пракрыт ад санскрыту. Узаемадачыненні з сучаснымі індыйскімі мовамі добра дэманструюцца на прыкладзе шматлікіх рысаў словаўтварэння і граматычных сродкаў: якім чынам развіваўся асабовы і пытал-

ны займеннік (*kon?* хто?); канчаткі *-o* і *-i* для формаў мужчынскага і жаночага роду; утварэнне абстрактных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ben* ці *-pen* (напрыклад, у валійскай рамані *taçò*, праўдзівы і *taçiben*, праўда; у грэцкай рамані *çòr*, красці і *çoribé*, крадзеж); замена роднага склона ў значэнні прыналежнасці на канструкцыю з прыналежным прыметнікам (напрыклад, *бацькаў конь* замест *конь бацькі*: у кальдэраш *dadésko gras*). Усе гэтыя рысы, а таксама іншыя пацвярджаюць роднасць з некаторымі сучаснымі індыйскімі мовамі і сведчаць, што рамані павінна датавацца паслясанскрыцкімі часамі.

Узнікае спакуса, каб пайсці далей: звузіць кола пошуку і дакладней акрэсліць рэгіён, з якога ўзялі пачатак носьбіты рамані, мацней прывязваючы яе да адной з моваў, пададзеных на старонцы 21. На жаль, у гэты момант мовазнаўства нас падводзіць. У прыцыпле магчыма зрабіць доўгую рэканструкцыю прамовы (гіпатэтычнага продка ўсіх цыганскіх дыялектаў)⁴, як мовазнаўцы-палеантолагі робяць у шмат якіх сітуацыях. Аднак пра з'яўленне сучасных нацыянальных індыйскіх моваў мы ведаем усё яшчэ недастаткова, каб выносіць пошукі за межы досыць агульнага параўнання агульных эвалюцыйных рысаў. Яны не дазваляюць з абсалютнай дакладнасцю вызначыць найбліжэйшую да рамані мову.

Пошукі такой прамовы выклікалі бурныя дэбаты амаль адразу пасля таго, як блізу двух стагоддзяў таму была адкрыта сувязь рамані з Індыяй. Ніхто не вылучаў кандыдатаў з сярэдняй, усходняй і паўднёвай групаў, але раней ці пазней усе здагадкі рассыпаліся як пясчаная хатка. Пераважная большыня аргументаў грунтавалася на фаналогіі або вызначэнні тых рысаў гукавой сістэмы рамані, якія захаваліся ў адных індыйскіх мовах, але зніклі ў другіх, а таксама агульных з іншай мовай шэрагаў чаргаванняў. Пры нагодзе выкарыстоўваліся і іншыя фактары, як, напрыклад, параўнанне парадыхмы дзеясловаў ці займеннікаў.

У XX ст. сфармаваліся дзве асноўныя школы даследванняў жыцця цыганоў. З аднаго боку стаяць прыхільнікі паўночна-заходняй, або дардзійскай, тэорыі паходжання цыганоў: адным з іх быў Джон Сэмпсан, які сцвярджаў, што цыганы паходзяць з паўночна-заходніх правінцыяў, адкуль яны выйшлі пры канцы IX ст. н.э. З другога боку знаходзіцца школа, вылучаная такой знакамітай постацю, як Ральф Тэрнэр, былы кіраўнік Лёнданскай школы ўсходніх і афрыканскіх даследванняў⁵. Яе

⁴ Дзве спробы такой рэканструкцыі зрабілі незалежна адзін ад аднаго: Т. Kaufman, 'Explorations in protoGypsy phonology and classification', неапублікаваны даклад на Шостым круглым stole па аналізе паўднёваазіяцкіх моваў, Остын, Тэхас, 25—26 мая 1984 г.; і В. Higgie, 'Proto-Romanes Phonology', доктарская дысертацыя, Тэхаскі ўніверсітэт у Остыне, 1984.

⁵ Гл. R. L. Turner, 'The position of Romani in Indo-Aryan', *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145—189; J. Sampson, 'Notes on Professor R. L. Turner's «The position of Romani in Indo-Aryan»', *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 57—68; R. L. Turner, '«The position of Romani in Indo-Aryan»: A reply to Dr J. Sampson', *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 129—138.

прадстаўнікі шукалі доказаў таго, што рамані паходзіць з цэнтральнай групы (цяпер хіндзі), з якой яна мае агульныя самыя раннія інавацыі. Аналізуючы ступень узаемадзеяння паміж дыялектамі ў групе, Тэрнэр падкрэсліваў, што ў той далёкі перыяд, калі рамані павінна была вылучыцца з агульнай масы, адрозненні паміж дыялектамі, якія пачыналі з’яўляцца (як, напрыклад, паміж хіндзі і раджастхані), былі недастаткова значнымі, каб прасачыць сёння шляхі іх развіцця. Але ён з упэўненасцю адхіляе цеснае ўзаемадзеянне “продакў сінгалійцаў, маратхі, сіндхі, лахнда, панджабцаў, дардыйцаў і ўсходніх пахарцаў і, хутчэй за ўсё, гуджараці і бэнгальцаў”. Рамані сапраўды працягваюць пэўныя дардыйскія, ці паўночна-заходнія, фаналагічныя і лексічныя рысы, але Тэрнэр лічыць іх пазнейшым напластаваннем, якое з’явілася ў выніку міграцыі прыблізна каля 250 г. да н.э. з цэнтральных рэгіёнаў на паўночны захад. Доказам такой міграцыі служыць таксама факт, што рамані захавала пэўную колькасць гукаў, якія карэнным чынам мадыфікаваліся на цэнтральных абшарах, але засталіся нязменнымі на больш кансерватыўным у гэтым плане паўночным захадзе. Знаходжанне ў такім суседстве доўжылася некалькі стагоддзяў, пакуль у нейкі час (не пазней за IX ст. н.э.) не ўзнікла цыганская дыяспара⁶. Высновы Тэрнэра вельмі пераканаўчыя і грунтоўныя, а ягоная пазіцыя ў пытанні звычайна прымалася проста або ўскосна ва ўсіх пазнейшых агульных працах па цыганскім пытанні, нават калі цытаваныя пэўнымі яго прыхільнікамі даты даводзілася змяняць.

Зусім нядаўна гэтае паразуменне парушылася. Тое, як па-рознаму можна інтэрпрэтаваць адны і тыя ж звесткі, яскрава паказаў амерыканскі мовазнаўца Тэрэнс Каўфман. Паводле ягоных даследаванняў, фаналагічныя факты вытлумачваюцца лепш за ўсё, калі прыняць, што протацыганы апынуліся на іранскамоўнай тэрыторыі перад 300 г. да н.э. — верагодна, у выніку наездаў Аляксандра Македонскага на паўночна-заходнюю Індыю ў 327—326 гг. да н.э.⁷

Фізічная антрапалогія

Гістарычнае мовазнаўства не можа вызначыць расавага або этнічнага паходжання ранніх носьбітаў рамані. Паміж мовай і расай няма прыроджанай ці абавязковай сувязі, хоць лінгвістычныя факты даюць шмат

⁶ Падставовым аглядам лінгвістычных спрэчак вызначаецца праца I. Hancock, ‘The development of Romani linguistics’, у *Languages and Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polomé*, eds M. Jazayery and W. Winter (Berlin, 1988), pp. 183—223.

⁷ Kaufman, ‘Explorations in protoGypsy’, p. 42. Higgie (‘Proto-Romanes Phonology’, pp. 19, 141) падае больш раннюю дату — блізу VI ст. да н.э. Заўвагі наконт гэтай даты выказаў A. M. Fraser, ‘Looking into the seeds of time’, *Tsiganologische Studien* (1992), no. 1 + 2, pp. 135—166.

звестак пра ўсю этнічную групу, якая карыстаецца дадзенай мовай на працягу пэўнага часу. Такім чынам, нельга быць упэўненым, што групы людзей расава звязаныя толькі таму, што маюць агульную мову. Тады на дапамогу прыходзіць фізічная антрапалогія, якая можа паспрыяць запэўніць прагалы, пакінутыя мовазнаўствам. Да часу Другой сусветнай вайны фізічная антрапалогія азначала параўнаўчае даследаванне індывідуальных або этнічных анатамічных рысаў. Асабліва гэта датычыла прапорцыі частак цела і формы чэрапа.

Вынікі найбольш шырокага антрапаметрычнага даследавання цыганоў, якое правёў фізічны антраполог прафесар Эжэн Пітар, былі апублікаваныя ў 1932 г.⁸ Пітар засяродзіў увагу на балканскіх цыганах, спадзеючыся, што гэта дасць яму звесткі пра ‘les vrais Tziganes’ (“сапраўдных цыганоў”. — *Зав. перакладніка*), як ён іх называў. Правёўшы замеры вялікай колькасці цыганоў, ён прыйшоў да высновы, што тыповае цыганскае насельніцтва вылучаецца трохі вышэйшым ростам, чым эўрапейскае, адносна даўжэйшымі ў параўнанні з тулавам нагамі; іх галава звычайна мае выразную гэтак званую доліхацэфальную форму (г.зн. чэрап падоўжанай формы, адносна доўгі і вузкі), з чорнымі валасамі, невялікімі вушамі, шырокімі вачыма з густа афарбаванымі вясёлкавымі абалонкамі, доўгім, вузкім і простым носам. Пітар уганароўвае іх высокай ступенню чалавечай прыгажосці. Сярод цыганоў вельмі часта сустракаюцца прывабныя мужчыны і прыгожыя жанчыны. Іх смуглая карнацыя (*teint légèrement basané*), смаляныя валасы, прыгожы просты нос, белыя зубы, цёмна-карыя шырока адкрытыя вочы, напоўненыя жышцём або не надта экспрэсійныя, агульная пластычнасць іх манераў і суладдзе рухаў ставяць іх у плане фізічнай прыгажосці вышэй за шмат якія эўрапейскія народы.

Пасля вымярэння сотняў мужчынаў і жанчынаў і запісу чатырох параметраў цела і канцавінаў, пяці — галавы, твару і дзесяці — іншых рысаў Пітар сутыкнуўся з дзвюма асноўнымі праблемамі. Па-першае, атрыманыя вынікі часта супярэчылі звесткам, сабраным яго папярэднікамі, якія даследвалі меншую колькасць асобаў. Таму вучоны палічыў неабходным збіраць звесткі пра ‘les vrais Tziganes’, бо яны ў большай ступені пазбаўленыя іншых этнічных дамешкаў (у гэтым аспекце, на думку Пітара, вандроўны лад жыцця захоўвае расавую чысціню). Сутыкнуўшыся з другой праблемай, ён павінен быў прызнаць паразу: звесткі пра многія індыйскія этнічныя групы былі нагэтулькі раскіданыя або ненадзейныя, што на іх падставе нельга было прыйсці да якой-небудзь высновы наконт паходжання цыганоў. Таму даследнік

⁸ E. Pittard, *Les Tziganes ou Bohémiens* (Geneva, 1932).

падкрэсліў, што неадпаведнасць адных звестак пра цыганоў іншым можа сведчыць аб комплексным паходжанні народа.

Наагул выявілася, што бальшыня ранейшых даследванняў расавых тыпаў, якія абапіраліся ў асноўным на вымярэнне параметраў чэрапа, недакладныя і пазбаўленыя статыстычнай важкасці. Цяпер вядома, што структура чэрапа не да канца абумоўленая спадчыннымі фактарамі, таму толькі на падставе яе даследванняў нельга рабіць высновы пра далёкую мінуўшчыну этнічнай групы. Пазнейшыя працы⁹ такога кшталту не ўнеслі большай яснасці ў пытанне цыганскія вытокаў. Аднак метады антрапалагічных даследванняў пастаянна развіваюцца. Вывучэнне групы крыві ў вузкагенетычным значэнні павінна стаць дадатковым спосабам этнічнай класіфікацыі і ў значнай ступені выцесніць непасрэднае даследванне прапарцыяў цела. Апошнім часам у такім падыходзе пачалі выкарыстоўваць і іншыя спадчынныя біяхімічныя характарыстыкі. Навука этнічнай генетыкі, для якой група крыві дае масу інфармацыі, часам можа з вялікай верагоднасцю прасачыць шляхі міграцыі і каланізацыі чалавека. На першы погляд вывучэнне тыпаў крыві падавала пэўныя надзеі і ў выпадку з цыганамі.

Пачынаючы ад 40-х гадоў XX ст. шматлікія даследванні паказалі, што сярод цыганскага насельніцтва колькасць носьбітаў антыгена В нашмат вышэйшая за эўрапейскі ровень. Размеркаванне антыгенаў сістэмы АВО з'яўляецца моцным доказам на карысць тэорыі індыйскага паходжання цыганоў (антыген В сустракаецца на субкантынентце ў два разы часцей, чым у Эўропе, хоць і тут ёсць разыходжанні). Частотнасць антыгенаў сістэмы рэзус у цыганоў не надта розніцца ад яе эўрапейскага значэння, але і не супярэчыць індыйскаму паходжанню народа. Пазней у Швэцыі, Брытаніі і Славеніі з'явіліся новыя даследванні, вынікі якіх значна адрозніваліся ў плане лакалізацыі протацыганоў, а таксама адыходзілі ад ранніх мадэляў цыганскага паходжання. Урэшце гэты шэраг біялагічных пошукаў¹⁰ сутыкнуўся з тымі ж праблемамі, што некалі і Пітар. Вызначэнне “тыповага” ўзору цыгана ўскладняецца тым, што народ зазнаў моцнае ўздзеянне розных этнічных дамешкаў і генафонд кожнай цыганскай супольнасці можа быць вельмі скажоны: хапіла толькі аднаго на сотню шлюбу з нецыганом, каб сённяшняя прапарцыя неіндыйскіх продкаў складала больш за палову цыганскага насельніцтва. Больш за тое, малыя і адасобленыя групы, дзякуючы выпад-

⁹ Напрыклад, В. Ély, ‘Les Crânes tsiganes des collections du Musée de l’Homme’, *Bulletins de la Société d’Anthropologie de Paris* (1967), pp. 177—192; і R. Reymont, ‘Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques’, *Études Tsiganes* (1981), no. 4, pp. 1—14.

¹⁰ Добра падсумаваны ў кнізе R. G. Gropper, ‘What does blood tell?’, *GLS/NAC Newsletter*, 4 (1981), nos 2, 3 and 4. Параўн. таксама C. Corrain, ‘Sintesi di ricerche antropometriche ed emotipologiche tra gli Zingari europei’, *Lacio Drom* (1978), no. 6, pp. 22—29.

ковым спадчынным зменам, генетычна разыходзяцца адна з адной. Нягледзячы на тое што ў гэтай галіне¹¹ працягваюць з'яўляцца працы, якія могуць прынцыпова ўзбагаціць стан нашых сённяшніх ведаў пра цыганоў, дагэтуль застаюцца актуальнымі словы, сказаныя ў 1983 г. у дачыненні да цыганоў Марантам: “Існуе неабходнасць далейшых грунтоўных даследаванняў гэтага народа з асаблівым акцэнтам на тыя фактары, частотнасць якіх адрозніваецца ў эўрапейскім і паўночна-індыйскім рэгіёнах”¹².

Падсумоўваючы, можна сказаць, што фізічная антрапалогія і этнагенетыка ў іх цяперашнім тэарэтычным і практычным стане могуць толькі наводзіць на нейкія высновы, але не дыктаваць іх. Гэтыя навукі адхінаюць нам заслону мінуўшчыны не больш, чым гістарычнае мовазнаўства, але яны пацвярджаюць на падставе пазалінгвістычных звестак індыйскае паходжанне як цыганоў, так і іхнай мовы. Аднак ні мовазнаўства, ні фізічная антрапалогія, ні генетыка не даюць нам ніякай падказкі наконт таго, у якіх гістарычных акалічнасцях адбылася міграцыя і рассяленне носьбітаў рамані або чаму наагул адбыўся гэты сыход.

Этнічныя паралелі

Ёсць, прынамсі, адна этнічная выснова, падказаная моўным матэрыялам. Яна грунтуецца на шырока распаўсюджаным сярод цыганоў назове мужчыны цыганскай расы. У эўрапейскай рамані гэта *ром*, у армянскай — *лом*, у сырыйскай і персідскай рамані — *дом*. Усе яны, несумнеўна, знаходзяцца (прайшоўшы рэгулярныя фанетычныя змены ў эўрапейскай і армянскай рамані) у беспасярэдняй фанетычнай сувязі з санскрыцкім *dōmba* і сучасным іранскім *dom* ці *dum*, якія належаць да асаблівага кангламерату плямёнаў. Існуюць згадкі пра домаў як музыкаў ужо ад VI ст. У санскрыце гэтае слова азначала “чалавек ніжэйшага стану, які жыве з спеваў і музыкі”. У сучасных індыйскіх мовах роднасныя словы маюць мноства блізкіх значэнняў, напрыклад: ‘каста вандроўных музыкаў’ (сіндхі); ‘слуга’ (лахнда); ‘вандроўны музыка’ (панджабская мова); ‘цёмнаскуры чалавек ніжэйшай касты’ (заходнепахар-

¹¹ Даследаванне групаў крыві і іншых генетычных адзнак (напрыклад, адбіткаў пальцаў, адчування смаку), якія паказваюць заўважныя адрозненні паміж цыганамі ў Вугоршчыне і вугорцамі, а таксама значнае падабенства паміж цыганамі і індыйцамі, можна знайсці ў T. Tauszik, ‘Human- and medical-genetic examinations of the Gypsy population in Hungary’, *GLS/NAC Newsletter*, 9 (1986), no. 4. Дадзеныя з Славаччыны і Індыі параўнаныя ў V. Bhalla, ‘Marker genes as guides to the kinship of populations: a plea for linguisticcum-anthropogenetic approach to the problem of “Roma” ancestry’, in *Romani Language and Culture*, eds. S. Balić et al. (Sarajevo, 1989), pp. 155—163.

¹² A. E. Mourant, *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology* (Oxford, 1983), p. 98.

ская мова). Імя можа несці ў сабе водгалас сапраўднай касты і статусу продкаў азіяцкіх і эўрапейскіх цыганоў, хоць і не ўдаецца звязаць рамані з нейкім канкрэтным індыйскім дыялектам. Домы, як і іншыя вандроўныя плямёны Індыі, маглі таксама мець дравідыйскае паходжанне. Яны дагэтуль існуюць як вандроўныя плямёны з шырокім спектрам рамёстваў і заняткаў — майстры пляцення кошыкаў, кавалі, барды, музыкі, жабракі. Гэта дастаткова праўдападобная гіпотэза, што менавіта з домаў складаецца вялікая частка групаў, якія эмігравалі. Прычыны таго перасялення маглі быць рознымі, напрыклад вайна або голад.

У кожным разе такіх здагадак недастаткова, таму трэба шукаць іншых паралеляў. Амаль паўтара стагоддзя існавала думка, што ў блізкай сувязі з цыганамі знаходзіцца банджара¹³ — мяшаная этнічная група падарожных гандляроў, якую часта называюць адным з “крмінальных вандроўных плямёнаў” Індыі. Многія з іх цяпер знаходзіцца ў цэнтральнай або паўднёвай Індыі і карыстаюцца дыялектам той мясцовасці, у якой жывуць. Трэба адзначыць, што іхняя уласная мова, банджара ці ламані¹⁴, выяўляе малое падабенства да рамані.

Некаторыя цыганы, якія цяперашнім часам займаюцца даследваннямі свайго паходжання, схіляюцца да альтэрнатыўных гіпотэзаў¹⁵, паводле якіх іх продкамі з’яўляецца не стракаты гурт музыкаў і вандроўнікаў ніжэйшага стану, а *кшатрыі* (*kshatriyas*) — ваяры, якія займалі другое месца сярод чатырох кастаў індыйскага грамадства. Гэтае меркаванне знайшло падтрымку ў творах пэўных індыйскіх пісьменнікаў¹⁶, дзе праходзіць думка, што цыганы могуць паходзіць ад ваяроў джатаў або раджпута¹⁷. Такая прыстасаванасць цыганскіх продкаў магла б растлумачыць шэраг найбольш характэрных расавых тыпаў сучасных цыганоў. Але пры воінскіх лагерах зазвычай існавала вялікая колькасць слугаў (банджара і іншых), якія служылі ў якасці кавалёў, прадказальнікаў, артыстаў і г.д., і сацыяльны падзел паміж імі паступова пачаў зацірацца. Такія тэорыі, аднак, часта не пазбаўленыя суб’ектыўнасці. Вытанчанасць

¹³ Першыя такія меркаванні з’явіліся ў G. de Longpérier, ‘L’Inde et ses mystères’, *Musée universel*, 1 (1875), pp. 330—336. Найноўшае аспрэчванне гэтых тэорыяў падае I. Mroz, ‘Les Lohar, les Banjara et le problème de l’origine des Tsiganes’, *Études Tsiganes* (1990), no. 1, pp. 3—14.

¹⁴ G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, vol. 9, part III (Delhi, 1907), pp. 255—325; R. L. Trail, *The Grammar of Lamani* (Norman, OK, 1970).

¹⁵ Характэрны прыклад можна знайсці ў J. Kochanowski, ‘Roma — History of their Indian origin’, *Roma*, 4 (1979), no. 4, pp. 16—32.

¹⁶ Асабліва W. R. Rishi, Introduction to *Multilingual Romani Dictionary* (Chandigarh, 1974); Introduction to *Romani Punjabi English Dictionary* (Patiala, 1981); ‘Roma — a study’, *Roma*, 7 (1983), no. 2, pp. 1—10; і ‘History of Romano movement, their language and culture’, у *Romani Language and Culture*, pp. 1—10.

¹⁷ Гіпотэза джацкага паходжання абмяркоўваецца ў наступным раздзеле, гл. с. 33—34.

джацкіх ваяроў VIII ст., якую ім прыпісваў у XII ст. другі пласт воінаў, не выклікае даверу ў больш скептычнага чытача, асабліва калі ўзяць пад увагу перамогу над раджпутамі, атрыманую ў бітве пад Тараінам у 1192 г. турэцка-афганскімі Газнэвідамі.

Такім чынам, пакуль што немагчыма дакладна акрэсліць час і месца паходжання народа, і застаецца шмат месца для разважаньняў пра тое, хто дакладна, людзі якой касты і якога роду заняткаў, пакінулі індыйскі субкантынент каля тысячы гадоў таму і зрабілі яны гэта разрознена ці як адна група. Некаторыя вучоныя, як, напрыклад, Сэмпсан, сцвярджаюць на падставе лінгвістычных звестак, што пад час свайго першага пранікнення на тэрыторыю Пэрсіі цыганы былі першым народам, які карыстаўся адзінай моваю. Іншыя, напрыклад Тэрнэр, падаюць супрацьлеглыя мовазнаўчыя доказы. На іх погляд, марфалагічныя, лексічныя і фаналагічныя адрозненні паміж эўрапейскай, армянскай і азіяцкай рамані можна лёгка растлумачыць, калі дапусціць, што цыганы пакідалі сваю прарадзіму паступова і некаторыя адрозненні ўжо існавалі ў іхнай мове пад час перасялення з субкантынента. Апошні пункт гледзішча, здаецца, больш пераканаўчы. Тым не менш не варта выключаць магчымасці таго, што розныя міграцыйныя групы захоўвалі кантакты паміж сабою або зноў іх усталёўвалі, што абумовіла пэўную ступень двухбаковага моўнага ўзаемадзеяння.

Лексічная статыстыка

Спрэчныя пытанні можна было б развязаць хутчэй пры ўмове існавання пэўнага спосабу дакладнага датавання шляхоў развіцця дагістарычнай мовы, падобнага, напрыклад, да радыевугляводнага аналізу (шкала распаду ^{14}C у арганічных рэчывах), які стаўся карысным у многіх іншых галінах. У 50-х гадах XX ст. амэрыканскі лінгвіст Морыс Свэдэш распрацаваў метад, які нібыта дазваляў прыблізна датаваць зрэзы мовы ў катэгорыях рэальнага часу. Названы глотахрэналогіяй, або лексічнай статыстыкай¹⁸, ён грунтаваўся на тым, што чым большы перыяд часу аддзяляе супольнікаў моўнай сям'і ад моманту іх разыходжання з агульным моўным продкам, тым большыя адрозненні паміж імі. Фундаментальнай пасылкай метаду стала тое, што асноўны лексічны запас (адрозна ад фаналогіі і структуры) з'яўляецца адзіным сектарам мовы, які змяняецца ў прыблізна аднолькавым тэмпе. Важнасць аналізу асноўнай лексікі мы ўжо абмяркоўвалі. Свэдэш паспрабаваў зрабіць яе

¹⁸ Два тлумачэнні метаду Свэдэша падаюцца ў 'Lexico-statistic dating of prehistoric ethnic contacts', *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96 (1952), pp. 452—463; і *The Origin and Diversification of Language*, ed. J. Sherzer (London, 1972), esp. pp. 271—284.

традыцыйнае даследванне дакладным, складаючы спіс з 200 адзінак, пазней скарачаны да 100, якія можна было б выкарыстаць не толькі для вызначэння роднасці, але і для падліку пройдзенага часу.

Працэдура глотахраналагічнага даследвання складалася з вызначэння ў дзвюх дадзеных мовах словаў, якія найбольш адпавядаюць кожнаму значэнню словаў з дыягнастычнага спісу. Затым запісваюцца пары, якія прызнаны роднаснымі, г.зн. захаваліся з таго самага арыгінальнага слова ў агульнай прамове. У іншых выпадках арыгінальнае слова згубіла або змяніла сваё значэнне ў адной ці абедзвюх мовах. Колькасць роднасных параў выкарыстоўвалася для вымярэння мінімальнага часу ад моманту, калі мовы раздзяліліся. Стандартны тэмп затрымкі слоўнага запасу быў падлічаны на падобным матэрыяле 13 параў моваў. Вынікі падліку паказалі, што для сотні ключавых словаў затрымка лексікі складала 86% на тысячагоддзе, і дзве мовы, якія пачалі разыходзіцца 1000 гадоў таму, будуць мець блізу 74% роднаснай лексікі (86% ад 86 дае 74). Пасля вызначэння працэнтавых суадносін роднасных словаў паводле распрацаванай формулы вылічваецца перыяд адасобленага існавання дзвюх моваў.

Галоўнай хібай гэтага метаду ёсць тое, што ён не вельмі добра спрацоўвае ў выпадку некаторых моўных з'яваў, якія нельга датаваць на падставе іншых крыніц. Пачатковая гіпотэза пастаяннага тэмпу затрымкі лексікі не пацверджана: нельга знайсці ніякага тлумачэння, чаму мова павінна траціць пэўныя словы з нязменнай хуткасцю, нават у выпадку найбольш кансерватыўнай лексікі. Досвед сацыялінгвістыкі паказвае, што грамадскія фактары, розныя для кожнай мовы, адыгрываюць вельмі значную ролю ў лінгвістычных зменах. У выпадку рамані можна, напрыклад, прывесці безліч прычынаў, з якіх мова была адкрытай на чужыя ўплывы, і гэтулькі ж супрацьлеглых, чаму яна не была падаткой на інавацыі. Неабходнасць для цыганоў размаўляць на мове той краіны, дзе яны знаходзяцца, і адсутнасць усялякіх пісьмовых стандартаў ва ўласнай мове робяць рамані асабліва ўразлівай да ўплываў. Агульнавядома, што калі нехта размаўляе на іншай мове так, як і на сваёй, іх збліжэнне адбываецца вельмі хутка. З другога боку, пераважнае выкарыстанне рамані ў якасці прыватнай мовы спрацоўвае ў супрацьлеглым кірунку; тое ж можна сказаць і пра вандроўны лад жыцця, які запавольвае працэс натуралізацыі цыганоў у іншых супольнасцях.

Тым не менш варта было б правесці эксперымент на падставе вышэйзгаданага метаду, бо гэта пакажа некаторыя лічбавыя параметры падабенства і адрознення паміж мовамі і дыялектамі і адпаведна ступень іх узаемадзейнення¹⁹. Пры параўнанні рамані з васьмю прадстаў-

¹⁹Вынікі, у тым ліку табліца параўнаных словаў рамані і выбраных індыйскіх моваў, знаходзяцца ў Fraser, 'Looking into the seeds of time'.

нікамі дардыйскай (паўночна-заходняй), паўночнай і цэнтральнай групаў (кашмірская мова, мультані, сіндхі, катгархі, заходняя хіндзі, панджабі, марвары і гуджараці) выразна вылучаюцца тры, у якіх каля 50% лексікі, роднаснай з рамані. Гэта хіндзі, мультані (дыялект лахнды) і катгархі (дыялект заходнепахарскай мовы). Трохі менш падабенства з панджабі, марвары (галоўны дыялект раджастхані) і гуджараці, а сіндхі далёка адстае. На апошнім месцы застаецца кашмірская мова, маючы толькі 33% падабенства: такое выразнае размежаванне супярэчыць, як ні дзіўна, ранейшым меркаванням пра дардыйскае паходжанне цыганоў. Хоць просты падзел на роднасныя і няроднасныя словы занадта грубы ў дачыненні да словаў-адпаведнікаў, якія маглі разысціся ў выніку фанетычных зменаў. Можна замяніць прапанаваны Свэдэшам падзел на роднасныя-няроднасныя словы дадатковай, пяціступеневай шкалою аналізу (ад 4 да 0), дзе за кожную асобную фанему даецца 1 пункт²⁰. Тады хіндзі атрымае першае месца, катгархі зойме наступнае, а мультані будзе нашмат далей, амаль на тым роўні, што і панджабская мова.

Калі мы ўжо зайшлі так далёка, цяжка не паддацца спакусе палічыць мінімальны, паводле шкалы Свэдэша, час, пачынаючы ад якога рамані пачала адасабляцца ад індаарыйскіх моваў. У дачыненні да трох першых моваў (заходняй хіндзі і г.д.) формула Свэдэша дае дату блізу 390 г. да н.э. Што да кашмірскай мовы, атрымоўваецца блізу 1700 г. да н.э. Усе гэтыя даты знаходзяцца ў межах верагоднасці, хоць разыходжанне з кашмірскай мовай нашмат ранейшае, чым (паводле формулы) разыходжанне іншых моваў з кашмірскай. Апрача гэтага, такой даты можна было чакаць: дардыйская група, у якую ўваходзіць кашмірская мова, пачала адасабляцца ад асноўнай індаарыйскай плыні недзе пасля прыбыцця арыяцаў у паўночна-заходнюю Індыю. Што тычыцца 390 г. да н.э. у дачыненні да хіндзі і іншых моваў, дык Тэрнэр сказаў, што протацыганы павінны былі адасабіцца ад цэнтральнай групы перад пачаткам III ст. да н.э., а Каўфман датуе канчатковае перасяленне з Індыі IV ст. да н.э.

Такім чынам, ёсць пэўныя цікавыя супадзенні. Але Тэрнэр і іншыя вучоныя даказваюць таксама тое, што, пакінуўшы цэнтральны раён, протацыганы павінны былі правесці вялікі адрэзак часу на паўночным захадзе субкантынента. Можна было чакаць выносаў такога кшталту, бо яны растлумачваюць з'яўленне лексікі, агульнай з новымі суседнімі мовамі. Паўторны падлік пры такіх акалічнасцях становіцца немагчымым; але гэта можа быць адной з прычынаў, з якой час разыходжання кашмірскай мовы і рамані адрозніваецца ад вынікаў, атрыманых у да-

²⁰Такое змяненне метаду ўзятае з працы Марсэля Картыядэ, які выкарыстоўваў метад лексічнай статыстыкі для вызначэння ступені роднасці паміж дыялектамі рамані: 'Romani phonetics and orthography', *GLS/NAC Newsletter*, 7 (1984), no. 4; 'Distance between the Romani dialects', *GLS/NAC Newsletter*, 8 (1985), no. 2; і *Romani fonetika thaj lekhpa* (Titograd, 1986).

чынненні да іншых новых індаарыйскіх моваў (кашмірская мова знаходзілася пад вялікім уздзеяннем некаторых пазнейшых). Найбольш карысным дастасаваннем метаду лексічнай статыстыкі, на наш погляд, з'яўляецца не падлік часовай адлегласці, што падзяляе мовы, а іх параўнанне на падставе дакладных і канкрэтных звестак, а таксама канцэнтрацыя ўвагі на тых значэннях даследваных словаў, якія аказваюцца больш трывалымі.

Мова рамані і яе носьбіты на працягу стагоддзяў зазналі багата гістарычных, дэмаграфічных і сацыялінгвістычных уздзеянняў; тое ж адбывалася з народамі і мовамі Індыі. Мінула вельмі шмат часу, таму застаюцца толькі кволья надзеі на дакладнае вызначэнне народа (або камбінацыі народаў), з якога ўзялі некалі пачатак эўрапейскія цыганы, або таго, які народ сёння найбольш цесна з імі звязаны. Аднак яшчэ занадта рана спыняць пошукі. На шчасце, у галіне лінгвістыкі ёсць кнігі, падобныя да манументальнай працы Грырсана *Лінгвістычнае даследванне Індыі*²¹. Гэтае даследванне — скарбніца неапрацаваных звестак за працяглы перыяд эвалюцыі рамані. Багаты фаналагічны, лексіка-статыстычны, марфалагічны матэрыял падаецца ў ім на фоне іншых сучасных індаарыйскіх моваў. Шырокая і сістэматычная база такіх працаў усё яшчэ можа дапамагчы паглядзець свежым вокам на пазіцыю рамані сярод індаіранскіх моваў і ўдакладніць даступныя на сённяшні дзень звесткі.

²¹ G. A. Grierson, *Linguistic Survey of India*, 20 vols (Delhi, 1903—1928). Да аднастайнага спісу з 241 слова і фразы паддзелены адпаведнікі ва ўсіх галоўных дыялектах моваў субкантынента, ёсць таксама супастаўленне граматыкі і падобраныя тэксты-прыклады.

РАННЯЯ МІГРАЦЫЯ

Пэрсія

У Пэрсіі мы знаходзім першыя тэксты, якія могуць дапамагчы ў даследаванні протагісторыі цыганоў, хоць і гэтым крыніцам нельга надаваць вялікага значэння: на дадзеным этапе асноўнай падтрымкай для нас па-ранейшаму застаецца мова.

Паводле арабскага гісторыка Гамзы Эсфаганскага (950 г.), пэрсідскі манарх Баграм Гур (“вялікі паляўнічы” з *Рубаі* Амара Хаяма, чыё панаванне скончылася ў 438 г.) пастанавіў, што яго слугі павінны працаваць толькі палову дня, а пасля ладзіць бяседы з віном і музыкай. Убачыўшы аднаго дня, што некаторыя падданыя бавяць час з віном, але без музыкі, Баграм Гур абвінаваціў іх у пагардзе да музыкі. Яны схіліліся перад уладаром і растлумачылі, што шукалі музыкаў, але не змаглі знайсці іх. Пасля гэтага манарх папрасіў караля Індыі паслаць яму музыкаў (каля 12 000), якіх ён размеркаваў па розных правінцыях Пэрсіі, дзе яны і пасяліліся. Гамза перадае: “Іх нашчадкі ёсць тут дагэтуль, хоць у меншай колькасці, гэта зоты”.

Іншы варыянт гэтай легенды мы знаходзім на паўстагоддзя пазней у пэрсідскім нацыянальным эпасе Фірдаўсі “Шах намэ” (“Кніга караляў”, закончана ў 1010 г.). Аўтар таксама ўзгадвае, што Баграм Гур папрасіў у індыйскага караля Шангуля музыкаў і артыстаў: “Бедныя людзі ў нас п’юць віно без музыкі, багатыя ж не могуць пагадзіцца з гэтым. Таму ці мог бы ты выбраць з луры тысячу мужчынаў і тысячу жанчынаў, якія граюць на лютні, і паслаць іх да мяне”. Баграм Гур даў луры збожжа, жывёлу і адправіў іх у правінцыі свайго каралеўства, каб яны маглі сумяшчаць сямейныя абавязкі з забаўляньнем беднага люду. За год луры бесклапотна спахрылі ўсё збожжа і жывёлу; кароль папракнуў іх у марнатраўстве і распусціў, загадаўшы, каб нагружалі аслоў сваёй маёмасцю і жылі з таго, што заробяць сваімі песнямі і граннем, а таксама каб штогод вандравалі па краіне і гралі для пацехі як багатых, так і бедных. Згодна з гэтым наказам луры і цяпер вандруюць па свеце ў пошуках за-

няткаў, водзяцца з сабакамі ды ваўкамі і крадуць на дарозе ўдзень і ўначы¹.

Такая характарыстыка цыганоў сустракаецца пры даследванні іхнай гісторыі спрэс, таму часта ўсе згадкі пра вандроўныя групы, якія вызначаліся падобным да цыганскага ладам жыцця, аўтаматычна спісвалі на кошт цыганоў. Гэта мог быць адзін з такіх выпадкаў; у дадатак сыход цыганоў з Пэрсіі цяжка аднесці да часоў Баграма Гура. Для нас тут карыснымі з’яўляюцца назовы, якімі апісваюць вандроўных артыстаў. Хутчэй за ўсё індыйскія вандроўныя музыкі, як апісанія зоты ці луры, павінны былі спыніцца ў Пэрсіі задоўга да X ст., бо для фармавання ў гістарычнай свядомасці легенды пра Баграма Гура патрэбны быў пэўны час.

Зоты (мн. лік *зот*) і *лулі*, ці *луры*, дагэтуль застаюцца пэрсідскімі назовамі цыганоў; у Сырыі, Палестыне і Эгіпце ім адпавядае змененая форма *нуры* (мн. лік *навар*). *Зот* — гэта арабская версія індыйскага назову племя *джат*. Тое, ці паходзяць сапраўдныя цыганы ад індыйскага племя *джат* (яно засяляе пераважна Пэнджаб), было прадметам спрэчак каля стагоддзя таму, а сама тэорыя джацкага паходжання знаходзіць, як мы ўжо згадалі (с. 27), прыхільнікаў і сёння. Калі б усе раннія згадкі пра зотаў² можна было аднесці да цыганоў, гістарычная карціна ранняй цыганскай міграцыі намалювалася б даволі хутка. Ад хранолагаў і географіаў мы даведваемся пра мноства прычынаў, чаму народы перасяляліся з даліны Инда на захад Пэрсіі і далей. Шматлікія аддзелы воінаў з Сінда служылі ў пэрсідскім войску пад час арабскай экспансіі ў VII ст. Калі ж абставіны сталі складвацца супраць “Караля каралёў”, яны перайшлі на бок арабаў і, прыняўшы іслам, пасяліліся ў Басры. Калоніі джатаў размяшчаліся таксама ў іншых месцах. Пазней, як арабская хваля ў Азіі дасягнула сваёй усходняй мяжы (напад на землі Сінда на пачатку VIII ст.), вялікая колькасць джатаў ды іншых насельнікаў Сінда была пераселеная на ўзбярэжжа Тыгра; пазней немалыя групы перасяленцаў, выкарыстаўшы спрыяльныя акалічнасці, замянілі месца сваіх калоніяў на паўночную Сырыю. Першы запіс пра ўваход цыганоў на хрысціянскія тэрыторыі таксама звязаны з гэтым. Арабскі хранолаг Табары апісвае здарэнне, калі ў 855 г. бізантыйцы напалі на Сырыю і ўзялі ў палон вялікую колькасць зотаў разам з іх жонкамі, дзецьмі і быкамі.

¹ Пэрсідскі арыгінал разам з перакладам змешчаны ў значным для свайго часу нарысе J. S. Harriot ‘Observations on the Oriental origin of the Romnichal’, *Transactions of the Royal Asiatic Society*, 2 (1830), pp. 518—558.

² Поўнаасцю сабраныя ў M. J. De Goeje, *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l’Asie* (Leiden, 1903). Ранейшая версія тэзісу Гае пра джацкае паходжанне цыганоў улучана разам з шырокім каментарам у D. MacRitchie, *Account of the Gypsies of India* (London, 1886), pp. 1—126. І цыганскі раздзел працы Рычарда Бартана *The Jew, the Gypsy and El Islam* (London, 1898) звязаны з тым самым азначэннем, якому Бартан надае першаснае значэнне.

Праблема ў тым, што назоў “зот” выкарыстоўваўся без разбору ў дачыненні да амаль кожнага выхадца з даліны Інда. Вышэйзгаданыя гістарычныя звесткі апавядаюць нам пра тое, што здарылася з часткай насельніцтва індыйскага паходжання, асабліва з племенем джатаў. Аднак вельмі сумнеўна, што гэта мае нейкае дачыненне да сапраўдных продкаў цыганоў. Арабскі ж назоў цыганоў *зоты* быў хутчэй за ўсё дадзены ім пазней, калі яны прыбылі з Індыі. Арабы назвалі іх па аналогіі з індыйскім народам, з якім былі ў найбліжэйшых зносінах. Гэтак жа, як і гістарычныя кантакты арабаў з франкамі спрычыніліся да таго, што слова “Фіранджа” — ад лацінскага *Francia* — набыло ў сучаснай арабскай мове значэнне “Эўропа”. (Дарэчы, у Афганістане назоў “джат” стаў адмоўным азначэннем для шырокага кола супольнасцяў рознага паходжання і нізкага сацыяльнага статусу, хоць першапачаткова тэрмін акрэсліваў вандроўных людзей індапакістанскага паходжання³.)

Лінгвістычны аналіз індыйскага матэрыялу сведчыць не на карысць джацкай гіпотэзы. Да таго ж гісторыя міграцыяў, сканцэнтраваных на поўдні Пэрсіі, зусім не адпавядае шляхам рассялення цыганоў, якія вымалёўваюцца з характару развіцця рамані на пэрсідскай тэрыторыі. Трэба таксама адзначыць, што мовазнаўчым разважаннем перашкаджае нястача дадзеных пра новыя індаіранскія народнасці: з некалькіх стагоддзяў амаль не захавалася ніякіх звестак. Таму цяжка правесці шырокамаштабнае лінгвістычнае даследванне таго, што адбывалася хутчэй за ўсё пад час знаходжання цыганоў у Пэрсіі. Арабская заваёва ў 642 г. выклікала ў Пэрсіі змену не толькі рэлігіі, але і мовы; яна паклала канец выкарыстанню пэрсідскай мовы ў літаратуры і афіцыйнай сферы. Ад гэтага часу пачаўся вялізны перыяд, на працягу якога пэрсідская мова засвойвала мноства арабскіх элементаў, што па колькасці і характары можна параўнаць з лацінскім (французскім і лацінскім) кампанентам у сучаснай ангельскай мове. Не раней за другую палову X ст. пэрсідская мова, ужо з арабскім пісьмом, адваявала сваю перавагу ў літаратуры, але да гэтага часу ўжо непазнавальна змянілася. Найбольш раннія тэксты ў новым стылі датуюцца IX ст., ад якога і адлічваецца фармальны пачатак сучаснай пэрсідскай мовы. Адсутнасць пераемнасці паміж сярэднім і сучасным фарсі ўраджае, паказваючы нам, наколькі імкліва і глыбока арабскі ўплыў пранік у розныя рэгіёны ці сацыяльныя класы.

У Пэрсіі цыганы былі прыхаднямі: яны мусілі вывучыць мову мясцовага насельніцтва, каб мець зносіны з ім. Лінгвістычныя кантакты цыганоў датычылі пераважна дынамічных сялянскіх дыялектаў, а не літаратурнай мовы, якая знайшла сваё адлюстраванне ў слоўніках. Не

³ Параўн. A. Rao, ‘Note préliminaire sur les *Jat* d’Afganistan’, *Studia Iranica*, 8 (1979), no. 1, pp. 141—149.

варта перабольшваць вынікаў такога білінгвізму: узаемадачыненні паміж вытворцамі нейкіх тавараў ці паслуг і спажывцамі не такія глыбокія, як у цалкам дзвюхмоўных супольнасцях. Тым не менш менавіта па-за межамі Індыі ў рамані выпрацаваліся некаторыя найбольш важныя рысы.

Усю моўную сям'ю рамані можна падзяліць на тры асноўныя галіны: эўрапейскую, армянскую і азіяцкую (яна адрозніваецца ад армянскай). Тэрнэр называе гэтыя адгалінаванні адпаведна ром-, лом- і дом-групамі згодна з фанетычнай формай словаў, якія паходзяць ад санскрыцкага *ḍōmba*. Таму неэўрапейскія разнавіднасці рамані можна назваць ламаўрэн (армянская) і дамары (азіяцкая). Сэмсан паказвае, што ў эўрапейскай рамані і ламаўрэне арыгінальнае гучанне санскрыцкіх гукаў (г.зн. з вібрацыяй галасавых звязак) *bh, dh, gh* і *dzh* змянілася на глухое вымаўленне (г.зн. без вібрацыі галасавых звязак) *ph, th, kh* і *ʃh* (гук *h* паказвае на прыдых пры вымаўленні). Азіяцкая рамані адзначаецца цалкам супрацьлеглым прынцыпам — аспіранты страцілі прыдых і перайшлі ў *b, d, g* і *dž*. Магчыма, апісаная змена (у ламаўрэнскай рамані менш рэгулярная, чым меркаваў Сэмсан) адбылася пад уплывам армянскай мовы, шмат дыялектаў якой маюць толькі глухія зычныя.

Паводле Сэмсана, гэтыя адрозненні ўзніклі ў выніку разыходжання цыганскіх шляхоў, што адбылося на пэрсідскай тэрыторыі, даючы пачатак дзвюм галінам. Вучоны называе іх *ben-* (дамары) і *phen-* (эўрапейская рамані і ламаўрэн) групамі, базуючыся на розных формах слова “сястра”.

Санскрыт	Дамары	Ламаўрэн	Эўрапейская рамані	Беларуская
bhaginī	ben	phen	phen	сястра
bhrātṛ	bar	phal	phral ⁴	брат

Нейкі час дзеля зручнасці мы будзем выкарыстоўваць азначэнні Сэмсана, хоць да яго канцэпцыі ёсць прэтэнзіі. Мова цыганоў, якія вымаўляюць *ben* (дамары), улучае дыялекты навар (Палестына і Сырыя), курбат (паўночная Сырыя) і карачы (Малая Азія, Закаўказзе і Пэрсія)⁵.

⁴ *Phral* дае ў ангельскай мове слова *pal* (блізкі сябар, прыцель. — *Заўв. перакладніка*), адно з нямногіх словаў рамані, якія трапілі ў ангельскі лексікон (запісана ўпершыню у 1681—1682 гг.). Гэта ілюструе цяжкасці, якія могуць з'яўляцца пры вызначэнні роднасці. У кожным разе ці можна — пры адсутнасці дадатковай інфармацыі і выключна на падставе фанетычнага падабенства — меркаваць, што лацінскае *frater, pal* у рамані, ангельскае *brother* і славянскае *brat* — гэта роднасныя словы? Яны ж усё паходзяць з праіндаэўрапейскага *bhrater*.

⁵ Пытанне розных цыганскіх моваў і этнонімаў на Сярэднім Усходзе разглядаецца ў D. Kenrick, ‘Romanies in the Middle East’, *Roma*, 1 (1976), no. 4, pp. 5—8, 2 (1977), no. 1, pp. 30—36, no. 2, pp. 23—39.

Дыялекты дамары знікалі інтэнсіўней, чым эўрапейскія, і калі яны да-чакаліся свайго даследвання, былі ўжо моцна засмечаныя арабскімі элементамі — засталіся толькі раскіданыя рэшткі⁶. Хоць Сэмсан і перакананы ў адзінай крыніцы абедзвюх групаў, пэўныя адрозненні паміж дамары і эўрапейскай рамані ставяць пад сумнеў лінгвістычную аднастайнасць цыганскай протасупольнасці.

Калі прамова распадаецца на новыя віды, розныя фрагменты могуць больш-менш хутка развівацца падобным або адрозным чынам. Невядома, наколькі хутка адбываліся змены ў *ben-* і *phen-*групам, калі адбыўся падзел паміж імі і як доўга кожная з іх заставалася ў Пэрсіі. Узаемных адрозненняў дастаткова, каб меркаваць пра іх параўнаўча ранняе разыходжанне. Адсутнасць у дыялектах *ben-*групы пэўных, найбольш характэрных пазычанняў з фарсі можа сведчыць пра тое, што гэтая група першай пакінула Пэрсію. Якім чынам і калі яны дасягнулі Сырыі, невядома: да XIX ст. пра іх не чуваць нічога асаблівага, апроча выпадковых і сумнеўных звестак. Адна з іх — гэта згадка ў арабскім падручніку XIV ст. *Мэсалэж алабсар* (“Падарожжы вачэй”), напісаным Аль-Умары, чыноўнікам султаната Мамэлюка, дзе апавядаецца пра розныя плямёны “лораў” у Эгіпце і асабліва ў Сырыі і апісваюцца іхныя акрабатычныя здольнасці.

Колькасць пэрсідскіх элементаў у дыялектах эўрапейскіх цыганоў наводзіць на думку пра трохі даўжэйшае знаходжанне іх продкаў у Пэрсіі⁷. Да такіх прыкладаў належаць (у валійскай рамані) *ćakano*, зорка; *darīav*, мора; *kiś*, шоўк; *kiśti*, пас; *koro*, сляпы; *pośum*, воўна. З гэтых словаў у дамары, запісанай Макалістэрам, ёсць толькі адпаведнікі для словаў “сляпы” і “воўна”. Тут і ў іншых месцах можна было б значна прадоўжыць спіс верагодных або магчымых пазычанняў, але тады прыклады трэба разглядаць больш падрабязна. Напрыклад, цыганскае слова *baxt* — “удача, спрыяльны лёс”, якое звычайна прыпісваецца да іранскіх пазычанняў ад *bakht* — “лёс, шчасце”, заўважальнае таксама ў *bak-sheesh* (хабар, подкуп. — *Заўв. перакладніка*), але яно можа быць і проста арыгінальным словам. Іранскія і індаіранскія мовы блізка звязаныя і маюць пэўную колькасць агульных рысаў, таму не заўсёды проста выбраць з некалькіх этымонаў слушны. Падобная сітуацыя назіраецца і ў самой іранскай моўнай сям’і, калі часам узнікаюць сумневы наконт таго, з якой мовы паходзіць пазычанне — з пэрсідскай, курдскай, асецінскай ці, нарэшце, армянскай, якая не належыць да іранскай групы, але змяшчае безліч іранскіх пазычанняў.

⁶ Найбольш поўнае даследванне — гэта R. A. Stewart Macalister, *The Language of the Nawar or Zuti, the Nomad Smiths of Palestine*, GLS Monograph no. 3 (London, 1914); папярэдняя публікацыя ў *JGLS* (2), 3 (1909—1910), pp. 120—126, 298—317; 5 (1911—1912), pp. 289—305.

⁷ Параўн. I. Hancock, ‘On the migration and affiliation of Dōmba: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy’, *International Romani Union Occasional Papers*, series F, no. 8 (1993).

Што да часу сыходу цыганоў з Пэрсіі, то на пачатку 1970-х гадоў некаторыя вучоныя пачалі даказваць, што продкі эўрапейскіх цыганоў павінны былі прайсці праз Пэрсію перад першым арабскім нашэсцем, бо ў рамані адсутнічаюць арабскія словы. Гэта значыць, што яны пакінулі краіну перад сярэдзінай VII ст., нашмат раней, чым сцвярджалі іншыя навукоўцы. Аднак такі аргумент сутыкаецца з дзвюма цяжкасцямі. Па-першае, было б наіўна лічыць, што адразу пасля заваёвы Пэрсіі арабамі іх мова імгненна трапіла ва ўсе сферы і пачала ўплываць на рамані. Ва ўсялякім разе ў эўрапейскай рамані ёсць пэўныя арабскія пазычаны: *berk* — “грудзі” (у рамані ёсць таксама індыйскае *śucī*); *xumér*, *xumél* — “цеста”, “хлебная мякіна”; *kisi* — “торба”. Верагодна, да гэтага спісу можна дадаць таксама *lav* — “слова” (як у *Lavengro* Джорджа Бораў), бо яно паходзіць або ўтварылася пад уплывам арабскага *lafz*, якое сустракалася як у Пэрсіі, так пазней і ў Індыі. Гэтыя прыклады могуць здавацца спрэчнымі ці сумнеўнымі, але іх, напэўна, дастаткова, каб прыйсці да высновы, што продкі эўрапейскіх цыганоў не маглі пакінуць Пэрсію перад тым, як арабская заваёва напоўніла штодзённую мову людзей вялікай колькасцю семіцкіх словаў.

Арменія

Наступным пасля Пэрсіі прыпынкам гэтак званай *phen*-групы цыганоў стала Арменія, якая ў VII ст. таксама апынулася пад панаваннем арабаў, аднак армянская мова не зазнала такога моцнага ўплыву арабскай, як фарсі. Знаходжанне цыганоў у Арменіі не магло быць кароткім. Эўрапейскія дыялекты рамані змяшчаюць пэўную колькасць армянскіх пазычанняў, у тым ліку: *bōv* — “печка”, *džolano* — “мул”, *koṭōr* — “кавалак”, *kočò* — “гузік”, *mortsī* — “скура” і, магчыма, *grai* — “конь” (ад армянскага *grast* — уючная жывёліна). З асцінскай мовы, на якой размаўляюць на поўначы Арменіі, можа паходзіць слова *vordón* — “воз”, якое нашмат пазней стала ў цыганоў назовам коннага табару, што звычайна асацыюецца ў простых людзей з цыганамі. Ніводнае з гэтых словаў не сустракаецца ў азіяцкіх *ben*-дыялектах. Таксама няма іх у рэштках ламаўрэна, цыганскага дыялекту, вядомага як *боша* (ад назову племя, якое праз некалькі стагоддзяў вандравала па землях Арменіі, Турцыі, Пэрсіі і Паўднёвага Каўказа). Калі рамані, на якой размаўлялі боша (так называлі сябе ломы), пачалі ў XIX ст. даследваць, ад яе засталіся небагатыя і рэшткавыя звесткі. Хоць дадзены дыялект насычаны армянскімі элементамі, у ім цалкам адсутнічаюць агульныя з эўрапейскай рамані адзінкі армянскага паходжання. Таму не выключана магчымасць таго, што падзел *phen*-цыганоў адбыўся перад тым, як яны трапілі пад поўны ўплыў армянскай мовы. Верагодна таксама тое, што інавацыі, агульныя

для ламаўрэна і эўрапейскай рамані, з'явіліся незалежна адны ад адных⁸.

Мы можам толькі здагадацца, чаму цыганы сышлі з Арменіі, але прычынаў для гэтага было больш чым дастаткова. Уваходжанне Арменіі ў Бізантыйскую імперыю было паступовым працэсам, што найперш абумоўлена нестабільным станам краіны ў сувязі з даўнім бізантыйска-арабскім суперніцтвам: вялікая частка Арменіі была спустошана бізантыйскімі салдатамі і ўрэшце паступова далучана да імперыі на працягу першых дзесяцігоддзяў XI ст. Бізантыйская ўлада доўга не пратрымалася, неўзабаве на Арменію пачалі наязджаць селюкіды (сям'я цэнтральнаазіяцкіх народаў, туркі), пакуль пад уладай Арменіі не засталася толькі міжземнаморская Цыліцыя.

Сацыяльнае адзінства

Калі давядзецца даследаваць рамані ля падножжа гары Арарат, як у жартаўлівым вершыку Каўпэра:

Філолагі, якія ў часе і прасторы
ганяюцца за гукамі складоў,
пагоню пачынаюць дома, у цемры,
да галаў, грэкаў аж па Ноеў каўчэг, —

варта памятаць пра небяспеку спрашчэнняў, якія нярэдка спадарожнічаюць мовазнаўчому даследванню цыганскай прагасторыі. Небяспечным ёсць меркаванне наконт паслядоўных “падзелаў” у мове і раздзялення на асобныя “групы”. На яго падставе ствараецца ўражанне, што цыганская міграцыя складаецца з процьмы людзей, якія рушылі з Індыі і ў пэўным пункце свайго шляху арганізавана падзяліліся на дзве падгрупы, кожная з якіх пайшла сваім асобным шляхам, але пераважна на захад. Такая схема часта падтрымоўваецца выданнем картаў, дзе стрэлкамі паказаныя верагодныя кірункі ранніх і пазнейшай цыганскай міграцыі. На практыцы ўсё не магло адбывацца такім чынам.

Нам невядома нічога пэўнага пра сацыяльную арганізацыю і культуру ранніх цыганоў, можна толькі выказаць гіпотэзы. Думаем, не выкліча прэрэчанняў, калі мы ў сваіх разважаннях будзем абапірацца на

⁸ Ёсць таксама іншыя мовазнаўчыя высновы, якія цяжка даласаваць да канцэпцыі Сэм-псана наконт адзінства *phen*-групы, якая падзялілася пасля ўваходу ў Арменію: параўн. J. Bloch, review of *The Dialect of the Gypsies of Wales*, *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 134–141, esp. pp. 136–138; R. L. Turner, ‘The position of Romani in Indo-Aryan’, *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145–189, esp. pp. 177–178, і ‘Transference of aspiration in European Gypsy’, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22 (1959), pp. 491–498, esp. p. 491; Hancock, ‘On the migration and affiliation of the *Ḍōmba*’, p. 19.

дзве пасылкі. Па-першае, цыганы захоўвалі індыйскую мадэль сацыяльнага быту. І па-другое, тыя з іх, што не перайшлі на аселы лад жыцця, павінны былі праяўляць асаблівыя рысы, характэрныя і для іншых вандроўных групаў. Адною з рысаў індыйскага сацыяльнага ладу як раней, так і цяпер з’яўляецца падзел на этнічныя субкасты, або джаці (джаці — “нараджэнне”), якія ў штодзённым функцыянаванні індыйскага грамадства мелі большае значэнне, чым галоўныя касты (варны). Узаемадчынненні паміж субкастамі абаяпіраліся на спецыялізацыю працы. Монапрафесійны характар джаці прыводзіць да эканамічнай узаемазалежнасці; ён таксама можа выклікаць патрэбу ў несупынным перамяшчэнні, якое павінна забяспечваць попыт на дадзеныя паслугі ці ўменні. Таму няцяжка знайсці аналогіі да цыганоў сярод іншых вандроўных народаў, на якія асабліва багаты індыйскі субконтыне⁹. Яшчэ адной характэрнай рысай джаці ёсць эндагамія, інакш кажучы, звычай шлюбавання паміж прадстаўнікамі адной групы. Такія сужэнствы дазваляюць адначасова падтрымоўваць кантакт з джаці і захоўваць межы паміж дадзенай супольнасцю і іншымі. Індыйская мадэль адзначалася таксама даволі жорсткім пурызмам і ідэалогіяй “апаганення” (што было адным з найважнейшых фактараў у правядзенні такіх межаў).

Продкі сапраўдных цыганоў запаўнялі эканамічную нішу спецыяльнымі таварамі або паслугамі, працуючы ў адносна малых групах і знаходзячыся ў нязменным руху, каб забяспечыць заўсёды попыт і шырокае кола спажывоў. Цяжка сказаць, хто быў спажывцом цыганскай працы — гарадскія жыхары ці сяляне, аселяючыся земляробы ці вандроўныя пастухі або іх камбінацыя. Вандроўны лад жыцця цыганоў не здаваўся для іншых нечым здзіўным: у Іране і суседніх з ім землях ён быў шырока распаўсюджаны. Нават у сярэдзіне XX ст. блізу 10% іранскага насельніцтва вандравала, нягледзячы на спарадычныя спробы перавесці гэтыя групы на аселае жыццё. Істотнае адрозненне цыганоў ад звычайных пастухоў у тым, што яны перамяшчаліся, каб прадаваць свае тавары ці ўменні, а рух пастухоў залежаў ад прычынаў аграрнага характару.

Вандроўнікі і пастухі маглі жыць разам: нават цяпер шмат групаў пастухоў у Турцыі, Іране і Балуджыстане маюць, прынамсі, адну групу, прымацаваную да іх, якая займаецца гандлем ці дробным рамесніцтвам; часам у вандроўнікаў былі таксама сталыя вясковыя кліенты.

Як удалося гэтакіх колькасці рання цыганоў захаваць па дарозе на захад сваю самасвядомасць, нягледзячы на бясконцы націск жывіцёвага

⁹ Параўн. Р. К. Misra і К. С. Malhotra (eds), *Nomads in India* (Calcutta, 1982); і J. C. Berland, ‘Pāry[ā]tān: “native” models of peripatetic strategies in Pakistan’, *Nomadic Peoples* (1986), nos. 21/22, pp. 189—205.

ладу: заўсёдня вандроўкі ў раскіданых і малых групах? Задаючы гэтае пытанне, нельга не здзіўляцца надзвычайнай трываласці народа. Цыганскую дыяспару часта параўноўваюць з габрайскай, аднак цыганы не былі звязаныя з святарскім станам (саслоўем), у іх не было стандартаў сваёй мовы, не было тэкстаў, якія б змяшчалі маральныя і рэлігійныя заповедзі, не было вызначаных апекуноў этнічнай традыцыі. Пры сходзе з Індыі і змене ладу жыцця змена тоеснасці была непазбежнай. Цыганскі этнічны характар мусіў фармавацца і змяняцца пад уздзеяннем шмат якіх фактараў, нутраных і вонкавых: Цыганы асімілявалі бясконцую колькасць элементаў, якія не маюць нічога агульнага з Індыяй, і яны перасталі быць ва ўсялякім значэнні індыйцамі. Цыганская тоеснасць і культура, нягледзячы на ўсе трансфармацыі, засталася выразна адрознай ад культуры *гаджэ* — нецыганоў, якія атчалі іх і ад якіх залежала іх эканамічнае існаванне. У цыганоў не было абяцанай зямлі, каб скіраваць на яе свае мары, з часам яны ўвогуле забыліся пра сваіх продкаў і перасталі выяўляць вялікую цікавасць да сваёй гісторыі. Яны пакінулі на *гаджэ* даследванні сваіх каранёў і стварэнне свайго дакладнага радаводу.

У БИЗАНТЫЙСКОЙ ІМПЕРЫІ І НА БАЛКАНАХ

Бізантыя і Грэцыя

Селеўкіды вызначаліся неўтаймоўнай ваяўнічасцю, таму іх улада пашыралася феноменальна хутка. Іх нашэсце на Арменію ў сярэдзіне XI ст. пазбавіла армянскі народ звыклага месца знаходжання, таму ўзнікае спакуса дапусціць, што гэты падзеі перамясцілі цыганоў на заходнія бізантыйскія тэрыторыі — у Канстантынопаль і Тракію, адкуль яны потым рассяліся па Балканах і ўсёй Эўропе¹. У тым часе, калі Канстантынопаль панаваў над найбольш багатымі краінамі хрысціянскага свету, ён ужо быў на мяжы заняпаду сваёй магутнасці. У 1071 г. у бітве пад Манзікертам, каля возера Ван у Арменіі, бізантыйскае войска было дацэнтну знішчана сіламі селеўкідаў. Тады ж была страчаная большая частка Анатоліі.

Грэцкая культура Бізантыі пратрымалася значна больш, чым дзяржава. У мусульманскай Анатоліі нават грэцкая мова не была цалкам забытая. Цыганы зведалі моўны ўплыў грэкаў задоўга да таго, як перасеклі праліў Дарданэлы. Уздзеянне грэцкай мовы на рамані было вельмі магутным, значна мацнейшым, чым фарсі. (Паказальнай у гістарычным плане з'яўляецца адсутнасць у эўрапейскай рамані турэцкіх элементаў, з выняткам пазычанняў, якія ў абмежаванай колькасці трапілі значна пазней у гаворку цыганоў, чыё поле дзейнасці абмяжоўвалася Балканами.)

Найбольш ранняя згадка аб прысутнасці цыганоў у Канстантынополі паходзіць хутчэй за ўсё з грыгарыянскага агіяграфічнага помніка *Жыццясць святога Георгія Атаніты*, складзенага ў Ібэронскім манастыры на гары Атос блізу 1068 г.² Мы чытаем, што ў 1050 г., за імператарам Кан-

¹ Аналіз бізантыйскага перыяду гісторыі цыганоў значна палегчыць даклад G. C. Soulis, 'The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages', *Dumbarton Oaks Papers*, no. 15 (1961), pp. 142—165.

² D. M. Lang (ed.), *Lives and Legends of the Georgian Saints. Selected and translated from the original texts* (London, 1956), p. 154; лацінская версія ў P. Peeters, 'Histoires monastiques géorgiennes', *Analecta Bollandiana*, 36—37 (1917—1919), pp. 102—104.

стантынам Манамахам, адбылося нашэсце дзікіх звяроў, што спусташалі канстантынопальскі імператарскі парк Філапатыёна. Тады Манамах паклікаў “самарытанскіх людзей, нашчадкаў Сымона Цудатворца, якіх называлі адсінкканамі і якія былі вядомыя чарадзеяствам і прадказаннямі”. Адсінккане паклалі зачараваныя кавалкі мяса, ад якіх гэтая зверына адразу ж паздыхала. Выкарыстанае ў дадзеным тэксце імя адсінккане ёсць грузінская форма грэцкага *Atsinganoi* ці *Atzinganoi*, якім бізантыйцы паўсюдна называлі цыганоў. Нямецкае *Zigeuner*, французскае *Tsiganes*, італійскае *Zingari*, вугорскае *Cigányok* і падобныя формы ў іншых мовах — усе яны паходзяць ад гэтага бізантыйскага назову. Наконт паходжання *Atsinganos* было шмат спрэчак, і яно дагэтуль канчаткова не высветлена. Бальшыня даследнікаў прымае, што гэта скажонная форма назову герэтычнай секты *Athinganoi*, таму выкарыстаная ў дачыненні да цыганоў, што мелі падобную да сектантаў рэпутацыю варажбітоў і чарадзеяў. Сапраўдных атынганаў было вельмі мала, можа нават іх папросту знішчылі пад час пераследу ў IX ст.

Наступная згадка пра атынганаў, дзе гутарка ідзе выразна пра цыганоў, паходзіць з XII ст. Канон LXI Трулонскага сабора (692) кажа пра сямігадовую экскамунікацыю (адлучэнне ад царквы. — *Заўв. перакладніка*) кожнага верніка, які пацяшаў публіку вучонымі мядзвездзіямі або іншымі жывёлінамі ці займаўся варажбаю. Царкоўны канонік Тэадор Бальзамон (памёр блізу 1204 г.) наступным чынам каментуе гэты наказ:

Тых, хто водзіць мядзвездзіў, называюць мядзвэдзьмі павадырамі. Яны звязваюць на галаве і ўсім целе жывёлы расфарбаваныя матузы. Потым могуць адразуць кавалкі гэтых матузкоў і прадаваць іх разам з шматкамі мядзвэджай поўсці ў якасці амулетаў, якія засцерагаюць ад хваробаў і ліхога вока. Іншыя, названыя атынганамі, маюць пры сабе ядавітых змеяў. Аднаму кажуць, што ён нарадзіўся пад ліхой зоркай, другому — што пад шчаслівай; яны таксама прадказваюць надыход добрых ці дрэнных падзеяў у жыцці чалавека³.

Бальзамон вяртаецца да атынганаў яшчэ раз у каментары да LXV канона Трулонскага сабора. Вытлумачваючы прыроду варажбітоў, ён піша: “Усе варажбіты і чараўнікі, натхнёныя д’ялам, сцвярджаюць, што прадказваюць невядомае, як, напрыклад, *крытрыі*, атынгане, фальшывыя прарокі, “пустэльнікі” і іншыя”. Гэтая перасцярога была паўтораная праз стагоддзе, калі канстантынопальскі патрыярх Атаназіус I у цыркулярным лісце да духавенства наказвае яму навучаць вернікаў, каб тыя не мелі ніякіх кантактаў з варажбітамі, мядзвэдзьмі павадырамі і заклінальнікамі змеяў, а “асабліва каб не дазвалялі цыганам (атынганам) уваходзіць у дамы, бо яны вучаць д’ябальскім штучкам”. Праз колькі дзесяцігоддзяў вучоны Ёзэф Брыеніус (каля 1340—1431) у трак-

³ Цытаты ў гэтым абзацы ўзятыя з G. C. Soulis, ‘The Gypsies in the Byzantine Empire’, pp. 146–147.

таце пра няшчасці, якія закранулі Бізантыйскую імперыю, наракаў на тое, што людзі кожнага дня кантактуюць з “чарадзеямі, варажбітамі, атынганамі (*Athinganous*) і заклінальнікамі”.

Цікавы варыянт назову з’яўляецца ў бізантыйскім каноне XV ст., у якім згадваецца пяцігадовае адлучэнне ад царквы тых, хто “просіць эгіпцянак (*Aiguptissas*) паваражыць, або тых, хто запрашае чараўнікоў да свайго дому, калі нехта захварэў ці з прычыны іншай напасці”. Тое, што назоў *эгіпцянкi* акрэслівае не эгіпцянак, а цыганскіх варажбітак, пацвярджае славянская версія таго канона, дзе слова перакладзена як *цыганкі*⁴. Нельга быць да канца ўпэўненым, што іншыя бізантыйскія пісьменнікі таксама разумелі пад эгіпцянкамі цыганоў, хоць узнікае спаскуса інтэрпрэтаваць у такім значэнні зробленае Нікэфарасам Грэгарасам доўгае апісанне⁵ трупы эгіпецкіх акрабатаў і жанглёраў, якія з’явіліся ў Канстантынополі ў першых дзесяцігоддзях XIV ст. і павандравалі далей у Тракію і Македонію, дайшоўшы амаль да Гішпаніі. Тым не менш зразумела, што легенды пра эгіпецкае паходжанне цыганоў, выкліканыя, несумнеўна, асацыяцыямі загадкавага Эгіпта з акультызмам і варажбою, ужо існавалі ў Бізантыі ў XV ст., калі не раней. Адтуль таксама бярэ пачатак цяперашні грэцкі назоў цыганоў *Gúphtoi*.

У фальклоры XIV ст. сустракаюцца згадкі пра цыганоў, пад назовам “эгіпцяне” ці пад іншымі, з якіх бачна, што ў жыхароў Бізантыі цыганы асацыяваліся тады з мядзведжымі павадырамі і майстрамі пляцення кошыкаў, а самі назовы цыганоў пачалі набываць пагардлівае значэнне.

Такім чынам, пачынае вымалёўвацца фрагментарная і імпрэсіянісцкая карціна жыцця цыганоў і іх статусу ў бізантыйскім грамадстве. Калі цыганы з’явіліся ў імперыі першы раз, прымхі і забабоны былі распаўсюджаныя там паўсюль, у тым ліку ў асяроддзі манархаў. Таму не дзіўна, што цыганы хутка пачалі нажывацца на варажбе і прадказаннях. Цыганы вызначаліся і ў рознага кшталту забавах: у паказах з мядзведзямі, заклінанні змеяў, а таксама ў акрабатыцы і жангльванні. З адмоўных згадак у фальклорнай літаратуры можна здагадацца, што цыганы не карысталіся добрай рэпутацыяй. Гэта, вядома, аднабаковая карціна: мы ніколі не даведаемся пра тое, які быў погляд бізантыйскага грамадства на цыганоў і як іх тады трактавалі.

Тым часам Бізантыя дажывала свае апошнія дні. На пачатку XV ст. імперыя скарацілася да Канстантынопаля, Салёнікаў, Марэі (або Пэляпанэса), паўднёвай часткі кантынентальнай Грэцыі. Сталіца была аточаная туркамі Асмана, які ўжо заваяваў Малую Азію і пасля першай высадкі ў Эўропе ў 1354 г. каля Галіполі збіраўся заваяваць Баўгарыю,

⁴ Soulis, pp. 147—148.

⁵ Тамсама, pp. 148—149.

большую частку Грэцыі і прывесці Сэрбію і Валошчыну да статусу васалаў. Цыганы аселі на гэтых землях задоўга да турэцкай заваёвы. Яны хутчэй за ўсё рассяліся рознымі групамі ад Тракіі да Македоніі і мацерыковай Грэцыі і яе астравоў, а таксама на паўночных тэрыторыях, якія пазней сталі Югаславіяй і Румыніяй. Магчыма, некаторыя з гэтых перасяленцаў былі звязаныя з няспынным рухам туркаў.

У XIV ст. цыганы дастаткова шчыльна засялілі Пэляпанэс і многія грэцкія астравы. У памфлеце бізантыйскага сатырыка Мазарыса “Прысутнасць Мазарыса ў Гадэсе”, напісаным у 1416 г. у форме ліста (датаваны 21 верасня 1415 г.) да аднаго з дэманаў падзем’я, апісваюцца тагачасныя ўмовы жыцця на паўвостраве: “На Пэляпанэсе... жыве процьма розных народаў, межы паміж якімі нялёгка і неабавязкова прасочваць, але кожнае вуха лёгка адрозніць іх па гаворцы. Вось найбольш заўважальныя з іх: лакедэмонцы, італійцы, пэляпанэсцы, славяне, ілірыйцы, эгіпцяне [Aiguptioi] і габраі, і ў гэтых сямі народаў нямала людзей мясннай расы”⁶. Калі мы прымем, што згаданыя “эгіпцяне” — гэта на самой справе цыганы і словы Мазарыса датычаць менавіта цыганскай прысутнасці на Пэляпанэсе, можна без агаворак сказаць, што іх колькасць

⁶ Soulis, p. 152.

мусіла быць вельмі значнай, каб заняць месца аднаго з асноўных народаў, якія насялялі тады паўвостраў.

Цыганы з нашмат большым жаданнем пасяляліся ў Вэнэцыянскім княстве, чым на Пэляпанэсе і суседніх землях, бо калоніі, падуладныя Вэнэцыі, найбольш паспяховаму драпежніку ва Ўсходняй імперыі, цешыліся адносным спакоем і стабільнасцю, тым часам як іншыя землі неслі вялікія страты з прычыны няспынных турэцкіх нападаў. Францішканскі манах Сымон Сымэоніс, які наведаў горад Кандыю (Іракліён) на Крыце ў 1323 г., апісвае цыганоў наступнымі словамі:

Тут мы таксама можама пабачыць народ чужынскага паходжання, людзі якога трымаюцца грэцкага абраду і цвердзяць, што паходзяць з сям'і Хайма [Хама]. Яны рэдка ці нават ніколі не затрымліваюцца на адным месцы больш чым трыццаць дзён, але ўвесь час вандруючы і бадзяючыся, нібы выклятыя Богам, пасля трыццатага дня перасоўваюцца з месца на месца, ад пячоры да пячоры з сваімі падоўжанымі, чорнымі і нізкімі, як у арабаў, намэтамі⁷.

Іянічныя астравы, якія знаходзяцца на захад ад мацерыковай Грэцыі, як і даўней, за вэнэцыянскім панаваннем, зазналі моцнае ўздзеянне цыганоў. У 1518 г. Жак ле Сэж апісвае майстэрню кавалёў на востраве Зантэ, характар працы якіх вельмі падобны да такога цыганскіх кавалёў з мацерыковай Грэцыі, таму аўтар кажа пра беспасярэдную міграцыю з Пэляпанэса⁸. На востраве Корфу ёсць вялікая колькасць цыганскіх паселішчаў, закладзеных у другой палове XIV ст., перад тым як востраў патрапіў у 1386 г. у падданства Вэнэцыі. На гэты час карфіёцкія цыганы плацілі такую вялікую даніну, што яе было дастаткова, каб стварыць асобную сядзібу, гэтак званае *feudum acinganorum* (якое пратрымалася аж да XIX ст.), таму прыбышчэ цыганоў на Корфу мусіла адбыцца значна раней. Магчыма, іх колькасць павялічылася дзякуючы няспыннаму наплыву мігрантаў (*homines vagentiti*), якія, уцякаючы ад беднасці, у канцы XIV — пачатку XV ст. прыплывалі на Корфу з кантынентальнага Эпіра, дзе тады жыло шмат цыганоў. Феадальны лад забяспечыў структуру вэнэцыянскай улады на Корфу. Вэнэцыянскі дэкрэт 1470 г., які кажа пра цыганскую сядзібу Мігеля дэ Уго⁹, паказвае, што гаспадар сядзібы меў шырокую юрысдыкцыю не толькі над цыганамі, аселымі ў Корфу, але і над тымі, што займалі вэнэцыянскія ўладанні на эпірскім узбярэжжы. Пасада барона (гаспадара сядзібы) прыносіла вялікія прыбыткі, бо прыгонныя павінны былі плаціць шмат падаткаў як грашымі, так і натурай свайму феадальнаму сеньёру, які меў права выклікаць у суд і караць іх за ўсе парушэнні крымінальнага і

⁷ Пераклад з лацінскай, цытата з F. H. Groome, *Gypsy Folk-Tales* (London, 1899), p. xix.

⁸ J. le Saige, *Voyage de J. Le Saige de Douai à Rome, Venise, Jérusalem, et autres saints lieux* (Douai, 1851), p. 74, цытаванае ў Soullis, 'The Gypsies in the Byzantine Empire', p. 156.

⁹ Поўны лацінскі тэкст пададзены ў Soullis, pp. 164—165.

цывільнага права, з выняткам забойства: гэта было прывілеем іншых феадальных баронаў. Больш за тое, кожны цыган-чужаземец быў абавязаны плаціць за ўваход на тэрыторыю ці за пакіданне яе належную плату вэнэцыянскаму губернатару Корфу, а таксама рабіць гадавыя выплаты за пражыванне.

У мацерыковай Грэцыі цыганы атабарыліся на зямлі вэнэцыянскага мястэчка Наўпліёна, ва ўсходняй частцы Пэляпанэса, а таксама ў Модане (Мэтоні), іншай вэнэцыянскай калоніі на паўднёва-заходнім узбярэжжы паўвострава. У Наўпліёне яны ўтварылі арганізаваную групу пад кіраўніцтвам вайсковага лідэра, бо рашэннем гэтак званай Вэнэцыянскай Рады сарака ад 12 жніўня 1444 г.¹⁰ цыган Ян (*Johannes cinganus*) быў адноўлены ў годнасці *drungarius acinganorum* (*drungarius* азначала камандзір групы жаўнераў, тут — цыганскіх), а праз пэўны час ён быў адхілены вэнэцыянскім губернатарам ад выканання гэтага абавязку. Пастанова губернатара была асуджана як “супярэчлівая прывілеям, атрыманым продкамі і прадзедамі зганага Яна ад нашага ўрада і шляхціча Атавіяно Бона” (губернатара Наўпліёна ў 1397—1404 гг.). Калі Ян сапраўды быў цыганом, то мы маем тут першую гістарычную згадку пра пэўныя прывілеі, дадзеныя цыганскаму правадыру. Калі гутарка ішла пра тытул феадальнага ўласніка, прывілей мог датычыць асабіста Яна. З другога боку, калі паглядзець на справу шырэй, можна меркаваць, што вэнэцыяне Наўпліёна, якія з прычыны сталых турэцкіх наездаў апынуліся ў цяжкім становішчы, чакалі ад цыганоў ваеннай падтрымкі наўзамен пэўных прывілеяў. Не выключана, што цыганы маглі быць карыснымі ў якасці земляробаў, якія ахоўвалі б зямлю ад спусташэння.

Марскі порт у Модане, дзе цыганскае паселішча мела вялікія памежы, знаходзіўся якраз на сярэдзіне шляху паміж Вэнэцыяй і Джафай, што было выгадным прыпынкам для пілігрымаў па гэтай найбольш зручнай дарозе да Святой зямлі. Захаваліся шматлікія дзённікі пілігрымаў, у якіх аўтары згадваюць пра цыганскія кварталы, што бачылі там¹¹. Ніколя Фрэскабальдзі, які наведаў Модан у 1384 г., перадае, што бачыў за мурамі горада шмат рамітаў (*Romiti*), якія, на яго думку, адбывалі пакуту за свае правіны¹². Сведчанне наступнага падарожніка пацвярджае тое, што гутарка ішла пра цыганоў. Можна быць, у такіх месцах, як

¹⁰ Поўны лацінскі тэкст пададзены ў Soulis, p. 164.

¹¹ Гл. E. O. Winstedt, «The Gypsies of Modon and the “Wine of Romeny”», *JGLS* (2), 3 (1909—1910), pp. 57—69.

¹² *Viaggio di Lionardo di Niccolò Frescobaldi in Egitto e in Terra Santa*, ed. G. Manzi (Rome, 1818), pp. 72—73; ‘Pilgrimage of Lionardo di Niccolò Frescobaldi to the Holy Land’ (trans. T. Bellowini and E. Hoade), у *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum* no. 6 (1948), pp. 29—90.

Модан, цыганы пазнаёміліся з з'явай паломніцтва, каб лазней — пад маскай пілігрымаў — прыспешыць сваё пранікненне ў Заходнюю Эўропу.

Праз стагоддзе пасля ўспамінаў Фрэскабальдзі пра гэтую калонію ў Модане з'яўляецца шмат звестак ад нямецкіх і швайцарскіх пілігрымаў, якія тады ўжо ўсведамлялі прысутнасць цыганоў на сваіх родных землях і называлі іх словам *Zigeuner*, каментары пілігрымаў адлюстроўвалі стаўленне іх суайчыннікаў да цыганоў. Так, Бэрнгард фон Бройдэнбах, апісваючы сваё паломніцтва ў 1483 г., асуджае цыганоў як “нікчэмных здраднікаў і злодзеяў, якія, прыбываючы на нямецкія землі, сцвярджаюць, што яны паходзяць з Эгіпта”.¹³ Бройдэнбаху спадарожнічаў Эбэргард Ройвіх, мастак, дзякуючы якому да нас дайшоў малюнак порта Модан з цыганскім кварталам. Конрад Грунэмбэрг (1486) сцвярджаў, што ўсе цыганы бяруць “адтуль сваё паходжанне і назоў”. Дытрых фон Шахтэн (1491) і Пэтэр Фасбэндэр (1492) кажуць пра іх пераважна як пра кавалёў. Аляксандар, пфальцграф райнскі, апісвае блізка да Модана пагорак Джыпэ, на якім у 1495 г. было з дзве сотні хатаў, заселеных цыганамі: “некаторыя людзі называюць гэты пагорак Малым Эгіптам”. Аднак найбольш поўную ацэнку ў 1497 г. падае Арнольд фон Гарф з Кельна:

Апрача таго, мы наведалі ўскраіны горада, дзе жыве шмат чорных гоных людзей у малых хатах, пакрытых трыснягом, недзе блізу трохсот сем'яў; іх называюць цыганамі (*Suyginer*); мы называем іх паганцамі з Эгіпта, калі яны падарожнічаюць па гэтых землях. Гэтыя людзі займаюцца ўсімі відамі рамёстваў, напрыклад шавецтвам і кавальствам. Было вельмі дзіўна назіраць, як на зямлі стаяла накавальня і на ёй сядзеў чалавек, падобны да краўца. Каля яго, таксама на зямлі, сядзела яго гаспадыня і прала, а паміж імі быў агонь. Каля іх ляжалі два скураныя мяхі, падобныя да дуды, напалову закапаныя ў глебу перад агнём. Калі жанчына села прасці, яна падняла адзін з мяхоў з зямлі і час ад часу націскала на яго. Гэтак яна накіроўвала паветра знізу ў агонь, каб мужчына мог працаваць. Той народ кажа, што паходзіць з зямлі, называнай Джыпэ, якая знаходзіцца за сорок міляў ад Модана. Гэтая ўскраіна на працягу апошніх шасцідзясяці гадоў была пад панаваннем турэцкага імператара, але, паводле іх словаў, некаторыя лорды і графы не захацелі служыць туркам і адышлі да нашай краіны, да Рыма, да нашага Папы Святога Айца, чакаючы ад яго падтрымкі і лепшага стаўлення да іх. Таму Папа даў ім рэкамендацыйны ліст для рымскага імператара і ўсіх князёў Эўропы, каб гэтым людзям забяспечвалася суправаджэнне і падтрымка, бо яны пакінулі свае землі дзеля хрысціянскай веры. Яны паказвалі тых лісты ўсім князям, але ніводзін не падтрымаў іх. Яны пачалі гінуць з голаду, пакідаючы лісты сваім слугам і дзецям, якія дагэтуль вандруюць па тых землях, кажучы, што паходзяць з Малога Эгіпта. Але гэта хлусня, бо іх

¹³ Пераклад з нямецкай, цыгаваны ў Е. О. Winstedt, 'The Gypsies of Modon', p. 60.

продкі жылі ў краіне Джыпэ, называнай Зюгініен, што знаходзіцца зусім не па дарозе адсюль, з Кельна, да Эгіпта¹⁴.

Гісторыя рэкамендацыйнага ліста ад святога айца — гэта, зразумела, выдумка цыганоў, але яна надзвычай важная для разумення міграцыі цыганоў у Заходнюю Эўропу.

Наконт выкарыстаных Гарфам назоваў “Джыпэ” і асабліва “Малы Эгіпет” узнікла шмат спекуляцыяў. Некаторыя з цыганоў, якія на пачатку XV ст. трапілі ў Заходнюю Эўропу, сцвярджалі, што Джыпэ — гэта іх прарадзіма. Але гэты назоў нельга лічыць крыніцай легендаў пра эгіпецкае паходжанне цыганоў. Хутчэй было наадварот: назоў узнік пад уздзеяннем легенды і быў выкарыстаны ў дачыненні да цыганскай калоніі пад Моданам.

Калі швайцарскі пілігрым Людвіг Чудзі праязджаў праз Модан (1519), ён знайшоў там толькі 30 цыганскіх хатаў. Наступ туркаў паменшыў наплыў пілігрымаў на гэтым шляху і адпаведна камерцыйную дзейнасць у ваколіцах Модана. Таму цыганы ўвесь час пакідалі гэтыя тэрыторыі. Сам горад быў захоплены туркамі ў 1500 г.

Мова рамані за час доўгага знаходжання цыганоў на грэцкамоўных тэрыторыях значна змянілася. Асабліва гэта датычыла вымаўлення: *m* у сярэдзіне слова перайшоў у *v* (напрыклад, санскрыцкае *naman* — “імя”, у хіндзі *nam*, ператварылася ў эўрапейскай рамані ў *nav*); гук *h* на пачатку і ў сярэдзіне слова знік або ператварыўся ў *v* ці *y* (санскрыцкае *hasta* — “рука”, у хіндзі *hath*, у эўрапейскай рамані *vast*); разам з грэцкімі пазычаннямі ў эўрапейскую рамані пранікла фанема *f*, напрыклад *foros* — “мястэчка”. Грэцкія тэрміны, якія цыганы забралі з сабой у далейшыя вандроўкі, дагэтуль складаюць значную частку лексікона ў кожнай эўрапейскай разнавіднасці рамані. Прычым гэтыя пазычанні прысутнічаюць ва ўсіх дыялектах і іх нельга залічыць да пазнейшых крыніцаў. Да найбольш ранніх лексічных пазычанняў належаць словы *неба*, *тыдзень*, *нядзеля* і *пятніца*; назовы птушак: *гусь*, *голуб*, *варона*, *сарока*, *пава*; *вішні* і *маліны*; назовы касцей і адвараў: *волава* і *медзь*, *пакой* і *крэсла*, *лялька* і *калыска*; *ключ*, *кій* і *шчыпцы*; *піла*, *цвік* і *дошка*; *кацялок*, *посуд* і *мыла*; *дарога*, *мястэчка* і *сядзіба*. Двума важнымі пазычаннямі былі *retalo* — “падкова” і *paramišus* — “казка, апавяданне” — адно звязанае з працай, другое — з адпачынкам. Сустракаюцца несіметрычныя пазычанні: “левы” (*zeravō*), для прыметніка “правы” ўласнае слова; для прыслоўя “больш” *komī*, а для слова “менш” — таксама ўласнае слова. *Kralis* — “кароль” было перанята з грэцкай, якая ў сваю чаргу пазычыла яго з славянскіх моваў. З грэцкай былі ўзяты лічэбнікі для 7, 8, 9, 30, 40 і 50

¹⁴ Нямецкі арыгінал гл. у *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, ed. E. von Grootte (Cologne, 1860), pp. 67–68.

(хоць валійская рамані за пяць стагоддзяў страціла гэтыя пазычанні, замяніўшы іх апісальнымі назовамі накшталт 3+4, 2x4, 4+5, 3x10 і г.д.). У марфалогіі таксама пачалі выкарыстоўвацца грэцкія фарманты, напрыклад *-mos* для ўтварэння абстрактных назоўнікаў, канчатак *-os* у пазычаннях мужчынскага роду, суфіксы *-men*, *-mé* для ўтварэння дзеепрыметнікаў залежнага стану. Адзін такі дзеепрыметнік *marimé* (ад грэцкага “забруджваць”) стаўся назовам фундаментальнай канцэпцыі ў цыганскай сістэме забаронаў на гэтак званую нечысціню. Ці развівалася канцэпцыя на грэцкамоўных тэрыторыях, гэта ўжо цалкам іншае пытанне. Падобным чынам слова-пазычанне “суд” — *kris* (з таго самага кораня *krisis* — “ацэнка, меркаванне” — паходзіць слова крызіс) набыло своеасаблівы сэнс у валошскіх ромаў, якія называюць ім механізм вырашэння спрэчак і пакарання за парушэнне цыганскага маральнага кодэксу. Цыганы прынялі таксама грэцкі тэрмін для слова “жаба”, бо першаснае індыйскае слова *beng* (якое захавала сваё даўнейшае значэнне “жаба” толькі ў сырыйскім дыялекце рамані) набыло значэнне “д’ябал”. Такая змена значэння адбылася, як мяркуе вучоны Паспаці¹⁵, праз тое, што бізантыйскія цыганы штодзённа сутыкаліся з грубамалаяванымі абразамі, на якіх адлюстроўваўся паядынак св. Георгія з цмокам. Гэтае і іншыя пазычанні сведчаць, што грэцкі ўнёсак у рамані доўгі час заставаўся нашмат важнейшым за ўплыў іншых моваў, не лічачы, вядома, арыгінальнай індаарыйскай. Гэты час стаў апошнім перыядам агульнай мовы эўрапейскіх цыганоў: калі рамані выйшла за межы грэцкамоўных тэрыторыяў, пачалося адступленне ад агульнага эўрапейскага дыялекту. Цікавыя звесткі з’яўляюцца, калі выкарыстаць згаданы раней метаглотакхраналогіі ў дачыненні да грэцкай, валійскай рамані і кальдэраша. Атрымоўваецца, што адзінства асноўнай лексікі эўрапейскай рамані пачало разбурацца яшчэ да 1040 г. н.э. з наступным падзелам блізу 1200 г., калі цыганы перайшлі на Балканы.

У Бізантыі цыганы (як гэта адлюстравалася на лексіцы іх мовы) пазнаёмліліся з хрысціянскім светам. На дарогах і ў партах яны сустракалі вандроўнікаў з усёй Эўропы і пазнавалі новыя мовы. Напэўна, цыганы чулі пра Святую зямлю; яны бачылі, што пілігрымы былі прывіляванымі падарожнымі. Усе гэтыя веды спатрэбіліся цыганам, калі па нейкім часе яны намерыліся працягнуць сваю міграцыю ў свет заходняга хрысціянства.

¹⁵ А. Paspati, *Études sur les Tchinghianés* (Constantinople, 1870), p. 169.

Сербія, Баўгарыя, Валашчына, Малдавія

Кірунак далейшага развіцця лінгвістычных адрозненняў рамані канчаткова вызначыўся перад канцом XIV ст., калі цыганы ўжо грунтоўна атабарыліся ва ўсіх балканскіх правінцыях. На сербскіх тэрыторыях, дзе паўднёвыя славяне нарэшце здабылі свабоду пад кіраўніцтвам Стэфана Душана, у эдыкце таго ж Стэфана аб заснаванні манастыра св. Міхаіла і Габрыіла (Прызрэн, 1348) у пераліку майстроў узгаданыя *цынгары*. Аднак у гэтым выпадку гукавое падабенства ўвяло ў зман: слова азначала папросту “шаўцы”¹⁶. Але ў 1362 г. у дакуменце суседняй Рэспублікі Рагузы (Дуброўнік) занатаваны загад кавалю вярнуць у адказ на просьбу двух “эгіпцянаў”, Улаха і Вітана (*ad petitionem Vlachi et Vitani Egyptiorum*), восем кавалкаў срэбра, якія яны пакінулі яму на захаванне. А ў 1378 г. апошні цар Баўгарыі Іван Шышман перадаў Рыльскаму манастыру некаторыя вёскі, якія ўлучалі гэтак званыя *Агупові клеці*. Слова *клеці* азначае хаты, а пытанне аб тым, ці *агупові* — гэта “эгіпцяне”, г.зн. аселяюць цыганы, застаецца адкрытым. Аднак не падлягае дыскусіі агульнае меркаванне, што цыганы тады павінны былі трапіць на баўтарскія землі, бо яны ўжо былі на суседніх тэрыторыях.

Тым часам наступ Асмана няўхільна паглынаў балканскую тэрыторыю. Іван Шышман мусіў у 1371 г. абвясціць сябе васалам султана, а дагэтуль туркі занялі большую частку Македоніі. У 1389 г. была прыведзена да васальнага статусу Сербія; у 1391 г. Боснія і Валашчына (Валахія) былі вымушаныя плаціць штогадовыя даніны; у 1396 г. была поўнасцю анексавана Баўгарыя.

Валашчына і Малдавія занялі ў гісторыі цыганоў асаблівае і разам з тым ганебнае месца, бо там іх сістэматычна ператваралі ў рабоў. Лацінамоўныя валахі, нашчадкі якіх насяляюць сучасную Румынію і Малдову, мігравалі з Трансільваніі ў XIII і XIV стст. спачатку да Валашчыны (“Зямлі валахаў”), а потым да Малдавіі, якія сталі незалежнымі княствамі. Абедрэе краіны былі хрысціянскімі, у асноўным праваслаўнага вызнання, хоць Валашчына часам схілялася ў бок Рыма. Пярэд іх сапраўднай незалежнасці быў кароткі, і большасць свайго існавання яны знаходзіліся пад уладаю суседзяў. Але абедрэе дзяржавы распрацавалі свае ўласныя, вельмі падобныя метады зносінаў з цыганамі і захавання іх у якасці каштоўнай рабочай сілы.

Ужо ў самых ранніх звестках пра цыганоў іх роля абмяжоўваецца нейкай формай рабства ў князя або манастыроў. Першая згадка пра іх у

¹⁶ Параўн. F. X. Miklosich, *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Vienna)*, vol. 23 (1874), p. 6.

румынскіх архівах сустракаецца ў дакуменце 1385 г., выдадзеным ваяводам Данам I, валадаром усёй Валошчыны, на карысьць Тысманскага манастыра Дзевы Марыі. У гэтым дакуменце ваявода пацвярджае факт даравання 40 цыганскіх сем'яў (*atsingani*) манастыру св. Антонія ў Вадзіцы, падпарадкаванаму Тысманскаму манастыру, якое было зробленае пад час панавання ягонага дзядзькі, ваяводы Ўладзіслава. У 1388 г. манастыр у Коцы атрымаў ад наступнага валошкага князя, Мірчэ Старога, дар з 300 сем'яў. У Малдавіі дакумент 1428 г. перадае запіс пра дараванне 31 намёта *цыганоў* і 13 намётаў татараў, зроблены Аляксандрам Добрым Быстрыцкаму манастыру. Значная частка пазнейшых румынскіх дакументаў XIV—XV стст., напісаных на славянскіх мовах, адзінагалосна пацвярджае, што ў гэтых дунайскіх княствах рабства цыганоў было шырока распаўсюджанае ад пачатку іхнай міграцыі туды.

Напачатку гэта была пераважна грашовае эксплуатацыя, але як пачалі дараваць цыганскія сем'і, дык перадавалася і права на спаганне даніны (працай, грашыма або таварамі). З часам гэткае форма эксплуатацыі ператварылася ў правы над асобай, якая плаціла даніну. Цыганы фактычна набылі эканамічную значнасць, таму валадары неахвотна вызвалялі іх. Княствы страцілі сваё багацце, якое мелі калісьці з утрымання важных гандлёвых шляхоў. Спачатку цэрквы і манастыры, потым баяры (уладальнікі маёнткаў) зразумелі, што цыганы вельмі каштоўныя для іх. Збяднелыя сяляне прадавалі свае землі і ператвараліся ў прыгонных земляробаў, але нішу паміж сялянамі і майстрамі запоўнілі цыганы, якіх цанілі як спецыялізаваных на асаблівых рамёствах майстроў — кавалёў, слесараў, бондараў і г.д. Пакуль цыганы вялі вандроўны лад жыцця, нельга было разлічваць на эксплуатацыю іх. Каб прадухіліць уцёкі цыганоў, іх ператваралі ў баярскіх рабоў, бо раней яны былі рабамі царквы; а каб зрабіць кантроль паўсюдным, было абвешчана, што цыган без гаспадара становіцца ўласнасцю дзяржавы¹⁷.

Цыганы, падначаленыя брытанскай кароне, плацілі штогадовую даніну, але не мусілі заставацца на адным месцы; часта іх пераследвалі па свежых слядах. Летам яны жылі ў намётах, а зімою — у зямлянках-прытулках, якія яны выкопвалі ў лясах каля вёсак. Пакуль цыганы, падначаленыя манастырам і баярам, поўнасьцю падпарадкоўваліся сваім гаспадарам, яны не мелі ніякіх асабістых правоў. Не толькі самі яны, але і іхныя дзеці станавіліся маёмасцю, якую можна было прадаваць, выменьваць або дараваць. Румынскі мужчына, які пабраўся шлюбам з цыганкай, таксама станавіўся рабом. Тое ж адбывалася і з румын-

¹⁷ Параўн. P. N. Panaitescu, 'The Gypsies in Walachia and Moldavia: a chapter of economic history', *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 58—72; і N. Gheorghe, 'Origin of Roma's Slavery in the Rumanian principalities', *Roma*, 7 (1983), no. 1, pp. 12—27.

кай, што выходзіла замуж за цыгана. Некаторыя цыганы жылі ў вёсках і, апрача працы на фермах паноў, працавалі цырульнікамі, краўцамі, пекарамі, мулярамі і хатнімі слугамі; жанчыны займаліся рыбалоўствам і хатняй працай, выбельваннем лёну, шыццём адзення і вышываннем. Поўную свабоду малдаўска-валошскія цыганы атрымалі толькі пасля 1856 г.¹⁸

---

¹⁸Параўн. М. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Cigains* (Berlin, 1837).

ВЯЛІКІ ПАДМАН

Пры канцы XIV ст. магутнае Вугорскае Каралеўства сутыкнулася тварам у твар з турэцкім нашэсцем. Землі Каралеўства значна выходзілі за межы цяперашняй Вугоршчыны і ўлучалі Трансільванію, большая частка якой стала ў XX ст. Югаславіяй і Чэхаславацчынай. Час першага з'яўлення цыганоў у Вугоршчыне не да канца вядомы. Аграм (Загрэб) быў тады часткаю Каралеўства, і цягам блізу 80 гадоў, пачынаючы ад 1382 г., судовыя акты Аграма перадаюць звесткі пра шэраг судовых справаў, звязаных з мяснікамі, якіх называлі *цыгане*, *чыкане* або *чыганыхіне* (Cigan, Cygan, Chickan, Czyganuchun)¹. Пачынаючы ад 1370-х гадоў вугорскі назоў *цыганы* (cigány) сустракаецца ў архівах як найменне сям'і і ў назовах вёсак². Найбольш ранняя згадка такога кштату знаходзіцца ў лісце Атакара II Багемскага да папы Адрыяна IV, дзе князь, апісваючы сваю перамогу над Бэлам IV Вугорскім, перадае, што ў складзе войска Бэлы былі цынгары (Cingari)³.

Спачатку здаецца, што распаўсюджанасць словаў *цыган*, *цыганы* або *цынгары* сведчыць на карысць цыганскай прысутнасці на гэтых землях. Аднак потым узнікаюць супярэчнасці. Геаграфічныя назовы, якія на першы погляд ёсць каштоўнай падказкай, абмяжоўваюцца вельмі сціслай зонай ужытку — паўночна-заходняй Трансільваніяй і суседняй з ёю тэрыторыяй. Менавіта тут знаходзілася шляхоцкая сям'я з прозвішчам Цыган, карані якой сягаюць да нашэсця вугорцаў у IX ст.⁴ Што да выкарыстання асабістых імёнаў, утвораных на базе слова *цыган* у дакументах аграмскіх судовых спрэчак, то ніводная гістарычная звестка не выглядае дастаткова пераканаўчай. Людзі, пра якіх згадалася, займаліся занадта сталымі для цыганоў прафесіямі і рамёствамі, а таксама звярталіся па судовую дапамогу без дастаткова сур'ёзных, як для чужа-

¹ L. Wiener, 'Ismaelites', *JGLS* (2), 4 (1910), pp. 83—100.

² Гл. J. Vekerdı, 'Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary', *JGLS* (4), 1 (1977), no. 3, pp. 170—172.

³ Цытата знаходзіцца ў F. Predari, *Origine e Vicende dei Zingari* (Milan, 1841), p. 63.

⁴ Гл. J. Vekerdı, 'La parola "Zingaro" nei nomi medievali', *Lacio Drom* (1985), no. 3, p. 31.

земцаў, падставаў. Звесткі пра жаўнераў Атакара таксама неадназначныя, бо ў найлепш захаваным варыянце ягонага ліста да папы слову *Cingarorum* адпавядае *Bulgarorum*.

Калі адкінуць усе гэтыя супярэчнасці, то першае сведчанне пра вугорскіх цыганоў з’явілася трохі пазней⁵. У 1416 г. паўднёва-трансільванскае мястэчка Брасо (Brasso) (калісьці Кранштат, цяпер румынскі горад Брашаў) забяспечыла “пана Эмаўса з Эгіпта і 120 ягоных спадарожнікаў” правянтам і грашыма. Пра Эмаўса і кірунак ягонага далейшага падарожжа нічога больш невядома. Калі ён ішоў на захад, то быў прадвеснікам падзеяў наступнага года. У 1417 г. адбыўся драматычны паварот і пачалася новая эра ў гісторыі цыганоў. Яны прыбывалі ў Цэнтральную і Заходнюю Эўропу арганізаванымі групамі як пілігрымы, просячы і атрымоўваючы дапамогу. Гэтыя падзеі ў 1417 г. і пазней выклікалі вялікі пярэпалах, таму ўзнікае спакуса меркаваць, што прыбыццё цыганоў з Балканаў у Заходнюю Эўропу выглядала свайго роду феномэнам.

Хутчэй за ўсё іх наплыву не быў такі неспадзяваны і сканцэнтраваны. Напрыклад, у актах мястэчка Гільдэсгайм у Ніжняй Саксоніі запісана інфармацыя з 1407 г. пра дар, “зроблены ў гарадской ратушы татарам пасля прачытання іх просьбы”. У пазнейшых актавых запісах паўночна-нямецкі тэрмін “татары” выразна адносіўся да цыганоў, таму і ў гэтым выпадку гаворка магла ісці менавіта пра іх. Падобным чынам акты швайцарскага Базэля зарэгістравалі даванне “ў адпаведнасці з воляй Божай” міласціны паганцам (Heiden) у 1414 г. Слова “паганец” у дачыненні да цыганоў пазней шырока распаўсюдзілася на нямецка- і дацкамоўных тэрыторыях, стаўшы амаль такім жа пашыраным, як і “Zigeuner”. Менш верагоднае датаванне рознымі заходнімі хронікамі цыганскага прыбыцця: у Гэсэ — 1414 г., у Майсэне і Багеміі — 1416 г.

Недастатковасць звестак неабавязкова сведчыць пра тое, што да 1417 г. не было цыганскага пранікнення — магчыма, кароткага — на захад. Пакуль цыганоў было мала і яны не выклікалі падазрэння, то маглі і не трапляць у афіцыйныя запісы. Урыўкі і аскепкі цыганскай гісторыі фактычна нічога не падказваюць нам пра тое, што падштурхнула народ

⁵ На тэму ранняй гісторыі цыганоў у Эўропе ёсць два фундаментальныя артыкулы, дапрацаваныя і пашыраныя ў адпаведнасці з пазнейшымі даследаваннямі: P. Bataillard, ‘Beginning of the immigration of the Gypsies into western Europe in the fifteenth century’, *JGLS* (1), 1 (1888—1889), pp. 185—212, 260—286, 324—345; 2 (1890), pp. 27—53; і E. O. Winstedt, ‘Some records of the Gypsies in Germany, 1407—1792’, *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97—111; 12 (1933), pp. 123—141, 189—196; 13 (1934), pp. 98—116. Карысная папраўка некаторых распаўсюджаных непаразуменняў падае іша ў R. Gilsenbach, ‘Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert’, *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 8—16; 2 + 3/85, pp. 3—11.

да раптоўнага перасялення ў 1417 і наступных гадах. У рамані гішпанскіх цыганоў ёсць выраз *o xonxanó baró* — “вялікі падман”, які азначае ўменне атрымаць ад даверлівага прасцяка вялікую грашовую суму. За ўсю сваю гісторыю цыганы толькі аднойчы — на пачатку XV ст. — згучалі ў “вялікі падман” з Заходняй Эўропай.

Раптам аказалася: цыганы паводзяць сябе нагэтулькі бесцырымонна, што становяцца прадметам судовых разбіральніцтваў. Яны не былі скаардынаваным натоўпам, але дзейнічалі мэтанакіравана і мелі сваіх правадзроў з уражальнымі тытуламі. Спачатку цыганоў не пераследвалі і не рабілі на іх пагромаў, ставіліся да іх з пэўным патураннем. Далей усё адбывалася так, нібы нейкі недаацэнены геній, падштурхнуты, магчыма, уціскам на Балканах, здагадаўся, што тагачасную рэлігійную сітуацыю можна скарыстаць, і распрацаваў стратэгію паляпшэння будучыні для свайго народа.

Сёння нам цяжка зразумець, якое было стаўленне ў людзей Сярэднявечча да пакаянных грэшнікаў, бо мы страцілі іхнае абвостранае адчуванне граху і абавязковай кары Божай. Магчыма, па-за межамі царквы як супольнасці ўсіх вернікаў тагачасныя людзі бачылі толькі паганства. Д’ябал, які сядзеў у засадзе і паляваў на тых, хто збіўся з дарогі праведнасці, і сілы пякельныя ўяўляліся ў больш матэрыяльнай форме. Для цыганоў асабліва важным было тое, што людзі ўсё адно лічылі абавязкам прытуліць пілігрымаў і паспрыяць ім у падарожжы, нават калі да паломніцтваў сталі ставіцца горш. Меркавалася, што на міласэрных людзей зыходзіла дабраславенне паломнікаў, якім яны дапамагалі. Так паломнікі сталі сродкам атрымання Божай ласкі. Уладары маглі падтрымоўваць вандроўнікаў, даючы ім рэкамендацыйныя лісты. Карл Вялікі нават заканадаўча замацаваў, каб пілігрымаў пад час падарожжа прытулілі, абагрэлі і накармілі. Абвяшчаючы сябе пакаяннымі грэшнікамі, пілігрымамі, цыганы маглі атрымаць больш цёплы прыём, чым раней. Некаторыя, напэўна, ужо выпрабавалі эфектыўнасць абарончых лістоў (як было ў Гільдэсгайме — вядома, калі гэта былі цыганы, гл. с. 54), і тады, як здаецца, яны даходзілі з сваімі просьбамі так высока, як толькі было магчыма. У гэтым плане найлепшы прыклад — імя караля Сігізмунда.

Сігізмунд (1368—1437) быў каралём Вугоршчыны ад 1387 г. У 1411 г. Выбарчая Калегія ўсклала на яго карону Нямецчыны, што зрабіла Сігізмунда фактычным кіраўніком Святой Рымскай імперыі (хоць папа і не каранавану яго да 1433 г.). Неўзабаве гэты спрытны дзяржаўны дзяяч гэтак заняўся справамі Багеміі і імперыі, што не надаваў належнай увагі кіраванню Вугоршчынай і затрымцы турэцкай навалы. Ад 1414 да 1418 г. ён нанёс візіты ў многія краіны як у Эўропе, так і за яе межамі, а таксама наведаў горад Канстанцыю, які дзякуючы экуменічнаму сабору, пад-

трыманаму Сігізмундам, на колькі часу стаўся цэнтрам хрысціянскага свету. Сігізмунд разлічваў, што пасля ліквідацыі папскай схізмы ён здабудзе славу рэстаўратара царкоўнай еднасці. Сабор меў пэўныя поспехі ў аднаўленні адзінства царквы, але яму не ўдалося затрымаць распаўсюджанне багемскіх герасяў. Не дапамагло і пакаранне Яна Гуса пасля таго, як Сігізмунд адмовіў яму ў выдачы абарончага ліста.

Абарончыя лісты імперыі

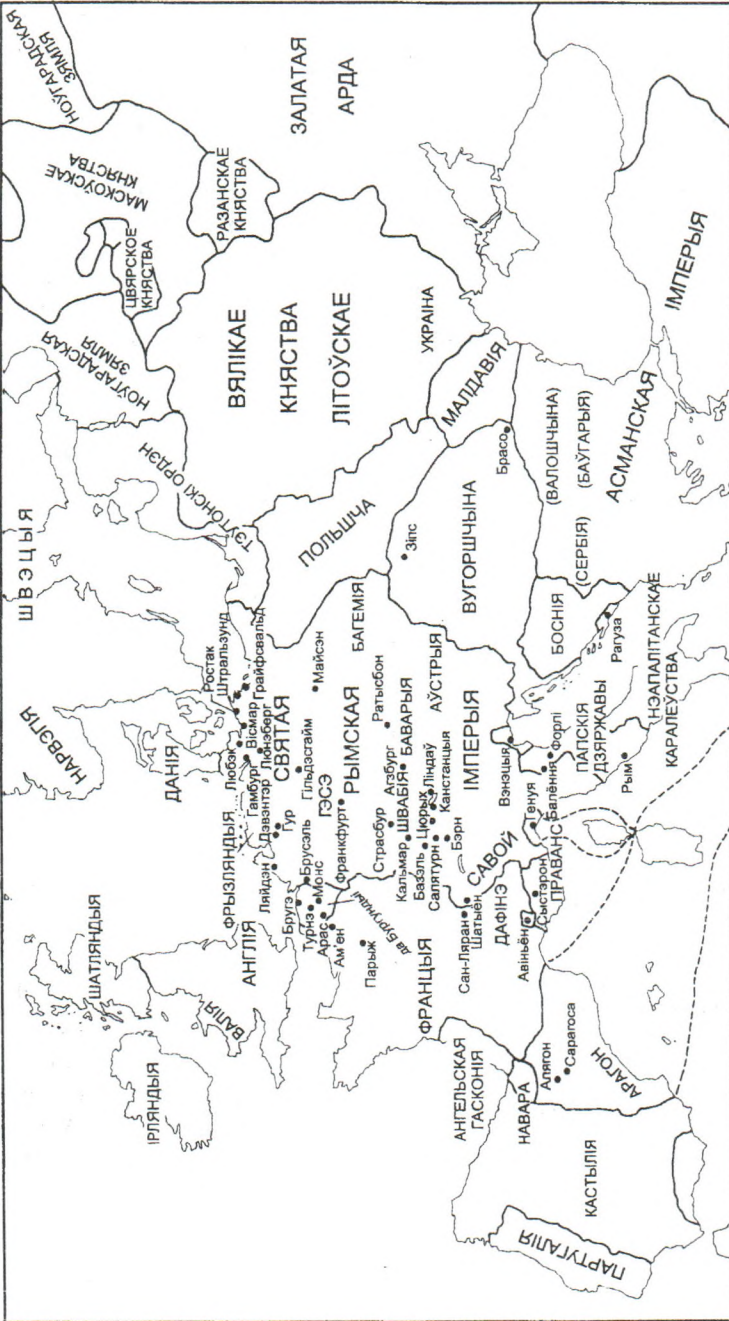
Некаторыя цыганы рушылі да Канстанцыі. Ёсць меркаванне, што абарончыя лісты, якія ім былі патрэбныя, яны атрымалі ад Сігізмунда (можа, кароль хацеў паказаць іх як навінку з свайго Вугорскага Каралеўства) ці ад якога-небудзь работніка яго канцылярыі ў горадзе Ліндаў, на возеры Канстанцыі. Магчыма, цыганы здабылі такія карысныя дакументы абходным шляхам. Практыка выкарыстання абарончых лістоў была шырока распаўсюджаная ў Сярэднявеччы: яны былі прататыпамі пазнейшых пашпартоў. Гэткія дакументы вырабляліся для індывідуальнай асобы (і яе слугаў), але цыганы зразумелі, што будзе разумна і ашчадна хутка зрабіць копіі. Прынамсі, Сэбаст’ян Мюнстэр перадае нашмат пазней у сваёй *Cosmographia universalis* (1550 г.), што каля Гайдэльбэрга цыганы паказвалі яму копію ліста, атрыманага ад імператара Сігізмунда ў Ліндаў, які дазваляў ім свабодны праезд. У паказаным Мюнстэру дакуменце прыводзілася ўжо знаёмая нам прычына цыганскіх вандраванняў, падобная да версіі, прапанаванай Арнольдам фон Гарфам (гл. с. 47). Мюнстэр растлумачваў цыганскае вандраванне так:

Ужо было сказана, што іхныя продкі ў Малым Эгіпце [*in minori Aegypto*] калісьці адышлі на нейкі час ад хрысціянскай рэлігіі і звярнуліся да паганскай аблуды. Пасля іхнага пакаяння на іх было накладзена такое пакаранне: цягам многіх гадоў некаторыя члены іх сем’яў будуць блукаць па свеце і на выгнанні змываць віну сваіх грахоў⁶.

У другасных заўвагах Мюнстэр сцвярджае, што, зыходзячы з меркавання цыганоў, іхны родны край знаходзіцца далёка ад Святой зямлі і Бабілёна і каб туды патрапіць, трэба прайсці праз населеныя пігмеямі землі. Калі Мюнстэр адказаў: “Тады ваш Малы Эгіпет знаходзіцца не ў Афрыцы каля Ніла, а ў Азіі — над Гангам ці Індам”, — ён, відавочна, жартаваў. Мюнстэр таксама заўважыў, што цыганы маюць сваю ўлас-

⁶ Лацінскі тэкст Мюнстэра знаходзіцца ў D. M. M. Bartlett, ‘Münster’s *Cosmographia universalis*’, *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83–90. Іншы нямецкі тэкст пададзены ў R. Gronemeyer, *Zigeuner im Spiegel früherer Chroniken und Abhandlungen* (Giessen, 1987), які зручна супастаўляе шматлікія згадкі пра цыганоў у хроніках і г.д. (апрача муніцыпальных архіваў).

Карта 3

Еўропа ў 1417 годзе. Паказаныя месцы, якія наведвалі шыганы ў 1407—1427 гадах.

ную мову, якую ён параўнаў з гэтак званым ротвэльшам, патаемнай мовай нямецкіх злодзеяў⁷.

У 1417 г. муніцыпальныя акты мястэчка Гільдэсгайма, якія дзесяцігодзем раней засведчылі загадкавы візіт “татараў”, зафіксавалі факты падавання міласціны “татарам з Эгіпта дзеля славы Божай”. Местачковыя ўлады вырашылі, што трэба яшчэ і ўзяць “татараў” пад ахову. Магчыма, гэта тыя ж людзі, якія ўзгадваюцца ў ранейшым паведамленні пра рассяленне цыганоў пасля таго, як яны ўзброіліся імперыяльнымі абарончымі лістамі. Звесткі захаваліся ў напісанай па-лацінску блізу 1435 г. кнізе *Chronica novella* (“Хроніка найноўшых падзей”) Гэрмана Карнэра. Апавядаючы пра апошнія месяцы 1417 г., Карнэр, ураджэнец Любэка, піша ў раздзеле пра паўночна-нямецкія тэрыторыі Хольштайна, Мэкленбурга і Памэраніі наступнае:

Неякі дзіўны натоўп вандроўнікаў, якіх дагэтуль ніхто не бачыў, накіраваўся з усходніх земляў да Алеманіі (Швабіі), праходзячы праз увесь гэты рэгіён да прыморскіх правінцыяў. Гэтыя людзі ёсць таксама ў прыбярэжных гарадах; ад Лёнэбэрга праз Прусію яны прамінулі Гамбург, Любэк, Вісмар, Ростак, Штральзунд і Грайфсвальд. Яны падарожнічалі ў групах і разбівалі табары ночу, на палях, па-за гарадамі, бо занадта любілі красці і баяліся, што ў гарадах іх будуць браць закладнікамі. Яны налічвалі каля 300 мужчынаў і жанчынаў, без уліку дзяцей і немаўлятаў, з выгляду былі агідныя і чорныя, як татары, называлі сябе *эканамі*. Сярод іх былі правадыры — князь (*Ducem*) і граф (*Comitem*), якія сачылі за парадкам і чыіх загадаў усе слухаліся. Аднак яны былі страшэннымі злодзеямі, асабліва іхныя жанчыны, многіх з іх злавілі на месцы злачынства і прысудзілі да смерці. Гэтыя людзі мелі рэкамендацыйныя лісты ад князёў, часцей ад Сігізмунда, караля Рымскай імперыі, згодна з якімі ім дазвалялася ўваходзіць на тутэйшыя землі. А дзяржавы, крэпасці, мястэчкі, князі, біскупы і прэлаты, да якіх вандроўнікі звяртаюцца, павінны былі ставіцца да іх прыхільна. Некаторыя з іх былі на конях, іншыя перасоўваліся пешкі. Як яны казалі, прычынай іхнага падарожжа да чужых земляў было адступніцтва ад веры, пераход у паганства і пазнейшае пакаянне ў гэтым граху. Яны мусілі працягваць такія вандраванні па чужых землях цягам сямі гадоў у якасці пакарання, вызначанага іхнымі біскупамі⁸.

Гэты важны тэкст дае нам шмат інфармацыі пра супольнасць згаданых цыганоў і іхную рэпутацыю. Яны часта падзяляліся на малыя групы, але ўсе ішлі пад кіраўніцтвам аднаго правадыра; яны ішлі ў суполцы, і кожная група цесна трымалася іншай. Яны паказвалі абарончыя лісты, але да іх ставіліся з падазронасцю. Асабліва напалохаў немцаў

⁷ Выдатнае даследванне разнастайных ранніх тэорыяў цыганскага паходжання за перыяд ад 1461 да 1841 г. праведзена L. Piasere, ‘De origine Cinganorum’, *Études et documents balkaniques et méditerranéens*, 14 (1989), pp. 105–126.

⁸ Арыгінальны лацінскі тэкст знаходзіцца ў J. G. Eccard, *Corpus historicum medii aevi* (Leipzig, 1723), vol. 2, col. 1225, Hermann Comerus, *Chronica novella usque ad annum 1435*.

цёмны колер іхнай скуры, а яшчэ казалі, што цыганы схільныя да махлярства. Іншы хранограф з Любэка, Руф, апавядае вельмі падобную гісторыю, з выняткам таго, што апісвае цыганоў як татароў (гэты назоў замацаваўся ў паўночнай Нямецчыне і Скандынавіі) і даводзіць іхную колькасць да 400.

Уваход у балтыйскія гарады праходзіў з пераменным поспехам. Абарончыя лісты не маглі абараніць ад жорсткага самасуду за крадзеж: невядома, кім вяршылася правасуддзе — прадстаўнікамі ўлады ці местачкоўцамі. Відавочна, усе гэтыя мястэчкі над Ганзай не падабаліся цыганам: у 1418 г. усе іхныя дарогі праходзілі значна далей на поўдзень. У чэрвені “бедныя людзі з Малога Эгіпта” атрымалі 4 фунты і 4 шылінгі на хлеб і мяса ад жыхароў Франкфурта-на-Майне (гэта найбольш ранняя згадка “Малога Эгіпта” як месца іхнага паходжання). З гэтага часу захаваліся таксама запісы пра цыганоў у Эльзасе: звесткі пра Страсбург сумнеўныя, а больш пэўныя і дакладныя — пра мястэчка Кальмар, якое 10 жніўня наведалі 30 *паганцаў* (Heiden) з жанчынамі і дзецьмі. Калі яны пакінулі мястэчка, іх замяніла іншая група. Тут зноў падкрэсліваўся цёмны колер іхнай скуры; сярод новых заўваг было тое, што жанчыны насілі завушніцы, займаліся хірамантыяй і апраналіся ў лахманы, падобныя да ваўнянай коўдры. У Швайцарыі такіх звестак пра цыганоў было асабліва багата, аднак швайцарскія хранографы часта капіявалі адзін аднаго — амаль усе яны жылі нашмат пазней, каб пабачыць усё гэта на ўласныя вочы. Пацверджана, што цыганы наведалі Цюрых, Базэль, Салютурн і Бэрн. Хранографы характарызуюць цыганоў як дзівакаваты і вельмі неаддукаваны народ, які мае сваіх князёў і графаў і кажа, што прыйшоў з Малога Эгіпта. (Адзін з цюрыхскіх хранографаў дадае, што некаторыя з іх называюць месцам свайго паходжання Ігрыц — цікавы факт, бо Ігрыц — малое мястэчка ў паўночнай Вугоршчыне, недалёка ад Міскольца.) Яны кажуць, што былі выдаленыя туркамі і асуджаныя на сем гадоў вандраванняў у беднасці. Трымаюцца такіх хрысціянскіх звычаяў, як хрост і пахаванне. Адзенне цыганоў беднае, але яны маюць багата срэбра і золата, добра харчуюцца, добра п’юць і добра плацяць. Гэтыя супярэчлівыя заўвагі здзіўляюць нас, тым не менш яны належаць адзінаму хранографу, які жыў у часе апісаных падзеяў, — Конраду Юстынгеру. Пад 1419 годам (магчыма, аўтар памыліўся, і год быў 1418-ы) ён апісвае прыбышчэ больш як 200 ахрышчаных “паганцаў”, якія разбілі лагерь на палях перад Бэрнам, але пазней былі прагнаныя ўладамі, бо іхныя зладзейскія звычкі вычарпалі цяперне мясцовых жыхароў.

Напэўна, цыганы пакінулі Швайцарыю ў верасні 1418 г. Групу, што заставаўся навідавоку цягам наступных гадоў, не былі вялікімі: застацца маглі хіба толькі групы — ядры і невялікая колькасць кіраўнікоў —

лідэраў. Часам такія ядры заставаліся разам, часам — падзяляліся на меншыя часткі. Так, у лістападзе 1418 г., згодна з хронікай Мюліха, да Аўтзбурга падышла вялікая група цыганоў, якая “скадалася з двух князёў і пяцідзсяці мужчынаў, мноства жанчынаў і дзяцей; яны казалі, што паходзяць з Эгіпта”.

Калі мы крыху павернем аб’ектыў нашага даследвання, то заўважым цыганоў у Францыі. 22 жніўня 1419 г. група “сарацынаў” з’явілася пад маленькім мястэчкам Шатыён-ан-Домб (сёння Шатыён-сюр-Шаларон), якое тады залежала ад Савоя. Гэтыя цыганы паказалі лісты ад князя савойскага і ад імператара; савойскі дакумент, здаецца, не быў падробкай⁹. Іх добра прынялі, далі віна, аўса і тры фларэны. Праз два дні “Андрэй, князь Малога Эгіпта, з 120 ці больш спадарожнікамі прыбыў у Сан-Ляран, каля Маконы, што ўсяго за шэсць лігаў ад Шатыёна. Мястэчка падтрымала іх хлебам, віном. Архіў дзіўнымі словамі апісвае прыхадняў як “людзей з страшным выглядам — як у постаці, валасах, так і ва ўсім іншым”. Яны разбілі на палях табары, а мужчыны, як і жанчыны, займаліся хірамантыяй і варажбою. Калі архіўны дакумент гадвае пра некаторыя ашуканствы цыганоў, то сам князь дасціпна апісвае іх як “Андрэй, які называе сябе князем Малога Эгіпта”. Праз пяць тыдняў (1 кастрычніка 1419 г.) мы бачым цыганоў ужо ў праванскім Сьстэроне, зноў пад назовам “сарацынаў”. Цыганам забаранілі ўваходзіць у горад, але яны заставаліся на палях два дні “як жаўнеры” (гэта, без сумневу, азначае — у намётах). На іхніх конях ім была перададзена ежа.

Праз тры месяцы мы зноў сустракаем князя Андрэя і яго цыганскую кампанію, цяпер ужо ў Бэльгіі. Зусім магчыма, што гутарка ідзе пра тых цыганоў, якія год таму былі ў Францыі. У гэтым, вядома, нельга быць да канца ўпэўненым. Здаецца, што цыганы не мелі ніякіх цяжкасцяў з вырабам копіяў сваіх абарончых лістоў, і кожны, каму давялося кіраваць паасобнай групай, мог выдаць сябе за правадыра, запісанага ў дакуменце; з другога боку, магчымае тут і простае супадзенне імёнаў. Прынамсі, брусэльскія цывільныя акты паказваюць, што ў студзені 1420 г. група пад кіраўніцтвам “князя Малога Эгіпта, Андрэаса” атрымала ад гараджанаў пэўную колькасць піва і віна, хлеб, карову, чатыры авечкі і 25 залатых манет. Пазней, у сакавіку 1420 г., гарадскія дакументы Дэвэнтэра занатавалі акт даравання каля сарака коней па даручэнні олдэрмэна “пану Андрэасу, князю Малога Эгіпта” (*Hoefscheid Heren Andreas, Hertoch van Cleyn-Egypten*), “які пакінуў свае землі дзеля хрысціянскай веры і прыбыў да нашага мястэчка з сотняй чалавек: мужчынаў, жанчы-

⁹ Параўн. M. Pastore, ‘Zingari nello Stato Sabauda’, *Lacio Drom* (1989), nos 3–4, pp. 6–19, esp. p. 7.

наў і дзяцей. Ён мае ліст ад караля рымлянаў, які заклікае дапамагаць ім і ставіцца да іх прыхільна ва ўсіх краінах, дзе яны могуць вандраваць”. Усяго гэтая кампанія атрымала 25 фларэнаў наяўнымі, хлеб, піва, селядцы і салому, мястэчка таксама панесла страты ад ачысткі гумнаў, на якіх спалі цыганы, і выдаткаў ад праводзінаў іх на ўсход, да Гура.

Існуюць непацверджаныя меркаванні, што ў тым самым годзе цыганы былі ў Фрызляндыі і каля Ляйдэна. Больш дакладна вядома, што князь і барон, якія вялі кампанію “эгіпцянаў”, з’явіліся ў Бругэ ў Фляндрыі ў верасні 1421 г. Іхныя імёны не былі запісаныя, але нам больш шанцавала з суседнімі мясцовасцямі Гайнальтам і Артойсам. 30 верасня 1421 г. олдэрмэн г. Турнэ разважаў, што яму рабіць з “эгіпцянамі” каля гарадскіх брамаў. “Пан Мігель, прынц Лацінгема ў Эгіпце”, быў шчодра адораны 12 залатымі манетамі, хлебам і бочкаю піва “з прычыны шкадавання і спачування, а таксама дзеля падтрымкі ягоных людзей, выгнаных з сваёй краіны сарацынамі за тое, што наварнуліся да хрысціянскай веры”. Гэта першае, што мы чуем пра “пана Мігеля, прынца Лацінгема”; назоў месца больш нагадвае Фляндрыю, чым Эгіпет. А неўзабаве “князь Міхаіл” — падазрона падобнае імя — з’яўляецца ў суседнім мястэчку Монсе, якое ў кастрычніку зведала фактычна два візіты цыганоў. Першы раз гэта была група з 80 чалавек пад кіраўніцтвам князя Андрэя, другі — група з 60 чалавек на чале з князем Міхаілам, які назваўся братам першага. Эгіпцяне вярнуліся ў Турнэ ў траўні наступнага года і закватараваліся на гарадскім рынку. “У гэтых эгіпцянаў”, — піша хранограф, — “былі кароль і лорды, якіх слухаліся астатнія, а таксама меліся прывілеі, што ніхто не можа пакараць іх, апрача згаданых валадароў”. Аўтар не называе імёнаў, але апісвае дэталі крадзяжоў, варажбы жанчынаў (у тым ліку рэзанне кашалькоў дзецямі) і спрытны гандаль коньмі, які наладзілі мужчыны.

Акты олдэрмэна бургундскага Араса занатоўваюць яскравыя дэталі знаходжання нейкіх 30 “чужаземцаў з краіны Эгіпет”, што прыбылі 11 кастрычніка 1421 г. пад кіраўніцтвам графа, які меў лісты ад імператара; гэтыя людзі заставаліся тут цягам некалькіх дзён, спалі ноччу на полі, не здымаючы ніводнай рэчы з сваёй вопраткі. Мужчыны былі цёмнаскурныя, з доўгімі валасамі і густымі бародамі, а жанчыны — з галоўкамі, абвінутымі тканінай, як у турбанах, і апраналіся ў кашулі з вялікім выразам, прыкрытыя грубай прасціною, замацаванай на плячах; жанчыны і дзеці насілі завушніцы. Усе гэтыя акэсуары моцна адраўніваліся ад тагачаснай эўрапейскай моды. Здзіўленьня гараджане адорвалі гасцей півам і вугалем.

Новыя абарончыя лісты

Пасля свайго прыбыцця ў 1417 г. у Заходнюю Эўропу цыганы няспынна паўтаралі, што іхнае вандраванне будзе працягвацца сем гадоў. Калі мінула пяць гадоў, старыя лісты рабіліся несапраўднымі і набліжаліся да свайго часавага ліміту, таму трэба было шукаць выйсце з сітуацыі. Больш за тое, ліста Сігізмунда не было дастаткова, каб падарожнічаць па-за межамі Святой Рымскай імперыі, і цыганы (як мы бачылі ў Шатыёне) ужо рабілі захады, каб здабыць лісты і ад іншых чыноўнікаў. Універсальную ж абарону ім мог забяспечыць толькі папа рымскі. Першая згадка пра папскія лісты ў руках цыганоў, датаваная 16 ліпеня 1422 г., знаходзіцца ў швайцарскай хроніцы: у гэты дзень князь Міхаіл з Эгіпта і ягоная суполка, паводле хронікі, наказалі грамадзянам Базэля “добрыя абарончыя лісты ад Папы і нашага лорда караля і ад іншых лордаў”. Хранограф з’едліва напісаў: “гэта абсалютна ім не дапамагло; яны не былі добра прынятыя”. Калі пададзеная дата дакладная, то князь Міхаіл ухітрыўся дасягнуць Ватыкана раней за іншага цыганскага правадыра — князя Андрэя, які прыбыў у Балённю з групай блізу 100 чалавек 18 ліпеня 1422 г. і заставаўся там два тыдні. Паводле балёнскай хронікі, князь Андрэй расказваў такую гісторыю: калі ён адступіў ад хрысціянскай веры, ягоныя землі былі канфіскаваныя каралём Вугоршчыны, а калі Андрэй пажадаў вярнуцца да хрысціянства, то кароль ахрысціў яго і яшчэ 4 000 чалавек і загадаў вандраваць па свеце цягам сямі гадоў і ісці да папы ў Рым, тады яны змогуць вярнуцца ў свой край. Больш за тое, гэтыя цыганы сцвярджалі: перш чым дасягнуць Балённі, яны падарожнічалі пяць гадоў. За гэты час больш як палова іхнай былой колькасці павымірала. Яны дабіліся новага дэкрэта, якім кароль Вугоршчыны па сутнасці дазваляў ім красці цягам гэтых сямі гадоў; такім чынам, куды б цыганы ні пайшлі, яны не падлягалі судовай адказнасці. Князь Андрэй абсталяваўся ў каралеўскім гатэлі (nell’albergo del re), а ягоныя спадарожнікі размясціліся з абодвух бакоў адной з гарадскіх брамаў.

Шмат людзей прыходзіла паглядзець на іх, бо князева жонка ўмела варажыць і прадказваць, што адбудзецца ў жыцці чалавека і што адбываецца ў далезны момант, колькі дзяцей у жанчыны, добрая яна жонка або кепская і шмат іншых звестак. Нямногім з тых, што прыходзілі па варажбу, удавалася захаваць свой кашалёк ад крадзяжу, і ў жанчынаў было парэзанае злодзеямі адзенне. Цыганкі блукалі па горадзе разам па шэсць-дзесяць чалавек; яны ўваходзілі ў дамы гараджанаў і расказвалі бэссэнсоўныя гісторыі, а тым часам самыя з іх спрытныя прыхоплівалі ўсё, што бачылі іхныя вочы. Падобным чынам яны наведвалі і крамы: быццам каб нешта купіць, а адна з цыганак гэтым часам крала. У Балённі такім чынам было ўчынена шмат крадзяжоў. Таму ў горадзе было абвешчана, што нікому (пад пагрозай штрафу ў 50 ліраў або адлучэння ад царквы) не

дазволена ісці да цыганоў, бо яны — найспрытнейшыя ў свеце злодзеі. Тым, каго абрабавалі, дазвалялася абрабаваць у адказ цыганоў на суму сваіх стратаў. У выніку гэтага некалькі чалавек у адну ноч незаўважна праніклі ў стайню, дзе былі замкнёныя коні цыганоў, і забралі найлепшых з іх. Чужынцы, каб вярнуць сваіх коней, згадзіліся аддаць шмат скрадзеных рэчаў. Убачыўшы, што тут больш няма чаго красці, яны сышлі ў кірунку Рыма. Заўважце, што яны былі самай брыдкай зграяй, якую калі-небудзь бачылі на гэтых землях. Яны былі худыя, чорныя і елі, як свінні. Іхныя жанчыны хадзілі ў сукенках з грубай накідкай на плячах, насілі завушніцы і доўгія хусткі на галаве. Адна з іх нарадзіла на рынку дзіця і праз тры дні ўжо зноў прыйшла на рынак з іншымі жанчынамі¹⁰.

7 жніўня 1422 г. мы бачым цыганоў у мясцовасці Форлі, блізу пяці лігаў ад Балённі па дарозе да Рыма. Паводле падліку манаха Гераніма, летапісца Форлі, іхная колькасць складала 200 чалавек. Дзіўна, але хто-ніхто казаў пра цыганоў, што яны з Індыі (*aliqui dicebant, quod erant de India*)¹¹. Верагодна, хоць і нельга быць да канца ўпэўненым, што некаторыя людзі рабілі такую выснову на падставе сваіх назіранняў і самі не былі цыганамі: тыя ніколі не рабілі такіх заяваў. Звесткі пра Індыю і яе геаграфічнае становішча былі тады вельмі абмежаваныя (што пацвердзіў прыклад Калумба); гэты назоў калі-нікалі ўжываўся ў дачыненні да Этыёпіі. Праз два дні тыя цыганы адышлі, кажучы, што збіраюцца пабачыць папу. Потым яны знікаюць з поля зроку. Але перыядычна цягам наступных дзесяцігоддзяў можна заўважыць цыганскіх правадыроў, якія паказвалі папскія лісты: у 1427 г. у Парыжы і Ам'ене, у 1429 г. у Дуэ, Ратэрдаме і Утрэхце, у 1430 г. у італьяскім Фэрма і ў Мідэльбургу на востраве Вальхэрэне, пазней таксама ў іншых месцах. Гэтыя лісты не заўсёды былі выдадзеныя адной асобе і не заўсёды падпісаныя той самай датай. Найбольш яскравая згадка пра цыганоў — у дзённіку французца, гэтак званага Буржэ (*Bourgeois*) з Парыжа, які апісвае бязладны цыганскі натоўп, што заставаўся ў Ля Шапэль пад Парыжам (тады яшчэ пад ангельскай уладай) ад 17 жніўня да 8 верасня 1427 г. Спачатку з'явіліся князь, граф і дзесяць мужчынаў, усе на конях, і сказалі, што яны добрыя хрысціяне і паходжаннем з Ніжняга Эгіпта. Далей расказалі знаёмую гісторыю пра вераадступніцтва пасля наезду сарацынаў і пра наступную перамогу імператара ды іншых хрысціянскіх лордаў над сарацынамі:

Імператар і іншыя лорды пасля доўгіх разважанняў сказалі, што цыганы ніколі не атрымаюць зямлі ў сваёй краіне без згоды Папы, таму яны павінны ісці ў Рым, да Святога Айца. Туды яны ўсе і пайшлі, ад малога да старога, і гэтае падарожжа было цяжкім для дзяцей. Калі яны туды прыйшлі, то зрабілі супольную споведзь сваіх грахоў. Папа, пачуўшы іхную споведзь, пасля доўгіх разва-

¹⁰ Італьяскі тэкст знаходзіцца ў L. A. Muratori (ed.), *Rerum Italicarum-Scriptores*, vol. 18 (Milan, 1730), p. 611.

¹¹ Тамсама, vol. 19 (Milan, 1731), p. 890.

жанняў і кансультацыяў назначыў ім такую кару: цягам сямі гадоў яны павінны блукаць вакол свету і нават не спаць у ложках. Папа таксама пастанавіў: дзеля забеспячэння нейкіх сродкаў на існаванне кожны біскуп і кожны абат, які валодае біскупскім жэзлам, мусіць даць ім адзін раз дзесяць фунтаў *tournois*. Папа выдаў ім лісты з гэтай інфармацыяй, адрасаваныя прэлатам царквы, дабраславіў іх, і так яны адышлі¹².

Што нам з усім гэтым рабіць: ці прызначыў у 1422 г. папа Марцін V аўдыенцыю для групы цыганоў або дзвюх групаў (першая князя Міхаіла, другая — Андрэя) і, выслухаўшы іхнюю гісторыю, наклаў на іх яшчэ адну кару сямігадовага выгнання, даўшы ім абарончыя лісты¹³? У Ватыканскім архіве няма запісаў пра такую значную падзею: пошукі, праведзеныя ў 1932 г., не далі ніякіх вынікаў. Нельга рабіць канчатковай высновы, бо архіў зведаў шмат стратаў. Але адсутнасць такіх звестак павялічвае верагоднасць таго, што цыганы вырашылі ўсё ж не турбаваць яго святасць. Або былі прагнаныя папскай світай і даручылі гэтую праблему якому-небудзь спрытнаму фальшэрцы, які і падрабіў уражальны папскі ліст. Індустрыя фальшэрства (не толькі папскіх булаў, але і іншых дакументаў) квітнела ў Сярэднявеччы і мела мноства кліентаў.

Атрымаўшы невядома як новыя абарончыя лісты, цыганы забяспечылі выраб пэўнай колькасці копіяў. Некаторыя лісты былі выпісаны на адно імя, некаторыя — на іншае. Адна такая копія захавалася да нашага часу ў форме французскага перакладу ліста, адрасаванага Андрэю, князю Малога Эгіпта, і датаванага 15 снежня 1423 г. (не 1422). У адным дзіўным выразе папа дае гэтым пакаянным адпушчэнне адной паловы грахоў, што па сутнасці ёсць некананічнай формай, якая тады больш нідзе не сустракалася. Таму копія ў найвышэйшай ступені падазроная, такі ж мусіў быць і арыгінал.

У наступным, 1423 годзе з’яўляецца новы, больш значны абарончы дакумент, перададзены нам добра інфармаваным сведкам тагачасных падзеяў — Андрэасам, святаром Ратысбона (цяпер Рэгензбург) у Баварыі. Андрэас адзначыў у сваім дзённіку прыбыццё цыганоў (“*Cingari*, у прастамоўі называных *Cigāwnār*”) пад 1424 г.

Яны былі недалёка ад Ратысбона і ішлі групамі адна за адной па 30 мужчынаў, жанчынаў і дзяцей, часам і меншымі. Яны разбівалі свае намёты на палях: ім не дазвалялі заставацца ў мястэчках, бо яны спрытна прыбіралі тое, што ім не належала. Гэтыя людзі з Вугоршчыны, і яны казалі, што іх выгналі дзеля на-

¹² *Journal d'un Bourgeois de Paris* (1405—1449), ed. A. Tuetey (Paris, 1881). Гэты пераклад узяты з J. Shirley, *A Parisian Journal*, 1405—1449 (Oxford, 1968), pp. 217—218.

¹³ На гэтую тэму ёсць два значныя артыкулы: R. A. Scott Macfie, ‘The Gypsy visit to Rome in 1422’, *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111—115; і F. de Vaux de Foletier, ‘Le pèlerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin V’, *Études Tsiganes* (1965), no. 4, pp. 13—19.

паміну пра ўцёкі Госпада нашага ў Эгіпет, калі Ён хаваўся ад пераследу Ірада, які хацеў забіць Яго. Але балышыня людзей казалы, што яны шпегавалі ў нашай краіне¹⁴.

Тут шмат нязвыклых момантаў: згадка пра намёты, тлумачэнне цыганскага выгнання ў пэўнай сувязі з уцёкамі Святой Сям'і ў Эгіпет, падазрэнне ў шпегаванні (якое праз больш як пяць стагоддзяў ажыло ў Нямецчыне ў якасці апраўдання генацыду). Але найцікавейшае з усяго гэтага тое, што прэсбітэр Андрэас занатаваў змест аднаго з тых лістоў ад караля Сігізмунда, якімі валодалі цыганы (гэта адбылося 23 красавіка 1423 г.):

У нашай прысутнасці асабіста прыйшоў наш шаноўны Ладзіслаў *waynoda Ciganorum* (ваявода цыганой) з іншымі падначаленымі яму асобамі, якія выкалі нам сваю вельмі сціпную просьбу тут, у Зіпсе, у нашай прысутнасці... У выніку мы, перакананыя іхнымі просьбамі, палічылі патрэбным зрабіць ім гэты прывілей: заўсёды, калі вышэйзгаданы ваявода Ладзіслаў і ягоныя людзі будуць прыходзіць у нашыя ўладанні, ці гэта будуць вольныя гарады, ці ўмацаваныя мястэчкі, ад гэтага часу мы дакладна даручаем вашай цяперашняй светласці спрыяць і трымаць без ніякіх перашкодаў і клопату вышэйзгаданага ваяводу Ладзіслава і падданых яму цыганой; і як толькі можаце бараніце іх ад любых перашкодаў і ўціску. Калі з іхнай віны здарыцца нейкі канфлікт або клопат, тады ні вы, ні хто з вашых людзей, але толькі ваявода Ладзіслаў будзе мець уладу, каб судзіць або апраўдваць іх...

Гэты абарончы ліст быў атрыманы ў Зіпсе, паўночнай частцы Вугорскага Каралеўства (цяпер у Славаччыне), дзе Сігізмунд, як вядома, знаходзіўся тады. Здаецца, што ліст атрымалі цыганы іншых вытокаў, а не тыя, што рушылі перад імі на захад. Тут няма згадак пра падарожжа, няма апісання экзатычнага паходжання цыганой, а Ладзіслаў, засведчаны як падданы Сігізмунда, носіць імя, распаўсюджанае галоўным чынам у Вугоршчыне і Польшчы, тады як у ягоных папярэднікаў, Андрэя і Міхаіла, былі імёны, пашыраныя ва ўсім хрысціянскім свеце. Сувязь Ладзіслава з Вугоршчынай (магчыма, што і ягоных паслядоўнікаў) мусіла працягвацца яшчэ нейкі час. У выніку цыганы Ладзіслава выглядаюць як лідэры другой хвалі міграцыі; але, на жаль, немагчыма далей прасачыць іхныя шляхі, бо Ладзіслаў больш нідзе не згадваецца.

Хранограф Андрэас занатаваў прысутнасць цыганой у Ратысбоне яшчэ некалькі разоў: у 1426 г. (менш дакладна пра іхнае месца знаходжання) і ў 1433 г. (азначаючы ў гэты час, што “паводле іхных словаў, яны з Эгіпта”). Але гэтыя пазнейшыя групы пераважна не заслугоўваюць вялікай увагі: цягам некалькіх гадоў гэта ўсё яшчэ рух арыгінальных мігрантаў, які мы можам без цяжкасці аднавіць ва ўсіх дэталях.

¹⁴Латінскі арыгінал знаходзіцца ў А. F. Oefelius, *Rerum boicarum scriptores* (Augsburg, 1763), vol. 1, p. 21. Andreas, Presbyter Ratisbonensis, *Diarium sexennale*.

У Гішпаніі найбольш раннім дакументам, які мае дачыненне да цыганоў, ёсць менавіта абарончы ліст за 12 студзеня 1425 г., сапраўдны на тры месяцы, які быў атрыманы ў Сарагосе “донам Ёханам з Малога Эгіпта” ад Альфонсо V Арагонскага. Альфонсо, жывучы ў адпаведнасці з сваёй мянушкай “Велікадушны”, відавочна, з прыхільнасцю сустрэў нядаўна прыбылых пілігрымаў. Праз некалькі месяцаў ён выдаў яшчэ адзін абарончы ліст графу Томасу з Малога Эгіпта і яго спадарожнікам, і калі жыхары Алягона, каля Сарагосы, скралі ў цыганскага барона сабак рэдкай пароды — харта і мастыфа, Альфонсо адразу ж загадаў вярнуць іх. Граф Томас старанна захоўваў абарончы ліст і ў 1435 г. зрабіў яго копію, калі, атрымаўшы дар з 23 фларэнаў ад каралевы Блянш Наварскай, прыбыў на гішпанскі памежны пункт Канфранк, што на падножжы Сампорцкай цясніны. Збіральнік падаткаў і мытаў у гарадах Джацы і Канфранку запатрабаваў аплаты, але шляхоцкі і знакаміты (*miui honrado et inclito*) граф Малога Эгіпта абвясціў, што ён і ягоныя людзі падарожнічаюць па свеце дзеля веры хрысціянскай і што кароль Альфонсо дазволіў яму прайсці праз гэтыя землі з усёй супольнасцю і ўласнай сям’ёй, свабодна і без ніякіх аплатаў, падаткаў і мытаў. У каралеўскім дазеле, вядома, было напісана тое ж, а тагачасная сядзіба караля ў Хуэсцы гарантавала сапраўднасць дакумента. Цыганы пазбеглі аплаты падаткаў, але яны ўсё ж мусілі задэклараваць сваю маёмасць: яна ўлучала “5 коней, кожны вартасцю 20 фларэнаў; 5 шаўковых шатаў; 4 срэбныя кубкі, кожны вагой прыблізна з адну марку (каля 8 унцыяў)”.

Гэта першыя згадкі пра цыганскіх лідэраў, якіх звалі Томас і Ёган. Барон Томас неўзабаве з’явіцца зноў. Ён мог быць адным з неназваных цыганскіх баронаў, якіх мы ўжо сустракалі, калі яны паказвалі ў жніўні 1427 г. папскі ліст уладам Ля Шапэля; але праз кароткі час у Ам’ене гэта, без сумневу, быў граф Томас, які меў папскі ліст, выраблены на ягонае імя. Аповед пра цыганоў у дзённіку *Буржэ* з Парыжа ёсць адным з найбольш поўных ранніх апісанняў. З сваёй цёмнай скурай і срэбнымі завушніцамі цыганы выглядалі экзатычна і прыцягвалі натоўпы цікаўных глядачоў. Тыповай вопраткай жанчынаў была сукенка, прыкрытая падобнай да коўдры накідкай, якую мы бачылі раней у Арасе ў 1421 г. і Балённі ў 1422 г. Трапныя заўвагі (або фабрыкацыі) пра іхнюю варажбу пасяялі сваркі ў многіх сем’ях. Буржэ з Парыжа піша: “Я прыходзіў сустракацца з імі тры або чатыры разы, і ніколі ў мяне не прапаў нават грош, я таксама не бачыў, каб яны ўглядаліся ў чыесьці рукі, хоць усе кажуць, што яны гэта робяць”. Урэшце біскуп Парыжа загадаў адлучыць ад царквы як варажбітоў, так і тых, хто прасіў паваражыць па далонях, а цыганы мусілі з’ехаць. Цягам трох тыдняў, усё яшчэ ў верасні 1427 г., у Ам’ене было 40 цыганоў з баронам Томасам на чале. Ён атрымаў 8 парыжскіх ліраў, заваяваўшы для сваіх людзей прыхільнасць апо-

ведам пра тое, як яны былі выгнаныя з сваёй “вельмі дзіўнай і далёкай” краіны дзеля адмовы пакінуць хрысціянства. Праз паўтара года, у сакавіку 1429 г., у Турнэ мы сустракаем безыменнага барона Малога Эгіпта і кампанію блізу 60 чалавек, якія мелі такі ж выгляд, як і нядаўнія наведвальнікі Ам’ена. Олдэрмэн развесіў абвесткі, каб местачкоўцы не крыўдзілі чужынцаў, каб дапамагалі ім; у дадатак гарадскі старэйшына паслаў цыганам віно, пшаніцу, піва, селядцы і дровы.

Візіты цыганоў выклікалі таксама пабочныя выдаткі. У траўні 1428 г. Гільдэсгайм мусіў аплаціць ачыстку дома, дзе пражывалі цыганы. Блізу гэтага часу падобныя затраты панесла Фляндрыя, калі цыганам далі прытулак у Вулгаўзе на Бругэ; у Дэвэнтэры ў 1429 г., калі горад таксама аплаціў праводзіны цыганоў на поўнач, да іх наступнага прыпыначнага пункта; у 1429—1430 гг. у Ратэрдаме плацілі за “ачыстку школы, пасля таго як князь і ягоная світа знаходзіліся там”. У Дэвэнтэры цыганы былі названыя *паганцамі* (*Heidens*) — першы раз на тэрыторыі цяперашняга Бэнільюкса. Пад такім імем яны былі надалей вядомыя ў Нідэрляндах. Присутнасць князёў і баронаў з Малога Эгіпта ў 1429 г. засведчана таксама ў Нэймэгене, Утрэхце і Арнэме, у 1430 г. — у Мідэльбургу, Зутфэне і Ляйдэне. У некалькіх з гэтых выпадкаў архівы пішуць пра папскія лісты. Але калі “князь Эгіпта” зноў наведвае Мідэльбург у 1431 г., ён паказвае ўжо дакумент ад Філіпа Бургундскага — сюзэрэна бальшыні краінаў Бэнільюкса. Князь, які быў у Ратэрдаме ў 1429—1430 гг., двойчы застрахаваўся, паказваючы “ліст ад Папы і ад нашага шаноўнага лорда Бургундскага”.

Здаецца абгрунтаванай наступная выснова: цыганы, якія прыйшлі ў Мэц і Канстанцыю ў 1430 г., Турнэ ў 1431 г., Гамбург (“граф Ян з Малога Эгіпта”) і Франкфурт-на-Майне у 1434 г. і Бругэ ў 1434—1435 гг., былі часткаю першапачатковай групы. З меншай упэўненасцю можна сцвярджаць, адкуль паходзілі цыганы, якія знаходзіліся далей на ўсход — у Саксоніі (Эрфурт — 1432 г., Майнінген — 1435 г.): магчыма, яны былі больш раннімі выхадцамі з Вугоршчыны. Тыя, што заставаліся ў Майнінгене цягам 11 дзён, атрымалі сціплы прыём, нягледзячы на забавляльныя выступы акрабатаў на рынку перад местачкоўцамі. Яны здаваліся мясцовым жыхарам чужынцамі праз іхную цёмную скуру; урэшце святар папрасіў іх з’ехаць.

Крытычная ацэнка

Усё, што цыганы рабілі дагэтуль, можна назваць своеасаблівай выведкай, і гэтая фаза блізілася да заканчэння. Цыганы пабачылі дастаткова, каб сцвердзіць, што жыццё на захадзе дае ім пэўныя выгады ў іхных пошуках новай айчыны. Пакуль яны ў рознай ступені пазнаёміліся з Нямеччынай, Швайцарыяй, краінамі Бэнілюкса, Францыяй, Італіяй і Гішпаніяй; але дагэтуль няма сведчанняў, што яны прасунуліся далей на поўнач ці ўсход Эўропы або перасеклі Ангельскі канал ці Паўночнае мора.

Любыя тэорыі, у якія можна было б змясціць два дзесяцігоддзі пасля 1417 г., ператвараюцца ў сумнеўныя гіпотэзы. Усё сведчыць, што дагэтуль мы мелі справу не з агульнай эміграцыяй, а з нечым адвартным. Гэта былі ў пэўнай ступені звязаныя групы, якія паўсюль вандравалі часткамі і шмат калі знаходзіліся пад свайго роду кантролем некалькіх лідэраў. Працэс гэты па сутнасці вызначаўся адзінствам дзеянняў і цеснай узаемазвяззю групаў. Цыганы, здаецца, расказваюць тыя ж гісторыі і паказваюць тыя ж абарончыя дакументы, спачатку ад імператара і іншых уладароў, пасля ад папы. Цыганская “легенда” была на той час простая — вандраванне як пакаранне за вераадступніцтва. І толькі ў дзённіку Андрэаса Ратысбонскага сустракаецца намёк на вытанчанасць цыганскай фантазіі, калі яны па аналогіі з Святой сям’ёй у Эгіпце просяць падтрымкі. Але гэтай гісторыяй мы зоймемся пазней. Некаторыя важныя аспекты жыццёвага ладу цыганоў дагэтуль застаюцца нявысветленымі. Дзіўна, што да XVII ст. нічога не казалася пра тое, што ў цыганоў ёсць свая мова; да нас не дайшлі звесткі пра якія-небудзь цяжкія цыганоў у стасунках з насельніцтвам краінаў, якія яны тады наведвалі. Зноў жа да нас дайшлі толькі раскіданыя дэталі ў нататках на-конт іхнага жылля і транспарту. Узгадваюцца намёты, але рэдка. Арыгінальныя мігранты, здаецца, мелі мала сродкаў перамяшчэння і стаялі біваком або пад часовым прыкрыццём, калі не маглі пераканаць мясцовых жыхароў даць ім жыллё.

Найбольш незразумелыя з усяго гэтага — сацыяльная і палітычная арганізацыя і камунікацыйная сетка, на якой грунтаваліся гэтыя цыганскія вандроўкі. Пры канцы стагоддзя мы можам налічыць блізу двух тузінаў розных імёнаў цыганскіх лідэраў: некаторыя з гэтых імёнаў узгадваліся толькі аднойчы; некаторыя, несумнеўна, належалі больш як адной асобе. Кім былі гэтыя “князі” і “бароны”, цудоўна апранутыя, на пародзістых конях, і што падштурхнула іх да прыходу? Ці яны проста выконвалі сваю ролю? Магчыма, вядома, што часам правадыр кампаніі меў цыганскую кроў або знайшоў цыганскую жонку: мы бачылі, як у князя Андрэя, які пасяліўся ў каралеўскім гатэлі Балённі, жонкай была

знакамітая варажбітка. Напэўна, можна меркаваць, што другасныя кіраўнікі мелі цыганскае паходжанне. Але, прынамсі, некаторыя краіны Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы рабілі ўсё, каб цыганамі не кіравалі цыганы. Прыклады гэтага ўжо былі, і іх рабілася ўсё больш — у Польшчы, Вялікім Княстве Літоўскім, Трансільваніі і г.д. Мы бачылі, што на раннім этапе цыганскай гісторыі, у Грэцыі і на Балканах, кіраўнікі і заканатворцы прызначаліся, а цыганы плацілі свае падаткі. На востраве Корфу была цыганская сядзіба, барон якой атрымаў спецыяльныя прывілеі на падставе права (гл. с. 45). На вялікіх абшарах Эўропы цыганы сталі аб'ектам карыстальнасці з боку многіх важных асобаў. Ладзіслаў, ваявода цыганоў, які атрымаў абарончы ліст ад імператара Сігізмунда ў 1423 г., быў, верагодна, адным з іх.

Сацыяльнае адрозненне працягвае назірацца, калі цыганы трапляюць на захад, і запісы іхных візітаў, пачынаючы ад 1417 г., часта сігналізуюць пра розніцу ў стаўленні да князя або графа, якога прымалі як шляхціча, і да яго спадарожнікаў, якіх раскватароўвалі ў бяднейшых ваколіцах. Аднак роля лідэраў на захадзе прайшла праз значныя змены. Яны перасталі быць колішнімі гарантамі ўлучэння цыганоў у сацыяэканамічную іерархію, калі перадавалі падаткі, сабраныя ў цыганскай супольнасці; яны ператварыліся ў пасярэднікаў паміж цыганамі і *гаджэ*, якія займаліся перамовамі і выманьвалі прывілеі і дапамогу ад людзей пры ўладзе.

Важнай акалічнасцю асаблівай ролі цыганскіх лідэраў была паўсюдная згода на тое, што цыганы маюць права самі займацца сваімі справамі — іхная недатыкальнасць падкрэсліваецца ў абарончым лісце (1423 г.), дадзеным Ладзіславу, і адзначана яшчэ раней, у раздзеле пра групу цыганоў у Турнэ (1422 г.). Гэта разам з прывілеямі, якія вынікалі з статусу жабракоў (імі і мусілі быць пілігрымы), дазволіла цыганам, пакуль людзі верылі іхным байкам, разлічваць на сталую ці перыядычную дапамогу прадуктамі, пітвом і грашыма і зрабіла ім саступку на дробныя правапарушэнні, за якія не каралі вельмі сурова. Такое вырашэнне не магло дзейнічаць цягам доўгага часу. З прычыны перасудаў і эканамічнай структуры краінаў, праз якія прайшлі цыганы, людзі, якія не вялі аселага ладу жыцця, рэдка маглі разлічваць на заўсёдную прыхільнасць мясцовых насельнікаў: цэхі рэгулявалі рамесніцтва і гандаль, камерцыя таксама моцна кантралявалася, і сяляне не мелі звычкі выконваць выпадковую працу. Таму ўсё, што засталася цыганам на заробак, абмяжоўвалася нязначнымі паслугамі, дробным гандлем і забавамі.

Звернемся да прычыны цыганскай міграцыі на захад. Тымур (Тамэрлян) даў на пачатку XV ст. Эўропе перадыхнуць ад націску Асмана, калі заатакаваў туркаў у Анатоліі, але наступ Асмана працягваўся, і землі,

страчання ў Грэцыі і на Балканах, былі зноў захоплены пад час новага наступу. У 1417 г. Валашчына была вымушаная капітуляваць, хоць яе дынастыя, тэрыторыя і хрысціянская вера засталіся некрунута; пасля гэтага Трансільванія і паўднёвая Вугоршчына цярпелі ад частых наездаў. Павінна здавацца пераканаўчым, што цыганская міграцыя дагэтуль была звязаная з наступам туркаў, і ўзнікае спакуса ўжыць такое тлумачэнне яшчэ раз; але калі мы так робім, мусім помніць, што большыя эўрапейскага насельніцтва цыганоў надалей заставалася пад уладай Асмана, і тая ўлада неўзабаве ахапіла яшчэ шмат цэнтральных і паўднёвых вугорскіх земляў. Калі некаторыя з цыганоў былі свабоднымі, каб шукаць альтэрнатыўныя тэрыторыі, і рабілі так, то гэта наўрад ці адбылося з рэлігійных прычынаў, нягледзячы на тое што гэты аспект асабліва падкрэсліваўся пад час іхнай міграцыі на захад. (Прынамсі, турэцкае стаўленне да хрысціянаў і юдэяў было лепшым, чым стаўленне, скажам, гішпанскіх хрысціянаў да юдэяў і мусульманаў.) Застаецца незразумелым, якой бачылі цыганы сваю перспектыву ў імперыі Асмана. Калі канкіста завяршылася, становішча многіх падданных людзей не абавязкова мусіла пагоршыцца. Наагул туркі пакінулі цывільнае насельніцтва свабодным — з умовай платы даніны заваёўнікам, што не было для цыганоў навіною; і мусульманскае грамадства звычайна не было ўразлівае на прадстаўнікоў іншай расы ці на іншы колер скуры. Але такой прычынай маглі стаць нечаканае разбурэнне і небяспека, пагаршэнне сітуацыі з прычыны ваенных дзеянняў. Заваёўнікі прайшліся па гэтай зямлі агнём і мячом; шмат дзе на Балканах яны разрабавалі мястэчкі, вёскі і манастыры і ператварылі цэлыя раёны ў суцэльныя пустэльні, таму цыганы маглі з вялікай ахвотай пакінуць месца няспынай барацьбы. Існуе, аднак, каштоўная падказка, адлюстраваная ў скажоным меркаванні пра цыганскую міграцыю, выказаным Арнольдам фон Гарфам пасля наведвання Модана. Ён тлумачыць перасяленне тым, што “некаторыя лорды і графы не жадалі служыць турэцкаму імператару”. Сапраўды, баронам цыганскіх уладанняў пагражалі куды большыя страты, чым іх падданым, таму ў арганізацыі выведніцкіх выправаў маглі быць зацікаўлены менавіта бароны.

Ужыванне цыганамі назову “Малы Эгіпет” разам з тлумачэннем свайго паходжання перапалоханым заходнеэўрапейцам можа паказваць, што раннія групы прыхадняў мелі нядаўнюю сувязь з Пэляпанэсам. Яны не былі адзінымі ўцекачамі з тых краёў. Хоць многія шляхцічы засталіся на сваіх землях і прынялі іслам, наступ туркаў на Эўропу прымусіў іншых, у тым ліку святароў і простых люд, уцякаць у пошуках бяспечнага месца і, вандруючы па захадзе, існаваць з міласціны. Паводле муніцыпальных дакументаў, некаторыя такія групы падарожнічалі на чале з лідэрамі, падобнымі сваімі тытуламі да цыганскіх, і характарыза-

валіся падобна, як цыганы. Напрыклад, архіў г. Бругэ¹⁵ занатаваў на пачатку XV ст. выплаты розным групам вандроўных грэкаў, у тым ліку пяці графам, а таксама валошскаму графу, прагнанаму з сваіх земляў ту-рэцкім нашэспем, і вугорскаму рыцару. А пасля захопу Канстантынопаля ў 1453 г. прадстаўнікі самых розных народаў былой Грэцкай імперыі з'яўляюцца няспынна і падарожнічаюць пераважна малымі групамі. Вядома, прыхільнае стаўленне да ранніх групаў уцекачоў магло стацца адным з фактараў, якія падштурхнулі цыганоў да міграцыі на захад у вобразе пілігрымаў.

Перыяд цыганскай гісторыі пасля сыходу з Грэцыі застаецца не да канца зразумелым, таму будзем шукаць падказак у мове цыганоў. Практычна на ўсе заходнеэўрапейскія дыялекты рамані ўплывалі паўднёва-славянскія мовы, а многія з дыялектаў маюць таксама — у значна меншай ступені — сляды румынскай мовы¹⁶. Не ўсе дыялекты змяшчаюць гэтакі ж лексікон славянскіх пазычанняў, але некаторыя пазычаны вельмі распаўсюджаныя. Напрыклад, *boba* (бабы), *būinō* (ганарлівы), *mačà* (кот), *mīzak* (злы), *puška* (пісталет), *skornī* (высокія боты з халывамі), *stanya* (стайня), *trūpos* (труп). Гэтыя формы валійскай рамані маюць свае адпаведнікі ў большыні астатніх заходніх дыялектаў (таксама ў фінскім). Амаль у такой жа ступені распаўсюджаны словы *dosta* (дастаткова), *kirčima* (карчма), *lovina* (піва), *smetėna* (смятанка). *Lovina* — слова, якое ўжо ўзгадваў Эндру Борд. Як *lovina*, так і *smetėna* ілюструюць адну з цяжкасцяў у вызначэнні этымонаў з прычыны моўнай мешаніны на Балканах, дзе словы мусілі лёгка перайсці праз мяжу: гэтыя два прыклады маглі быць пазычаныя і праз пасярэдніцтва румынскай мовы. Некаторыя несумнеўна румынскія пазычаны ў валійскай рамані — гэта *bauřī* (улітка), *manš* (развесяліць), *mīra* (ягады), *vare* (заўсёды) (напрыклад, *varekái* — калі заўгодна); існуе яшчэ шмат спрэчных прыкладаў. Словы з вугорскай мовы, з аднаго боку, не такія шматлікія і хутчэй за ўсё ёсць вынікам пазнейшага пазычання, абмежаванага цэнтральнаэўрапейскімі дыялектамі. Ці можам мы прыйсці да высновы, што цыганы, якія рухаліся на захад у XV ст., не затрымаліся надоўга ў Вугоршчыне, але мусілі правесці доўгі час на паўднёваславянскіх землях і больш кароткі — на румынскамоўных тэрыторыях (з выняткам некалькіх групаў, якія марскім шляхам трапілі з Грэцыі проста ў паўднёвую Італію, дзе ў дыялектах рамані вельмі мала славянскіх пазычан-

¹⁵ Параўн. E. O. Winstedt, 'Gypsies at Bruges', *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126—134.

¹⁶ Найлепшым аглядам пазычанняў у эўрапейскіх дыялектах (хоць і праведзеным больш як сто гадоў таму) застаецца F. X. Miklosich, *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas* (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Vienna, 1872—1881), асабліва Part 3 ('Die Wanderungen der Zigeuner') in vol. 23 (1874), pp. 1—46.

няў)? Было б неразумна сцвярджаць гэта адназначна. Зыходзячы з ад-
розненняў у пазычаннях з славянскіх і румынскіх крыніцаў, хуткага
тэмпу міграцыі на захад і наступнага змешвання з мясцовымі народамі,
нельга выключаць таго, што сучасныя дыялекты маглі паходзіць з пера-
мяшаных гаворак розных, ужо раней дыферэнцыяваных групаў, а цыга-
ны, якія спачатку ўнікнулі лінгвістычнага ўплыву славянаў і румынаў,
зазналі яго пад час свайго пазнейшага перамяшчэння.

The. xxxviii. Chapiter treatch of
Egipt, and of they; mony
and of they; speche.

¶ Egipt is a countrey termed to Jurep
The countrey is plenyfull of wine, come and honey
Thebe many great wyldernes, in the which be many
great wyld beastes. In þ which wyldernes liuid many
holp fathers as it apperith in hita scripturis. The people
of the countrey be swarte and doth go dygnyfid in they; ap
parel contrary to other nacions, they be they; fingers
and the pyking they; have litle maner, and eny; loggyng
& yet they be pleasant dailiers. Thebe few or none of
the Egiptes þ doth dwell in hita patrii. The countrey is repleted
now with infidel alons. The her mony is byalle and gobbe
yf there be any man þ wyl learne parte of they; speche
Englyshe and Egipt speche soloweth.

¶ Good mo: to
Lach istur yppues
How fare is it to the next towne
Cater mpla barfojas

Ru.

pos

rou de welcome to the towne
Wyl you byynke some wine
I wyl go with you
Sit you do tunc and dyynke
Dyinke byynke for godsake
Sharde geue me bread and wyne
I chaeda mano; la deue
Geue me fleshe
Sharde come byther sharke a wo;de
I chaeda wo;dey fusse
Geue me aples and pettes
Shuch good do it you
Good nyght
Sharda des barfojas
Sholepistatena
I dauatosa
Shyle leu pee
pe pe druelasse
Da mai malle
Da mai paba la ambren
I che misto
Lachica tut

The. xxxix. Chapiter treatch of
the naturall disposition of þ Jues,
and of Jurep & of they; mony
and of they;
speche.

¶ I am an hebreyon, some call me a Jew
The Jerep Cbyrn I was netter trew
I should kepe sholes olde lawe
I feare at length I shall proue a daw
Shany thynges of mores lawes do I not kepe
I beleue not the prophetes, I lye to longe a sleepe.

Ju

Мал. 1.
Старонкі з *The Fyrst
Boke of the Introduction
of Knowledge.*
Першая згадка
словаў з рамани

Мал. 2. Цыганская сям'я
паводле *The Master of the
Housebook*, блізу 1480 г.
Нацыянальная бібліятэка,
Парыж

Мал. 3. Цыганская лекарка,
якая вылечыла шатляндскага караля.
Муніцыпальная бібліятэка, Арас

Мал. 4. Цыганская танцорка.
Дэтал габелена з Турнэ, блізу 1500 г.
Музей Гаазбэка, Бэльгія

*Ni uellà pas de braves meissors
Qui seua errants pàr país estrangers*

Мал. 5.
Цыганскае
паселішча
паводле
Фрэнсіса Ёітлі.
Канец
XVIII ст.
Бэрмінгэмскі
гарадскі музей
і мастацкая
галерэя

*Ces pauvres gens sont pleins de vanités
Ne pensent rien que des choses futures.*

Мал. 6.
Цыганы
ў дарозе.
Гравюра
Жака Калё,
1622 г.

Мал. 7. Цыганські табар. Гравюра Жака Калё, 1622 г.

Мал. 8. Фляманські папераджальны знак, які показує лупцаванне і клейманне цыгана, блізу 1710 г.
Надпіс: “Пакаранне цыганю”

Мал. 9. Нямецкі папераджальны знак для цыганю, блізу 1715 г.
Надпіс: “Пакаранне...бадзягаў і цыганю...”
Нордлінгэнскі музей, Баварыя

Мал. 10.
Трансільванські цыгани,
якія граюць на скрыпцы
і цымбалах. Гравюра
Дж. Марціна Стока,
1776 г.

PREMÁTICA

QUE SU MAGESTAD MAN-

da se promulgue, en razon de los Gita-
nos, que andan por el Reyno, y
otras cosas.

EN MADRID,
Por la viuda de Iuan Gonçalez.

Año M.DC.XXXIII.

Мал. 11. Прагматычная санкцыя
1633 г. Філіпа IV Гішпанскага

Мал. 12. Цыган, які стрыжэ асла ў Гішпаніі. Літаграфія Вілёна.
Нацыянальная бібліятэка, Парыж

Мал. 13. Турэцкая працэсія з цыганскімі музыкамі.
Дрэварыт з кнігі Лэвэнкля *Новая хроніка турэцкай нацыі*, 1590 г.

Мал. 14. Пакаранне цыганоў у Гісэне (Гесэ), 1726 г.
З кнігі Дж. Б. Вайсэнбруха *Падрабязная рэляцыя*, 1727 г.

Мал. 15. Музычная група Фэрэнца Бунько, 1854 г.
З малюнка Варсаніі. Вугорскі нацыянальны музей, Будапешт

Мал. 16. Вясковая цыганская музычная група, блізу 1840 г.
З малюнка Барабаса. Вугорскі нацыянальны музей, Будапешт

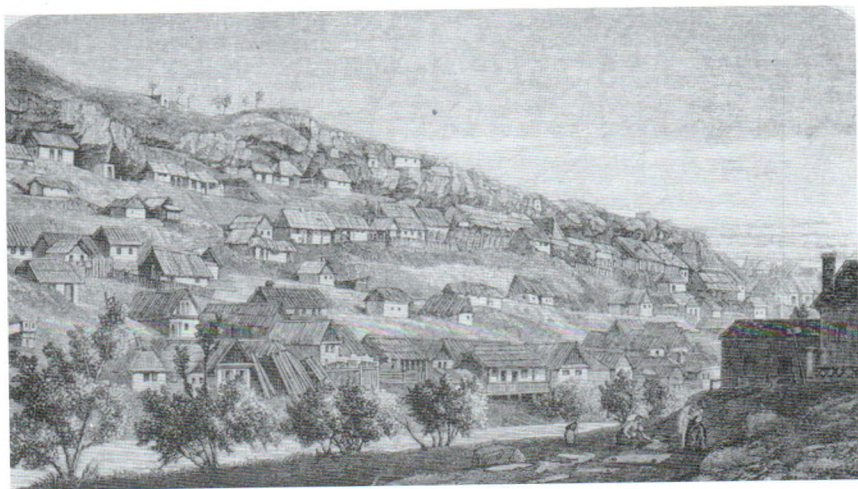

Мал. 17. Джон Сінгер Сарджэнта. *Халео*.
Бостан, Музей Ізабэлы Ст'юарт Гарднэр

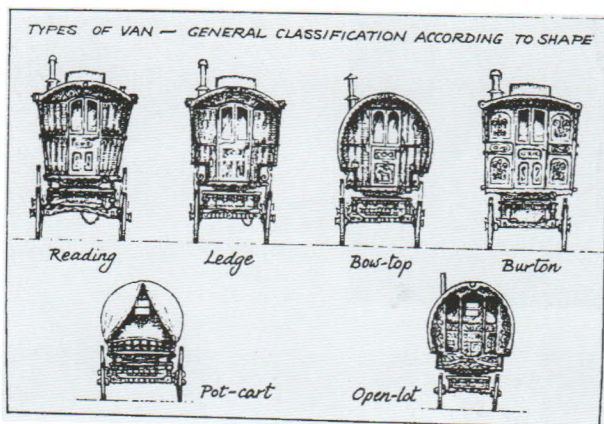
Мал. 18.
Гостау Дарэ.
Цыганскія пячоры
на Сакра Монтэ,
Гранада, 1862 г.

Мал. 19. Цыганскія паселішчы блізу Кляўзэнбурга ў сярэдзіне XIX ст.
З кнігі К. Бонэра *Трансільванія*, 1865 г.

Мал. 20.
Цыганскі фургон
ў Англіі, 1879 г.

Мал. 21.
Дэніс І. Гарві.
Віды фургонаў
ангельскіх цыганоў

Мал. 22. Паселішча ў Мічэм Каман, 1880 г. Ілюстрацыя з *London News*, 3 студзеня 1880 г.

Мал. 23.

Цыганскія збіральнікі садавіны
ў Сэндзе (блізу Гілдфарда),
Сары, 1910 г.
Тут паказанья сем'і Сміт,
Баклэнд, Даз, Ёнмэнс і Бас.
Здымак Фрэда Шоў

A VINDE

Un Prim Sălaş de Robi sau

**SCLAVI
ȚIGANEȘTI**

Print o licitație la Amiașă a
Mănăstire d. n. **ELIAS**
la 8 mai *M. D. CCC. L. II.*

cine se compună din 18 Omeni,
10 Băiați, 7 femei & 3 fete

~ : in condiție fina : ~

Grifo

Мал. 24. Плакат з рэкламай
аб продажы рабоў у Валашчыне.
“На продаж выдатная група
цыганскіх рабоў, продаж адбудзецца
на аўкцыёне ў манастыры св. Іллі
8 сакавіка 1852 г. Група складаецца
з 18 мужчынаў, 10 хлопцаў,
7 жанчынаў і 3 дзяўчат:
усе ў добрым стане”

Мал. 25. Дэнис Бонэ. Вугорскія цыганы ў Карпантра ў 1868 г.

Мал. 26. Жанчыны з племя кальдэраш у Англіі, 1911 г. Здымак Фрэда Шоў

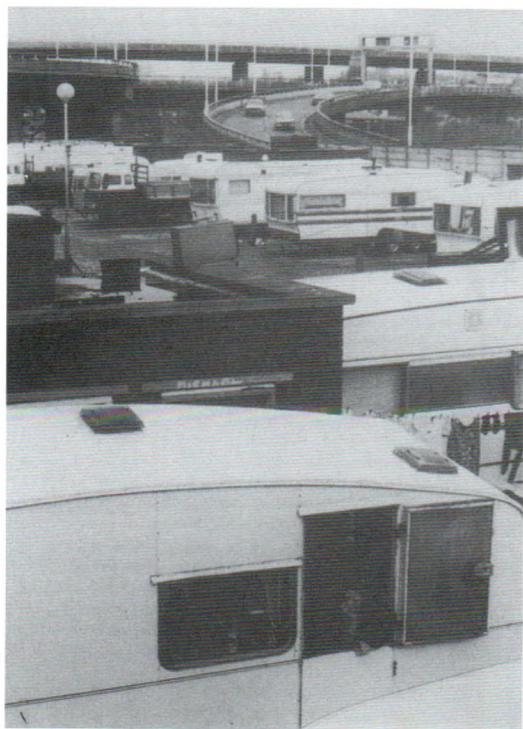
Мал. 27. Спаленне фургона Гэрыета
Боўэrsa на лузе блізу Гэрсінгтана,
Оксфард, 1953 г. Кэйстан / Hulton-
Deutsch Picture Company

Мал. 28.
Робэрт Рытэр
і ягоная
асістэнтка
Эва Юстын
бяруць пробу
крыві ў цыгана.
Дзяржаўны
архіў, Кобленц

Мал. 29.
Цыганы-
лудзільнікі
ў Підэшці,
правінцыя Бацаў,
Румынія, 1956 г.
Здымак Г. Люка

Мал. 30. Стаянка для фургонаў
на Уэстўэй, Лёндан, блізу 1986 г.
Здымак Рады Вялікага Лёндана

Мал. 31. Арышт румынскіх цыганоў у Цэнтры для ўцекачоў у Лебаху, блізу Брэмна, 1990 г. Deutsche Presse-Agentur, Гамбург

Мал. 32. Ірляндскія падарожныя у 1970-х гадах. Здымак Джэнін Ўідэль

Мал. 33. “Бліскучы” трэйлер “Ўэстморлэнд стар”. Б. Т. Бэтсфард / Дэнис І. Гарві

Мал. 34. Цыганы ў Ле-Сан-Мары-дэ-ля-Мэр, 1988 г.

ПАВАРОТ ПАДЗЕЯЎ

Ад 1430-х гадоў цыганы, прывабленыя гісторыямі, пачутымі ад ранніх землепраходцаў, паступова разыходзяцца з Усходняй Эўропы. Хронікі гэтым разам даюць нам больш багаты матэрыял. І ўсё ж трэба захоўваць асцярожнасць у дачыненні да пісьмовых звестак, бо часта яны з'яўляюцца пераробкамі, сляпымі копіямі чужых матэрыялаў, а новыя элементы ў іх — адбітак поглядаў ці фантазіяў хранографу і яго часу. Калі магчыма, мы будзем звяртацца да мясцовых і цэнтральных архіваў. Менавіта там знаходзіцца неапрацаваны матэрыял да цыганскай гісторыі, непраздузятасць якога яшчэ не паспела парушыцца вонкавымі ўплывамі.

Праца нямецкага хранографу Авэнтына (Ёгана Турмаера), створаная блізу 1522 г., ёсць павучальнай для разгляду наступнай фазы цыганскага рассялення. У *Баварскай хроніцы* пад 1439 г. занатаваны наступныя звесткі:

Тым часам гэта зладзейская парода, зброд розных людзей, якія жывуць на мяжы Турэцкай імперыі і Вугоршчыны (мы называем іх *цыгені*), бадзяюцца па нашых правінцыях пад кіраўніцтвам іхнага караля Зіндэля і шляхам крадзяжу, рабаўніцтва і варажбы беспакарана шукаюць сродкаў на жыццё. Яны хлусяць, што паходзяць з Эгіпта і асуджаныя багамі¹ да выгнання, бессаромна робяць выгляд, што сямігадовым выгнаннем яны пакутуюць за грахі сваіх продкаў, якія не далі прытулку Блаславёнай Дзеве Марыі з дзіцяткам Ісусам. З досведу я ведаю, што яны ўжываюць лужыцкую мову і ёсць здраднікамі і шпегамі; імператар Максімільян Цэзар Аўгуст, як, зрэшты, і іншыя, і Альбэрт, бацька нашага караля, пацвярджаюць гэта ў публічных эдыктах. Але пустыя забабоны, як летаргія, настолькі глыбокія ў сьвядомасці людзей, што яны вераць: тыя вандроўнікі хворыя, таму ім дазваляецца хітрыць, красці і ашукваць².

Адзін гэты абзац ілюструе, як за стагоддзе пагоршылася агульнае стаўленне да цыганоў. Такая зласлівасць цалкам адпавядае эпасе

¹ У арыгінале ўжыта шматзначнае лацінскае слова *superis*, якое можна таксама перакласці як “валадарамі”.

² Пераклад з лацінскага арыгінала Johann Thurmaier, *Annalium Boiorum libri septem* (Ingolstadt, 1554).

Авэнтына. Калі ён пісаў, Святая Рымская імперыя ўжо цягам больш як двух дзесяцігоддзяў ужывала супраць цыганоў карныя санкцыі. За імператарам Максіміліянам I, якога Авэнтын так падтрымоўвае, Рада імперыі ўхваліла тры эдыкты (у 1497, 1498 і 1500 гг.), якія абвінавачваюць цыганоў у шпегаванні і асуджаюць іх да выгнання. Гэтыя дакументы задалі тон дэкрэтам, што прымаліся прынцамі, князямі ды іншымі ўладамі імперыі. Прадзятаяе падазрэнне ў шпегаванні (яно ўжо згадвалася ў хроніцы Андрэя Ратысбонскага) перш існавала сярод немцаў. Цыганы сталі асабліва абурацца на такое абвінавачанне, бо вымушаныя былі здабываць, дзеля ўласнага выжывання, глыбокія веды пра краіну і яе насельнікаў. Заслугоўвае ўвагі тое, што Авэнтын выразна вылучае адметную цыганскую мову (ён мяркуе, што цыганы проста вывучылі мову чужынцаў, каб не быць зразуметымі), хоць аўтар памылкова называе гэтую мову лужыцкай — славянскай мовай, на якой размаўляюць ва ўсходняй Нямецчыне. Таксама вартае ўвагі ягонае тлумачэнне цыганскай міграцыі як сямігадовага выгнання за адмову дапамагчы Святой сям’і, калі тая шукала прытулку ў Эгіпце. Калі самі цыганы выдумалі гэтую гісторыю (яна ўжо рознілася ад аповеду пра дапамогу Святой сям’і, прыдуманая пасля таго, як цыганы сталі паўсюдна асацыявацца з Эгіптам), то гэта не было іх найлепшым вынаходніцтвам. Ніхто не ведаў, што ў згаданы час цыганы яшчэ не пакінулі Індыі, таму гэта давала эўрапейскім народам прыстойнае апраўданне пераследу цыганоў. Тое ж было і з антысемітызмам, які падкормлівалі абвінавачванні габраяў у распяці Хрыста і ў прынясенні ў велікодную ахвяру хрысціянскіх дзяцей.

Найбольш інтрыгавальным у гістарычным плане ёсць сцверджанне Авэнтына, што агульная міграцыя цыганоў у Баварыю пачалася, прынамсі, у 1439 г. пад кіраўніцтвам караля Зіндэлы або Зіндэля. Звестка пра караля Зіндэля сустракаецца толькі аднойчы. Аднак на падставе і адной згадкі мы можам шмат што аднавіць. Узнікае вялікая спакуса — звязаць кожную згадку пра раннія групы цыганоў з імёнамі іх нешматлікіх названых лідэраў і, прынамсі, дакладна прасачыць на карце Эўропы магчымыя шляхі, якімі ішла кожная група. Дасканала гэта зрабіў Адрыяно Калёччы (*Adriano Colocci, Gli Zingari, 1889*) у сваіх *Цыганах*, дзе змешчаны карты, што паказваюць шляхі караля Зіндэля, князя Міхалі, князя Андраша і князя Пануэля. Намалёваныя рознымі колерамі маршруты бяруць пачатак у Валашчыне, а разыходзяцца толькі ў Вугоршчыне. Князя Пануэля (імя, з якім мы яшчэ спаткаемся) аўтар без відавочных прычынаў палічыў правадыром наезд у 1417 г. на балтыйскія гарады і наступнага наведвання Ляйпцыга (1418) і Мэца (1430). Князі Міхалі і Андрэй падарожнічалі разам і дайшлі да Швайцарыі, пас-

ля Андрэй паварочвае на поўдзень, праходзіць праз Балённю, Форлі і Рым (1422), вяртаецца праз Праванс да Парыжа (1427), і апошні раз яго бачаць па дарозе ў кірунку Англіі. Суполка князя Міхаіла падзялілася ў Швайцарыі: адна частка пайшла на поўнач да Страсбура (1418), Аўтсбурга (1419), Мюнстэра, Касэля (1424) і Майсэна (1426), а іншыя рушылі ў паўднёва-заходнім кірунку да Люцэрны, Сыстэрона (1419) і Барсэлёны (1447). Нават маючы багатую фантазію, цяжка ўявіць сабе шлях караля Зіндэля. Адзінае, што Адрыяно Калёччы здолеў зрабіць з гэтым цыганскім правадыром, дык гэта паставіць яго на чале наездаў у наваколле Ратысбона (1424, 1426, 1433, 1439). Апрача гэтай інфармацыі і яшчэ некалькіх звестак, сярод якіх і згадка Авэнтына, месца знаходжання Зіндэля невядомае.

Мы можам заняцца пералікам князёў і графаў з іх незлічонымі, знаёмымі і старымі, імёнамі, але здаецца, што ў гэтым пункце найлепей будзе разглядаць не Заходнюю і Ўсходнюю Эўропу як цэлае, а кожную краіну паасобку; прасачыць пагаршэнне цыганскіх лёсаў і потым правесці пераацэнку іхнага становішча блізу сярэдзіны XVII ст., калі занатоўваў свае разважанні Авэнтын³.

Нямеччына, Аўстрыя, Швайцарыя

Першай краінай, дзе стаўленне да цыганоў пачало пагаршацца, нягледзячы на тое што імперыяльныя абарончыя лісты праз пэўны час яшчэ захоўвалі сваю вартасць, стала Нямеччына. Авантурны граф Міхель наважыўся нават здабыць новы ліст, гэтым разам ад імператара Фрэдэрыка III. Наконт гэтага дакумента можа існаваць сумнеў, бо ён быў выдадзены ў Зээфэльдзе ў красавіку 1442 г., што адпавядае часу вядомай паездкі Фрэдэрыка ў Аахэн на ягоную каранаваную. У наступным годзе граф Міхель (або Міхаэль) быў у Бэрнзбэргу, блізу Кёльна, у замку князя Юліх-Бэрга, і ў выніку атрымаў абарончы ліст, складзены ў форме звароту, падобны да ліста імператара, хоць было абумоўлена, што бенефіцыярыі павінны паводзіць сябе адпаведным чынам. У абодвух дакументах ужываецца зварот *чыгеніер* (*Czygenier*). За сваё жыццё князь Юліх-Бэрга выдаў яшчэ толькі два абарончыя лісты, абодва складзе-

³ Тут, як і ў іншых месцах, дадзеныя павінны брацца з многіх крыніцаў. Гэты раздзел змяшчае амаль усе вядомыя гістарычныя звесткі пра цыганоў па-за Балканамі да 1550-х гадоў, таму спасылкі на кожную крыніцу перагрузілі б старонку. Адпаведна цытаты засяродзяцца на асабліва важных і шырокамаштабных даследаваннях. Некаторыя працы, цытаваныя ў папярэдніх частках, не губляюць сваёй значнасці і тут. Добрай агульнай гісторыяй да сярэдзіны XIX ст., з багатай тэматычнай структурай, з'яўляецца кніга F. de Vaux de Foletier, *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Paris, 1970).

ныя для графа Дэдэрыха (Дэрэка): першы — у 1448, другі — у 1454 г.⁴

Аднак стаўленне людзей да цыганоў пачало пагаршацца. Калі ў некаторых гарадах, як, напрыклад, Гамбург (1441—1468) і Гільдэсгайм (1442 і 1454 гг.), міласціну цыганам і надалей давалі без ніякіх прыкметаў варожасці, у іншых гарадах цыганы сталі нежаданымі гасцямі. У запісах мястэчка Зігбург, што недалёка на поўнач ад Бона, ёсць шматлікія дароўныя акты для цыганоў, пачынаючы ад 1439 г., але тады гэта ўжо былі хабары, каб прымусіць цыганоў сысці. У Франкфурце-на-Майне ў 1449 г. цыганам часта забаранялі ўваходзіць у горад або прымусам выганялі іх; а ў Франконіі ім загадалі пакінуць Бамбэрг у 1463 г. У Баварыі для агульнага выгнання цыганоў была выкарыстаная адна з найбольш дзіўных прычынаў, калі доктар Ёган Гартліб, аўтар кнігі па хірамантыі, пераканаў князя пазбавіцца цыганоў таму, што ў іхнай варажбе па далонях адсутнічае навуковы метад.

Часам кардынальная змена стаўлення людзей да цыганоў адбываецца незразумела раптоўна, як, напрыклад, у сакавіку 1472 г., калі пфальцграф Фрыдрых выдаў графу Барталамею з Малога Эгіпта звычайны абарончы ліст, але пазней, у снежні, сам жа забараніў любому цыгану праходзіць праз ягоную тэрыторыю. Другім прынцам, які не дапускаў цыганоў на свае землі, быў Альбрэхт Ахілес, маркграф Брандэнбурга.

Імёны цыганскай знаці працягваюць адрознівацца. У Нямецчыне часам толькі ў запісе пра смерць з'яўляецца новае імя: князь Пануэль, памёр у 1445 г. (каля Фюрстэнаў у Ніжняй Саксоніі); граф Пётрус, памёр у 1453 г. (каля Баўтны); граф Антоні, памёр у 1552 г. (у Бротцынгене); і ўсе яны, як і іншыя знатныя людзі, мелі гербавы шчыт для ўпрыгожання надмагільных помнікаў — як гэта было з графам Ёганам, пахаваным у Пфорцгайме ў 1498 г. Што да жывых, то князь Эрнст і граф Амброзіюс у 1483 г. патрапілі ў турму пфальцграфства ў горадзе Гогэнгерольдзэку, за якое парушэнне — невядома. Яны, аднак, ухітраваліся падкрэсліваць у перамовах аб сваім вызваленні ўласную значнасць і абяцалі, што не будуць прымаць ніякіх захадаў у адказ на сваё зняволенне. У Саксоніі, у 1488 г., мы сустракаем яшчэ адно новае імя: граф Мікалай Каспар з Малога Эгіпта выманьвае абарончы ліст⁵ ад Ёганны, графіні Ляйсніка, з дапамогай усё той жа гісторыі пра пакуты за вераадступніцтва.

⁴ Гл. O. van Kappen, 'Four early safe-conducts for Gypsies', *JGLS* (3), 44 (1965), pp. 107—115. Трыма працамі на тэму ранняй цыганскай гісторыі на нямецкамоўных тэрыторыях ёсць: H. Arnold, *Die Zigeuner, Herkunft und Leben im deutschen Sprachgebiet* (Olten, 1965), асабліва старонкі 33—63; H. Mode and S. Wölfling, *Zigeuner, Der Weg eines Volkes in Deutschland* (Leipzig, 1968), асабліва старонкі 141—166; і R. Gronemeyer and G. A. Rakelmann, *Die Zigeuner, Reisende in Europa* (Cologne, 1988), асабліва старонкі 23—78.

⁵ Поўны тэкст падаецца ў C. von Weber, 'Zigeuner in Sachsen 1488—1792', у *Mitteilungen aus dem Hauptstaatsarchiv zu Dresden* (Leipzig, 1857—1861), vol. 2, pp. 282—303.

У 1497 г. заканадаўчы орган Святой Рымскай імперыі адчуў, што ва ўсё гэта неабходна ўмяшашца. Рада імперыі абвінаваціла цыганоў у шпіянажы і вырашыла, якім чынам іх пазбавіцца. У наступным годзе было прадпісана, што як шпіёны цыганы павінны быць выгнаныя; і ў 1500 г. у гэты дэкрэт была ўнесена папраўка, якая загадвала цыганам да Вялікадня пакінуць нямецкія землі, пасля чаго дазвалялася беспакарана ўжываць насілле ў дачыненні да цыганоў; карацей кажучы, яны больш не абараняліся законам. Гэты захад не прынёс вялікіх вынікаў і не прадухіліў выдачы новых абарончых лістоў, падобных да выдадзенага ў 1512 г. польскім князем Багіславам X, кіраўніком заходняй і цэнтральнай Памэраніі, Людвігу фон Ротэнбургу, графу Малога Эгіпта, каб паспрыяць яму і ягонай *цыганскай* (zyganisch) кампаніі ў дарозе да Данцыга (Гданьска). Паўторныя прыняцці Радай імперыі закона ў 1544 і 1548 гг. нічым больш не дапамаглі. Урэшце, дэкрэт 1551 г., спрабуючы запоўніць усе прагалы, абвяшчаў, што кожны пропуск, паказаны цыганом, не мае юрыдычнай сілы і ўсе падобныя будучыя дакументы таксама несапраўдныя. Гэта быў апошні з агульных дэкрэтаў, ухваленых Радай імперыі, але дакументы, якія рэгулявалі грамадскі парадак, працягвалі выходзіць пасля 1500 г., падобныя загады ўзнікалі надалей на паасобных нямецкіх землях. У Нямецчыну ўваходзіла блізу 300 дзяржаваў⁶. Гэта азначала не толькі безліч законаў, але часта і іхную неэфектыўнасць з прычыны таго, што было мноства слабых князькоў, не здольных дзейнічаць разам. Толькі выпадкова мы сустракаем прыклады супольных намаганняў: арцыбіскуп Кельна, біскуп Мюнстэра і князь Клевэс-Юліх-Бэрга прызначылі ў 1538 г. 25 паліцыянтаў, каб тыя займаліся падбухторнікамі, анабаптыстамі, цыганамі і г.д. Клевэс-Юліх-Бэрг, які быў такім гасцінным стагоддзе раней, цяпер вырашыў праблему больш практычна, чым шэраг законаў, якія ў 1525—1558 гг. выганялі цыганоў з княства. Наколькі малым было ўздзеянне імперыяльных дэкрэтаў, паказаў выпадак 1549 г. у Нюрэмбэргу. Калі група цыганоў з'явілася ў вёсцы Гайдэк, што за некалькі міляў на поўдзень, гарадская рада дала распараджэнне, каб наглядчык не рабіў ніякіх дзеянняў супраць цыганоў, але папрасіў іх адысці; і толькі калі яны з'явіцца сёлета яшчэ раз, яму дазвалялася выкарыстаць супраць цыганоў сілу.

Падобны характар набылі падзеі і на швайцарскіх землях, якія цягам доўгага часу афіцыйна складалі невялікую частку Святой Рымскай імперыі, але цяпер старанна адваёўвалі сваю незалежнасць і канфедэрацыю. У 1471 г. Рада Канфедэрацыі (Tagsatzung) паставіла ў Люцэрне, што цыганы не могуць асядаць і атрымоўваць прытулак на тэрыторыі

⁶ Параўн. R. A. Scott Macfie, 'Gypsy persecutions: a survey of a black chapter in European history', *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 65—78.

Швайцарскай Канфедэрацыі; а горад-дзяржава Жэнэва, што быў па-за Канфедэрацыяй, выгнаў пэўную колькасць “сарацынаў” у 1477 г. У 1510 г., зноў у Люцэрне, цыганой (Zegynen), абвінавчаных у тым, што кралі і былі небяспечныя, прагналі з Канфедэрацыі пад пагрозай павешання, калі вернуцца зноў. Нягледзячы на гэта, скаргі на цыганой працягваліся, і на Бэрнскай Радзе ў 1516 г. былі прыняты распараджэнні, каб асабліва старанна выдаляць цыганой за межы дзяржавы. Некалькі месяцаў раней Жэнэва таксама выгнала ўсіх “сарацынаў”. Гэтыя захады, відаць, усё роўна не далі вялікіх вынікаў, бо ў 1525 г. у Люцэрне зноў прынялі пастанову: цыганы павінны быць выгнаныя з Канфедэрацыі і падлягаць пакаранню за крадзеж на той жа падставе, што і іншыя злодзеі. Праз два гады да гэтага закона была папраўка. Ужо на Бадэнскай Радзе ў 1530 г. занатавана, што цыганы вандруюць паўсюль, а мясцовым уладам загадана не ўпускаяць цыганой і паведамляць ім, што за падман людзей ім пагражае кара павешання. Толькі праз два гады цыганскае пытанне было зноў узнята з падобнай да папярэдніх захадаў мэтай: калі знойдуць цыганой, іх трэба арыштоўваць і караць згодна з законам, а на межах заварочваць назад.

Сведчанні пра актыўны супраціў цыганой рэдкія. Адзін такі выпадак адбыўся ў Жэнэве ў 1532 г. Разгарэўся канфлікт паміж вялікай групай цыганой і гарадскімі афіцэрамі, якія перашкаджалі ім увайсці ў горад. Цыганы схаваліся ў манастыры, але гараджане тым не менш судзілі іх паводле спрошчанай працэдуры, без умяшання ўладаў, і блізу 20 цыганой было арыштавана. Але цыганы папрасілі аб літасці, і іх вызвалілі “*дзеля Бога*” (propter Deum): нейкая аўра пілігрымаў усё яшчэ лунала над імі.

Швайцарскія хранографы XVI ст. (асабліва Брэнвальд, каля 1530 г.; Штампф, 1538 г.; Вуршцізэн, 1580 г.) пішуць пра кантраст паміж цыганскімі наведнікамі ранейшых гадоў з “нягодным жулём, якое бадзьецца ў нашыя дні і крадзе ўсё, што мае хоць нейкую вартасць, бо яны жывуць толькі з скрадзенага”⁷ (у апісанні Штампфа). Гэта адна з першых праяваў спрэчкі на конт таго, “кім з’яўляюцца сапраўдныя цыганы”, якая ідзе дагэтуль, і шмат хто мяркуе, што сувязь сённяшніх падарожнікаў з арыгінальнай індыйскай прарадзімай — гэта збольшага рамантычная экзотыка⁸. У гэтым стагоддзі іншыя швайцарскія хранографы (Гулер, 1616 г.; Шпэхэр, 1617 г.) даводзяць кантрастнае супастаўленне да сцверджання, што сапраўдныя цыганы адправіліся дадому пасля заканчэння

⁷ Нямецкі арыгінал знаходзіцца ў Johann Stumpf, *Schweytzer Chronic* (Zürich, 1606), fol. 731.

⁸ Напрыклад, J. Okely, *The Traveller-Gypsies* (Cambridge, 1983); N. Martinez, *Les Tsiganes* (Paris, 1986).

тэрміну іхнага выгнання і былі замененыя невядомым зладзейскім натоўпам⁹.

Францыя

Нават калі Стогадовая вайна падышла да канца і ангельцы ў 1453 г. былі канчаткова выгнаныя з усёй Францыі, акрамя мясцовасці Кале, большая частка французскай тэрыторыі не падлягала беспасярэдняй уладзе манархіі. Толькі пасля шэрагу канфіскацыяў, якія пачаліся прыблізна праз 50 гадоў, уладанні князёў Бургундскіх, Анжуйскіх, Брытанскіх і Бурбонскіх былі ўлучаныя ў склад манархіі. Тое, што сёння ёсць французскай тэрыторыяй, было тады падпарадкавана шырокай разнастайнасці палітычных уплываў.

Для цыганоў фрагментарнасць палітычнай улады не была перашкодай¹⁰. Спачатку яны дастаткова добра жылі на большай частцы французскай тэрыторыі. Нэвэрс па-ранейшаму заставаўся сталіцай незалежнага феадальнага ўладання, калі ў 1436 г. “noble prince messire Thomas, comte de Gipe la Minor” (шляхоцкі прынец, месье Томас з Малога Эгіпта. — *Заўв. перакладніка*) з трыццацю сваімі паплечнікамі папасіў у местакowych жыхароў міласціны. Праз пяць гадоў мястэчка Нэвэрс мусіла сустрэць яшчэ аднаго шляхоцкага прынца: туды прыбыў з сарака сваімі спадарожнікамі граф Філіп. Магчыма, гэта быў той жа Філіп, якому Закон св. Андрэя ў Грэноблі ахвяраваў у 1442 г. два фларэны, і той жа Томас, які з’явіўся ў Труа ў тым жа годзе. Праванс, незалежная краіна, аказаўся прыхільным да цыганоў рэгіёнам, хоць гасціннасць у дачыненні да іх пагаршалася: калі ў 1438 г. герцаг Малога Егіпта з’явіўся ў Арлі, ён атрымаў 10 фларэнаў; праз некалькі гадоў яшчэ два цыганскія правадыры, Ян і Георгій, атрымалі ў Арлі міласціну, але яе сума знізілася спачатку да 6 фларэнаў, пасля — да 4. Эльзас і Лятарынгія, абедзве часткі Святой Рымскай імперыі, здаецца, захоўвалі сардэчнае стаўленне да цыганоў цягам XV ст., але пазней пайшлі па цяжэнні, якое неслася праз астатнія землі імперыі. Мястэчка Кальмар не толькі дало “сарацынам” хлеб у 1442 і 1444 гг., але і пацвердзіла праз мэра і гарадскую раду, што князя Андрэя з Малога Эгіпта і ягоных людзей у 1442 г. праводзілі па-сяброўску. У 1450-х гадах тыя самыя ўлады выдалі графу

⁹ Параўн. А. М. Fraser, ‘Counterfeit Egyptians’, *Tsiganologische Studien* 1990, no. 2, pp. 43—69.

¹⁰ Цыганская гісторыя да Рэвалюцыі прааналізавана ў працы F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l’ancienne France* (Paris, 1961). Таксама важнымі ў пытанні стаўлення французскіх уладаў да цыганоў з’яўляюцца кнігі: Н. Asséo, ‘Le traitement administratif des Bohémiens’, у Н. Asséo and J.-P. Vittu, *Problèmes socioculturels en France au XVIIe siècle* (Paris, 1974), pp. 9—87, і J.-P. Liégeois, ‘Bohémiens et pouvoirs publics en France du XVe au XIXe siècle’, *Études Tsiganes* (1978), no. 4, pp. 10—30.

Філіпу абарончы ліст, які пацвярджаў, што ён і ягоная кампанія паводзяць сябе прыстойна і па-хрысціянску. У Мэцы¹¹, калі верыць дзённіку Жана Абрыйна, не менш як 200 “эгіпцянаў” разбілі лагерь на беразе ракі Мазэль у верасні 1494 г.; праз два дні да іх далучылася яшчэ 300 чалавек на чале з князем. Калі князева жонка нарадзіла дачку, яе ахрысцілі ў саборы св. Юліяна з трыма хроснымі бацькамі і дзвюма хроснымі маці, якія паходзілі з элітных сем’яў Мэца. Відавочна, цыганы ўсведамлялі, што калі ўзяць для сваіх дзяцей хросных бацькоў з ліку *гаджэ*, гэта будзе абавязваць іх да падтрымкі хроснікаў і адпаведна да падарункаў ім. Было яшчэ шмат выпадкаў, калі цыганы выкарыстоўвалі гэтакі прыём.

Узаемадачыненні з цыганамі ва ўладаннях французскага манарха былі дастаткова гарманічныя. У 1447 г. у гарадах Рамансе ў Дафінэ (графу Барталамею) і зноў у Арлеане цыганам даюць міласціну без ніякіх спрэчак. Горад Мілё, што ў паўднёвай Францыі, цыганы наведалі, прынамсі, двойчы ў 1457 г. і атрымалі там добры прыём. Другой кампаніяй кіраваў граф Томас: імя нам ужо знаёмае, але ягоны абарончы ліст быў, відавочна, ад караля Францыі, і тытул цыганскага правадыра, як было напісана, выглядаў дзіўным гібрыдам — “граф Малога Эгіпта ў Багеміі”. Слова “багемец” (*Bohémien*) ужывалася ў Францыі як назоў цыганоў. Сапраўды сяброўскі прыём занатаваны ў гарадах Баёне (1483), Рыскле у Арманьяку і Бэт’юне ў Артуа (1500). Але было шмат крыніц спрэчак. Часам царква спрабавала перашкаджаць прыхаджанам варажыць у сарацынаў. У Труанскай дзяцэзіі ў 1456—1457 гг. адзначана некалькі выпадкаў, калі на тых, каму цыганы варажылі па далонях і хто лячыўся ў іх, былі накладзеныя царкоўныя штрафы (адмераныя ў васковых свечках). Французскае насельніцтва і без таго мела шмат падставаў, каб асцрагацца вялікіх натоўпаў людзей у руху. Стогадовая вайна стварыла страшэнныя банды бадзягаў і жаўнераў, якія тэрарызавалі вяскоўцаў, сялянаў і бюргераў. У выніку цяпелі цыганы. У 1453 г. у Ля Шэп, каля Шален-сюр-Марнэ ў Шампані, людзі ўбачылі кампанію блізу 80 “эгіпцянаў ці сарацынаў”, што неслі з сабою дзіды ды іншую зброю. Местачкоўцы самі пабеглі збіраць палкі, вільі і лукі. Каралеўскі пракурор выступіў з прававой накомт гэтых вандроўнікаў, пераконваючы, што менавіта яны, або людзі падобныя да іх, нядаўна ўжо былі ў Ля Шэп і пакінулі пра сябе непрыемны ўспамін: яны скралі ежу, грошы і ўвогуле ўсё, што можна было забраць. Таму ім лепей ісці ў суседнюю мясцовасць, а грамадзяне Ля Шэп пакормяць іх ды іхных коней на дарогу. Пасля гарачых спрэчак цыганы адышлі, але адзін з местачкоўцаў пераследваў іх і пад час бойкі забіў аднаго з цыганоў дзідаю. Забойца ўцёк з

¹¹ *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz (Metz, 1857)*, p. 348.

краіны, калі даведаўся, што цыганы знаходзяцца пад абаронай караля Францыі, але пазней выпрасіў каралеўскі ліст памілавання, апраўдваючыся самаабаронай.

Такія ж падазрэнні трэба было пераадолець мясцовым жыхарам, калі тройчы ў 1465 г. цыганы прыбывалі ў Карпантра ў Канта-Вэнэсэн, папскі анклаў каля Авіньёна. У тытуле цыганскага правадыра зноў фігуравала слова “Багемія”: спачатку “князь народа багемскага”, потым “князь багемцаў Малога Эгіпта” і, урэшце, “князь Малога Эгіпта краіны Багеміі”. Былі скаргі на крадзяжы і на іншыя не пералічаныя дакладна злачынствы, і гарадскія ўлады вырашылі даць цыганскаму правадыру невялікую суму грошай пры ўмове, што ён пойдзе адсюль. Неўзабаве практыка платы цыганам, каб яны пайшлі ў іншае месца, стала ў раінскім рэгіёне вельмі распаўсюджанай.

Да пачатку XVI ст. муніцыпальныя чыноўнікі муслілі самастойна разбірацца з цыганамі, і рэакцыя людзей пры ўладзе была поўная супярэчнасцяў. Часам рашэнні ўладаў былі ўзаемавыключальнымі. Так, у горадзе Анжэры ў 1498 г., калі канстэбль загадаў ад імя мэра зачыніць гарадскую браму перад натоўпам цыганоў, разгарэлася спрэчка паміж ім і лейтэнантам гарадскога суда, які, наадварот, атрымаў дазвол на знаходжанне цыганоў у горадзе. Тады каралеўскія і судовыя дэкрэты пачалі адназначна акрэсліваць прынятыя рашэнні. У ліпені 1504 г. афіцыйны ліст ад Люі XII загадаў судоваму прыставу Руана вышукаць і прагнаць эгіпецкіх бадзягаў, нягледзячы ні на якія абарончыя лісты, якія яны могуць паказаць; і ў 1510 г. Вялікая Рада, накладаючы прысуд выгнання на семярых цыганоў, якія з’явіліся ў судзе, пашырыла прысуд выгнання на ўсіх цыганоў у французскім каралеўстве. Нават каралеўскі ўказ мог быць досыць хутка забыты: у 1509 г. жыхары Руана разам з святаром сабраліся натоўпам паваражыць у цыганоў, нягледзячы нават на пагрозу для іхных душаў. Тым часам на другім канцы, у Нармандыі, у 1508 г. цыганы без ніякіх перашкодаў называюць паломніцкі цэнтр на гары Сэн-Мішэль мэтаю свайго падарожжа, узброіўшыся аўтарытэтам княгіні Брытанскай, каб перасекчы княства па дарозе да Сэн-Мішэль.

Праз стагоддзе пасля таго, як папа рымскі нібыта наклаў на цыганоў кару сямігадовага выгнання, вера ў гэта ўсё яшчэ не слабела, прынамсі, сярод царкоўных уладаў. У 1528 г. віцэ-рэктар Канта-Вэнэсэн выдаў абарончыя лісты графу Малога Эгіпта Жан-Батысту Раланду, каб дапамагчы яму ў наведванні святых храмаў і атрымання міласціны ад вернікаў; але ў 1533 г. каралеўскі генерал-лейтэнант у суседнім Лянгедоку, дзе пачалі атабарвацца цыганы, загадаў усім ім пакінуць мясцовасць найкарацейшым маршрутам. У 1537 г. Робэр дэ Круа, біскуп і князь самбрэйскі і прынц Святой Рымскай імперыі, сустрэў з пашанаю графа Марціна з Малога Эгіпта. Аднак у 1539 г. Франсуа I канчаткова выра-

пшыў, што, нягледзячы на думку царквы, трэба зрабіць асаблівыя захады ва ўсім ягоным каралеўстве, накіраваныя супраць “пэўных невядомых асобаў, якія называюць сябе багемцамі”, вандруючы, дзе ім падабаецца, “пад выглядам уяўнай рэлігіі або пад выглядам пакарання, якое яны нібыта адбываюць, бадзяючыся па ўсім свеце”. Ён пастанавіў, што “адгэтуль ніводная з згаданых кампаніяў і ніводнае згрупаванне вышэйзгаданых багемцаў не можа ўваходзіць, перасякаць або знаходзіцца на нашай тэрыторыі ці на падданных нам землях”. Штрафы пакуль яшчэ не былі дакладна названыя, але было вызначана цэлавае пакаранне за ўсялякую адмову падпарадкавацца. Шарль IX узмацніў закон, загадаўшы ў 1561 г. сваім афіцэрам выгнаць усіх цыганоў цягам двух месяцаў пад пагрозай катаргі або цэлавага пакарання. Калі б пасля гэтых двух месяцаў знайшліся нейкія цыганы, ім трэба было б згالیць валасы (мужчынам таксама і бароды), мужчын даставіць на катаргу, дзе яны мусілі адслужыць тры гады. Наварская аўтаномія пайшла падобным шляхам у 1538 г., вырашыўшы пазбавіцца ад усіх бадзягаў цягам чатырох дзён і забараніўшы цыганам уваходзіць у каралеўства; кожнага знойдзенага пасля гэтага тэрміну трэба было лупцаваць, а кожны, хто даваў ім прытулак або рабіў разам з імі нейкія справы, рызыкаваў атрымаць сур’ёзны штраф. Гэтыя меры аднаўляліся некалькі разоў.

Аднак цыганы не надта занепакоіліся пlynняю гэтых эдыктаў у Францыі. Яны не хаваліся; іх лідэры і надалей называлі сябе графамі ці — паводле новай моды — правадырамі і ведалі, як выманьваць пашпарты і абарончыя лісты. Іх добра выпрабаваныя “легенды” дагэтуль заставаліся эфектыўнымі. Сам Франсўа I, праз пяць гадоў пасля свайго ж эдыкта, узяў пад абарону Антуана-Марэйля, “свайго ўлюбёнага начальніка з Малога Эгіпта”, і загадаў слугам дазволіць “згаданаму высакароднаму Антону і ягонай кампаніі з усімі іхнымі таварамі, золатам, срэбрам, хатняй маёмасцю, коньмі і чым заўгодна” падарожнічаць днём і ноччу да Кампастэлі або іншага месца і заставацца дзе заўгодна цягам трох дзён або нават шасці, калі неабходна. Панаванне Марэйля над нутраной дысцыплінай у кампаніі атрымала фармальнае пацверджанне. У сваю чаргу Анры II зрабіў такую ж паслугу графу Пальку ў 1533 г. Перыяд гэтых дзіўных пілігрымаў яшчэ не падышоў да свайго канца.

Гішпанія і Партугалія

Прыхільнае стаўленне да цыганоў, падобнае да таго, якое зведаў граф Томас ад Альфонсо V Арагонскага (гл. с. 66), працягвалася некалькі дзесяцігоддзяў¹². Спачатку мы знаходзім сляды цыганоў толькі ў Каталеніі і Арагоне: “князь” і “граф” і мноства спадарожнікаў у Барсэлёне ў 1447, шматлікія візіты ў Кастэлле-дэ-ля-Пляна ў 1460 (граф Марцін), 1471 і 1472 гг. Пад час панавання Яна II, які пераняў пасад Арагона ў свайго брата, цыганскія правадыры здабылі цэлы шэраг каралеўскіх абарончых лістоў: адзін — у 1460 г. для графа Марціна, тры (1460—1471) для графа Якаба, які таксама атрымаў лісты ад Энрыкэ IV Кастыльскага недзе паміж 1454—1470 гг.: адзін ліст — для князя Паола (1471), адзін — для графа Мігеля (1472) і тры — для графа Хуана (1474—1476). Гэтыя дакументы па-ранейшаму спасылаліся на папскі дэкрэт і пацвярджалі, што цыганскія лідэры маюць уладу вяршыць правасуддзе ўнутры сваіх суполак. Прадугледжвалася нават, што цыганскія правадыры мусяць пры неабходнасці разлічваць на ўзброеную падтрымку, бо, як казалі, да “эгіпцянаў” штодзённа далучаліся чужынцы, таму клопаты і недысцыплінаванасць былі цалкам магчымыя. Незвычайным сведчаннем нутраной барацьбы паміж цыганамі з’яўляецца абарончы ліст, выдадзены ў 1476 г. графу Хуану для падарожжа да святыняў Кампастэлі і Рыма, бо пра самога графа гаворыцца як пра заклятага ворага графаў Марціна, Мігеля і Хаіма.

Першай групе цыганоў, якая з’явілася ў Андалусіі, быў зроблены шчодры прыём. Гэта было ў 1462 г., калі канстэбль і канцлер Кастыліі, граф Мігель Люкас дэ Іранца, гасцінна прымаў у Хаэне графаў Томаса і Марціна з Малога Эгіпта; яны абедалі з сваімі жонкамі за сталом канцлера і атрымалі разам з сваімі спадарожнікамі шмат хлеба, віна, мяса, птушак, рыбы, садавіны, ячменю і саломы; на дарогу яны атрымалі вырабы з воўны і шоўку і вялікую суму грошай, а дон Мігель ветліва суправаджаў іх цягам паловы лігі. У 1470 г. яму зноў давалося выступіць у ролі гасціннага гаспадара. Гэтым разам у ягонай рэзідэнцыі ў Андухары, дзе дон Мігель прымаў цягам шасці дзён графа Якаба з Малога Эгіпта, яго-

¹² Гісторыя ўзаемадзячыненьяў паміж цыганамі і публічнымі ўладамі ў Гішпаніі да канца XVIII ст. з’яўляецца асноўнай тэмай працы В. Leblon, *Les Gitanes d’Espagne* (Paris, 1985). Шмат дагэтуль актуальных матэрыялаў змяшчае G. Borrow, *The Zingali* (London, 1841). Два добра дакументаваныя нарысы пра XV ст.: Amalia López de Meneses, *La inmigración gitana en España durante el siglo XV*, у Martinez Ferrando, *Archivero. Miscelánea de Estudios dedicados a su memoria* (Barcelona, 1968), pp. 239—263; і ‘Noves dades sobre la immigració gitana a Espanya al segle XV’, у *Estudis d’Historia Medieval* (Barcelona, 1971), vol. 4, pp. 145—160. Вялікай крыніцай па заканадаўстве XV ст. з’яўляюцца доктарскія тэзісы А. Gómez Alfaro, ‘El Expediente general de Gitanos’ (Madrid, 1988).

ную жонку Люізу і яшчэ 50 чалавек, а праз два тыдні — князя Паўло і ягоную кампанію. Шмат хто з гішпанскай знаці фактычна даваў цыганам абарону і аказваў значную дапамогу нават у найцяжэйшыя часы. Гэты факт пазней знайшоў шматлікія тлумачэнні ад тых, хто асуджаў супрацоўніцтва з цыганамі. Сярод такіх прычынаў асабліва злосна падкрэсліваліся спакушалыя якасці цыганскіх жанчынаў і мужчынскі талент, дзякуючы якому стайні цыганскіх сяброў папаўняліся цудоўнымі коньмі. Тады граф Якаб і князь Паўло наведалі Мурсію (імёны і тытулы былі тыя ж, таму гэта, хутчэй за ўсё, ужо знаёмая нам пара) у ліпені 1470 г. (Якаб) і студзені 1471 г. (Паўло), атрымаўшы ад гарадскіх раднікаў суму грошай у 2000 *мараведаў* для Якаба і 1000 *мараведаў* для Паўло, прычым у абодвух выпадках раднікі мусілі спецыяльна пазычаць гэтыя грошы¹³.

У апошніх дзесяцігоддзях XV ст. пачынае праяўляцца ўжо знаёмы нам супраціў неабмежаванай раздачы міласціны, і пачынаючы ад 1470-х гадоў ад цыганоў або адкупаліся, або іх праганялі. Дагэтуль новая хваля цыганоў прыбывала ў Гішпанію праз Міжземнамор'е. Яны ўжо нічога не казалі пра сваё паходжанне з Малога Эгіпта, а называлі сябе грэкамі, якія нібыта ўцякаюць ад турэцкай навалы. Іхныя лідэры не прымалі тытулаў князя або графа, але называлі сябе “гаспадар”, “рыцар” ці “правадыр”, або проста сваімі імёнамі. Геаграфічнае акрэсленне цыганскіх імёнаў становіцца ўсё больш і больш мяшаным: у 1512 г. яны згаданы ў адным каталёнскім карным законе як “Bohemians, et sots nom de Voemians grechs, e Egiptians” (багемцы і паяцы, называныя грэцкімі багемцамі, і эгіпцыяне).

Калі кароны Кастыліі і Арагона аб'ядналіся ў 1479 г., Фэрдынанд і Ізабэля ўзяліся за аднаўленне законнага парадку і кансалідацыю цэнтральнай улады пасля ўсіх гадоў грамадзянскай вайны. Яны не адразу скасавалі дзейныя абарончыя лісты і да таго ж самі выдалі яшчэ некалькі, як, напрыклад, графу Феліпа з Малога Эгіпта ў 1491 г., але тэрмін дзеяння дакументаў быў ужо абмежаваны, націск на міласціну быў паслаблены і перанесены на права цыганоў займацца легальнымі і сумленнымі промысламі, якія забяспечылі б ім сродкі на існаванне. 4 сакавіка 1499 г., праз сем гадоў пасля выгнання габраяў і за тры гады да прымусовага звароту мусульманаў у хрысціянства, дэкрэт Каталіцкіх Каралёў (Прагматычная Санкцыя ў Мэдыне дэль Кампа) прамалінейна акрэсліў выбар, які даваўся цыганам: або яны асядуць і знойдуць гаспадароў, або праз 60 дзён будуць выгнаныя. Кароль Карл I, які стаў імператарам Карлам V, заняўшы ў 1519 г. праз подкуп пасад Святой Рымскай імперыі, некалькі разоў аднаўляў гэтую пастанову і ўносіў пэўныя

¹³ D. Creadas, ‘Les premiers Gitans à Murcie’, *Études Tsiganes* (1974), nos 2/3, pp. 5–7.

папраўкі: тых вандроўнікаў, якіх зловяць тры разы, можна захапіць і назаўсёды ператварыць у рабоў; тых, якія не аселі або не сышлі цягам 60 дзён, трэба адправіць на шасцігадовую катаргу, калі ім ад 20 да 50 гадоў. Апошняя папраўка адлюстравала цяжкасці ўрада ва ўкамплектаванні эскадронаў катаржных галераў, якія патрабавалі ўсё больш людзей з прычыны сталых ваенных дзеянняў паміж Гішпаніяй і Ісламскай імперыяй у Міжземнамор’і: такое рабства было пашырана на ўсіх злучэнцаў, як “лёгкіх”, так і “цяжкіх”. Весляры праводзілі большы час тэрміну пакарання прыкаванымі да галерных лавак.

У Партугаліі¹⁴ пра цыганоў нічога не чуваць ажно да пачатку XVI ст., калі сустракаюцца першыя згадкі ў літаратурных тэкстах. Самая ранняя з іх — гэта, магчыма, кароткая алюзія на *Grega* (грэка) у *Cancioneiro geral* 1516 г. Шырэй паказвае цыганоў галоўны партугальскі драматург Гіль Вісэнтэ ў сваёй п’есе *Farsa das Ciganas*, пастаўленай у 1521 г. перад каралём Янам III у Эворы. Аўтар апісвае цыганоў пэўнага рэгіёна і перадае ўжо тады характэрныя шыпячыя гукі¹⁵ гішпанскай і партугальскай моваў у цыганскім вымаўленні. Гэтак размаўлялі цыганы правінцыі Алентэха, такая мова найлепш пасавала цыганскаму ладу жыцця. (Цікава, што ў партугальскай мове для назову цыганоў ад пачатку ўсталявалася слова *Cigano*, роднаснае з італійскім, нямецкім, цэнтральна- і ўсходнеўрапейскімі адпаведнікамі, што паходзяць ад слова *atsinganos*, тады як у гішпанскай мове прынялося слова *Gitano*, утворанае ад “эгіпціянін”). У п’есе Вісэнтэ толькі восем дзейных асобаў, усе цыганы. Чатыры жанчыны, называючы сябе грэчанкамі, просяць міласціны “дзеля Божай любові: мы — хрысціяне, паглядзіце сюды, на крыж”; яны просяць хлеба, адзення, нічога і ўсяго, а чацвёрта мужчынаў прапануюць тым часам няроўныя здзелкі наконт коней. Яны спяваюць і танцуюць, і потым жанчыны, звяртаючыся да гледачоў, завальваюць іх ліслівымі абяцаннямі добрага лёсу і настойліва прапануюць паваражыць па далонях. Пасля заключнага танца яны пакідаюць сцэну, на развітанне насміхаючыся з таго, што ніколі раней іхная высакародная кампанія не атрымывала такой малой узнагароды. Цыганы мелі ўжо нагэтулькі пазнавальную рэпутацыю, што яны мусілі атабарыцца ў Партугаліі трохі раней. Прынамсі, яны былі тут дастаткова доўга, каб прыцягнуць да сябе ўвагу мясцовых уладаў і ў выніку выклікаць звычайны шквал рэ-

¹⁴ Параўн. F. A. Coelho, *Os Ciganos de Portugal* (Lisbon, 1892), esp. ch. 3; P. d’Azevedo, ‘Os Ciganos em Portugal nos secs. XVI e XVII’, *Arquivo Histórico Português*, 6 (1908), pp. 460—468, and 7 (1909), pp. 42—52, 81—90, 169—177; O. Nunes, *O Povo Cigano* (Oporto, 1981), esp. Part II, ch. 4; i E. M. Lopes da Costa, ‘La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV—XVIII)’, *Lacio Drom* (1989), no. 1, pp. 5—23.

¹⁵ Сэрвантэс таксама праўляе адзнакі гэтай рысы ў навеле *La Gitanilla* (1613) і ў камедыі *Pedro de Urdemalas* (блізу 1611 г.).

прэсіўных захадаў; але выдадзеныя пад час панавання Яна III (1526, 1538 і 1557 г.) дэкрэты аб выгнанні *цыганоў* (Ciganos) і забароне іхнага ўваходу ў каралеўства былі, як здаецца, не больш эфектыўныя, чым падобныя дакументы ў іншых краінах. На цыганоў і “ўсіх іншых асобаў усялякай нацыянальнасці, якія жывуць, як цыганы, нават калі імі не з’яўляюцца”, быў скіраваны закон 1538 г.; хоць тых з іх, што нарадзіліся на падданных Партугаліі землях, нельга было выганяць, іх трэба было высыліць у афрыканскія калоніі.

Нідэрлянды

Бургундскія князі пабудавалі моцную дзяржаву па-за межамі Бэнілюкса і Бургундыі. Філіп Добры, які валадарыў ад 1419 да 1467 г., быў гаспадаром адной з найбагацейшых краінаў Эўропы. Ён несумнеўна зрабіў Нідэрлянды асабліва прывабнымі для цыганоў, але да 1440 г. можна заўважыць выразныя праявы супраціву. У снежні 1442 г. рэспубліканскае мястэчка Турнэ, некалі такое гасціннае, фактычна забараніла ўваход усім, хто прасіў міласціны і шукаў прытулку. Гарадскія акты Бругэ занатавалі дароўны акт *6 парыжскіх ліраў* (livres parisis) цыганам у 1439—1440 гг.; пры наступнай нагодзе, у 1445—1446 гг., міласціна прызначалася “для таго, каб гэтыя людзі заставаліся звонку”; а ў 1451—1452 і 1453—1454 гг. цыганам дапамаглі, “бо ім было забаронена заставацца тут на даўжэйшы тэрмін”. Суседняе мястэчка Дамэ пераняло падобную палітыку. Абодва мястэчкі, напэўна, адчувалі сябе асабліва прывабнымі для візітаў: акты Бругэ занатавалі яшчэ восем плат цыганам да канца стагоддзя, часам як заахвочанне, каб яны пайшлі ў іншае месца; баючыся пажару, местачкоўцы таксама палічылі неабходным усталяваць нагляд за Вулгаўзам, дзе атабарыліся цыганы. Які вялікі націск адчувалі олдэрмэны Дамэ, можна сабе ўявіць з актаў 1460 г., калі цыганскія групы наведалі горад цэлых сем разоў. На гэты год прыпадае таксама прыбыццё “пана з Малога Эгіпта, па імені граф Джэган”, які з’явіўся тут пяты раз. Ён мусіў паабяцаць “пад пагрозай пэўных пакаранняў і пазбаўлення жыцця”, што “ані ён сам, ані іншыя людзі з яго роднага краю не вернуцца ў мястэчка цыгам наступнага года”. Тым не менш праз некалькі дзён у мястэчка прыйшоў “пан з Малога Эгіпта, называны граф Нікалао”. Ён таксама атрымаў сваю міласціну “з умовай, што пройдзе з сваімі людзьмі праз мястэчка, не спыняючыся і не разбіваючы лагера”. Толькі ён сышоў, як вярнуўся граф Джэган; на ягонае знаходжанне былі накладзены суровыя абмежаванні. Падобную эвалюцыю можна было назіраць у Паўднёвых Нідэрляндах у мястэчку Ліер (каля Антвэрпэна), у Монсе, у Німі: напачатку ішлі ўнушальныя дары, але пазней — плата за сыход ці ненабліжэнне або выгнанне.

Калі ў 1504 г. Нідэрлянды сталі часткаю Гішпанска-аўстрыйскай імперыі Габсбургаў, і асабліва калі ўступіў ва ўладу імператар Карл V і была ўведзена пасада генерал-губернатора, адміністрацыя вельмі хутка пачала цэнтралізавацца. У Нідэрляндах Карл праявіў не больш, як ў Гішпаніі, талеранцыі да цыганоў, але ён зусім не кантраляваў тэмп рэпрэсіяў, калі намерваўся абвясціць ва ўсіх правінцыях уступленне закона ў моц, мусіў прадпісваць закон для кожнай правінцыі паасобна. У сваю чаргу праціўнікі ўніфікацыйных памкненняў імператара выкарыстоўвалі гэты факт для своеасаблівай тактыкі затрымкі. Поспех або беспаспяховасць намаганняў Карла V лепей за ўсё даследваць на прыкладзе Паўночных Нідэрляндаў, дзе перамяшчэнні цыганоў былі добра задакументаваныя¹⁶. Разгляд здарэнняў у адной або дзвюх правінцыях гэтага рэгіёна стварае рэпрэзентацыйную карціну больш агульных падзеяў. Для гэтай мэты будзе дастаткова дзвюх суседніх адна з адной усходніх правінцыяў — Гельдэрс і Овэрыйсэль.

Адным з першых гарадоў у Нідэрляндах, якія пабачылі цыганоў, стаў Дэвэнтэр (правінцыя Овэрыйсэль). Туды яны наведаліся ў 1420 і 1429 гг. Гэта паслужыла пачаткам шэрагу рэгулярных візітаў ажно да канца стагоддзя. Двойчы (у 1438 і 1441 гг.) тытул лідэра быў павышаны да “караля” Малога Эгіпта або паганцаў (*heiden*). У іншых выпадках цыганам плацілі, каб яны сышлі (местачкоўцы пакрылі кошт пераправы цыганоў праз раку Ійсэль), а вартасць ахвяраванняў няўхільна памяншалася. За Карлам V для розных правінцыяў Паўночных Нідэрляндаў быў выдадзены цэлы шэраг эдыктаў, якія забаранялі цыганам доступ або права знаходжання, а таксама распаўсюджвалі пакаранне на ўсіх шукальнікаў прыгод, якія далучыліся да іх катэгорыі. Напрыклад, у лютым 1537 г. імператар выдаў у Брусэлі дэкрэт, адрасаваны Овэрыйсэлю, які даваў “эгіпецкай нацыі” і іншым, хто ішоў за імі і пераймаў іхны стыль адзення, чатыры дні, каб пакінуць усе ягоняя землі пад пагрозай смяротнага або маёмаснага пакарання. Падобныя захады рабіліся ад 1524 г. і ў іншых правінцыях; такія спробы паўтараліся з рэгулярнасцю, якая паказвала, наколькі малой была практычная эфектыўнасць гэтых мераў.

У правінцыі Гельдэрс існаваў значны інтэрвал паміж раннімі цыганскімі слядамі ў Нэймэгэне і Арнэме ў 1429 г. і Зутфэне ў 1430 г. і наступнымі вядомымі візітамі цыганоў, якія ад 1445 г. да канца стагоддзя знаходзіліся пераважна ў Зутфэне. Тут таксама, прынамсі, ў чатырох выпадках, цыганскі лідэр быў названы “каралём”. Пры канцы стагоддзя

¹⁶ Падставовае даследванне публічных узаемадачыненняў з цыганамі ў Паўночных Нідэрляндах да сярэдзіны XVIII ст. падаецца ў O. van Kappelen, *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland* (Assen, 1965). Для Паўднёвых Нідэрляндаў глядзі таго ж аўтара ‘Contribution to the history of the Gypsies in Belgium’, *JGLS* (3), 48 (1969), pp. 107—120.

цыганы стараліся папоўніць свае запасы абарончых лістоў. Яны дабіліся поспеху ў перамовах з каварным Чарлзам з Эгмонта, з князем Гельдэрсэ, якому ўдалося захаваць незалежнасць сваёй правінцыі ад дамінавання Габсбургаў. Князь быў сумна вядомы сваімі забабонамі і часта звяртаўся да варажбітоў і чарадзеяў, тым не менш ён вагаўся на-конт таго, каб цалкам падтрымаць цыганоў сваім абарончым лістом, які выдаў у 1496 г., бо ў дакуменце ўзгадваецца забарона заставацца на адным месцы больш як тры дні. З іншага боку, ён поўнасьцю падпісаўся пад расказанай яму цыганамі гісторыяй: “Граф Марцін Гноўжы, народжаны ў Малым Эгіпце, паказаў нам, як наш міласцівы Айцец — Папа ўсклаў на яго, ягоную сям’ю і кампанію заданне пэўных пілігрымак у якасці расплаты за грахі, да Рыма, да Сант’яга ў Галісіі і да іншых святых месцаў”, і таму яго трэба прапускаць без перашкодаў. У 1506 г. князь праявіў падобную прыхільнасць да графа Вільгэма з Малога Эгіпта і ягонай кампаніі з 15 чалавек, але асцярожна дадаў: “яны будуць паводзіць сябе прыстойна і адпаведным чынам, каб мы не чулі пра скаргі на іх і пераслед іх”. Трэці абарончы ліст, выдадзены ім у 1518 г., хутчэй за ўсё быў апошнім, які далі *паганцам* у Нідэрляндах. Дакумент зноў змяшчае пэўныя агаворкі ў дачыненні да “Антонія, знатнага, як ён сцвярджае, з Малога Эгіпта”, і выкладзены больш як рэкамендацыя ўладам суседніх дзяржаваў, чым як загад уласным падначаленым. Гэта не былі адзіныя абарончыя лісты, складзеныя ў Гельдэрсэ. Некалькі гадоў раней, на самым пачатку стагоддзя, гарадскі магістрат Нэймэгэна таксама выдаў адзін ліст графу Антону; але калі цыганоў зноў заўважылі каля брамы Нэймэгэна ў 1536 і 1543 г., іх адразу ж прагналі. Падобную тактыку пераняў Зутфэн ў 1538 і 1542 г.

Першы агульны захад у Гельдэрсэ, скіраваны супраць цыганоў, быў зроблены ў 1544 г., неўзабаве пасля таго як Карл V апошні раз паспяхова пакарыў правінцыю. Умовы гэтага дэкрэта прыгадвалі падобны дакумент 1537 г., выдадзены ў Овэрыйсэлі, з выняткам радкоў пра дазвол цыганам знаходзіцца на адным месцы не больш за два дні. Наступныя распараджэнні былі дадзеныя ў 1548, 1553 і 1560 г. Тым часам цыганы працягвалі вандраваць як і раней, хоць з асцярожнасці і ў меншых групах, каб не прыцягваць увагі. Паводле цяперашніх архіўных звестак, яны больш не маюць статусу пілігрымаў, а іхныя лідэры пазбаўленыя сваіх высакародных тытулаў.

Італія

Дадзеня, якія мы маем у дачыненні да Італіі, спачатку абмежаваныя паўночным рэгіёнам краіны; і толькі ў сярэдзіне XVI ст. яны закрапаюць поўдзень, даходзячы да Рыма¹⁷. У XV ст. Італія была не больш як геаграфічным паняццем; у палітычным сэнсе яна складалася з пяці магутных сілаў, чыя сувязь і стабільнасць былі пад сумневам, і пэўнай колькасці меншых дзяржаваў, якія з пераменным поспехам стараліся захаваць сваю незалежнасць некранутай. Менавіта ў адным з тых большых утварэнняў, Мілянскім княстве, з'яўляюцца цыганы — амаль праз 27 гадоў пасля таго, як іх бачылі ў Фэрма па дарозе да Анконы (с. 63). Новае з'яўленне цыганоў у архівах выкліканае крывавым насіллем: у чэрвені 1457 г. граф Міхель з Эгіпта, ягоныя жонка і дачка былі забітыя цыганом Філіпа, але дакумент не падае прычыны злачынства. Аднак падзеі, задакументаваныя ў XV ст., пераважна спакойныя. У Мадэнскім княстве, меншым па сваёй значнасці, у запісах князя Фэрара адзначана плата *цыгану* (Cingano) за ігру на цытоле (шчыпковыя струнны інструмент), што з'яўляецца найбольш ранняй у Эўропе згадкай пра музыку цыганоў. Пазней мы знаходзім два больш звыклыя абарончыя лісты, складзеныя сеньёрамі Карпі: адзін ліст выдадзены ў 1470 г. графу Міхэлю з Ніжняга Эгіпта і ягонай кампаніі, другі — у 1485 г. графу Ёханэсу. У Міляне малады князь Джан Галеаца выдае ў 1480 г. падобны дакумент графу Марціну з Малога Эгіпта.

Аднак пры канцы стагоддзя ўзаемадачыненні сталі нацягнутымі. У П'емонце, якім кіраваў князь савойскі, цягам 1494—1499 гг. адзначана чатыры платы *сарацынам або цыганам* (Saraceni sive Cingari), каб яны не прыходзілі да Баржэ і Куорнье, што на поўдзень і на поўнач ад Турына. Іншыя мясцовасці былі больш беспасярэднімі ў сваёй адмове. Здаецца, Вэнэцыя першая выдала дэкрэт супраць цыганскай прысутнасці на сваёй тэрыторыі¹⁸, хоць не супраць іхнай прысутнасці ў грэцкіх калоніях рэспублікі, дзе цыганы ўтваралі значную частку феадальнай структуры (параўн. с. 46). Аднак распараджэнняў Вэнэцыянскага сэната наконт цыганоў не было да 1540 г. Мілян таксама актыўна прымаў агульныя меры, накіраваныя супраць цыганоў. У 1493 г., пад час панавання Людавіка іль Моро, два дэкрэты пазначылі пераход у італійскіх

¹⁷ Раннім законам на тэму цыганоў у італійскіх дзяржавах прысвечана праца M. Zuccon, 'La legislazione sugli Zingari negli stati italiani prima della rivoluzione', *Lacio Drom* (1979), nos 1—2, pp. 1—68; A. Campigotto, 'I bandi bolognesi contro gli Zingaru (sec. XVI—XVIII)', *Lacio Drom* (1987), no 4, pp. 2—27; i A. Arlati, 'Gli Zingari nello stato di Milano', *Lacio Drom* (1989), no 2, pp. 4—11.

¹⁸ Параўн. J. F. Foresti, *Supplementum chronicorum Fratris Jacobi Philippi Bergomensis* (Venice, 1483).

дзяржава да беспасярэдніх рэпрэсіяў, другі дэкрэт загадваў усім цыганам у княстве сысці адначасова, бо яны сталі занадта шматлікімі і зладзеяватымі. Французская заваёва Міляна прынесла больш суровыя пакаранні. У 1506 г. два дэкрэты абвесцілі, што цыганы ўяўляюць пагрозу для грамадства, і зноў асудзілі іх да выгнання з княства, ставячы ў адзін шэраг з іншымі бадзьягамі як магчымых носьбітаў чумы. У якасці пакарання тройчы ўжывалася гэтак званае *tratto di corda* (пад’ём ахвяры з завязанымі за спінаю рукамі, каб уся вага цела трымалася на запяццях). *Tratto di corda* сустракаецца таксама ў дэкрэце Франсуа I ад 1517 г., які загадваў усім *Cinguli et Cadegipti* цягам трох дзён пакінуць княства; і зноў у дэкрэце 1523 г., выдадзеным ягоным марыянеткавым князем, апошнім пераемнікам дынастыі Сфорца, які дадаў да фізічнага пакарання цыганоў штраф памерам у 25 залатых дукатаў. Урэшце, у 1534 г., у прамежку паміж выгнаннем французаў з Міляна і вяртаннем горада пад гішпанскае панаванне, Франчэско Сфорца выслаў усіх “эгіпціянаў, называных паўсюль *цынгале* (Cingali)”, пад пагрозай шыбеніцы.

З Міляна заканадаўчая манія распаўсюдзілася на поўдзень і ўсход. У мантуанскім Маркізатэ адно вядомае слова “выгнанне” не павінна было ўжывацца ні ў якіх законах, бо яно патрапіла ў бурлескава-макаранічную эпічную паэму *Baldus* (1517) пад аўтарствам бенедыкцінскага манаха Тэафілэ Фаленга. На шчасце, суровая фразеалогія твора, якая нагадвала тое, што гэтым часам рабілася ў Міляне, была толькі літаратурнай фікцыяй: “ён, што ідзе пад імем «цыган», махляр, забойца, вулічны разбойнік, злодзей, нягоднік, які чаканіць фальшывыя манеты і тонка апрацоўвае сапраўдныя, павінен быць выгнаны з усіх мантуанскіх тэрыторыяў; але калі нехта надумаецца забіць яго, заробіць 150 дукатаў”¹⁹. Мілянскую мадэль разам з шэрагам мераў, накіраваных на выгнанне цыганоў, упершыню перанялі на практыцы ў Мадэне — у паўднёвай суседкі Мантуі. Некаторыя папскія дзяржавы ішлі следам: два мястэчкі ў Маркес Анконы — Джэзі і Сенігалія — звярнуліся да шэрагу дэкрэтаў 1535—1553 гг., як рабіла Балёння пачынаючы ад 1550 г. Прысуд выгнання стаў агульным для ўсіх папскіх дзяржаваў у 1552 г. у выніку эдыкта губернатара Джэралямо ды Россі, які казаў пра скандалы, беспарадкі і крадзяжы цыганоў: яны мелі звычай прыходзіць да Рыма і заставацца ў гротах, вінаградніках і навакольнай сельскай мясцовасці. Тасканскае княства (Флярэнцыя) у 1547 г. зрабіла спецыяльную загароду ад цыганоў.

¹⁹ Параўн. A. Campigotto and L. Piasere, ‘From Margutte to Cingar: the archeology of an image’, у *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 15—29.

Вугоршчына і Трансylvанія

У Вугоршчыне цыганой сустрэлі, як на той час, больш талерантна, хоць некаторыя з іх патрапілі ў рабства, асабліва ў Трансylvаніі (дзе прыгон не быў скасаваны да 1848 г.). Цыганы былі нагэтулькі карыснымі ў апрацоўцы металу і вырабе зброі, што іх абвесцілі каралеўскімі служкамі, а для таго, каб пасяліць іх і прыняць на працу ў прыватных сядзібах, неабходная была згода караля. Так, у 1476 г. грамадзяне Германштата (цяпер Сібіў, Румынія), перш чым выкарыстоўваць цыганой на працы ў сваіх сядзібах, мусілі атрымаць дазвол караля Матыяса Корвіна. У 1496 г. наступнік Матыяса, Уладзіслаў II, выдаў абарончы ліст Тамасу Полгару (Tamás Polgár), *vayvodam Pharaonum* (ваявода фараонавага народа — акрэсленае, ужыванае часам у раннях вугорскіх дакументах), які дазваляў яму свабодна перамяшчацца па краіне і спыняцца разам з 25 намётамі цыганскіх кавалёў; тым часам яны былі на службе ў біскупа Пэкса, забяспечваючы яго мушкетнымі кулямі, гарматнымі ядрамі ды іншымі зброянымі аксэсуарамі²⁰. Пазней, за панаваннем Уладзіслава, кавальскае майстэрства цыганой атрымала жудаснае прымяненне пад час паўстання сялянаў, якія ў Вугоршчыне, як, зрэшты, і ва ўсёй Цэнтральнай Эўропе, былі пад цяжкім прыгнётам. Калі ў 1514 г. вялікая колькасць іх на чале з Д'ёрдзі Доша паўстала супраць сваіх паноў, паўстанне было жорстка падаўлена ваяводам Трансylvаніі Янашам Заполем, які ў адзін дзень сам стаў каралём. Да ягонай каранаванні цыганы зрабілі трон, карону і жалезнае жазло. Раскаліўшы гэтыя каралеўскія азнакі да чырвонай гарачыні, чалавек Заполі пасадзіў злоўленага правадыра паўстанцаў Доша на трон, усклаў палаючую карону на яго галаву і ўціснуў яму ў рукі раскаленае жазло; а яго таварышы былі прымушаныя есці яго абвугленую плоць. Сувязь цыганой з Заполем абярнулася супраць іх праз 20 гадоў, калі ён аспрэчваў сваё права на вугорскі пасад. Тады палітычныя праціўнікі запозрылі цыганой у тым, што Заполя плоціць ім за нейкія нягодныя справы. Адна група цыганой, з якой праз катаванні выбілі прызнанне ў скрытым падбукторванні, была асуджаная да смерці на калах. Калі Заполя ўрэшце атрымаў тытул у 1538 г., адным з першых яго каралеўскіх актаў было патрабаванне захаваць даўнія цыганскія вольнасці (*antiquis libertatibus*)²¹.

Да канца XVI ст. у Вугоршчыне (як і ў Польшчы і Вялікім Княстве

²⁰ G. Pray (ed.), *Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV* (Vienna, 1764—1770), vol. 4, p. 273.

²¹ E. O. Winstedt, 'Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century', *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 49—58.

Літоўскім) усталявалася традыцыя, калі цыганскага кіраўніка ўлады выбіраюць з ліку самых цыганоў; яму надаваўся тытул *egregius* (“выбітны”). У кожным графстве з цыганскім насельніцтвам яму падпарадкоўваліся меншыя кіраўнікі, якія вяршылі правасуддзе ў цыганскіх справах. Гэтыя кіраўнікі, што трохі заблытвае, таксама насілі тытул ваяводы, таму іх трэба адрозніваць ад іншых ваяводаў, якіх выбіралі з вугорскай і трансільванскай знаці (чацвёра для Вугоршчыны, двое для Трансільваніі) і якія мелі прыбытковы абавязак збору падаткаў ад цыганоў.

Апрача сваіх кавальскіх здольнасцяў, вугорскія цыганы набылі рэпутацыю музыкаў²². Першую згадку пра такія здольнасці цыганоў перадаў лаканічны запіс у адной канторскай кнізе, дзе пад 1489 г. занатавана плата “цыганам, якія гралі на лютні на востраве прынцэсы” — гэта значыць на востраве Чэпель, што на поўдзень ад Будапешта, а прынцэса — гэта другая жонка Матыяса Корвіна, Бэатрычэ Арагонская. Другая каралеўская плата занатаваная ў дакументах Люі (Лаяша) II: у траўні 1525 г. былі заплачаныя два фларэны *фараонам*, якія гралі на цытары перад Ягонай Вялікасцю на каралеўскім іпадроме. Цалкам магчыма, што цыганы, якіх “замаўлялі” на сустрэчу Гатванскай Рады ў тым жа годзе, таксама былі музыкамі. Назовы, дадзеныя інструментам, тады ўжываліся без асаблівай дакладнасці. Таму цыганскі *цытарэд* (*cytharedos*), занатаваны гусарскім капітанам у лацінамоўным лісце да арыстакрата Тамаса Надашдзі ў 1532 г., можа азначаць як лютніста, так і менестрэля. (Слова *cithara* або *kithara* пашырыла сваё ўжыванне далёка за межы класічнага значэння “ліра” і ператварылася ў назовы такіх аддаленых інструментаў, як гітара, кіфара і цытра.) Пасля таго як Фэрдынанд Габсбург стаў кіраваць часткаю Вугоршчыны, ліст, дасланы з двара каралевы Ізабэлі ў Вену, пракаментаван, што “тут граюць найвыдатнейшыя эгіпецкія музыкі, нашчадкі фараонаў”. Аўтар назірае далей, што цыганскія цымбалісты “не перабіраюць струнаў пальцамі, але ўдараюць па іх драўлянай палачкай і з усяе сілы спяваюць пры гэтым”. (Вугорскія цымбалы — гэта інструмент, падобны да малога піяніна, з адкрытымі струнамі: гл. мал. 10.)

Цыганы з дастатковай гатоўнасцю адаптаваліся да асманскага панавання, калі большая частка Вугоршчыны апынулася ў 1526 г. пад турэцкім кантролем пасля жудаснай паразы Люі II у бітве пад Мохачам. Многія цыганы служылі кавалямі для турэцкага войска; іншыя былі музыкамі, цырульнікамі, пасыльнымі або выканаўцамі. Дзякуючы асманскім архівам да нас дайшлі рэшткі статыстыкі аселых цыганоў-мужчынаў у Буда ў сярэдзіне XVI ст.: паводле падліку ў 1546 г., іх было 56, амаль

²² Гл. Bálint Sárosi, *Gypsy Music* (Budapest, 1978), pp. 55 ff.

тры чвэрці з іх — хрысціяне, астатнія насілі імя Абдулаг, даванае схіленым да ісламу. Праз 30 гадоў гэтая лічба вырасла да 90, амаль усе былі мусульманамі.

Багемія, Польшча—Літва²³ і Украіна

Прысутнасць цыганоў на гэтых тэрыторыях у XV ст. засведчана рэдка. Аднак за панаваннем Уладзіслава II у Багеміі — таго ж Уладзіслава, што валадарыў у Вугоршчыне, — цыганы дастаткова добра ўладкаваліся ў якасці рамеснікаў па метале, каб ім даручалі выраб зброі і іншых вясных прыладаў. Што да вялізнага аб'яднання Польскай Кароны і Вялікага Княства Літоўскага, то калі (з прычын, акрэсленых на пачатку папярэдняга раздзела (гл. с. 53)) адкінуць імёны людзей і мясцовасцяў, як, напрыклад, група прозвішчаў *Цыган* або *Чыган*, што сустракаюцца ў паўднёвай Польшчы паміж 1419 і 1436 г., застанецца няшмат інфармацыі ажно да 1501 г., калі можна заўважыць сляды нешматлікіх абарончых лістоў. У гэтым годзе Аляксандар, кароль польскі і вялікі князь літоўскі, выдаў абарончы ліст Полгару (*Vojevoda Cyganorum*), без сумневу, таму ж Тамасу Полгару, які пяць гадоў таму атрымаў абарончы ліст ад караля Вугоршчыны; ён таксама пацвердзіў у Вільні прывілеі Васіля, ваяводы цыганоў (*Syhanu*), на права вяршыць правасуддзе сярод сваіх падданных і даваў цыганам “свабоду перамяшчэння па нашых землях... у адпаведнасці з звычаямі нашых продкаў, Вялікіх Князёў Літоўскіх святой памяці... у адпаведнасці з былымі законамі, звычаямі і княскімі эдыктамі”. Такім чынам, гэта быў не першы такі дакумент. У 1513 г. брат Аляксандра — Жыгімонт Стары, які пераняў трон, меў у сваёй службе цыганскага каваля, Міксіларыя Ванка з Апавіі. Цягам XVI ст. былі і далейшыя наезды цыганоў на Польшчу як з Багеміі, так і з Нямецчыны; хоць здаецца, што менавіта з Польшчы цыганы ўпершыню трапілі ва Украіну, дзе блізу 1501 г. іх можна было пабачыць на Валыні.

Самы ранні дэкрэт аб выгнанні цыганоў з гэтых тэрыторыяў быў выданы ў 1538 г. у Маравіі (ад таго часу — часткі Аўстрыйскай імперыі Габсбургаў) і аднаўляўся некалькі разоў за наступныя дзесяцігоддзі; Багемія (і Габсбург) зрабіла падобны крок ў 1541 г. (пасля пажараў у Празе, адказнасць за якія была ўскладзена на цыганоў) і ў 1549 г.; Польскі Сейм увёў першы з шэрагу рэпрэсіўных законаў у 1557 г.²⁴

²³ На жаль, у даследванні мала інфармацыі, якая датычыць гісторыі цыганоў у Беларусі (Вялікім Княстве Літоўскім). Таму прапануем зацікаўленым чытачам спіс публікацыяў на гэтую тэму ў дадатку да бібліяграфіі.

²⁴ Параўн. J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, 2nd edn (Kraków, 1985), pp. 16—25, і *The Gypsies in Poland* (n. d. [Warsaw, 1990]), pp. 11—13.

Шатляндыя і Англія

Несумнеўна, першая згадка пра цыганоў у Брытаніі²⁵ знаходзіцца ў рахункавых кнігах Найвышэйшага Скарбніка Шатляндый пад 1505 годам: “Так, 20 красавіка эгіпціянам пад кіраўніцтвам Кінгіса перададзена 10 французскіх крон; сума 7 фунтаў”²⁶. Усе звесткі пра цыганоў да гэтай аплаты, зробленай Джэймзам IV у Штырлінгу, у тым ліку гісторыя пра “сарацынаў” ці “маўраў”, што напоўнілі Гэлаўэй у сярэдзіне XV ст. і якіх Джэймс II імкнуўся рассяць, — гэта не больш як спекуляцыі. У Шатляндый, як і ў іншых месцах, цыганам, без сумневу, папярэднічалі розныя касты вандроўных рамеснікаў, гандляроў-разносчыкаў, паяцаў і г.д., і было вельмі лёгка ўсіх іх пераблытаць.

За Джэймзам IV каралеўскія ўзаемадачыненні з цыганамі здаваліся добрымі. Дар 10 французскіх крон, зроблены ў красавіку 1505 г., мог быць аплатай за пэўную забаву; кароль, якому тады было 32 гады, меў славу экстравагантнага і шчодрага чалавека і любіў музыку, танцы, акрабатаў, “прытворшчыкаў” і апавядальнікаў. Гэта таксама магла быць велікадушная дапамога цыганам як пілігрымам. Прынамсі, гэта была ўражальная сума грошай, калі гадавы заробак многіх складаў толькі 1 фунт. Толькі праз некалькі месяцаў у Лінлітгоўскім палацы Джэймс падпісаў ліст, які аддаваў Антоніуса Гажына (Antonius Gajino), “графа з Малога Эгіпта” (de parvo egipto Comes), пад апеку ягонага дзядзькі, дацкага караля Джона. Гажына, паводле ліста, нядаўна дасягнуў Шатляндый з сваёй світай у пілігрымцы па хрысціянскім свеце, і цяпер ён хоча наведаць Дانیю. У самога Джэймса быў намер наведаць Святую зямлю, і ён, натуральна, зацікавіўся гэтым аспектам цыганскай гісторыі.

Самая ранняя верагодная згадка пра цыганоў у Англіі сустракаецца пад час панавання Гэнры VIII у *Дыялозе сэра Томаса Мора, рыцара*. Мор, як адзін з прысутных у 1514 г. на следстве аб смерці Рычарда Х’юнэ ў Лолардскай вежы, перадае, што адзін з сведкаў спасылаўся на “эгіпецкую” жанчыну, якая пасялілася ў Ламбэце, але нядаўна з’ехала адтуль, і якая магла распавесці дзіўныя гісторыі, проста глядзячы на далоні чалавека²⁷. Пазней Эдўард Гол у сваёй *Хроніцы Караля Гэнры Восьмага* (апублікаваная ў 1548 г.) апісвае дзвюх жанчынаў пад час Графскага маскараду 1510 г. так: “Іхныя галовы былі абкручаныя хусткамі і шалікамі, як

²⁵ Ранняя гісторыя цыганоў у Шатляндый і Англіі абмяркоўваецца, між іншым, у W. Simson, *A History of the Gypsies* (London, 1865); H. T. Crofton, ‘Early annals of the Gypsies in England’, *JGLS*(1), 1 (1888—1889), pp. 5—24, and ‘Supplementary annals of the Gypsies in England before 1700’, *JGLS* (2), 1 (1907—1908), pp. 31—34; D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts* (Edinburgh, 1894); E. O. Winstedt, ‘Early British Gypsies’, *JGLS* (2), 7 (1913—1914), pp. 5—37; and B. Vesey-FitzGerald, *The Gypsies of Britain* (London, 1944).

²⁶ *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland*, ed. Sir James Balfour Paul (Edinburgh, 1901), vol. 3, p. 136.

у эгіпцянак, і ўпрыгожаныя золатам”, — згадка пра турбанападобны галаўны ўбор, ужо вядомы на кантынэнце. (Хусткі былі з далікатнага лёну, а шалікі — вузкія палоскі тканіны.) Мы ведаем таксама, што цыганы шырока рассяліся па Англіі, бо паміж 1513 і 1523 гг. некаторыя “Gypsions” гасцявалі ў графа Шурэя ў Тэндрынг Голе, што ў Сафаку, і ў 1521 г. Ёільям Холмлі даў вялізную суму грошай — 40 шылінгаў нейкаму “эгіпцяніну” ў Торнбэры, каля Брысталя, а ў 1522 г. царкоўныя старасты Стрэтана, што ў Корнўоле, атрымалі 20 пенсаў ад “эгіпцянаў” на патрэбы Царкоўнага Дома. Тое, што гісторыя пра цыганскую пілігрымку была распаўсюджаная ў Англіі і Шатляндзі, паказвае дакумент, датаваны 17 жніўня 1530 г., які пацвярджае дастаўку ў суд Гэрфарда цыганова, падазраванага ў крадзяжы, у тым ліку “аднаго Антонія Стэфана з краіны Малога Эгіпта ў якасці галавы і начальніка 19 чалавек — мужчынаў, жанчынаў і дзяцей”, якія “назвалі сябе пілігрымамі”.

Магчыма, колькасць цыганоў значна павялічылася пры канцы 1520-х гадоў, таму што Ёільям Гарысан і Самўэль Рыд, якія пісалі ў 1586 і 1612 гг. адпаведна²⁸, акрэслілі той час як перыяд цыганскага нашэсця на Англію. Нам не хапае тагачасных дакументаў, каб пацвердзіць такую выснову, але неўзабаве ў Англіі былі прынятыя першыя рэпрэсіўныя захады²⁹: Акт 1530 г. адрасаваны “разнастайным чужаземцам, якія называюць сябе эгіпцянамі”, і:

не займаючыся ні рамёствамі, ні гандлем, прыйшлі да гэтага каралеўства і вандруюць ад святыні да святыні, ад аднаго месца да другога ў вялікай кампаніі, пры дапамозе вялікага спрыту і хітрасці яны падманулі людзей, пераконваючы, што могуць распавесці пра лёс мужчыны ці жанчыны па іхных далонях, і так шмат разоў хітрасцю і спрытам яны выманьвалі ў людзей іхныя грошы, а таксама ўчынялі шмат злачынстваў і разбояў, прынёсшы тым самым вялікую шкоду і ашукаўшы людзей, сярод якіх яны падарожнічалі.

Каб прыпыніць далейшую іміграцыю, улады пастанавілі, што “адгэтуль не будуць цярпець прыходу да каралеўства ніводнага такога гандляра”. Калі нехта з’явіцца, ягоныя тавары павінны быць канфіскаваны ў каралеўскую казну, а сам гандляр мусіць пакінуць краіну цягам пятнаццаці дзён, пасля заканчэння якіх будзе арыштаваны. Цыганы ў Англіі ці Валіі павінны былі сысці цягам 16 дзён або патрапіць у турму і пазбавіцца ўсёй сваёй маёмасці. Палову іхных рэчаў мог пакінуць сабе

²⁷ Sir Thomas More, *A dyaloge of Sir Thomas More, kny.* (London, 1529), book 3, ch. 15. Снасыла не губляе важнасці, хоць Мор мог абанірацца на скажоныя звесткі: параўн. A. Ogle, *The Case of the Lollards Tower* (Oxford, 1949), p. 95.

²⁸ W. Harrison, *A Description of England* (prefixed to Holinshed’s *Chronicles*, London, 1587), book 2, ch. 10; S. Rid, *The Art of Juggling or Legerdemain* (London, 1612).

²⁹ На тэму такіх законаў гл. таксама С. J. Ribton-Turner, *A History of Vagrants and Vagrancy* (London, 1887).

выканаўчы афіцэр, а другую трэба было даставіць Скарбніку. Акт таксама пазбаўляў іх прывілеі *per medietatem linguae*, якая прадугледжвалася ў статуте стогадовай даўніны, што даваў чужаземцам, абвінавачаным у злачынстве, права быць выслуханымі роўнай колькасцю суддзяў з ангельцаў і прадстаўнікоў уласнай нацыянальнасці падсудных. На жаль, не захавалася ніводнай запісанай справы, дзе гэтае інтрыгавальнае права было б выкарыстана цыганамі.

Калі ў 1537 г. Полу Фа або Фаа давалі 15 дзён, каб сысці, то гэта адбылося з тае прычыны, што ён забіў іншага цыгана. Гэта першая згадка пра імя Фаа або Фоў (Фаа ці Faw), якое стала вельмі знаёмым у Шатляндыі. Цыганскія Фаа былі там ужо вядомыя, бо калі ў 1539 г. Джордж Фаэ і Міхаіл Мэчэ праслухоўваліся як сведкі стафардшырскім шэрыфам, у іх аказалася шмат лістоў, у тым ліку адзін ад шатляндскага караля і дакумент ад абата Голіруда. У тым самым годзе іншы служачы раіўся з Томасам Кромўэлам наконт таго, што рабіць з некаторымі цыганамі, якіх ён злавіў пад час Марша Ромні і якія паказалі дазвол караля з вялікай дзяржаўнай пячаткай, выдадзены Джону Нані, “рыцару Малога Эгіпта, і ягонай кампаніі”.

Акт 1530 г. не дасягнуў сваіх мэтаў, але быў успрыняты дастаткова сур’ёзна: у траўні 1540 г. пэўная колькасць цыганоў была высланая морам з бостанскага Лінкольншыра да Нарвэгіі. Паміж 1530 і 1554 гг. можна ідэнтыфікаваць блізу 14 іншых дэпартацыяў цыганоў і іх сем’яў разам з прадпісаннямі Патаемнай Рады, мясцовага суддзі і г.д. для шэрыфаў, каб тыя захоўвалі пільнасць. Напрыклад, у 1544 г. у Гантынгдоншыры арыштаваная кампанія цыганоў з коньмі і асуджаная да дэпартацыі; яны былі высланыя морам (вядома, без коней, якіх прадалі ўлады) да Калаі, дагэтуль ангельскага порта. Здаецца, яны належалі да той жа групы, што прыцягнула ўвагу Гэнры VIII, калі нават ён і адсутнічаў у Францыі, спрабуючы заваяваць дадатковую частку французскай тэрыторыі: у верасні 1544 г. лорд канцлер зрабіў у Лёндане запыт на каралеўскую пастанову ў справе цыганоў, затрыманых за рабаванні ў ваколіцах Гантынгдона. Пасля арыштаў лорд канцлер пайнфармаваў лорда галоўнага суддзю, што злачынцы, чья віна даказана, мусяць паўстаць перад судом; а некаторыя з іх, што аказаліся ангельцамі, “павінны быць як след пабітыя як бадзятгі і таксама высланыя ў сваю краіну”. Дваіх сапраўды прызналі вінаватымі ў злачынстве, пасля чаго за іх памілаванне прапанавалі суму ў 300 фунтаў — значная сума, калі перавесці яе ў сучасныя каштоўнасці. Грошы былі дастаўленыя, і лорд канцлер ведаў, як прымірыць правасуддзе з рацыянальнай скупасцю: “працэс здаваўся добрым прыкладам, іначэй цяжка было б атрымаць гэтыя грошы”, — адзначыў ён. “Мы прынялі загад: усіх злачынцаў такога кшталту трэба з усёй стараннасцю высыліць з краіны, і гэты прыклад, несумнеўна,

адаб'е ахвоту з'яўляцца тут зноў не толькі ў іх, але і ў іншых падобных.” Ведаючы, які хутчэй за ўсё будзе адказ, ён спытаў рады ў караля. Фінансы Гэнры значна збыднелі з прычыны войнаў і пагалоскаў пра вайну, якія напоўнілі апошнія гады яго панавання. Амаль без затрымкі лорд канцлер атрымаў каралеўскі адказ: “Эгіпцяне, пра якіх вы пішце, панвіны быць памілаваныя, астатнія — высланыя”.

Нягледзячы на ўсе гэтыя “добрыя прыклады”, яшчэ адзін безвыніковы антыцыганскі закон у 1545 г., пад канец панавання Гэнры, сведчыць, што афіцыйная занепакоенасць працягвалася. Яна датычыла не толькі цыганоў, але і праблемы бадзяжніцтва ўвогуле, якая ў т'юдараўскай Англіі была абвостранай. Томас Мор у сваёй *Utopii* паставіў яе на самым пачатку свайго аналізу сацыяльных хваробаў краіны. Бадзяжніцтва расло з году ў год у выніку гэтак званага агароджвання абшчынных земляў і заняпаду старой фермерскай сістэмы (што пазбавіла працы тысячы працаўнікоў), таксама з прычыны росту колькасці насельніцтва, экспансіі гарадоў і наступствамі ад роспуску манастыроў, праведзенага Гэнры. Развязанне гэтай праблемы было ўзнята да рангу нацыянальнага прыярытэту. Калі працаздольныя беднякі, як меркавалася, мелі сваіх гаспадароў, такі непамерны рост беспрацоўя і колькасці бяздомнага насельніцтва здаваўся дамінавальнаму класу галоўнай пагрозай. Найбольш драконскі ў т'юдараўскай Англіі закон супраць вандроўнікаў датаваны 1547 г., першым годам панавання Эдўарда VI, калі перспектыва доўгага непаўналецця караля-хлопчыка стварыла глебу для ўтварэння феадальных фракцыяў і прывяла да таго, што ўсялякае колькаснае павелічэнне вандроўнага класа здавалася ў найвышэйшай ступені небяспечным. Асудзіўшы ў сваёй прэамбуле “неразумнае спачуванне і шкадаванне”, закон наказваў, каб працаздольныя бадзягі былі клеймаваныя знакам V і прыведзеныя ў двухгадовае рабства. Гаспадар мог прымушаць іх “пры даламозе біцця, счаплення ланцугамі і г.д. да выканання такой працы (якой заўгодна)”, да якой палічыць іх прыдатнымі. Аднак гэты закон аказаўся занадта суровым, каб ужывацца эфектыўна. Апрача таго, парламент не мог прыйсці да згоды наконт таго, хто атрымае правы на такіх рабоў, і праз два гады закон быў перагледжаны³⁰. У тым самым 1549 г. кароль Эдўард занатаваў у сваім дзённіку: “У Сасэксе вядзецца патаемны пошук усіх бадзягаў, цыганоў, заговоршчыкаў, прарокаў, усіх гульцоў і г.д”. Тым часам у Дарэме цыганы Фоў (Баптыст, Эмі і Джордж Фоў) былі абвінавачаныя іншым цыганом, Джонам Роландам, у тым, што падрабілі вялікі каралеўскі подпіс і, як аказалася, знаходзіліся ва ўладаннях караля па сфальшаваных дакументах.

³⁰ Параўн. C. S. L. Davies, ‘Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547’, *Economic History Review* (1966), pp. 533—549.

У Шатляндыі падзеі набылі такое ж развіццё пазней, хоць тут існавалі пэўныя мясцовыя цяжкасці. У запісах Рады г. Абэрдына пад датай 8 траўня 1527 г. адзначана, што быў даказаны крадзеж эгіпцянамі дзвюх срэбных лыжак з дому Томаса Ўотсана і што гаспадару эгіпцянаў, Айкену Джэксу (гэтае імя несумнеўна пазычана ад абэрдынскага насельніцтва), паколькі ён адказваў за сваю кампанію, было загадана вярнуць лыжкі або іх эквівалент. Калі цыганы ў 1539 г. зноў з’яўляюцца тут, яны сутыкаюцца з падобнымі абвінавачваннямі, хоць гэтым разам былі аднадушна апраўданыя прсыяжымі. Дзвюма жанчынамі, абвінавачанымі ў крадзежы, былі Барбара Дая Баптыста і Хэлен Андры. Андры — мясцовае прозвішча, але Баптыста (ужыванае пераважна сярод французскіх цыганоў) не было шатляндскім імем. У той час імя Дая, якое ў рамані азначае маці (*dua*), было выкарыстана, каб адрозніць яе ад другой Барбары Баптысты. У судзе іх абараняў і прамаўляў ад іх імя Джордж Фоў, іхны “правадыр і прадстаўнік” (*capitane and forspeikar*). Вось самая ранняя згадка пра цыганскага носбіта гэтага імя, хоць само яно было старым шатляндскім прозвішчам. Джордж Фоў і ягоны брат Джон па нейкім часе былі зноў уцягнутыя ў спрэчку, і ў лютым 1540 г. гарадская рада загадала ім пакінуць мястэчка з сваёй кампаніяй і маёмасцю. Магчыма, Баптыст і Джордж Фові (*Fawe*), якіх у 1549 г. абвінавацілі ў фальсіфікацыі, былі тымі ж людзьмі, што і абэрдынскія Фовы ў 1539—1540 г.

Абэрдынскія раднікі не ішлі ў нагу з каралём і ягонай Радай. Джэймз V, які заняў пасад у 1513 г. у паўтарагадовым ўзросце, пасля смерці ягонага бацькі пад Флодэнфілдам, вызначаўся вельмі сардэчнымі ўзаемадачыненнямі з цыганамі цягам большага часу свайго панавання. У траўні 1529 г. “эгіпцяне, якія танцавалі перад каралём у Гэлірудгаўзе”, атрымалі ад яго суму ў 40 шылінгаў³¹. У сакавіку наступнага года Джэймз выдаў абарончы ліст “графу Марціну, урадженцу Малога Эгіпта, і слугам, што складаюць ягоную світу”, які пасля гэтага знікае з поля зроку³². 15 лютага 1540 г. кароль падпісаў вартае ўвагі прадпісанне Патаемнай Рады, якое давала значныя прывілеі Джону Фоў, “лорду і графу з Малога Эгіпта”. Гэта нагадвала папярэднія лісты пад каралеўскай пячаткай, якія прадпісвалі ўсім афіцыйным асобам каралеўства спрыяць Джону Фоў у выкананні правасуддзя над сваёй кампаніяй “у адпаведнасці з законамі Эгіпта” і пакаранні ўсіх, хто паўставаў супраць яго. Далей у лісце гаварылася, што сапраўды былі некаторыя адступнікі, якія абрабавалі і пакінулі ягоную кампанію: імёны нягоднікаў запісаны як Сэбаст’ян Лэлоў, Антэанэ Данэа, Сатона Фінга, Нона Фінка, Філіп Хатэйгоў, Тойла Бэйлзоў, Грэста Нэйн, Гелеір Бэйлзоў, Бэрнард Бэйдж,

³¹ Paul (ed.), *Accounts*, vol. 5 (1903), p. 379.

³² MS Register of the Privy Seal of Scotland, vol. 8, fol. 153.

Дэмэа Мацкала, Нот-фоў Лоўлоўр і Марцін Фэмінэ. З гэтых імёнаў толькі Фоў і Бэйлзоў (*Bailzow*, вымаўляецца як ‘Bailyow’, г.зн. *Balliol* або *Baillie*) маюць нейкія шатляндскія сувязі. Астатнія імёны, у адрозненне ад ангельскага імя Лэлоў (*Lalow/Lawlowr/Lawlor*), пераважна чужыя, з выняткам хіба імя Нот-фоў, якое магло ўзнікнуць праз памылку карпатлівага сакратара, які запісаў папраўку цыгана літаральна: “Не Фоў, Лоўлор (*Not Faw, Lowlor*)”. У адпаведнасці з распараджэннем, Джон Фоў адмаўляўся ісці дадому без згубленых членаў групы, таму што ён быў: “абавязаны прывесці дадому ўсіх з сваёй кампаніі, хто жыў, і прынесьці пасведчанне аб смерці тых, што памерлі”. Было сказана, што злачынны лідэр дысідэнтаў Сэбаст’ян Лэлоў у абыход атрымаў каралеўскі ліст, які пазбаўляе яго падпарадкавання Джону Фоў. Прадпісанне забараніла ўсялякую падтрымку гэтай групе адшчапенцаў і загадала, што “набытыя левым шляхам лісты або тыя, што будуць яшчэ набытыя”, не павінны брацца пад увагу: паўстанцаў трэба затрымаць і перадаць іх правамоцнаму лідэру “для пакарання за іхнія дрэнныя ўчынкi, у адпаведнасці з ягонымі законамі”. А ўладальнікі ўсіх караблёў мусілі прымаць Джона Фоў і яго кампанію для перавозкі праз мора. На думку некаторых каментатараў, гэты дакумент паказвае поўнае спрыянне караля; іншыя падазраюць, што кароль з вялікай ахвотай пазбаўляўся цыганоў, але Джон Фоў стараўся выйграць час, кажучы, што мусіць сабраць для ад’езду ўсё сваё племя.

Прынамсі, такое пагадненне было кароткачасовым, бо трохі менш, як праз год (6 чэрвеня 1541 г.) загад Рады адклікае ўсе абарончыя лісты і іншыя прывілеі і выганяе цыганоў з каралеўства цягам 30 дзён пад пагрозай смерці. Лорды рады казалі, што яны дасканалы зразумелі “вялікі падман і шкоду, учыненыя згаданымі эгіпціянамі”. Меркаванне пра тое, што паварот да непрыхільнасці выкліканы нейкім інцыдэнтам і што сам кароль Джэймз бавіў час з цыганами ў адным з сваіх адзіночых падарожжаў, больш нагадвае фальклорную байку, чым біяграфію ці гісторыю. Традыцыя перадае, што пераапануты кароль, дапусціўшы ў дачыненні да цыганкі нейкія непрыстойнасці, атрымаў бутэлькай па галаве ад аднаго з мужчынаў і пасля зведаў яшчэ іншыя прыніжэнні. Хоць загад Рады з 1541 г. не змог назаўсёды выгнаць цыганоў з Шатляндыі, яны, здаецца, на нейкі час перамясціліся праз мяжу ў Англію, нягледзячы на тое, што там таксама былі варожыя законы. Пасля адбываецца другая адмена ранейшых лістоў і прывілеяў (самае дзіўнае, што гэта адбылося толькі праз тры месяцы пасля таго, як у 1540 г. “Джон Ўэні, сын і спадкаемца памерлага Джона Фола, графа з Малога Эгіпта”, атрымаў прадпісанне і быў прызнаны ўладаром усіх цыганоў Шатляндыі, які мае ўладу караць іх). Джэймз V памёр у 1542 г., а трон пераняла яго малая дачка Мэры. Пад час рэгенцтва, у 1553 г., калі каралева Мэры ўсё яшчэ

была ў Францыі, прадпісанне 1540 г., якое давала прывілеі Джону Фоў, было адноўлена і заменена іншым дакументам, выдзеным ад імя каралевы і на карысць “нашага любімага Джона Фоў, лорда і графа з Малога Эгіпта” і супраць Сэбаст’яна Лэлоў і ягонай адступніцкай кампаніі.

Адна загадкавая таямніца гэтага перыяду датычыць партрэта (гл. мал. 3), які ўваходзіць у калекцыю эскізаў XVI ст., што знаходзіцца ў паўночна-французскім Арасе³³. Карціна мае назоў “L’Égyptienne qui rendist santé part art de médecine au roy d’Escoce abandonné des médecins” (“Эгіпцянка, якая дзякуючы лекарскаму майстэрству аднавіла здароўе шатляндскага караля, пакінутага лекарамі”)³⁴. Пакуль пра сапраўднасць каралеўскай хваробы можна толькі меркаваць, бо такое драматычнае вылечванне гісторыкам невядома. Але найбольш пасуе гэтаму факту Джэймз IV або Джэймз V. Джэймз V, калі ажаніўся з сваёй першай жонкай, старэйшай дачкой Франсуа I, цягам васьмі з паловай месяцаў адсутнічаў у Шатляндыі, знаходзячыся ў Францыі (1536—1537). Нейкае здарэнне з гэтага перыяду магло б дапамагчы растлумачыць каралеўскую прыхільнасць да шатляндскіх цыганоў, калі бальшыня ставілася да іх менш талерантна.

Скандынавія

Здаецца, што першыя цыганы патрапілі ў скандынаўскія краіны з Шатляндыі і Англіі³⁵. Джэймз IV Шатляндскі быў сынам дацкай прынцэсы Маргарыты, і гэта ягоны брат, дацкі кароль Джон, даў у 1505 г. рэкамендацыю Антоніюсу Гажына. Першы ў Швэцыі дакладна ідэнтыфікаваны цыган таксама меў імя Антоніюс: у стагольмскай рахунковай кнізе занатавана, што 29 верасня 1512 г. кампанія блізу 60 *татаў* (tatra), кажучы, што паходзіць з Малога Эгіпта, прыбыла ў горад з графам Антоніюсам на чале і ёй было далзена 20 марак. Гэта адпавядае назіранню ў *Швэдскай хроніцы* Оляўса Пэтры, што ў 1512 г. людзі, назы-

³³The *Recueil d’Arras* or Arras collection, no. 266 сярод MSS у муніцыпальнай бібліятэцы Араса.

³⁴Гл. А. М. Fraser and F. de Vaux Foletier, ‘The Gypsy healer and the King of Scots’, *JGLS* (3), 51 (1972), pp. 1—8.

³⁵A. Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* (Uppsala, 1944) змяшчае даследванне ранняй гісторыі цыганоў у Швэцыі і Скандынавіі ўвогуле. Іншыя гістарычныя матэрыялы можна знайсці (для Швэцыі) у А. Heymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry* (Uppsala, 1969); (для Нарвэгіі) у E. Sundt, *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge* (Christiania, 1850); (для Даніі) у F. Dyrlund, *Tatere og Natmandsfolk i Danmark* (Copenhagen, 1872); і (для Фінляндыі) у R. Vehmas, *Suomen Romaaniväestön Ryhmäluonne ja Akkulturoituminen* (Групавы характар і акультурацыя цыганскага насельніцтва ў Фінляндыі) (Turku, 1961).

ванья татарамі, першы раз высадзіліся ў Стакгольме. *Татары* (*Tattare*) застаецца найбольш распаўсюджаным назовам цыганоў у Швэцыі амаль да XVII ст., калі пад уплывам нямецкай мовы таксама ўваходзіць ва ўжытак слова *цыгане* (*zigenare*), перш як сінанім, пасля як замяняльнік.

Дацкая царплівасць скончылася, калі мінула трохі больш як 30 гадоў. У 1536 г. і зноў у 1554 г. Хрыстыян III Дацкі і Нарвэжскі загадаў усім цыганам пакінуць каралеўства цягам трох месяцаў; ягоны сын Фрэдэрык II аднавіў прысуд выгнання ў 1561 г. і ўзмацніў пакаранні. Цыганы, якія ў 1540 г. былі высланыя морам з Бостана ў Лінкольншыры да Нарвэгіі, не маглі разлічваць там на большую гасціннасць. У Швэцыі таксама ўзаемадачыненні сапсаваліся досыць хутка. Густаў I, які ўстанавіў у 1523 г. швэдскую незалежнасць ад Даніі, пачаў з адносна мяккіх захадаў, але ў 1540-х ён стаў паляваць на цыганоў у краіне. Пасля ягонай смерці ў 1560 г. такую палітыку працягваў яго наступнік, а ў тым жа годзе арцыбіскуп Ляўрэнтыюс Пэтры Нэрыцыюс ухваліў правілы, якія забаранялі святарам весці нейкія справы з цыганамі: ім нават нельга было хрысціць дзяцей і хаваць памерлых.

Многія даследнікі лічаць, што першыя цыганы ў Фінляндыі, цягам доўгага часу частцы Швэдскага Каралеўства, мігравалі з Швэцыі. Гэтую тэорыю падтрымоўвае верагоднасць таго, што фінскі назоў цыганоў *Mustalainen* (чорны, смуглы) прыняўся з швэдскага выразу *svart Tattare* — чорныя татары. Гэта — першая грунтоўная згадка пра цыганоў у Фінляндыі, якая сцвярджае, што іхнае падарожжа па моры неўзабаве прыпынілася на фінскім востраве Аланд у 1559 г. і яны былі адасланыя назад да Швэцыі. Гэтым выгнаннікам маглі папярэднічаць тыя, што прыбылі раней — сухапутным шляхам праз Эстонію ў 1515 г. (у падборцы першакрыніц пра сярэднявечную Фінляндыю можна знайсці таму сведчанне³⁶). Не выклікае сумневу тое, што апазнаныя цыганы, якіх сустрэлі на фінскай зямлі ў 1584 г. і якія былі зняволеныя ў крэпасць Аба (сучасны Турку), мелі несумнеўна швэдскія імёны.

Вобразы і стэрэатыпы

Пасля даследвання шляхоў цыганскай экспансіі ў Эўропу і рэакцыі на гэта усё яшчэ, на жаль, не стае глыбокага погляду на цыганскі лад жыцця і іх звычаі. Аднак недахоп інфармацыі пра цыганоў не такі поўны: напрыклад, мы пачынаем даведвацца больш пра цыганскі знешні выгляд, калі ён рабіў нейкае ўражанне на заўсёдных жыхароў. Цёмная скура цыганоў палохала: яны здаваліся агіднымі і брыдкімі; доўгія валасы, завушніцы і дзіўнае адзенне таксама былі непрыемнымі

³⁶ E. Aaltonen, review in *JGLS*(3), 42 (1963), pp. 64—67.

для многіх. Асабліва жанчыны адзначаліся характэрным стылем вопраткі, які, на шчасце, быў захаваны мастакамі на палатне або паперы ў многіх краінах. З Нямеччыны мы маем гравюру *Майстра хатняй кнігі*, датаваную блізу 1480 г. (гл. мал. 2), і значна пазнейшую гравюру на дрэве ў *Касмаграфіі* Мюнстэра, блізу 1550 г. З Нідэрляндаў, дзе мастацтвы квітнелі пад апекай бургундскіх князёў, да нас дайшла карціна Гераніма Босха *The Haywain* — адно з першых адлюстраванняў цыганскага варажбіта ў працэсе працы. Гэтая тэма была ўзнята і на некаторых тканых габеленах у майстэрнях Турнэ. Найбольш яркавы прыклад — працэсія цыганоў, псрамяшаных з натоўпам, ля брамаў горада або замка; жанчыны ў турбанах, толькі апісаных хранографамі; адной прыгожай жанчыне варожаць па далоні, а тым часам цыганскі хлопчык крадзе кашалёк у другой жанчыны. На іншым турнэйскім габелене падаецца самае раньне адлюстраванне цыганскіх танцаў.

Цыганскае адзенне становіцца ўзорам экзотыкі: некаторыя рэлігійныя карціны і гравюры ў Нідэрляндах (як, напрыклад, Люкас ван Лейдэн) улучаюць цыганападобныя постаці, калі тэма патрабуе паказу усходніх, асабліва эгіпецкіх, жанчынаў. У першай палове XVI ст. падобныя матывы становяцца папулярнымі і ў італійскіх мастакоў, пра што сведчаць такія творы, як *Цыган і жаўнер* Джарджыёна (блізу 1510 г.), *Цыганка* Тытана (блізу 1510 г.), карціна Іль Гарафалё пад такім жа назовам (блізу 1525 г.) і *Цыганская Мадонна* Карэдзжы (блізу 1530 г.). Гэта больш стылізаваныя апрацоўкі з абмежаванай дакументальнай вартасцю, але яны ў значнай ступені суладныя з іншымі творамі і з карцінай цыганскай лекаркі (мал. 3) у дачыненні да адзення цыганскай жанчыны. На карціне яна ў турбане (часам ён закручаны без штучнай падтрымкі, часам з плеченай падтрымкай), апранутая ў жаночую кашулю, накрытую плашчападобным покрывам, замацаваным на адным плячы. Тым часам карцінныя прадстаўленні пачынаюць замацоўвацца ў акрэсленых прыкладах: сцэна варажбы, у якой часта прысутнічае хлопчык, што адразуе кашалёк, хутка ператворыцца ў нязменны элемент кампазіцыі, які стварае асаблівы стэрэатып у публічным меркаванні³⁷.

Цыганы тады былі аднатыпнымі персанажамі. Мы бачылі фарс Гіля Вісэнтэ з 1521 г., дзе жанчына паказана як назойлівая варажбітка, а мужчына — як жульніцкі гандляр коньмі. Нават раней постаць цыганскай варажбіткі была ўведзеная ў ананімную швайцарскую п'есу, напісаную ў Люцэрне блізу 1475 г.³⁸ Твор пачынаецца з таго, што земляроб кажа сваёй жонцы, каб тая хутчэй замацавала дзверы у гумно і

³⁷ Гэтая тэма даследуецца і ілюструецца ў каталозе J.-P. Cuzin, *La diséuse de bonne aventure de Caravage* (Paris, 1977).

³⁸ *Schauspiele des Mittelalters*, ed. F. J. Mone (Karlsruhe, 1846), vol. 2, pp. 378 ff.

прывнесла курэй, бо недалёка паганцы. П'еса Ганса Захса сярэдзіны XVI ст.³⁹, выкарыстоўваючы, як гэта часта бывала з тым пладавітым Meistersinger, сатырычныя карыкатуры і шаблонныя характары, не пакідае жывога месца на рэпутацыі цыганоў, звязваючы іх з разбоям, узломамі, кішэннымі крадзяжамі, канакрадствам, варажбой, вядзьмарствам і падманам.

Хранографы, якія апісваюць раннія з'яўленні цыганоў — часта праз стагоддзе пасля падзеі, — дадаюць новыя дэталі, якія мала што паказваюць або ўвогуле грунтуюцца на аповедах сучасных сведкаў і агульнапрынятых канвенцыянальных меркаваннях. Гэты раздзел мы пачалі з цытаты Авэнтайна. Ягоны сучаснік, нехта Кранцыюс (Альбэрт Кранц), які жыў у Гамбургу і чыя *Саксонія* ўпершыню апублікаваная ў 1530 г., падае аднолькава востры каментар наконт цыганскага ладу жыцця хутчэй за ўсё ў дачыненні да першай групы 1417 г., але піша, несумнеўна, на падставе пазнейшых на сто гадоў заўваг і пазіцыяў. Як і многія іншыя, ён падкрэслівае цёмнае адценне скуры цыганоў і іхнае дзіўнае адценне. Ён называе іх бядой сялянства і выступае супраць крадзяжоў, якія лічыць задачай цыганак. Яны гавораць на многіх мовах, але не маюць сапраўднай айчыны, бо нарадзіліся пад час падарожжаў; гісторыя пра пакуту за грахі — гэта фабрыкацыя, і яны, вядома ж, не прызнаюць ніякай рэлігіі ўвогуле. Яны перабіваюцца, як жывёлы, з дня на дзень і вандруюць ад правінцыі да правінцыі; яны зноў вяртаюцца праз некалькі гадоў, але падзеленыя на шматлікія асобныя групы, каб тыя ж людзі не траплялі на адно месца. Жанчыны падарожнічаюць з малымі дзецьмі на фургонах, якія валачэ цяглавая скаціна; іхная знаць мае мноства паляўнічых сабак і часта мяняе іх на коней, але астатнія пераважна падарожнічаюць пешкі. Яны шануюць князя, графа і жаўнераў. Невядома, былі гэтыя жаўнеры цыганамі ці гаджэ, якія абаранялі цыганоў; але Кранц кажа, што яны прымаюць у сваю кампанію як мужчынаў, так і жанчынаў, якія захочуць далучыцца да іх⁴⁰. Дакладнасць гэтага сцверджання спрэчная, бо многім пазнейшым каментатарам было вельмі цяжка пагадзіцца з канцэпцыяй прыроджанага “эгіпціяніна”; але, наколькі гэта было праўдай, мяшаныя шлюбны былі добра вядомыя.

З разнастайных крыніц мы нешта даведаліся пра цыганскія сродкі на існаванне: жабрацтва і варажба ўзгадваюцца паўсюль; іншыя — гэта гандаль коньмі, металаапрацоўка, лячэнне, музыка і танцы. Тэма крадзяжу таксама перыядычна паўтараецца, хоць іхныя злачынствы пераважна не выходзяць далей за крадзеж ежы і адзення і, калі з'явіцца магчымасць, грошай. Нутраныя пытанні правасуддзя і дысцыпліны збольш

³⁹ *Die 5 elenden wanderer*, in *Hans Sachs' Werke* (Berlin, 1884), vol. 2, pp. 58–68.

⁴⁰ А. Krantz, *Rerum Germanicarum historici clariss.* Saxoniam (Frankfurt am Main, 1580), pp. 354 ff. (1st edn Cologne, 1530).

шага знаходзіліся ў іхных уласных руках: ёсць безліч сведчанняў, што людзі глядзелі на цыганоў як на *impregium in impregio*, і калі даходзіла да канфлікту паміж цыганамі, улады не рабілі значных намаганняў, каб выкрыць або пакараць вінаватых, але пакідалі самым цыганам зрабіць тое, што неабходна.

Ярлык “Малога Эгіпта” ўсё яшчэ ўжываўся ў якасці руціннай формулы для апісання асобных людзей, але цяпер, праз гэтулькі пакаленняў пасля пачатку міграцыі на захад, ён ператварыўся ў бессэнсоўную метку. Цыганы ўсё больш прызвычайваліся да асобных краінаў, нават калі і не пасяляліся там стала. А калі здаралася, што іх папярэднікаў дапытвалі ў судзе, часта аказвалася, што яны, нягледзячы на ярлык, нарадзіліся (і можа, былі ахрышчаныя) у гэтай краіне і ажаніліся з жанчынай недзе па суседстве⁴¹.

Эўрапейскія ўзоры

У гэтым раздзеле націск рабіўся на ўзаемадзеянне паміж цыганамі і валадарамі, знаццю, афіцыйнымі асобамі і грамадзянамі — маса даступных звестак датычыць менавіта гэтага. Аднак і на паасобнай тэрыторыі карціна не з’яўляецца поўнаасцю рэпрэзентацыйнай — запісы муніцыпальных і нацыянальных архіваў накіраваны строга на здарэнні, пад час якіх выдаткоўваюцца публічныя грошы. Таму можна здзівіцца наконт усіх іншых нагод, больш шматлікіх, калі прысутнасць цыганоў не прыцягвае афіцыйнай увагі, бо яны задавальнялі свае патрэбы праз абмен тавараў і паслуг ці яны папросту ехалі далей або вярталіся з пустымі рукамі.

Пры разглядзе ўзаемадачынненняў паміж цыганамі і мясцовымі жыхарамі можна заўважыць дастаткова паслядоўны ўзор рассялення цыганоў практычна па ўсёй Эўропе. Спарадычныя адзнакі супраціву або непрыняцця пачынаюць з’яўляцца адносна хутка пасля іх прыбыцця ў краіну, калі вяскоўцам або местачкоўцам надакучвае даваць міласціну; канфлікт звычайна набывае шырокі характар цягам 10 ці 20 гадоў. Першыя эдыкты ўніверсальнага прымянення былі выдадзены амаль праз стагоддзе пасля першага прыбыцця цыганоў у краіну, нават калі выгнанне і ўціск яшчэ не сталі ў Эўропе паўсюднымі. Хоць, як піша Авантын, дэкрэты людзей пры ўладзе не заўсёды выклікаюць жаданую рэакцыю ў заспаных чыноўнікаў і абыякавых суб’ектаў.

Цыганская гісторыя пра сямігадовую пілігрымку хоць і няспынна аднаўлялася і была геніяльнай выдумкай, непазбежна страчвала з бегам часу сваю чароўную моц. Незразумела, ці яна выкарыстоўвалася як

⁴¹ Пра падобны працэс у Нідэрляндах у 1533 г. гл. van Kappelen, *Geschiedenis*, pp. 128—130.

устаноўленая практыка, ці толькі спарадычна: згадкі сапраўды часта сустракаюцца ў архівах, але яны накіраваныя на фіксацыю выпадкаў давання міласціны. Затое зусім зразумела, што нават самыя пабожныя бюргеры пасля некалькіх першых візітаў палічылі за вялікі цяжар падтрымоўваць гэтых пілігрымаў. Вядома, рэлігійны клімат хутка змяняўся. У 1500 г. хрысціянства па-ранейшаму было падзелена ў асноўным паміж рыма-каталікамі на захадзе і праваслаўнымі на ўсходзе, з выняткам Багеміі і Маравіі, дзе больш за палову насельніцтва складалі гусіты. Цягам не больш як 50 гадоў амаль 40% эўрапейскага насельніцтва назірала за “рэфармаванай” тэалогіяй; і да 1570 г. сямёра з кожных дзесяці падданых святога рымскага імператара былі пратэстантамі. Папскія лісты тады страцілі бальшыню сваёй вартасці. Першапачатковая стратэгія, якая добра служыла цыганам, заставалася для іх карыснай і ў сярэдзіне XVI ст., але мода на пілігрымкі і сам статус пілігрыма пацярпела рашучую паразу. Апрача таго, жабрацтва, да якога царква пад час францішканскай ідэалізацыі ўбоства ставілася прыхільна, прыцягнула на сябе вялікія санкцыі і апынулася пад атакай Лютэра і іншых як з’ява, якую трэба выкараніць з усяго хрысціянства.

Калі падзеі павярнуліся ў неспрыяльны бок, цыганы апынуліся без альтэрнатыўнай айчыны, дзе яны маглі б шукаць прытулку, і без вялікай перспектывы моцнага ўкаранення, якога яны маглі хацець. Ад пачатку яны абудзілі схаваную прадузятасць народаў, сярод якіх падарожнічалі. Аселяю людзі ўвогуле не вераць вандроўнікам; а ў эўрапейскім грамадстве, дзе асноўны націск рабіўся на пабожнасць, прыгон і цяжкую працу, цыганы рэпрэзентавалі адкрытае адмаўленне ўсіх асноўных каштоўнасцяў і пасылак, на якіх грунтавалася дамінавальная мараль. Падобная прадузятасць была абумоўлена таксама разуменнем дапамогі бедным у Эўропе XVI ст.: існавала перакананне, што беднякоў мусяць падтрымоўваць розныя прыходы, але жабракоў-чужаземцаў трэба без літасці адаслаць на іхнюю айчыну або месца, дзе яны раней жылі. Такі погляд не пакідаў ніякіх магчымасцяў тым, хто жабраваў па-за царквой. Паўсюль у дачыненні да цыганоў цяпер пачала праводзіцца палітыка непрымання, ужо не надавалася ніякай увагі таму, куды іх трэба адправіць або як яны туды трапяць, ці дазволена ім будзе ўвайсці туды і заставацца там.

ЦІСК КАЙДАНОЎ

Цягам наступных больш за 200 гадоў — ад сярэдзіны XVI да канца XVIII ст. — рэакцыя бальшыні эўрапейскіх краінаў на цыганскую прысутнасць прыгнятае сваёй аднастайнасцю. Цыганоў па-ранейшаму лічылі злачынцамі — праз іхны грамадскі стан, а таксама асаблівую расавую прадузятасць і рэлігійную варожасць да паганскіх звычаяў і варажбы. Наагул, яны цярпелі ад хвалі рэпрэсіяў, што нарасталая паўсюль супраць бадзягаў і “працаздольных” жабракоў. Улады не маглі пагадзіцца з людзьмі без роду і без гаспадароў, без сталага жылля, бескарыснымі як рабочая сіла: паводле іхных меркаванняў, такі статус сам па сабе быў адхіленнем і супярэччым устаноўленаму парадку, а гэта трэба выпраўляць зняволеннем і ціскам кайданоў. Нават калі цыганы прапаноўвалі законныя паслугі мясцоваму насельніцтву, яны рызыкавалі: вандроўныя гандляры або рамеснікі маглі парушыць мясцовую манополію, а ўлады маглі непрыхільна паставіцца да такіх заняткаў, як разносны гандаль, лудзільніцтва або забавы. Час не прынёс цыганам значнай палёгкі. Перыяд Асветніцтва шмат што выявіў — стварыў больш яркую філасофію і літаратуру, вялізны крок наперад быў зроблены ў навучы і музыцы, — але толькі квола прамень гэтага святла прабіўся праз цемру ўзаемадачынненняў з цыганамі ў Эўропе.

Выгнанне, асіміляцыя, выкараненне

Калі б усе прынятыя антыцыганскія законы бездакорна выконваліся цягам хоць бы некалькіх месяцаў, цыганы былі б вынішчаныя пад корань ва ўсёй хрысціянскай Эўропе задоўга да сярэдзіны XVI ст. Гэтага не здарылася. Збаўчым фактарам, які шматкроць праяўляўся, аказалася тое, што нават найбольш суровыя крымінальныя законы часта не прыводзіліся ў дзеянне, магчыма, дзеля ціхай апазіцыі пэўнай часткі насельніцтва або подкупу малых чыноўнікаў, але перадусім — з прычыны недастатковай арганізаванасці тагачаснай праваахоўнай сістэмы. Рэакцыя на такую розніцу паміж мэтамі законаў і іх выкананнем была

паўсюль аднолькавая. Колькасць законаў павялічвалася, а пакаранні рабіліся больш суровымі. Было б сумным дэтальва пералічваць іх. Прынамсі, гэта зусім не патрэбна: калі мы паразважаем над развіццём паздзеяў у некалькіх пэўных краінах, мы ўбачым гаму рэакцыяў фактычна ва ўсёй неасманскай Эўропе цягам наступных двух з паловай стагоддзяў. Калі-нікалі ўціск цыганоў слабеў: так паступова адбывалася ў Англіі і Шатляндзі. Але пераважна ён быў няспынным — непаслядоўным на нямецкіх землях, але ў іншых месцах, як, напрыклад, у Францыі і Нідэрляндах, з пэўнай ступенню адміністрацыйнага ўмацавання і кардынацыі. Некаторыя ўрады — асабліва ў Габсбургскай імперыі і Бурбонскай Гішпаніі — урэшце захацелі змяніць кірунак сваіх дзеянняў і паспрабаваць пасля няўдачы ранейшых спробаў больш рацыянальныя (але такія ж бязлітасныя) захады супраць цыганоў¹.

У Англіі на перыяд ад 1550 да 1640 г. прыпадае пік дзяржаўнай дзейнасці супраць безгаспадарных людзей. У 1554 г., на пачатку панавання Філіпа і Мэры, быў прыняты закон, які падкрэсліваў, што “розныя людзі з згаданай кампаніі (эгіпціянаў), а таксама іншыя падобныя асобы паспрабавалі зноў прыйсці ў гэтае каралеўства, выкарыстоўваючы свае звыклыя д’ябальскія і грэшныя подступы і штучкі, жывучы так брыдка, як не было б дазволена ні ў якім хрысціянскім каралеўстве, ні ў нашым, ні ў іншым, і за што яны былі б належным чынам пакараныя”. У законе Гэнары VIII устанаўліваліся наступныя пакаранні: кожны, хто ўвозіць цыганоў у краіну, мусіць заплаціць 40 фунтаў, а кожны цыган, якога прывезлі і які знаходзіцца тут цягам месяца, лічыцца злачынцам і пазбаўляецца прывілеяў недатыкальнасці і “царкоўнай дабрачыннасці”. Інакш кажучы, пісьменнасць і адукаванасць цыгана не была перашкодай для суда, і калі ўдавалася даказаць віну, гэта азначала страту жыцця, земляў і тавараў. У Англіі ці Валіі такія ж лёс чакаў цыганоў, якія не пакінулі краіну за 40 дзён. Пакаранню не падлягалі дзеці да 14 гадоў, яго таксама мог пазбегнуць кожны цыган, які адмаўляўся ад “гэтага грэшнага, пустога і бязбожнага жыцця і кампаніі і ішоў на службу да прыстойнага і працаздольнага грамадзяніна... або да таго, хто сумленна навучыць яго законнай працы”. Усе дазволы, лісты і пашпарты, якія раней выкарыстоўваліся “эгіпціянамі” ў Англіі і Валіі, былі абвешчаны несапраўднымі.

Першая занатаваная судовая справа паводле гэтага закона датычыла вялікай групы цыганоў у Дорсэце ў 1559 г., пад час панавання Элізабэт. Генерал-губернатар напісаў у распараджэнні для Патаемнай Рады, што, як ён даведаўся, каралева палічыла “неабходным падаць яскравы

¹ Для паасобных краінаў многія кнігі, цытаваныя ў раздзелах 4 і 5, не губляюць сваёй вартасці.

прыклад, сурова пакараўшы вялікую колькасць цыганоў”, астатніх жа дэпартаваць. Падобная парада была дадзена ў тым жа годзе суддзям г. Эсайза ў Гірфардшыры. Аднак цыганоў у Дорсэце апраўдалі на тэхнічнай падставе, бо яны не былі “дастаўленыя або прывезеныя” ў Англію, а прыйшлі наземным шляхам, і генерал-губернатар абмежавалася іхнай высылкай да месца нараджэння, як і прадугледжваў закон для бадзягаў. (Не паспелі яны далёка адысці, як ім зноў давалося пасварыцца з уладамі: у наступным месяцы іх арыштавалі ў Глостэры і, затрымаўшы ў Глостэрскім замку, білі перад уваходам у горад). Здаецца, што дэпартацыі ў выніку закона 1554 г. былі параўнальна нешматлікімі.

З часам колькасць цыганоў замежнага паходжання ўсё змяншалася. Таму ў 1562 г. быў прыняты закон “Аб далейшым пакаранні бадзягаў, якія называюць сябе эгіпцянамі”, які спрабаваў акрэсліць становішча цыганоў, народжаных у Англіі або Валіі, больш дакладна, чым закон Філіпа і Мэры. Сівярджалася, што ніхто, народжаны ў Англіі або Валіі, не можа быць змушаны пакінуць краіну, але абавязаны пакінуць сваё пустое і бязбожнае жыццё і кампанію. Разам з тым адзначалася, што кожны ва ўзросце 14 гадоў і старэйшы, хто цягам месяца “адзін раз або некалькі разоў” апынуўся ў любой кампаніі бадзягаў, якіх называюць або якія самі называюць сябе эгіпцянамі, “а таксама тых, хто падрабляецца, ператвараецца і пераапрацаецца ў іх, пераймаючы іх выгляд, гаворку ці паводзіны”, мусіць страціць свае землі або тавары і панесці смяротнае пакаранне. Магчыма, акцэнт у законе на фальшывых эгіпцянаў рабіўся не дзеля гаджэ, якія далучаліся да цыганскіх групаў, а каб пазбегнуць абарончага сафізму наконт таго, што чалавека, народжанага ў Англіі або Валіі (нават ад цыганскіх бацькоў), нельга паводле дэфініцыі лічыць “эгіпцянінам”². Вартае ўвагі тое, што цяпер многія “эгіпцяне” хрысцілі сваіх дзяцей, каб тыя атрымалі дакумент з пацверджаннем месца хросту: такія захаваны, даўней рэдкія, неўзабаве сталі частымі ў Англіі і Валіі. Цягам стагоддзя пасля закона 1562 г. можна прасачыць дзесяць судовых справаў па абвінавачваннях у стасунках з эгіпцянамі і ў імітацыі эгіпцянаў, і многія адказчыкі ў гэтых працэсах, без сумневу, былі цыганамі.

Патаемная Рада энергічна, прынамсі калі-нікалі, старалася данесці прадлісанні новага закона да чыноўнікаў краіны і суддзяў. У 1569 г. усім ім было загадана правесці дакладны пошук цыганоў і бадзягаў. У тым годзе краіна была ўсхваляваная паўстаннем паўночных графаў супраць Элізабэт, якое выклікала атмасферу агульнага недаверу. Вінаватыя тут былі, як меркавалася, яшчэ і вандроўныя злодзеі і жабракі. У 1577 г. Патаемная Рада сур’ёзна зацікавілася працэсам супраць некалькіх асобаў у

² Параўн. А. М. Fraser, ‘Counterfeit Egyptians’, *Tsiganologische Studien* 1990, no. 2, pp. 43–69.

Эйлзбэры, несумнеўна ангельскіх цыганоў, за злачынныя зносіны з эгіпцянамі, перайманне іхнай вопраткі, мовы і паводзінаў. Усіх прызналі вінаватымі і павесілі³. У 1579 г. Патаемная Рада ўпаўнаважыла спецыяльных камісараў, каб асудзіць як злачынцаў 40 цыганоў, затрыманых у графстве Рэднар, а таксама каб зэканоміць кошт іх утрымання да наступнага вызнога паседжання суда. Запісаў пра іншых, каго напаткаў падобны лёс, даволі шмат. Вядомы толькі адзін прыклад, калі пад час выканання закона 1562 г. кожнага члена цыганскай групы адаслалі да свайго прыходу, каб там даць яму нейкі прымальны занятак. Гэта адбылося ў 1596 г., пасля ёркшырскай аблавы, калі было сабрана разам 196 цыганоў і іхных спадарожнікаў — мужчынаў, жанчынаў і дзяцей: 106 “поўнагадовых” былі асуджаныя на смерць Ёркшырскім судом квартальных сесіяў. Толькі дзевяць з іх нарадзіліся за межамі краіны і былі пакараныя пад гучныя воклічы з боку іншых. Над астатнімі злітаваліся, і аднаму з іх, Ёільяму Портынгтану, дазволілі адвесці гэтых 187 чалавек да месца іх паходжання. Беспарадкавы натоўп цыганоў, якіх вялі дадому, мусіў быць адным з самых дзіўных відовішчаў на дарогах Англіі. Портынгтану далі восем месяцаў на выкананне працы, якая, здаецца, закончылася ў Глэмаргане⁴. (Эпізоды ў Глэмаргане і Рэднары — гэта першыя выразныя згадкі пра цыганоў у Валіі, хоць існуюць прыкметы пэўнай цыганскай прысутнасці на ангельскім баку мяжы ўжо ў 1530 г.)⁵.

Закон Элізабэт ад 1562 г. быў у Англіі і Валіі апошнім такім дакументам, накіраваным спецыяльна супраць цыганоў. Ён застаўся ў статутнай кнізе, хоць не выкарыстоўваўся пазней, а ў 1783 г. яго скасавалі як “празмерна суровы”. Здаецца, апошні раз павешанне ў Англіі за прыналежнасць да цыганоў адбылося ў 1650 г., калі на вызным судзе Бэры Сант Эдмунда за гэтую ганьбу 13 чалавек былі асуджаныя, а прысуд выкананы⁶. Аднак бачна, што задоўга да гэтага цыганы без цяжкасцяў знаходзілі мясцовых чыноўнікаў, гатовых прапусціць іх, пакідаючы ў адносным спакоі. Вядома, часта яны маглі забяспечыць дапамогу, што і

³ Справа дэталёва даследвана ў Т. W. Thompson, ‘Consorting with and counterfeiting Egyptians’, *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 81—93.

⁴ R. O. Jones, ‘The mode of disposing of gipsies and vagrants in the reign of Elizabeth’, *Archaeologia Cambrensis* (4th series), 13 (1882), pp. 226—231; rptd in *JGLS* (2), 2 (1908—1909), pp. 334—338.

⁵ Для паўнаты можна адзначыць, што самыя раннія згадкі пра цыганоў у Ірландыі сустракаюцца толькі ў адзіным ірландскім законе — аб пакаранні валацугаў і бадзягаў (1634). Закон датычыць “эгіпцянаў” і “фальшывых эгіпцянаў”. Хоць ёсць сумнеў, ці сапраўды гэта паказвае на тагачасную цыганскую прысутнасць у Ірландыі: лексіка балшыні дэфініцыяў папросту ўзята з адпаведнага ангельскага закона 1597 г., уключаючы словы “бадзягі” і “валацугі”.

⁶ J. Hoyland, *A Historical Survey ...of the Gypsies* (York, 1816), pp. 86—87.

пацвярджаюць рахунковыя кнігі царкоўных камендантаў XVII ст.⁷

Цыганам, безумоўна, пагражалі законы, накіраваныя супраць бадзяжніцтва, і адрозненне паміж цыганамі і агульным рухам вандроўнікаў становілася для чыноўнікаў асабліва цьмяным, калі яны мусілі прызнаць цыганоў тутэйшымі жыхарамі. З трынаццаці распараджэнняў наконт бадзягаў і бедных, прынятых за панаваннем Гэнры VIII і наступных Г'юдараў, статут 1572 г., названы “Законам аб пакаранні бадзягаў і памілаванні бедных і нямоглых”, стаў найбольш жорсткім законам часоў Элізабэт. Асобаў ва ўзросце 14 гадоў і старэйшых, якія “былі махлярамі, бадзягамі або працаздольнымі жабракамі”, трэба было “жорстка пабіць, а ў іхным правым вуху прапаліць адтуліну дыяметрам блізу дзюйма”, калі нейкі сумленны чалавек не возьме іх на службу тэрмінам на адзін год. На другі раз такіх парушальнікаў трэба было аддаць у службу на два гады. На трэці раз парушальнік лічыўся злачынцам (з адпаведнымі наступствамі). Махляроў да 14-гадовага ўзросту трэба было пабіць і ўлучыць у інвентар. Хоць цыганы не ўзгаданыя ў доўгім пераліку вартых пакарання, шмат апісанняў можна лёгка аднесці да цыганоў. Асноўным захадам дзеля дапамогі бедным стаў загад мясцовым судзям зарэгістраваць усіх старых і нямоглых беднякоў, якія нарадзіліся ў іхных мясцінах або жывуць там цягам трох гадоў, і пасяліць іх у адпаведным жыллі, а выдаткі пакрыюць мясцовыя жыхары. Увядзенне нацыянальнай інфраструктуры абавязковага ахвяравання — прыходскага падатку на ўтрыманне бедных — было вялікай інавацыяй. Кожны, хто хацеў, мог узяць дзяцей жабракоў ад 5 да 14 гадоў на службу. Дзяўчат можна было ўтрымліваць на службе да 18 гадоў, хлопцаў — да 24. Такім чынам, забеспячэнне дзяцей гаспадаром і рабствам магло доўжыцца больш за 19 гадоў.

Законы паступова становіліся менш жорсткімі (карны элемент памяншаўся), хоць і заставаліся суровымі, як на сённяшнія стандарты. Парламент па-ранейшаму ўхваляў законы пра бадзяжніцтва, але яны не ўнеслі амаль нічога новага. Апісанне цыганоў сярод мноства іншых групаў як махляроў і бадзягаў, ужытае ўпершыню ў законе 1597 г., калінікалі аднаўлялася. Так, у статуце 1713 г. спіс парушальнікаў пашыраны на “ўсіх асобаў, якія выдаюць сябе за цыганоў або вандруюць падобна да фальшывых эгіпцянаў, або прэтэндуюць на майстэрства ў фізіягноміцы, хірамантыі ці іншых хітрых навук, або сцвярджаюць, што ўмеюць варажыць, або распавядаюць нейкія фантастычныя гісторыі, або выкарыстоўваюць тонкі падман, беззаконныя гульні ці забавы”. Закон прадпісаў, каб судзі перыядычна вышуквалі махляроў, бадзягаў і

⁷ T. W. Thompson, ‘«Gleanings from constables» accounts and other sources’, *JGLS* (3), 7 (1928), pp. 30–47.

працаздольных жабракоў і адсылалі назад (папярэдне адлупцаваўшы іх або выкарыстаўшы на цяжкой працы, калі будзе неабходна) — на месца іхнага апошняга пасялення або, калі такога не існуе, на месца іхнага нараджэння. Падобным чынам, па імені, цыганы былі названы ў Англіі апошні раз у Законе аб бадзяжніцтве (1822 г.), які абвясчаў, што “ўсе асобы, якія паведамляюць, што яны цыганы або што могуць варажыць, якія бадзяюцца паўсюль ці жывуць у намётах, павозках або фургонах, павінны быць прызнаныя махлярамі і бадзягамі, пакаранне за гэта — да 6 месяцаў зняволення”. Калі гэты закон быў заменены ў 1824 г. Законам аб бадзяжніцтве (большая частка якога дагэтуль не страціла сваёй моцы, дазваляючы штрафваць і знявольваць бяздомных і жабракоў), спасылка на цыганоў была канчаткова апушчана, хоць гэта не перашкаджала закону пераследваць цыганоў; тым часам як дарожнае заканадаўства працягвала аднаўляць палажэнні супраць цыганскіх табараў, уведзеныя ў Закон аб галоўных магістралях у 1822 г. (параўн. с. 9—10).

Форма *цыган* (Gipsy) замест *эгіпцянін* (Egyptian) упершыню была ўжытая ў ангельскім законе ў 1713 г. Але заканадаўцы не зрабілі лінгвістычнай інавацыі — сам скарот усталяваўся ўжо на пачатку папярэдняга стагоддзя⁸, прайшоўшы праз такія пасярэднія формы, як *Гурсуан* ці *Гурсон*. Першае выкарыстанне слова ў Шатляндцы адбылося ў 1598 г., у скарзе да Патаемнай Рады, дзе ўзгадваюцца “пэўныя цыганы” (*certane gipseis*).

У Шатляндцы колькасць бадзягаў і “сорнэраў” (*sorners* — людзі, якія гвалтоўна пасяліліся сярод іншых) значна павялічылася за панаваннем Мэры Ст’юарт пад час беспарадкаў. І ў 1574 г., калі яе сын Джэймз VI быў яшчэ малым, а валадарыў граф Мортан, была зроблена спроба “прымацаваць да майстроў незанятых жабракоў, адагнаць *сорнэраў* і дапамагчы бедным” у законе, які мадэляваўся па ангельскім статусе 1572 г. Пакаранні змяшчаліся ў той жа гаме, ад біцця і выпальвання правага вуха — да смерці, і дапамога бедным была той жа. Апісанне асобаў, закранутых законам, спецыяльна ўлучала цыганоў, падаючы іх як “непатрэбных людзей, якія называюць сябе эгіпцянамі”. Аднаго гэтага апісання было дастаткова, каб прызнаць іх вартымі пакарання. Нішто таксама не паказвала, што цыганоў успрымалі як асобную супольнасць з сваімі ўласнымі законамі і правасуддзем (с. 98), хоць яшчэ доўгі час, нават у XVIII ст., жыхары Шатляндцы абьякава паведамлялі пра крываваыя канфлікты між цыганскімі кланамі.

Тое, што ў той час цыганы разглядаліся ў Шатляндцы ў якасці асаблівай праблемы, пацвярджаюць два “прадпісанні”, выдадзеныя Патаемнай Радай у 1573 і 1576 гг., якія загадвалі ўсім прадстаўнікам урада

⁸ Як “both in a tune like two gipsies on a horse” ў *As You Like It*.

вышукваць “пэўных марных бадзягаў і фальшывых людзей розных нацыянальнасцяў, якія ілжыва называюць сябе эгіпцянамі”, і аддаваць іх пад суд у эдынбургскім Толбуце. Кожнае невыкананне чыноўнікамі загалу ставіла іх пад пагрозу суда за спрыянне злодзеям і забойцам. Не зважаючы на ўсё гэта, цыганы ў Шатляндзі выжылі, і ў 1579 г. (калі Джэймз VI узяў кіраванне ў свае рукі) быў прыняты новы закон, які практычна паўтараў папярэдні. Да 1597 г. наспела неабходнасць выдаць яшчэ адзін закон супраць працаздольных і незанятых жабракоў, бадзягаў і эгіпцянаў, паводле якога згаданыя парушальнікі аддаваліся ў часовае, а іх дзеці ў пажыццёвае рабства, а роля кіравання ўсім гэтым адводзілася царкоўным радам. Апошні квартал XVI і першы XVII ст. сталі, шмат у чым дзякуючы асабістаму ўплыву Джэймза VI, патэнцыяльна больш неспрыяльным, чым раней ці пасля яго, перыядам для цыганоў з прычыны далейшых строгіх законаў. Кульмінацыяй стаў прыняты ў 1609 г. Закон аб эгіпцянах, які пацвярджаў загад Патаемнай Рады, зроблены 6 гадоў таму, і выганяў іх цягам некалькіх тыдняў пад пагрозай смерці, прызнаваў законным асуджэнне і пакаранне іх толькі за тое, “што яны называюць сябе эгіпцянамі, вядомыя ў такой якасці, карыстаюцца такой рэпутацыяй ці злоўлення як эгіпцяне”. На практыцы гэтыя словы не былі даведзеныя да крайнасці нават Патаемнай Радай, але зразумела, што яны былі накіраваныя на тых цыганоў, якія ў вачах уладаў жылі марным і бадзяжніцкім жыццём. Калі цыган меў сталае паселішча і займаўся сталым родам дзейнасці, яго пераставалі лічыць злачынцам. Нехта Моўзэс Фоў, які прасіў дазволу на пражыванне ў краіне, выпрабаваў гэты закон, будучы “перакананым, што парламент ніколі не меў на мэце і не намерваўся выкарыстоўваць згаданы закон супраць сумленных, законапаслухмяных і шчырых людзей”. Ён абвясціў, што адмяжоўваецца ад “гэтага бясслаўнага грамадства”, і ахвяраваў 1 000 фунтаў, каб атрымаць такое адмежаванне. Патаемная Рада прыняла ягоную просьбу, і Моўзэс Фоў даказаў сваю рацыю. На жаль, яму было цяжка жыць у адпаведнасці з сваімі пратэстамі. Менш як праз 18 месяцаў ён быў абвінавачаны ў “паляванні з эгіпцянамі”. Ягоны галоўны паручнік, землеўладальнік — джэнтльмэн Дэйвід Ліндсэй, не з’явіўся і не заплаціў 1 000 фунтаў, і быў абвешчаны па-за законам. Калі Сэлькіршырскі вызны суд даказаў, што Моўзэс і ягонае новае таварыства ўчынілі некалькі абрабаванняў, ён і тры іншыя Фоў былі павешаныя за парушэнне закона 1609 г. — за “пражыванне і знаходжанне ў каралеўстве ў якасці эгіпцянаў”⁹.

Было шмат іншых прыкладаў, калі цыганы спрабавалі не дазволіць законам занадта ўмешвацца ў іх штодзённае жыццё. Вядома, улады былі

⁹ Параўн. D. MacRitchie, *Scottish Gypsies under the Stewarts* (Edinburgh, 1894), pp. 81—84.

сур'ёзна занепакоеныя пашырэннем “прыняцця” (давання прытулку) цыганоў, якое пачалося ў 1609 г. і працягвалася толькі кароткі час. У 1616 г. Патаемная Рада паставіла, што закон 1609 г. варта вывесіць яшчэ раз на рынковых крыжах, з абавязковым націскам на пакаранне за прыняцце цыганоў. Гэта павінна было падкрэсліць, што “шмат падданных яго вялікасці, якія робяць выгляд, што з'яўляюцца слаўнымі і незаплямленымі джэнтльмэнамі, давалі або адкрыта даюць згадыным бадзягам, сорнэрам, асуджаным злодзеям і махлярам абарону, прытулак і падтрымку на сваіх землях, дазваляючы ім знаходзіцца там днямі, тыднямі і месяцамі без кантролю”. Абвінавачванні ў даванні прытулку цыганам працягваліся безупынна, і судзі ўвесь час стараліся прывесці ў выкананне законы супраць бадзягаў і эгіпцянаў. Патаемная Рада, парламент і царква разам націскалі на цыганоў, як было і пад час Пратэктату і кромвельскага рэжыму. Як паказваюць судовыя запісы, цыганы заўсёды знаходзіліся пад пагрозай. У 1624 г. за існаванне “эгіпцянамі” васьмі мужчынам, шэсць з іх пад прозвішчам Фа, быў вынесены смяротны прысуд. На наступным тыдні іхныя жонкі і дзеці былі прызнаныя вінаватымі ў тым жа і асуджаныя на смерць праз патапленне, але Патаемная Рада перадала справу каралю Джэймзу, які вырашыў, што будзе дастаткова выгнання. (Хоць Джэймз стаў каралём як Англіі, так і Шатляндцы, вызваленым Фа для выканання прысуду трэба было перасекчы мяжу толькі ў Нортумбэрлэндзе або Чэмбэрлэндзе.) У 1626 г. некалькім цыганам, арыштаваным шэрыфам Гэдынгтана па падазрэнні ў падпальванні, удалося пазбегнуць смяротнага пакарання, бо было прызнана, што яны невінаватыя і на справе прадухілялі распаўсюджванне пажару: з ласкі Чарлза I іхны прысуд быў абмежаваны да выгнання на заўсёды. Праз некалькі гадоў, у 1630 г., калі граф Касіліс прасіў парады наконт таго, што рабіць з некалькімі цыганамі, злоўленымі, але не абвінавачанымі ў нейкім злачынстве, Патаемная Рада загадала графу “належаў чынам і поўнасьцю выканаць статут” супраць усіх, хто адназначна трапляе пад яго дэфініцыю. А ў 1636 г. Патаемная Рада загадала мэру і чыноўнікам Гэдынгтана пакараць смерцю пэўную групу цыганоў — мужчынаў павесіць, жанчынаў без дзяцей патапіць, тых жа, якія мелі дзяцей, клеймаваць на шчацэ.

Апрача яшчэ аднаго, пазнейшага закона ў дарожным кодэксе XIX ст. (гл. с. 112), апошні шатляндскі закон, накіраваны супраць цыганоў (разам з бадзягамі і інш.), быў прыняты ў 1661 г. Наступныя дакументы па бадзяжніцтве асобна пра цыганоў не згадваюць, хоць жорсткі закон 1609 г. ні ў якім разе не выйшаў з ужытку. Да канца XVII ст. суды пачынаюць патрабаваць пэўных доказаў асаблівых злачынстваў, такіх, напрыклад, як рэпутацыя або статус эгіпцяніна; але не ўсе былі такімі скрупулёзнымі. Апошні выпадак, калі смяротны прысуд у Шатляндцы

быў вынесены проста за статус эгіпцяніна, здарыўся ў 1714 г.¹⁰ Хоць тое, што “нехта зваўся цыганом, быў вядомы пад гэтым імем, карыстаўся такой рэпутацыяй і быў затрыманы як эгіпцянін”, складае частку абвінаваўчага акта ў 1770 г., калі два цыганы з Лінлітгоў былі павешаныя за ўзлом і абрабаванне¹¹; а таксама ў 1732, калі Джын Гордан, прататып Мэг Мэрыліз у творы Ёўлтэра Скота *Guy Mannering*, падала ў акруговы суд Джэдбурга петыцыю з тлумачэннем, што яна асуджаная як эгіпцянка і бадзяга, старая і нямоглая, і хоча назаўсёды пакінуць Шатляндыю. Аднак яна выгнана пад пагрозай зняволення і біцця, калі вернецца. Яна правяла рэшту свайго жыцця, бадзячыся па ангельскім баку мяжы. Хоць дагэтуль яна згубіла дзевяць сваіх сыноў (адзін забіты, астатнія павешаны) і свайго мужа (ён быў перавезены — гл. далей с. 133), яна не страціла душэўнай моцы да канца: блізу 1746 г. раззлаваны натоўп павёў яе на смерць за тое, што яе якабісцкія сімпатыі былі занадта відавочнымі, але перад смерцю яна ўсё яшчэ выкрывала лозунгі ў падтрымку прынца Чарльза¹².

На кантыненте падзеі разгортваліся іншым шляхам. У Францыі рэпрэсіі прайшлі больш доўгі шлях да сваёй кульмінацыі, але, калі яе дасягнулі, прынеслі пэўныя вынікі. Напачатку адначым, што насуперак загаду Шарля IX пры канцы XVI ст. і пазней цыганскія кампаніі падарожнічалі без выразнай рэакцыі на гэта ўладаў. Часта цыганы вандравалі тымі ж дарогамі, па нейкім часе з’яўляліся на старых месцах, і часта ў іх былі караваны з коней, мулаў і аслоў. Такія групы на чале з “графам” або двума “правадырамі” значна адрозніваліся памерам: яны складаліся з 30, 60, 80 ці больш чалавек. Выпадкі гвалту былі рэдкія, хоць часам мог выбухнуць скандал, калі мясцовыя жыхары ўпарта адмаўляліся ўпусціць іх без кампенсацыі; звычайна, аднак, можна было знайсці паразуменне.

Цыганскія наведванні сталі такой нармальнай часткай жыцця, што прадстаўнікі каралеўскай улады або правінцыйныя парламенты спрабавалі аднавіць колішнія драконскія захады супраць цыганоў. Напрыклад, нічога значнага не здарылася, калі кіраўніцтва Лянгедока загадала ў 1597 г. чыноўнікам паўстрымліваць цыганоў ад наведвання мястэчкаў і вёсак і не выдаваць ім ніякіх пашпартаў, нават патрэбных длянутраных падарожжаў. Гэты загад быў ухвалены спецыяльным заклікам караля Анры IV строга выконваць яго як дзейны каралеўскі эдыкт. Колькі часу наўмысная суровасць такіх захадаў працягвала змягчацца дзякую-

¹⁰W. Simson, *A History of the Gipsies* (London, 1865), p. 120.

¹¹Тамсама, с. 133—137.

¹²W. S. Crockett, *The Scott Originals* (Edinburgh, 1912), ch. 6; and A. Gordon, *Hearts upon the Highway* (Galashiels, 1980), pp. 73—74.

чы адміністрацыйнай слабасці, паўсюднай паблажлівасці і шчодрасці, з якой пашпарты і абарончыя лісты выдаваліся правадырам і іхным групам. Нават Анры IV не вызначаўся большай паслядоўнасцю ў адносінах да цыганоў: у 1607 г. ён запрасіў іх на свой двор танчыць перад ім. Аднак паступова, недзе ад паловы XVII ст., калі Люі XIV ужо займаў пасада, але яшчэ не захапіў усю ўладу ў свае рукі, праваахоўныя дзеянні супраць цыганоў робяцца больш энергічнымі, а прысуды — больш сур'ёзнымі, хоць, як звычайна, ад краіны да краіны назіраюцца адзрозненні. У гэты перыяд на цыганоў асабліва палявалі і для адпраўкі іх на каралеўскія галеры на Міжземным моры. Тады, пад асабістым кіраўніцтвам Люі, абсалютная ўлада дасягнула свайго апагею, і механізм цэнтралізаванай адміністрацыі стаў больш дзейсным і аднастайным. Праваахоўныя прадпісанні, выдадзеныя ў 1666 г., вызначалі: цыганоў мужчынскага полу арыштоўваць без ніякага законнага працэсу і пасылаць, закаваных, на катаргу. Кальбэр, які імкнуўся пабудаваць каралеўскі флот, так настойліва патрабаваў рабочай сілы, што кожная вялікая група цыганоў высылалася ў Марсэль ці Тулён. Справа пагоршылася, калі Люі XIV падпісаў у Вэрсале 11 ліпеня 1682 г. дэкрэт¹³. У дакуменце рэзюмаваліся папярэднія захады супраць цыганоў і выказвалася шкадаванне, што папярэднікі караля былі няздольныя выгнаць цыганоў з Францыі і што гэта прынесла шкоду нашай знаці і чыноўнікам “большыні правінцыяў нашага каралеўства”, якія не толькі цярпелі цыганоў, але і давалі ім абарону. Затым быў цэлы шэраг санкцыяў: мужчынаў — пасылаць на пажыццёвую катаргу; хлопцаў, недастаткова дарослых для катаргі, — у прытулкі; жанчынам і дзяўчатам трэба было пагальці галовы і, калі яны працягвалі бадзяжнічаць, — пабіць і выслаць з каралеўства без суда. Такія пакаранні мусілі панесці ўсе, каго называлі *багемцамі* або *эгіпцыянамі*, і апрача гэтага не трэба было іншых прычынаў. (Не было прыкмет прадузятасці да “фальшывых эгіпцыянаў”, апрача ўлучэння ў спіс парушальнікаў “іншых у іхным табары”). Шляхце і суддзям забаранялася даваць цыганам прытулак: кожная праява непаслухмянасці цягнула за сабой адхіленне ад службы і канфіскацыю ўладанняў. Сапраўднай навінкаю гэтага захаду стала тое, што назіралася ў Францыі ўпершыню: сетка правінцыйных *інтэндантаў*, уведзеных Рышэльё пад час панавання Люі XIII у якасці агентаў цэнтральнай ўлады, якія правяралі дзейнасць мясцовых чыноўнікаў і пераймалі пры неабходнасці ўсе судовыя, праваахоўныя і фінансавыя функцыі. Такім чынам, палітыку караля-Сонца было не так лёгка абысці.

Каралеўскі дэкрэт нанёс рашчучы ўдар, і ніякі іншы спецыяльны да-

¹³ Поўны французскі тэкст падаецца ў F. C. Wellstood, ‘Some French edicts against the Gypsies’, *JGLS* (2), 5 (1911—1912), pp. 313—316.

кумент, што датычыў цыганоў, не быў пад час *ancien regime* настолькі ж абавязковым, хоць бадзяжніцтва працягвала звяртаць на сябе ўвагу заканадаўцаў. Амаль да Французскай рэвалюцыі мы знаходзім мноства запісаў пра тое, што на цыганоў палявала вясковая паліцыя, якая часта пагражала выкарыстаннем мушкетаў у выпадку супраціву. Але недахоп людскіх рэсурсаў усё яшчэ заставаўся слабым звяном у ланцугу адміністрацыйнай атакі. Ахова мястэчкаў была элементарнай; аховы ж вясковых тэрыторыяў часта ўвогуле не было. Нават пасля некаторых запозненых рэформаў у 1760-х усе сілы правааховы павялічыліся да 3 882 чалавек, з якіх 468 былі вышэйшымі адміністрацыйнымі чыноўнікамі — і гэта ў краіне з насельніцтвам 25 мільёнаў, самай вялікай у Эўропе. Каб выканаць большыя пагрозы, як, напрыклад, арышты вялікіх злчынных бандаў, збіраліся гэтак званыя *бригады* (з вясковай паліцыі) або выклікалася войска¹⁴. Справа датычыла цыганоў, таму апошні прыстанак для групы значных памераў знаходзіўся, відаць, у гарах і лясах Эльзаса і Лятарынгіі і адпаведным прымежжы. Басконія і ўсходні канец Пірэнеяў таксама былі ўлюбёнымі тэрыторыямі, без сумневу, з тых жа прычынаў. У іншых месцах вялікія цыганскія кампаніі распадаліся, каб не быць занадта падазронымі. Некаторыя сем’і пераходзілі на аселы лад жыцця, прынамсі на колькі часу, пакуль малыя групы працягвалі свае падарожжы ў баку ад вялікіх дарог. Суседзі Францыі выкарыстоўвалі падобныя рэпрэсіўныя законы, і ў цыганоў не было асаблівага жадання пакідаць краіну. Некаторыя з’язджалі, але шмат хто вырашаў застацца ў краіне, якую ведае: пакуль цыганы былі прадбачлівымі, яны маглі спадзявацца, што іхнае становішча тут не пагоршыцца. Вядома, Францыя ўсё яшчэ прыцягвала ўцекачоў з розных месцаў, асабліва з Нідэрляндаў, Райнлянда і Швайцарыі. Больш як чвэрць цыганоў французскай катаргі ў сярэдзіне XVIII ст. нарадзілася за межамі Францыі.

Нельга сказаць, што ўсе варожа ставіліся да цыганоў: калі-нікалі тыя рабілі сур’ёзныя спробы стаць больш традыцыйнымі грамадзянамі, нават калі *філосафы* абвясчалі сваю пагарду да цыганскай здольнасці эксплуатаваць забабоны насельніцтва. (*Энцыклапедыя* Дыдро, выстава для ўсяго руху рацыяналістычнага гуманізму, акрэслівае іх як “бадзягаў, якія сцвярджаюць, што могуць распавесці пра лёс, гледзячы на далоні. У іх ёсць талент да спеваў, танцаў і крадзяжоў.”) Напярэдадні Рэвалюцыі ў Лятарынгіі прабіўся прамень разумення цыганоў. У паўднёва-усходнім кутку гэтага нядаўна ўлучанага княства, прылеглым да мяжы імперыі, некаторыя чыноўнікі і прыватныя асобы пачалі разумець: цыганы, магчыма, настолькі дакучлівыя і часам небяспечныя таму, што ўсе іншыя магчымасці для іх закрытыя. Чыноўнікі шукалі пэўнага шляху,

¹⁴ Параўн. О. Н. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France* (Oxford, 1974), pp. 220—222.

каб пазбегнуць выдаткаў на дарагія карныя рэйды, якія не прыносілі ніякага выніку. У 1786 г. пачаліся перамовы з некаторымі цыганскімі прадстаўнікамі, якія растлумачылі, што з прычыны паўсюдных паляванняў на іх адзіным спосабам утрымаць свае сем'і застаецца падтрымка з боку мясцовага насельніцтва; яны таксама хацелі падпарадкавацца французскаму ўраду і заняцца земляробствам у Францыі і за яе межамі з умовай, што іх не зняволяць і не закуюць у кайданы, адпраўляючы да канчатковага месца прызначэння. Дасье, складзенае разам гэтымі людзьмі ў Лятарынгіі, было даслана ў Вэрсальскі двор, дзе выразную перавагу аддавалі ідэі выкарыстання цыганоў у якасці каланістаў на амэрыканскіх землях, асабліва ў Гвіяне, але гэты праект нечакана перарваў выбух Рэвалюцыі¹⁵. Наступная змена рэжыму не прынесла з сабою палёгка: прынамсі, становішча цыганоў стала нават горшым, бо ўсталявалася атмасфера страшэннай падазронасці, а ўлады, маючы ў распараджэнні ўзброеныя сілы, лічылі сваім абавязкам умацаваць рэйды на цыганоў.

Нідэрляндцы больш плённа за Францыю выконвалі палітыку ўціску, хоць напачатку ў іх была слабая цэнтральная ўлада. Калі Гішпанія канчаткова прыняла незалежнасць Аб'яднаных Правінцыяў у 1609 г., новая дзяржава была слаба звязанай федэрацыяй з сямі маленькіх рэспублік з генеральным цэнтрам, які меў абмежаваныя юрысдыкцыі. Зрух у доўгім паўстанні супраць Гішпаніі даў цыганам пэўную перадышку, і яны сталі больш надакучлівымі. Яны буйна квітнелі ва ўсходняй частцы Дацкай рэспублікі, асабліва ў правінцыях Гельдэрсэ і Овэрыйсэлі, лясы і закінутыя землі добра абаранялі іх.

Перш мы бачым працяг класічнай камбінацыі — прымусовага выдання законаў і няспраўнага іх выканання. Кожная правінцыя, як і штабс-генерал, пачала рэгулярна выдаваць супраць цыганоў эдыкты, суровасць якіх узростала; але паліцыя была кепска арганізаваная, а яе паўнамоцтвы абмяжоўваліся толькі сваёй правінцыяй. Адзіным вынікам было тое, што цыганы звычайна разбівалі лагеры ў аддаленых мясцінах блізу правінцыйнай мяжы, каб пры неабходнасці хутка ўцячы да суседняй правінцыі. Знакі перасцярогі, усе дастаткова яскравыя, давалі цыганам зразумець, на якое стаўленне яны могуць разлічваць, калі іх зловяць (гл. мал. 8); было вядома, што вандроўнікі не маглі спадзявацца на сімпатыю з боку чыноўнікаў. Яны таксама бачылі, як расце жорсткасць пакаранняў: відаць, злачынствы, учыненыя цыганамі ад канца XVII да пачатку XVIII ст., пра якія да нас дайшлі звесткі, былі больш сур'ёзнымі. Перспектыва доўгіх катаржных пакутаў або шыбеніцы, у

¹⁵ Параўн. F. de Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France* (Paris, 1961), pp. 211—214; і *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981), pp. 92—93.

параўнанні з ранейшымі цэлавымі пакараннямі і клеймаваннем, зрабіла цыганоў больш зацятымі ў змаганні да канца. Яны прайгралі бітву. Праваахоўныя сілы паступова ставіліся на больш дзелавую аснову, і розныя правінцыі пераадольвалі сваё вострае адчуванне суверэннасці ўнутраных справах, нават заключалі пагадненні адна з адной, каб пераследваць цыганоў скаардынавана. Інтэнсіўныя *heidenjachten* (паляванні на цыганоў) арганізаваліся ва ўсё большым маштабе, з вайскавай падтрымкай. Дзве памежныя з Нямецчынай дзяржавы (княства Клевэс, Мюнстэрская епархія) таксама далучыліся да пераследу. Апошнія паляванні на цыганоў было праведзена ў 1728 г. Гельдэрляндам супольна з Клевэс, цяпер ужо залежным ад Прусіі. Апошняе, бо пасля гэтага не спатрэбілася рабіць яшчэ нешта. Кожны цыган, які не ўцёк або не быў знішчаны, схваўся так глыбока, каб задаволіць улады: урэшце няма на каго паляваць. Шмат гадоў пройдзе, перш чым іншыя цыганы рызыкнуць з'явіцца ў Каралеўстве Нідэрлянды.

Сваю гатоўнасць супрацоўнічаць з Флямандскай рэспублікай гэтыя дзве нямецкія дзяржавы — Клевэс і Мюнстэр — паказвалі не першы раз, што было больш эфектыўнай камбінацыяй, чым звычайна ў межах Святой Рымскай імперыі. Ад сярэдзіны XVI ст. да распаду ў 1806 г. імперыя была не больш як свабоднай федэрацыяй прынцаў Нямецчыны, шведкай і царкоўнай, пад кіраўніцтвам дома Габсбургаў. Але адзін новы канстытуцыйны механізм на пачатку XVI ст., гэтак званая канцэпцыя *Reichskreise* (акругі імперыі), унёс немалую долю каардынацыі, падзяляючы тэрыторыю імперыі на дзесяць групаў, каб было лягчэй вырашаць пытанні падаткаў, права і парадку, рэкрутацыі ў імперыяльную армію. Гэта дапамагло таксама павялічыць плыню рэгуляцыйных пастановаў. У выніку дэкрэты, якія мы зараз пералічым, характарызуюцца рознымі відамі юрысдыкцыі: адны абязковыя для ўсёй імперыі, другія — толькі для акругі, трэція — для асобнай дзяржавы. Па аб'ёме чыста антыцыганскіх законаў імперыя абагнала, у адрозненне ад італійскіх дзяржаваў, рэшту Эўропы. Адзін падлік — ні ў якім разе не вычарпальны — галоўных захадаў налічвае не менш як 133 за перыяд ад 1551 да 1774 г.¹⁶ Калі размеркаваць гэтыя захады на кожную палову стагоддзя, атрымаецца: 1551—1600 гг., шаснаццаць; 1601—1650 гг., адзінаццаць; 1651—1700 гг., трыццаць; 1701—1750 гг., шэсцьдзесят восем; 1751—1774 гг. (24 гады), восем. Не можа быць і гаворкі пра дэтальны аналіз усіх гэтых актаў, таму абмяжуемся разглядаць некаторых найбольш рэпрэзентатывных.

¹⁶R. A. Scott Macfie, 'Gypsy persecutions', *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 71—73. Вельмі важныя матэрыялы знаходзяцца таксама ў J. S. Hohmann, *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland* (Frankfurt, 1981), esp. pp. 18—47.

1577 г. Пастанова аб публічным парадку (*Polizeiordnung*), выдадзеная ў Франкфурце, аднавіла дзеянне ранейшага закона Рады імперыі. Закон забараняў усім выбарным прынцам і ўрадам дазваляць цыганам падарожнічаць па іхніх краінах, мець там нейкія свае інтарэсы; забаранялася таксама выдача абарончых лістоў, суправаджальных дакументаў і пашпартоў, а ўсе такія дакументы, як цяперашнія, так і будучыя, абвяшчаліся несапраўднымі і ануляванымі. Паводле звыклай практыкі ў такіх дакументах, без ніякіх дыскусіяў паўтаралася ганьбаванне цыганоў, якое сягае самых ранніх імперыяльных законаў, калі цыганы абвяшчаліся здраднікамі і шпегамі, бо вывучалі хрысціянскія краіны для туркаў і іншых ворагаў хрысціянства.

1652 г. Электар Георг I Саксонскі, які ўзначальваў арганізацыю нямецкіх пратэстантаў пад час Трыццацігадовай вайны, выдаў эдыкт, які ставіў цыганоў па-за межамі закону і датычыў “моцнай групы людзей, якія збіраюцца разам верхам або пешкі... звычайна абвяшчаюць сябе цыганамі, аднак, як кажуць, сярод іх багата адпушчаных вайскоўцаў, апранутых у такое ж адзенне”; гэтыя людзі не толькі падманваюць вайскоўцаў, але яшчэ і ўтрымліваюць паляўнічых сабак і маюць смеласць парушаць паляўнічыя рэзервы электара.

1686 г. Фрэдэрык Ёільям, вялікі электар брандэнбургскі і вядомы пратэстанцкі прынец ў Нямецчыне, пастанавіў, што цыганоў не будуць цярпець і асабліва ім не дазваляць ніякага гандлю, кватаравання ці прытулку.

1710 г. Прынц Адольф Фрэдэрык з Мэкленбурга-Штрэліца адчуў, што санкцыі ў княстве Ратцэбургу таксама патрабуюць завастрэння: ад таго часу, калі не ўдавалася прымяніць ніякіх крымінальных абвінавачванняў супраць цыганоў, злоўленых тут, старэйшыя непрацаздольныя мужчыны і жанчыны пасля 25-гадовага ўзросту мусілі быць пабітыя, заклеяваныя, выгнаныя ў малых групах рознымі дарогамі і пакараныя смерцю, калі вернуцца; маладзейшыя жанчыны і моладзь, непрыдатная да цяжкай працы, таксама выганяліся; тым часам здаровыя мужчыны атрымоўвалі пажыццёвае зняволенне з прымусовой працай. Хоць дзяцей да 10 гадоў трэба было забіраць і перадаваць добрым хрысціянскім людзям на адпаведнае выхаванне. Мэкленбург-Штрэліц быў далёка не адзінай нямецкай дзяржавай, якая практыкавала прымусовае забіранне дзяцей.

1711 г. У Франкфурце-на-Майне загад, абавязковы для розных дзяржаваў у Верхнерайнскай акрузе, сцвярджаў: кожны з *Zigeunergesinde* (цыганскіх рабаўнікоў), які праз чатыры тыдні яшчэ застанеца, павінен быць “без далейшых фармальнасцяў пабіты прутамі і клейманы на спіне, а ў дадатак выгнаны з усёй тэрыторыі акругі”. На межах мусілі размясціць спецыяльныя знакі з надпісамі *Zigeuner Straf* (пака-

ранне цыгана), якія паказвалі, як збіваюць цыгана. Такія застрашальныя знакі, уведзеныя ў пфальцграфстве паводле галандскай малэлі ў 1709 г., сталі папулярным сродкам, і іх можна было пабачыць на скрыжаваннях і г.д. ў розных частках Нямеччыны да канца стагоддзя (гл. мал. 9)¹⁷. Кожны, хто ігнараваў забарону, мусіў быць павешаны, а інфарматары мелі права на частку маёмасці абвінавачанага.

1711 г. Электар Фрэдэрык Аўгуст I Саксонскі (які быў таксама польскім каралём Аўгустам II) дазволіў страляць у цыганоў, калі тыя супраціўляюцца арышту. Ён і князь Саксоніі — кіраўнік княства, пазбаўлены права выбіраць імператара, — дамовіліся наконт захадаў супраць прыходу цыганоў на іхнія тэрыторыі. Прынятыя санкцыі былі стандартныя: біццё, клеймаванне і, пры паўторным з’яўленні, смерць.

1714 г. У арцыбіскупстве Майнц было пастаноўлена, што ўсе цыганы, як і зладзеяватыя бадзятгі, мусяць карацца без суда, проста з прычыны забароненага ладу жыцця; жанчынаў і старэйшых дзяцей, не злоўленых на крадзяжы, трэба было пабіць, заклеймаваць і выгнаць, або адправіць на ўсё жыццё ў працоўны дом. Калі яны, гаварылася, уцяклі у лясы і тэрарызуюць сялянаў, якія адмаўляюцца даць ім жыллё, трэба іх усіх вылавіць вайсковымі сіламі і выкінуць з краіны, а ў выпадку супраціву — застрэліць. Гэты цыркулярны ліст трэба было перыядычна зачытваць і “размяшчаць на месцах цыганскіх зборышчаў, на дарожных слупах, ... царкоўных дзвярах і ... публічна выдаваць і друкаваць”.

1725 г. Фрэдэрык Ёільям I, другі прускі кароль і бацька прускай бюракратыі, не цяпеў, калі нехта штосьці прыўносіў у ягонае разуменне дзяржавы: цыганоў — мужчынаў і жанчынаў, старэйшых за 18 гадоў, трэба было вешаць без суда — так ён пастанавіў.

1734 г. Эдыкт Эрнста Людвіга, ландграфа Гэсэ-Дармштата, абвяшчаў па-за законам усіх цыганоў ад 14 гадоў. Гэсэ-Дармштат і суседнія землі, які сцвярджалася, кішэлі цыганамі, асабліва ў памежных рэгіёнах. Летам яны перасяляліся ў лясы і на палі, а зімою — у маленькія вёскі, дзе запалохвалі хыхароў. Цыганы, якія не сышлі цягам месяца, пазбаўляліся маёмасці і жыцця: кожны мог забіць іх або ўзяць у палон, а пазней атрымаць нагароду шэсць *райхсталераў* (Reichsthaler) за кожнага прыведзенага жывога цыгана і тры — за мёртвага, а таксама забраць маёмасць ахвяраў.

1766 г. Карл Тэадор, пфальцграф райнскі, заявіў, што ўсе тыпы цыганоў, рабаўнікі і бадзятгі, сабраліся ў ягоным княстве, бо іх выгналі з Баварыі і іншых суседніх земляў; таму за імі трэба старанна наглядаць,

¹⁷Параўн. R. Andree, ‘Old warning-placards for Gypsies’, *JGLS* (2), 5 (1911–1912), pp. 202–204.

арыштоўваць, катаваць і караць, а ў выпадку паўторнага арышту — павесіць без далейшага суда. Іхнае адкрытае ігнараванне закону павінна быць пакарана і, калі не было ўчынена ніякага асаблівага злачынства, як мужчынаў, так і жанчынаў трэба караць цялесна, клеймаваць на спіне знакам шыбеніцы і выганяць.

Невыпадкава, што блізу трох чвэрцяў такіх антыцыганскіх захадаў за перыяд 1551—1774 г. прыпадае на стагоддзе пасля Трыццацігадовай вайны, у якой Нямеччына з’яўлялася галоўнай арэнай ваенных дзеянняў. Вэстфальскі мір (1648 г.) умацаваў уладу прынцаў і пакінуў сотні дзяржаваў-членаў імперыі з амаль поўнай самастойнасцю. У выніку ваенных кампаніяў ўсё было цалкам спустошана: войскі абодвух бакоў, складзеныя пераважна з адчайных наёмнікаў, рабавалі без разбору ўсюды, дзе праходзілі, пакідаючы гарады, мястэчкі, вёскі і хутары абчышчанымі. Сутыкнуўшыся з гэтай праблемай, прынцы спрабавалі стварыць законы, накіраваныя на санацыю або, прынамсі, на прыпыненне галоўных хваробаў паменшанага і збыднелага насельніцтва. Страты насельніцтва ў розных суб’ектах імперыі пад час Трыццацігадовай вайны ацэньваюцца як адна трэцяя, палова і 70% у найгоршых рэгіёнах; такім чынам, насельніцтва Нямеччыны панізілася ад блізу 20 млн да 12—13 млн; а наступныя канфлікты з Францыяй забяспечылі тое, што частка Нямеччыны надалей служыла як поле бітвы, таму выздараўленне адкладалася на пазнейшы час.

У пэўнай ступені цыганы атрымалі карысць з хаосу вайны. Яны маглі далучацца да марадзёрскіх войскаў абодвух бакоў; шмат цыганоў, як паведамляюць, паўсюль спадарожнічалі адзелама Валенштайна; іншыя ішлі за швэдскім войскам па другім баку. Апрача вынішчэння мільёнаў людзей, вайна знішчыла многія тысячы, магчыма, і тысячы тысяч чалавек. Калі канфлікт быў вычарпаны, пазбаўленыя ўладанняў сяляне і расфармаваныя жаўнеры бадзяліся, як жабракі і злодзеі, апошнія ж асацыяваліся як з *Gauner* (махляры, бадзягі), так і з цыганамі. Каб справіцца з ордамі бадзягаў, прынцы стваралі мноства законаў такога кшталту, як мы ўжо бачылі, якія паводле сваёй накіраванасці вызначаліся неаслабнай варожасцю. Такія захады ўсё ж абмяркоўваліся, напрыклад, на асамблеі Reichskreise, таму часам можна было пачуць голас нягоды. У Верхнерайнскай акрузе ў 1726 г. кафедральныя сходы Шпэера, Вормса і Майнца выступалі супраць самых жорсткіх пакаранняў, згаданых намі, бо цыганы падобныя да іх, “ўсё ж яны людскія істоты і не могуць знаходзіцца паміж небам і зямлёю”. Прадстаўнікі Насаў-Вільбурга, з другога боку, выказалі меркаванне, што “літасць да цыганоў і бадзягаў, якой некаторыя патрабуюць згодна з хрысціянскімі наказамі, на практыцы азначае найвялікшую жорсткасць да бедных суб’ектаў”, якія

мусяць цярпець іх¹⁸. Альтэрнатыўныя прапановы — забяспечыць адукацыю і працу для цыганоў — пацярпелі няўдачу з прычыны адсутнасці адпаведных устаноў. Такі вынік пераважаў і надалей. Афіцыйныя абаронцы міру аказаліся неэфектыўнымі, таму ўсталявалася практыка ўмацавання іх народным апалчэннем і конніцай, што ўрэшце ператварылася ў спецыяльныя дружны (напрыклад, коннік і пешы выведнік), якія палявалі на цыганоў па найме: у Верхнерайнскай акрузе такая дружина была ўведзена ад 1720 г.¹⁹

Нават пасля таго як Фэрдынанд I атрымаў у спадчыну аўстрыйскі пасад ад свайго брата Карла V у 1558 г., Святая Рымская імперыя была імперыяй аўстрыйскіх Габсбургаў; такі расклад знішчыў толькі Напалеон. Стаўленне да цыганоў на падданных сям’і Габсбургаў землях (у тым ліку Багеміі, Маравіі і Сызлезіі) па доўгім часе амаль што нічым не рознілася ад стаўлення да іх у іншых месцах. Дэкрэты аб выгнанні, пакаранні калецтвам або смерцю былі прадпісанымі лекамі. Толькі ў “каралеўскай Вугоршчыне” — заходні кавалак якой застаўся пад Габсбургамі нават пасля заваёвы большай часткі краіны туркамі — былі нейкія незвычайныя рысы. Сітуацыя на гэтых прымежных землях была вельмі заблытаная, і дэкрэты аб выгнанні ўспрымаліся па-рознаму: некаторыя лорды іх выконвалі, некаторыя аддавалі перавагу таму, каб захаваць уменні цыганоў як кавалёў, музыкаў і жаўнераў. Часам урад падзяляў меркаванне апошніх. Пфальцграф (імперыяльны губернатар) Вугоршчыны Д’ёрдзі Туржо выдаў у 1616 г. значны абарончы ліст, які, вядома, не прадвясчаўся іншымі, даўнейшымі і больш варожымі загадамі, прынятымі пфальцграфам усяго чатыры гады таму. Гэты дакумент датычыў спецыяльна ваяводы Францыска і ягонай кампаніі, якая “выконвала ваенную службу” (так што ўлады былі справядліва зацікаўленыя, каб мець цыганскую кампанію пад рукой). Ліст таксама змяшчае агульную просьбу аб разуменні цяжкага становішча цыганоў, выкладзеную прыгожай лацінскай прозай. Просьба пачынаецца з прадуманай алузіі да словаў эвангеліста Матвея (Мц 8, 20):

Калі птушкі нябесныя маюць гнёзды свае, лісы — норы свае, ваўкі — логавы свае, львы і мядзведзі — пячоры свае — усе жывёлы маюць сваё ўласнае жыллё, сапраўды няшчасная эгіпецкая раса, якую мы называем *чынгарамі* (Czyngaros), выклікае справядлівае шкадаванне, хоць невядома, здарылася гэта ад тыраніі жорсткага фараона ці з волі лёсу. У адпаведнасці з сваім даўнім звычаем, яны звывкліся весці вельмі цяжкі лад жыцця, на палях і лугах па-за гарадамі, пад рва-

¹⁸ Параўн. Н. Arnold, ‘Das Vagantenunwesen in der Pfalz während des 18. Jahrhunderts’, *Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz*, 55 (1957), pp. 117–152, esp. p. 131.

¹⁹ Параўн. тамсама, с. 133–134; і U. Sibeth, ‘Verordnungen gegen Zigeuner in der Landgrafschaft Hessen-Kassel im Zeitalter des Früh-Absolutismus’, *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), no. 4, pp. 3–15, esp. pp. 10–13.

нымі намётамі. Так, старыя і маладыя, юнакі і дзеці гэтай расы навучыліся, неабароненыя сценамі, зносіць дажджы, холад і спёку; у іх няма ніякай спадчынай маёмасці на гэтай зямлі, яны не шукаюць гарадоў, цытадэляў, мястэчак або каралеўскіх палацаў, але ўвесь час вандруюць, не ведаючы ніякіх багаццяў ці амбіцыяў, але з дня ў дзень і з гадзіны ў гадзіну шукаюць на адкрытым паветры толькі спажытку і адзення працаю рук сваіх, выкарыстоўваючы накавальні, мяхі, малаткі і абцугі²⁰.

Туржо заахвочваў улады дазволіць такім цыганам пасяліцца на іхных землях, паставіць намёты і займацца кавальствам, а таксама абараняць іх ад ўсіх, хто будзе рабіць ім крыўду. Пакуль краіна заставалася такім чынам адзеленай, цыганы маглі выкарыстоўваць палітычную сітуацыю на сваю карысць. Такі расклад змяніўся, калі пры канцы XVII ст. Аўстрыя адваявала Вугоршчыну і Трансільванію ад туркаў.

Першыя фундаментальныя для цыганоў змены, якія адбыліся за панаваннем імператрыцы Марыі Тэрэзы (1740—1780 гг.), ажыццявіліся менавіта на землях Габсбургаў. Яе бацька, імператар Карл VI, быў зацятым у сваёй варожасці да цыганоў, і ў першыя гады сваёй улады яна з радасцю ішла за прыкладам бацькі, загадаўшы ў 1749 г., каб цыганы, бадзяткі і чужаземныя жабракі былі выкінутыя з яе земляў. (Гэта не датычыла аселых цыганоў, некаторыя з якіх карысталіся значнай прыхільнасцю вышэйшага грамадства. Пяцёра з гэтых шчасліўцаў былі Фэрэнц, Янаш, Лацка, Бакаш, Лашла Бораі і Лашла Цінка, якія ў 1751 г. атрымалі *litteras privilegiales* ад графа Фэрэнца Эштэргазі з Галанты, які абвясціў іх свабоднымі прыворнымі музыкамі і вызваляў ад падаткаў.²¹) Аднак у 1758—1773 гг. Марыя Тэрэза паспрабавала шэраг захадаў у дачыненні да Вугоршчыны (якая ўлучала Славацкіну), накіраваных на прыпыненне руху цыганоў і іхную асіміляцыю. У гэтым, як і ва ўсіх іншых сваіх новаўвядзеннях, яна больш кіравалася практычнай разважлівасцю, а не гуманізмам: пад час канфліктаў паміж Габсбургамі і туркамі Вугоршчына зрабілася спустошанай і страшэнна неданаселенай. У 1758 г. імператрыца пастанавіла, што цыганы павінны асесці, стаць падаткаплатнікамі і падпарадкавацца абавязковай службе гаспадару сядзібы; яны не маглі мець ва ўласнасці коней і фургонаў і мусілі атрымаць спецыяльны дазвол, каб пакінуць свае вёскі. Аднак было па-за межамі яе сілы суцішыць законам і супраціў вясцоўцаў, якія не дазвалялі цыганам будаваць дамы; у імперыяльнай казне не было сродкаў на кампенсацыю будаўнічых выдаткаў, і мясцовыя супольнасці не спяшаліся з выдачай будаўнічых матэрыялаў. У наступным дэкрэце

²⁰ Латынскі арыгінал знаходзіцца ў Н. М. G. Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner* (2nd edn, Göttingen, 1787), pp. 349—350.

²¹ В. J. Gilliat-Smith, 'An eighteenth century Hungarian document', *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 50—53.

(1761 г.) імператрыца загадвае, каб назоў *цыган* адхіляўся і замяняўся словам *Ujmagyar* (новы вугорац) або падобнымі наватворамі (напрыклад, *нованапсяленец*). Моладзь ад 16-ці гадоў і старэйшая мусіла прызывацца на вайсковую службу, калі была да яе прыдатнай; моладзь ад 12 да 16 гадоў трэба было вучыць рамёствам. Мясцовае насельніцтва зноў сустрэла гэта з супрацівам: вайсковыя афіцэры адмаўляліся прымаць цыганоў у якасці жаўнераў; работнікі таксама не захапляліся ідэяй прыняцця цыганоў вучнямі. Трэці дэкрэт (1767 г.) скасаваў асаблівую юрысдыкцыю ваяводаў над цыганамі, якія сталі суб'ектамі звычайнай судовай сістэмы; цыганам таксама было забаронена розніцца ад іншых сваім адзеннем, гаворкай ці заняткамі, а кожная вёска мусіла правесці перапіс цыганоў. Чацвёрты дэкрэт Марыі Тэрэзы (1773 г.) спрабаваў давесці расавую тоеснасць цыганоў да канца. Шлюбы паміж цыганамі былі забароненыя; цыганская жанчына, выходзячы замуж за *гаджо*, павінна была прывесці доказ сваёй стараннасці ў хатняй працы і ведання каталіцкіх прынцыпаў; мужчына-цыган мусіў пацвердзіць сваю здольнасць утрымліваць жонку і дзяцей. Цыганскіх дзяцей ад 5 гадоў трэба было забіраць і выхоўваць у нецыганскіх сем'ях. Сын Марыі Тэрэзы, Ёзэф II, энергічна працягваў матчыну палітыку прымусовай інтэграцыі, якая, несумнеўна, добра пасавала ягонаму агульнаму намеру ўціснуць Вугоршчыну ў свой вялікі механізм прыведзенай да аднастайнасці імперыі. Ягонья распараджэнні ад 1783 г., ахопліваючы таксама Трансільванію і пацвярджаючы папярэднія прадпісанні, давалі некаторыя новыя моманты: ніякай змены імёнаў; цыганскія коні павінны быць пералічаны; штомесячныя рапарты пра лад жыцця; забарона вандройніцтва; асёлым цыганам дазволена наведваць кірмашы толькі ў выпадку асаблівай патрэбы; кавальства забаронена, калі не пацверджана ўладамі як неабходнае; колькасць музыкаў абмежавана; жабрацтва забаронена; цыганы не павінны быць пасяленцамі з уласным правам, але павінны быць аддадзеныя на службу іншым; цыганскія дзеці ад 4 гадоў павінны размяркоўвацца, прынамсі, праз кожныя два гады²².

Здаецца, што толькі некаторыя краіны і мястэчкі ўспрынялі імперыяльныя распараджэнні цалкам сур'ёзна. Найбольшае ўздзеянне яны мелі ў Бургенляндзе, у заходняй Вугоршчыне (цяпер частка Аўстрыі). У іншых месцах яны, мусіць, зрабілі агульны націск на пасяленне (вынікі гэтага мы пабачым праз сто гадоў), аднак што да дэталюў, то “новыя вугорцы” выразна даказалі сваю непапраўнасць: адмовіліся пагадзіцца з знішчэннем сваёй тоеснасці і разбурэннем сем'яў. Шмат хто з асёлых

²² Больш дэталёва ўсе гэтыя захаваны і іх уздзеянне ў аўстрыйскім Бургенляндзе прадстаўлены ў С. Mayerhofer, *Dorfzigeuner* (Vienna, 1987), pp. 23—33.

цыганоў пакідаў пустымі каробкі сваіх дамоў і жыў у самаробных прытулках; дзеці былі схільныя ўцякаць назад да бацькоў; і калі цыганы не маглі легальна жаніцца паміж сабою, гэта, магчыма, не надта засмучала іх, і яны надалей прымалі шлюб паводле сваёй цырымоніі і рэпрадукцывалі расу без дабраславення царквы і паперкавых фармальнасцяў імперыяльнага заканадаўства; прынамсі, мужчыны і жанчыны *гаджэ* хутчэй за ўсё не надта імкнуліся браць законна пацверджаны шлюб з людзьмі, якімі ўсе так адкрыта пагарджалі.

У Прусіі тым часам з падобнымі ідэямі эксперымантаваў Фрэдэрык Вялікі, якога Габсбургі (галоўныя супернікі дома Гогэнцолернаў) ні ў чым не пераўзышлі. Ён таксама загадаў засноўваць цыганскія вёскі. Першае пасяленне, створанае ў 1775 г., знаходзілася ў Фрыдрыхслёры, каля Нордгаўзена ў Саксоніі; але канфіскацыя маёмасці пасяхова рабіла цыганоў ні на што не прыдатнымі, пакуль у 1830-х гадах дарослых, што засталіся, не ўзялі ў працоўныя дамы, а дзяцей — пад апеку²³.

Калі пашукаць адзіны прыклад краіны, у якой і знішчальны, і асіміляцыйны падыходы былі даведзеныя да крайнасці, даючы для іншых краінаў мноства мадэляў, што будуць увасабляцца ажно да XX ст., то такой краінай будзе Гішпанія. У 1550-х гадах кастыльянскі кортэс, або парламент, пачаў усё часцей наракаць на навалу бязбожных бадзягаў, якія перапоўнілі зямлю. Філіп II, сын Карла V і ўдавец па Мэры Т'юдар Ангельскай, вярнуўся з Нідэрляндаў у 1559 г. і неўзабаве аднавіў і завастрыў папярэднія антыцыганскія законы, пашыраючы іх таксама на жанчынаў, якія збіраюцца апранацца, як цыганкі. Кортэс застаўся незадаволены нават пасля таго, як у 1588 г. Філіп устанавіў суровы кантроль над цыганскім правам прадаваць тавары. Два члены кортэса падрыхтавалі знічальную справаздачу, якая асуджала кожны аспект цыганскага характару і жыццёвага ладу. Прапанова была наступная: раздзяліць мужчынаў і жанчынаў, але дазволіць ім браць шлюб з сялянамі; забраць дзяцей і выхоўваць іх у сіроцкіх прытулках, пакуль яны не дасягнуць дзесяцігадовага ўзросту, пасля чаго хлопцаў аддаць у вучні, а дзяўчат — да хатняй службы. Праект быў адкладзены, але з'явіўся зноў у XVIII ст. Між тым кортэс вагаўся паміж выгнаннем і прымуковым пасяленнем. Калі пра марыскаў — ахрошчаных, але цяжкіх для асіміляцыі нашчадкаў маўраў — паклапаціліся, выгнаўшы іх у 1609—1613 гг., цяпер увага засяродзілася на цыганах, нашмат больш згубных у вачах многіх. Становішча нагналася знішчальнай серыяй рэзкіх публічных прамоваў святароў, юрыдычных свяцілаў і тэолагаў, у якіх уздымаліся ўсе тагачасныя плёткі і абвінавачанні (зрада, крадзеж, распуста, гарэзія, выкраданне дзяцей) і, як правіла, дадаваліся ад сябе некаторыя сенса-

²³Дэталёва ў R. Pischel, *Beiträge zur Kenntnis der deutschen Zigeuner* (Halle, 1894), esp. pp. 9 ff.

цыйныя звесткі. Прапанаваныя спосабы развязання праблемы — ад высылкі ўсіх на катаргу (Фрэй Мэльхор дэ Уэляма, 1607) да больш прынятага строгага выгнання. Санчо дэ Манкада, прафесар тэалогіі ва ўніверсітэце Таледа, у сваёй з'едлівай просьбе аб рашучых дзеяннях, адрасаванай Філіпу III²⁴, далучыўся да прыхільнікаў поўнага выгнання, але ён аддаваў перавагу незваротнаму; ён цытаваў Святое Письмо як адно з апраўданьняў асуджэння цыганоў на смерць, згадваючы ў тым ліку словы Каіна “І я буду валацугам і вандроўнікам на зямлі, і кожны, хто сустрэне мяне, зможа забіць мяне”. Сярод пералічаных грахоў ён лічыў і ўменне размаўляць на патаемнай мове, названай як *jerigonza* (жаргон). Ён, без сумневу, меў заўвагі да дэкрэта, выдадзенага ў тым жа 1619 г., бо дакумент не толькі загадваў усім цыганам пакінуць пад паргозай смерці каралеўства і ніколі не вяртацца, але і дазваляў ім застацца, калі яны асядуць і адмовяцца ад адзення, імя і мовы *Gitanos*, “каб гэты назоў і манера жыцця маглі быць назаўсёды знішчаныя і забытыя”. Манкада выступаў супраць ўсялякіх палавінчатых захадаў і выключаў праяўленне павагі да жанчынаў і дзяцей: “няма такога закону, які абавязвае нас выходзіць ваўчанятаў, якія ў будучыні, без сумневу, прынесуць шкоду статку”. У 1631 г. суддзя Хуан дэ Кіннёнэс таксама дадаў свае пяць капеек, падзяліўшыся экспертным заключэннем пасля павешання пяцых цыганоў. Ён выклаў ілюзорныя гісторыі пра сэксуальную распусту і людоедства цыганоў: іхная скура цёмная таму, што яны ўвесь час жылі на адкрытым паветры або таму, што ўжывалі ў ежу нябожчыкаў; ён паўтарыў меркаванне наконт адметнай вопраткі цыганоў і выкарыстання імі асаблівай мовы.

Сутыкнуўшыся з такім націскам кортэса і дарадцаў, Філіп IV выдаў у 1633 г. *prematica* (прагматычную санкцыю), якая рэзка зазначала: “гэты, што называюць сябе джытанамі, не з'яўляюцца такімі ні паводле паходжання, ні па натуры, але прынялі такую форму жыцця дзеля шкодных мэтаў, якія зараз выпрабавуюць”. Аднак краіна з цяжкасцю магла б дазволіць сабе далейшыя страты насельніцтва, і гэтым разам мэтаю стала інтэграцыя. Цыганам было забаронена арганізоўваць сходы, апрагнацца не так, як іншыя, размаўляць на сваёй мове, жыць у *barrios* (раёнах мястэчкаў), дзе яны звычайна збіраліся. Замест гэтага ім трэба было перамяшвацца з іншымі жыхарамі і жыць, як добрыя хрысціяне. Само імя *Gitano* павінна было знікнуць: таксама нельга было маляваць цыганскія танцы ці іншыя прадстаўленні. Кожны, хто злавіў вандроўнага цыгана, мог затрымаць яго ў якасці раба, а на данясенні пра цыганскія крадзяжы трэба было адказваць арганізаваным паляваннем. Гэтая *prematica* ўсталёўвала ў Гішпаніі кірунак на прымусовую асіміля-

²⁴У ‘Espulsion de los Gitanos’, другой частцы сёмай прамовы *Restauracion politica de España* (Madrid, 1619).

цыю цыганоў цягам наступных паўтара стагоддзя. Пакаранні за парушэнне санкцыі складалі ў асноўным шэсць гадоў катаргі для мужчыны, для жанчыны — целавае пакаранне і выгнанне. Урад патрабаваў, каб міжземнаморскія эскадрыны былі моцнымі, таму ў XVII ст. судзілі стараліся зрабіць свой унёсак, прыспешваючы разгляд судовых справаў і арыштоўваючы вандроўных цыганоў; апрача таго, вязняў часта надоўта затрымлівалі на катарзе нават пасля заканчэння тэрміну пакарання²⁵.

У 1695 г. Карл II, апошні гішпанскі манарх з дынастыі Габсбургаў, заклаў краевугольны камень у новы рэжым, выдаўшы дэкрэт²⁶, які прадугледжваў поўны падлік усіх цыганоў, іхных заняткаў, зброі і свойскай жывёлы. Пасля гэтага цыганы маглі легальна жыць толькі ў месцах, дзе больш як 200 жыхароў, але нават тады ім забаранялася знаходзіцца разам у асобным *barrios* (раёне); займацца дзейнасцю, не звязанай з земляробствам, а таксама мець ці выкарыстоўваць коней і зброю, наведваць кірмашы ці рынкі. Калі яны хацелі некуды паехаць, мусілі атрымаць пісьмовы дазвол. Кожны, хто абараняў іх або дапамагаў ім, мог быць аштрафаваны на 6 000 дукатаў (калі паходзіў з знаці) або высланы на катаргу (калі быў плебеём).

Калі Бурбоны перанялі ў Гішпаніі пасады ад Габсбургаў, пачалася новая эра рэформаў, адной з адметнасцяў якой быў намер знішчыць або скараціць антысацыяльныя або злачынныя групы ці, прынамсі, зрабіць іх карыснымі для грамадства і дзяржавы. Палітыка ў дачыненні да цыганоў стала прадметам шчыльнага цэнтралізаванага кантролю і ўводзілася на абшары ўсёй краіны мэтанакіравана, чаго раней не здаралася ў такіх рэгіёнах, як Арагон, Каталёнія і Валенсія. Пад час панавання Філіпа V, заснавальніка дынастыі, *prematica* 1717 г. пацвердзіла ранейшыя абмежаванні цыганоў і скараціла законныя паселішчы цыганоў да 41 пералічанага мястэчка, рассяяных па ўсёй Гішпаніі; пакаранні вар’іраваліся ад шасці да васьмі гадоў катаргі для мужчынаў і 100 бізуноў і выгнання для жанчынаў. Але ягоны сын, Фэрдынанд VI, ужо на дзесяты дзень пасля ўзыходу на трон у 1746 г., быў вымушаны зрабіць палёжку, прызначаючы яшчэ 34 гарады (у тым ліку Сэвілю, Гранадзу, Г’уадыхс, Сарагосу, Барселёну і Валядолід); за мэту ставілася размеркаванне адной цыганскай сям’і паміж сотнямі жыхароў. За кароткі час найбольшая гарадская канцэнтрацыя цыганоў была дасягнута ў Сэвілі.

²⁵Параўн. R. Pike, *Penal Servitude in Early Modern Spain* (Madison, WI, 1983), esp. pp. 14—15.

²⁶Рэпрадукцыя дэкрэта разам з іншымі дакументамі да XVIII ст. знаходзіцца ў M. H. Sánchez Ortega, *Documentación selecta sobre la situación de los gitanos españoles en el siglo XVIII* (Madrid, 1977). Паралельнае супастаўленне дакументаў падаецца ў M. Torrión, ‘Del dialecto caló y sus usuarios: la minoría gitana de España’ (доктарскія тэзісы, Perpignan, 1988). Вычарпальны аналіз афіцыйнага стаўлення да цыганоў у XVIII ст. пададзены ў A. Gómez Alfaro, ‘El Expediente general de Gitanos’ (доктарскія тэзісы, Madrid, 1988).

Дагэтуль асяленне цыганоў збольшага ўдалося: пасля толькі малая колькасць цыганоў вяла вандроўны лад жыцця. Але чаканай асіміляцыі народа, вядома ж, не было, і яго святасць Гаспар Васкес Таблада, біскуп Авіеда і кіраўнік кастыльянскай Рады, знайшоў выйсце: усіх цыганоў Гішпаніі трэба сабраць за адзін старанна арганізаваны начны рэйд і размясціць на прымусовых працоўных пляцоўках на густ урада, а ўсе іхныя ўладанні прадаць. Жанчыны могуць прасці, маладыя хлопцы — працаваць на фабрыках, мужчыны і старэйшыя хлопцы прызначаліся ў нацыянальныя шахты і суднаверфі. Захаваныя тагачасныя дакументы без сумневу гаварылі пра *выміранне* цыганоў, прызнаных непапраўнай расай. Фэрдынанд VI прыняў парад біскупа, і рэйд з вайсковай падтрымкай быў прызначаны на канец ліпеня 1749 г. Паводле зробленых ў той час падлікаў, пад час акцыі было забрана ад 9 000 да 12 000 цыганоў. Наконт таго, на якую працу накіраваць цыганоў, выбар урада ў апошні момант змяніўся. Катарга была скасаваная ў 1748 г., бо развіццё суднабудуўнічай тэхнікі зрабіла яе стратнай, і галоўнай альтэрнатывай цяпер стала трансфармацыя карабельных верфяў і арсенала ў карную ўстанову, дзе закаваныя вязні маглі б выконваць цяжкую працу будаўніцтва і рамонту. У далатак пяці *presidios* (гарнізонам) у Паўночнай Афрыцы вечна не ставала рабочай сілы для будаўніцтва і рамонту фартыфікацыяў, таму ім таксама паслалі частку вязняў. Падобным чынам было, хоць і ў меншым маштабе, з ртутнымі шахтамі ў Альмадэне, (такімі яны сталі праз два стагоддзі дзякуючы перыядычнай змене вязняў-катаржнікаў); але ў параўнанні з катаргай там цыганоў было менш. Праца ў Альмадэне была вельмі цяжкой, а небяспека атручэння ртутцю і іншыя пагрозы для здароўя і жыцця — надзвычай вялікімі, таму смяротнасць цыганоў там дасягала высокага роўню.

Большыня мужчынаў, схопленых пад час рэйду 1749 г., апынулася ў ваенна-марскіх арсеналах: урад распачаў праграму экспансіі, якая патрабавала вялікай колькасці некваліфікаваных рабочых. Праца пачыналася ў арсеналах у Эль Фэроль і Картагене, а магчымасці арсенала ў Ля Карачы (Кадысе) тым часам пашыраліся. Некаторыя цыганы пакувалі там цягам 16 гадоў, калі ўдавалася перажыць знясіленне і хваробы. Для іншых зняволенне было карацейшым. Дырэктары арсеналаў неўзабаве былі ўражаныя нізкай прадукцыйнасцю такой колькасці работнікаў: амаль 1200 з іх былі адпраўлены ў Ля Карачу, дзе ў вялікіх бараках мясцілася процьма мужчынаў, якія спалі непрыкрытыя на драўляных ложках, прыкаваныя да сцяны кайданамі. Апрача таго, шмат цыганоў маглі даказаць, паказваючы пасведчанне, свае бездакорныя паводзіны ў мінулым. Фэрдынанд VI быў вымушаны выдаць у 1749 г. наступны загад, прызнаючы, што там фактычна маглі быць і добрыя цыганы, якія легальна ажаніліся, адпаведна выхоўвалі сваіх дзяцей і старанна праца-

валі; з неахвотнай саступкай ім дазвалялася вярнуцца ў былыя дамы, калі іх заявы будуць задаволеныя пры строгім разглядзе. Урад сур'ёзна недаацаніў сітуацыю, і Фэрдынанд ішоў на далейшыя саступкі. Урэшце, ягоны брат па маці і спадкаемец Карл III, адзін з нямногіх людзей, здольных заняць пасады каталіцкіх каралёў, пастанавіў у 1763 г.: усе цыганы, зняволеныя ў выніку гэтага рэйду, якія дагэтуль затрымліваюцца як вязні, павінны быць вызваленыя. Такая змена кірунку сутыкнулася з супрацівам каралеўскіх дарадцаў і не выконвалася да 1765 г. У выніку напружаных перамоваў двум чалавекам, Пэдро Вальентэ і Пэдро Радрыгесу, графу Кампананэсу, было дадзена задаць падрыхтаваць рапарт, які паслужыць асновай будучага закона. Гэты важны дакумент 1772 г. адзначаў: калі даўнейшыя законы змагаліся за асіміляцыю, расцэньваючы цыганоў як выгнаннікаў і пакідаючы ім абмежаванае поле дзеяння, то нацыянальнае пачуццё спрацоўвала ў адваротным кірунку. Адной з рэкамендацыяў была забарона ўжываць слова *Gitano* і нават эўфемізм “новы кастыльянец”, вынайзлены ў XVII ст.; другой прапановай было адкрыць для цыганоў усе віды промыслу. Радрыгес і Вальентэ падкрэслілі ролю адукацыі і даказалі: як вельмі выразна вынікае з доследу, выключна карнае заканадаўства прыносіць малыя вынікі ў дачыненні да цыганоў, якіх трэба пакінуць ў свабодзе, каб яны заслужылі сабе мірнае жыццё²⁷.

Іхныя прапановы былі ўспрынятыя Карлам III неадназначна, а некаторыя — асабліва прапановы аб адукацыі²⁸ — набылі больш аўтарытарны ўхл. У параўнанні з трыма стагоддзямі прасякнутых крывёю і пераследам законаў, прагматычная санкцыя, выддзеная ў верасні 1783 г. (у гэтым жа годзе кароль Ёзэф II выдаў загад наконт Вугоршчыны і Трансільваніі), была свайго роду прагрэсам, нават калі гэтае рашэнне і дыктавалася ўгылітарызмам, характэрным для эўрапейскага асветніцтва — у гэтым выпадку жаданнем знайсці найбольш эфектыўныя сродкі ператварэння натоўпу лайдакоў у людзей, больш падобных да працавітых грамадзянаў. Але ўсе ж санкцыя мусіла сцерці ўсялякае адхіленне і знішчыць само імя “цыган” (або “новы кастыльянец”). Таму, хто згаджаўся на саступкі, было дазволена займацца любым промыслам, з некаторым выняткам, і ў любым месцы, апрача Мадрыда і каралеўскай рэзідэнцыі. Забароненымі сродкамі заробку на жыццё былі стрыжка жывёлы, гандаль на кірмашах і рынках і карчмарства ў маланаселеных мясцовасцях. (Усе гэтыя заняткі былі важнымі для цыганоў. Карчмарства, напрыклад, было распаўсюджанае сярод іх. (Ангельскі

²⁷ Рапарт Кампананэса-Вальентэ абмяркоўваецца ў В. Leblon, *Les Gitans d'Espagne* (Paris, 1985), pp. 67—84, і ў Gómez Alfaro, ‘El Expediente general’, pp. 1085—1119.

²⁸ Параўн. Gómez Alfaro, ‘La “Reducción” de los niños gitanos’, *Historia de la Educación* (Salamanca, 1991), no. 10, pp. 187—202.

падарожнік Рычард Тўіс дзесяць гадоў таму аддаў даніну пашаны гэтым карчмарам.²⁹) Тыя, што не аселі і не прысвяцілі сябе нейкаму дастойнаму роду заняткаў, мусілі быць пакараныя згодна з агульным законам супраць бадзягаў; тыя, што аселі і ўчынілі нейкае злачынства, падлягалі тым жа працэдурам і пакаранням, што і іншыя. Для тых, хто вяртаўся да вандроўнага ладу жыцця без сталай працы, прадугледжваліся асаблівыя санкцыі: у такіх людзей забіралі дзяцей да 16 гадоў і аддавалі іх у прытулкі ці выхваўчыя дамы, самых жа іх рэгістравалі ў спецыяльным рэестры; кожны ўнесены туды, калі правініцца другі раз, мусіў быць пакараны толькі за тое, што вярнуўся да свайго былога жыцця.

У практыцы прагматычная санкцыя эфектыўна выкарыстоўвалася — з пэўнымі мясцовымі адрозненнямі — цягам таго часу, калі падтрымоўваўся націск цэнтра, гэта значыць, у апошнія пяць гадоў панавання Карла III, бо з ягоным адрачэннем рэвалюцыйная сітуацыя ў Францыі паставіла перад урадам больш важныя праблемы³⁰; але рэалістычны падыход да захадаў папярэдніх дэкрэтаў на асуджэнні цыганоў прывёў да таго, што палітыка Карла III мела доўгатэрміновае ўздзеянне. Калі ў 1836 г. Джордж Бораў наведваў гішпанскі Бадахос, ён першы раз пачуў на ламанай гаворцы, якая цяпер з'яўляецца *caló* (сумесь лексікі рамані з кастыльянскай фаналогіяй, марфалогіяй і сінтакісам), прымаўку: *el crallis ha nicobado la liri de los Calés* (“кароль забраў законы цыганоў”). Прымаўка аплаквала знішчэнне даўняга ладу цыганскага жыцця, а датычыла яна караля Карла III.

Перасяленне

Дагэтуль мы назіралі законы на шырокім эўрапейскім абшары, дзе жыве больш за палову насельніцтва. Прыпыніцца на гэтых захадах было важна з прычыны іхнага ўздзеяння на цыганскі лад жыцця, нават калі самі звесткі ствараюць такую ж незбалансаваную карціну, як, напрыклад, калі б гісторыю Англіі пісалі на падставе даведніка Ньютонскай турмы. Астатнія краіны па-за Асманскай імперыяй — такія, як Партугалія, Італія, Швайцарыя, паўднёвыя Нідэрлянды, Данія, Швэцыя і Расея, — ішлі збольшага тым жа шляхам: усе ў рознай ступені выкарыстоўвалі выгнанне і прымусовае пасяленне. Аднак Партугалія заслужыла асаблівай згадкі, бо першая выкарыстала перавозку ў свае заморскія калоніі як новы метада выгнання³¹. Калоніі патрабавалі рабочай сілы (ро-

²⁹ Travels through Spain and Portugal in 1772 and 1773 (London, 1775), pp. 179–180.

³⁰ Gómez Alfaro, ‘El Expediente general’, pp. 1210–1644, дэталёва абмяркоўвае выкананне прагматычнай санкцыі 1783 г.

³¹ Параўн. O. Nunes, *O Povo Cigano* (Oporto, 1981), pp. 74–83.

вень смяротнасці быў вельмі высокі), а каланісты патрабавалі жанчынаў. Самае ранняе перасяленне цыганоў у партугальскія калоніі ў Афрыцы — пад час панавання Яна III. Ягоны дэкрэт 1538 г. (гл. с. 86)³² прыняў такое развязанне праблемы таму, што народжаных у Партугаліі цыганоў нельга было так проста выгнаць. На 1574 г. прыпадае першы запіс: партугальскі цыган высланы разам з жонкай і дзецьмі ў Бразылію, што з’яўлялася змякчэннем прысуду да катаргі за непадпарадкаванне агульнаму загаду аб выгнанні; гэта быў таксама першы запіс пра цыгана, які меў партугальскае імя Ёхано дэ Торэс. Пасля, ад 1674 г., стала практыкай пасылаць жанчынаў у Афрыку (калі мужчыны пасылаліся на катаргу). Групавыя дэпартацыі ў Бразылію былі ўпершыню прадугледжаныя ў 1686 г., калі выгнанне цыганоў з Гішпаніі спрычынілася да іх наплыву ў Партугаліі: народжаных у Партугаліі цыганоў, якія адмаўляліся асесці, цяпер трэба было высылаць замест Афрыкі ў бразыльскую правінцыю Маранхао. У 1718 г. спецыяльны збор цыганоў быў арганізаваны так, каб іх можна было размеркаваць паміж калоніямі ў Індыі і Афрыцы. Да 1760 г. насельніцтва цыганоў Бразыліі стала дастаткова вялікім, каб генерал-губернатар быў моцна незадаволенымі іхнымі згубнымі паводзіны, а кароль Ёзэф палічыў патрэбным стварыць спецыяльныя антыцыганскія законы.

Выкарыстанне калоніяў як поля для звалкі непажаданых элементаў было распаўсюджанай практыкай, і за партугальскім прыкладам неўзабаве пайшлі іншыя краіны, хоць і менш шчыра. Ад сярэдзіны XVII ст. гішпанскія кіраўнікі не вагаліся наконт таго, каб пазбавіцца цыганоў і іншых бадзягаў, пасылаючы іх у армію *presidios* у Паўночнай Афрыцы, у межах заходняга горада Сеўта і ўсходняга Арана, але іх нежаданне пасылаць цыганоў у Амэрыку здаецца пацверджаным³³. У 1570 г. Філіп II забараніў цыганам уваходзіць у амэрыканскія калоніі і ў 1581, у адказ на данясенні, што некаторыя цыганы патаемна ўцякаюць туды і ашукваюць індзейцаў (калі гэта праўда, то гэта было дробяззю ў параўнанні з бязлітаснай эксплуатацыяй), загадаў сваім каланіяльным чыноўнікам вышукваць іх і адпраўляць назад у Гішпанію, дзе іх лягчэй будзе трымаць пад кантролем. У выпадку з верхнім Перу (цяпер Балівія) прыйшоў адказ, што фактычна ніякіх цыганоў не назіраецца³⁴. І калі над прапановамі рапарта Кампананса і Вальентэ з 1772 г. разважаў Карл III з сваёй Радай, здавалася, што амэрыканскія ўладанні і без таго знахо-

³² Тэкст гэтага і наступнага захаду (да 1848) знаходзіцца ў F. A. Coelho, *Os Ciganos de Portugal* (Lisbon, 1892), pp. 230—266.

³³ Параўн. A. Gómez Alfaro, 'La polémica sobre la deportación de los Gitanos a las colonias de América', *Cuadernos Hispanoamericanos* (Madrid, 1982), no. 386, pp. 319—321, і 'El Expediente general', pp. 1071—1084.

³⁴ 'Gypsies in America, 1581', *JGLS* (2), 6 (1912—1913), p. 61.

дзяцца пад вялікай пагрозай экспансійных суседзяў, каб яшчэ пасяляць туды не вартых даверу каланістаў.

Францыя знешне не практыкавала сістэматычнага перасялення цыганоў; аднак вялікая колькасць іх адправілася ў французскія калоніі ў Амэрыку, ці праз замену катаржных работ (як было з 32 цыганамі ў 1686—1689 г.), ці праз непасрэдную дэпартацыю ў Марцініку ці Люізіяну. У перыяд Кансуляту план транспартацыі да Люізіяны некалькіх сотняў цыганоў, сабраных як непажаданых у Басконіі, быў адхілены толькі з прычыны аднаўлення вайны з Брытаніяй і продажу Люізіяны Злучаным Штатам у 1803 г. (Замест гэтага Банапарт пастанавіў, што цыганы павінны быць рассяяны па Францыі і прыняты на работу ў розных відах працы ці ў армію, а жанчыны, малыя дзеці і старыя мужчыны — замкнёныя ў бядняцкіх прытулках.)

У Англіі перасяленне бадзягаў сягае часоў панавання Элізабэт, а шырокі маштаб набывае толькі пазней. Статутнай уладай быў Закон аб бадзяжніцтве (с. 111), які прадугледжваў высылку за мора непапраўных ці небяспечных бадзягаў. Вельмі рана, пад час панавання Джэймса I (1603 г.), Каралеўскі загад у радзе спрабаваў ператварыць агульную канцэпцыю дэпартацыі ў больш вузкую канцэпцыю перасялення, вызначаючы ўхваленныя пункты прызначэння — Ньюфаўндлэнд, Усходнюю і Заходнюю Індыю, Францыю, Нямецчыну, Гішпанію, Бэльгію і Нідэрляндцы. Як эўрапейскія краіны з гэтага спісу адрэагавалі на прыняцце такіх выгнанцаў, невядома; на практыцы бальшыню, калі не ўсіх, пасылалі ў амэрыканскія калоніі. Сама справа мела сумнеўную правамоцнасць, бо ў калоніі часта адпраўляліся людзі бяднейшыя і маладзейшыя, а не моцныя і загартаваныя³⁵. Найгоршае тое, што праца ў калоніях была цяжэйшай, чым у Англіі, бо рабочай сілы не ставала (пакуль наплыў неграў не зрабіў эканамічна нявыгадным выкарыстанне катаржнікаў) і гаспадары, якія куплялі ў маракоў сваіх службаў, ператваралі іх у сапраўдных рабоў.

У Шатляндцы бадзягі-лайдакі апынуліся пад пагрозай перасялення “ў Заходнюю Індыю ці ў іншае месца”, калі ў 1655 г., пад час пратэктарату Кромўэла, урад выдаў загад аб перасяленні: генералы вайскавай акупацыі былі ўзрушаныя “мноствам бадзягаў, безгаспадарных жабракоў і прапаздольных лайдакоў”, якія вандравалі па ўсёй краіне. У тыя гады такія магчымасці перасялення выкарыстоўваліся звычайнымі грамадзянамі. У лістападзе 1665 г. Джордж Гатчысан, эдынбургскі гандляр, атрымаў ад Патаемнай Рады рэтраспектыўнае пакрыццё выдаткаў нібыта на ўтрыманне сабранай ім колькасці бадзягаў, якіх ён намерваўся выслаць у Заходнюю Індыю. Ён патэтычна казаў, што хоча “без

³⁵Параўн. A. L. Beier, *Masterless Men* (London, 1985), pp. 162—164.

асабістага зацікаўлення” выслаць іх “як для таго, каб развіваць шатляндскія і ангельскія плантацыі на Ямайцы і Барбадасе дзеля гонару сваёй краіны, так і для таго, каб вызваліць каралеўства ад цяжару многіх моцных і гультаяватых жабракоў, эгіпцянаў, агульнавядомых прастытутак і злодзеяў і іншых распусных і легкадумных асобаў, прагнаных і шуканых за вялікія праступкі”. Нічога не сказана аб прыбытку, які ён і ягоныя партнёры разлічвалі атрымаць. Некалькі іншых падобных грантаў было дадзена Патаемнай Радай у наступных гадах³⁶. У 1715 г. восем прымежных цыганоў — два мужчыны і шэсць жанчынаў, па імёнах Фаа, Штырлінг, Ёрстаўн, Фінік (Фэнвік), Ліндсэй, Рос і Робэртсан, былі высланыя магістратам Глазга на плантацыі ў Вірджынію за тое, што “былі паводле звычаяў і рэпутацыі цыганамі, паразітамі і г.д.”, для выканання прысуду перасялення, які вынес ім Джэдбургскі акруговы суд, нягледзячы нават на тое, што іншае абвінавачанне ў падпале было вельмі хісткім. Адзін з іх, Патрык Фаа, асуджаны таксама да біцця, ганебнага слупа і страты абодвух вушэй, быў мужам Джын Гордан, вялікай жанчыны, якая паслужыла прататыпам для Мэг Мэрыліз³⁷.

На пачатку XVIII ст. заканадаўства ірляндскага парламента прадугледжвала для “распушчаных і лайдакаватых бадзягаў” высылку на Каралеўскі флот ці на плантацыі ў Амэрыку тэрмінам да сямі гадоў, і ірляндскія людзі ўжо пасылаліся на ангельскія плантацыі ў адпаведнасці з ранейшым законам аб бадзяжніцтве. Хоць выглядае, што цыганы былі тады ў Ірляндыі не больш як выпадковымі візіцёрамі, бо гэтая краіна мела свой мясцовы вандроўны клас — гэтак званых “лудзільнікаў” (Tinkers), якія прыбылі на Брытанскія астравы задоўга да цыганоў.

У Асманскай імперыі

Дзякуючы мясцовым архівам, цэнтральным распараджэнням і правахоўным інструкцыям, з’яўляецца магчымасць правесці ад XV ст. рэканструкцыю, хоць і аднабаковую, цыганскага жыцця ў хрысціянскім свеце. У той частцы Эўропы, якая патрапіла пад турэцкае панаванне, іхняя гісторыя застаецца больш цёмнай. Хоць іхнае пазнейшае рассяленне ёсць нечым невыразным, бальшыня эўрапейскага насельніцтва цыганоў (у адрозненне ад трохі больш за 10% агульнага кантынентальнага насельніцтва) жыла пад турэцкім панаваннем, калі межы Асманскай імперыі дасягнулі свайго найбольшага абсягу ў XVII ст. Пры па-

³⁶ Параўн. F. H. Groome, ‘Transportation of Gypsies from Scotland to America’, *JGLS* (1), 2 (1890–1891), pp. 60–62, і E. O. Winstedt, ‘Early British Gypsies’, *JGLS* (2), 7 (1913–1914), esp. p. 29.

³⁷ Параўн. G. Douglas, *Diversions of a Country Gentleman* (London, 1902), pp. 255–267, і Gordon, *Hearts upon the Highway*, pp. 64–69.

добным дапушчэнні нават пасля таго, як наплыў турэцкай сілы пачаў слабець і Габсбургі адваявалі Вугоршчыну і Трансільванію, а таксама занялі Банат у Тэмэшвары і частку Сербіі, прыблізна палова эўрапейскіх цыганоў заставалася пад турэцкім падданствам да сярэдзіны XIX ст. (Тагачасныя турэцкія статыстыкі паказваюць меншую колькасць насельніцтва, але яны засяроджваюцца толькі на аселых цыганах і не зыходзяць да таго, каб улучаць жанчынаў.)

У гэтай імперыі нельга знайсці адпаведніка сістэматычнаму рэпрэсіўнаму заканадаўству, з якім цыганы сутыкнуліся ў астатняй Эўропе. Звычайна туркі прымалі звычэй і грамадска-палітычныя інстытуты падданных супольнасцяў, якія кіравалі пры дапамозе іхных уласных уладаў. Некаторыя тэрыторыі карысталіся вялікай ступенню самакіравання, іхная залежнасць выяўлялася ў штогадовай аплаце або даніне і вайскавай падтрымцы, якую яны аказвалі турэцкім паходам. Сярод васальных дзяржаваў Трансільванія, якую кіравала яе ўласная арыстакратыя, была найбольш паспяховай у захаванні незалежнасці; дунайскія княствы Валашчыны і Малдавіі былі больш падатлівыя і забяспечвалі асманскіх генералаў істотнымі дапаможнымі сіламі, а турэцкую казну — вялікімі папаўненнямі, але ім таксама было дазволена значнае самакіраванне, калі нават іхныя прынцы часта бывалі марыянеткамі султана або пад абаронай суседніх дзяржаваў. Тут рабскае жыццё цыганоў працягвалася без перадышкі. Некаторыя новыя дэкрэты, як, напрыклад, дакументы Матэя Басараба ў Валашчыне і Васіле Люпу (Васіля Воўка) у Малдавіі ў сярэдзіне XVII ст., імкнуліся хутчэй умацаваць, чым паслабіць існуючы стан рэчаў, пакуль у канцы XVIII ст. не пачалі ўводзіцца некаторыя сціплыя, часта кароткачасовыя рэформы (напрыклад, забарона размеркавання цыганскіх дзяцей з адрывам ад бацькоў). Вядома, калі ў XVI ст. з'явіўся бізнэс выкрадання валашскіх цыганоў і продажу іх у іншых месцах, Вялікі Візір паслаў чыноўнікам на дунайскім узбярэжжы фірман (імперыяльны дэкрэт), які загадваў прыпыніць гэта³⁸.

Пад прамым кіраваннем турэцкіх уладаў знаходзіліся збольшага праблемы, звязаныя з падаткамі і падтрымкай законнасці і парадку, і кіраўнікі адносна мала ўмешваліся ў мясцовыя справы, пакуль плаціліся падаткі (у наяўных грошах, натурай ці працай) і нічога не пагражала турэцкім гаспадарам. Калі фірман згадваў цыганоў, гэта звычайна датычылася адміністрацыі, публічнага парадку ці падаткаў. Так, Сулейман Вялебны спрабаваў у дэкрэце 1530 г. урэгуляваць цыганскую прастытуцыю ў гарадах Канстантынопалі, Адрыянопалі, Сафіі і Плоўдзіве. Ягоны сын, Сэлім II, загадаў у 1574 г.³⁹, каб цыганы, якія працавалі ў

³⁸ M. Gaster, 'Rumanian Gypsies in 1560', *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61.

³⁹ Тэкст у Т. Р. Vukanović, 'Le firman du sultan Sélim II relatif aux Tsiganes, ouvriers dans les mines de Bosnie (1574)', *Études Tsiganes* (1969), no. 3, pp. 8—10.

баснійскіх шахтах, заплацілі шэраг падаткаў і выбралі кіраўніка для кожнай групы з 50 чалавек; відавочна, яны гралі значную ролю ў індустрыі. Іншы фірман, выддзены пад час панавання султана Агмэда I, прадпісваў на перыяд 1604—1605 г. збор падаткаў і аплат ад цыганоў (*Kibitian*, г.зн. эгіпцянаў) на заходніх Балканах (больш дакладна, у цяперашняй паўднёвай Албаніі і паўночна-заходняй Грэцыі). Як аселыя цыганы, якія былі зарэгістраваны, так і незарэгістраваныя вандроўныя цыганы мусілі плаціць падушны падатак у памеры 180 аспераў на кожнага мусульманіна і 250 на кожнага хрысціяніна з адпаведнымі штрафамі за кожную неаплату. (Адзін аспер тады быў роўны прыблізна палове ангельскага пенса.) Як сведчаць фірманы, значная колькасць вандроўнікаў усё яшчэ заставаліся хрысціянамі. Такая даніна звычайна абмяжоўвалася толькі немусульманамі, але мусульманскія цыганы таксама былі абавязаны плаціць яе: іх лічылі схізматыкамі, якія адышлі ад законных заповедзяў у многіх аспектах абраду і маралі. Некаторыя з аселях цыганоў апісваюцца як кавалі, вугальшчыкі і даглядчыкі. Фірман згадвае пра *ispence* (падатак ад раба), таму можна прыйсці да высновы, што сярод цыганоў былі рабы; аднак бальшыня цыганоў заставаліся вольнымі з такімі ж правамі і абавязкамі, як і іншыя нетурэцкія грамадзяне Асманскай імперыі⁴⁰.

Аднак у канцы XVII ст. фінансавыя вінты былі закручаны мацней. Паводле Эўлія Чэлебі⁴¹, султан Мэгмэд IV збіраў падаткі нават з памерлых цыганоў, пакуль нейкі жывы мог замяняць іх. Тады ровень падаткаабкладання востра павысіўся, асабліва для мусульманаў: у 1684 г. фірман, адрасаваны суддзям Тэсалёнікаў, Бэргі і Геніцы, зафіксаваў падушны падатак, а падатак у свініне для цыганоў складаў 650 аспераў на кожнага мусульманіна і 720 на кожнага хрысціяніна. Разнастайная даніна павінна была збірацца адной асобай, “таму што цыганская раса жыве асобна і ў абмежаванай колькасці, але свабодная ва ўсіх адносінах”, а дзяржаўным чыноўнікам прадпісвалася не ўмешвацца ў іхныя справы⁴². Падобны памер падаткаабкладання, адлюстраваны ў пястрах (турэцкая манета), устаноўлены дэкрэтам у 1695 г. Тым часам, як гаварылася, у імперыі было 45 000 цыганоў, сярод якіх толькі 10 000 мусульманаў, але гэтыя падлікі таксама ахоплівалі Сырыю, Мэсапа-

⁴⁰Параўн. M. Hasluck, ‘Firman of A. H. 1013—1014 (A. D. 1604—1605) regarding Gypsies in the Western Balkans’, *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1—12.

⁴¹Эўлія Чэлебі (Evliya Celebi) не надаваў вялікай увагі цыганам, але сабраў істотны гласарый рамані вялікай цыганскай супольнасці, паселенай у Камаціні, што ў заходняй Тракіі: гл. V. A. Friedman and R. Dankoff, ‘The earliest known text in Balkan (Rumelian) Romani’, *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1—20.

⁴²G. C. Soulis, ‘A note on the taxation of the Balkan Gypsies in the seventeenth century’, *JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154—156.

тамію і Малую Азію. (Асманскім статыстыкам ніколі нельга было давацца. Два сучаснікі з XVII ст., сэр Пол Рыкоўт і Эўлія Чэлебі, падаюць адрозную агульную колькасць у 15 630 і 11 280 для цыганоў мужчынскага полу ў прыдатным да войска ўзросце, паводле афіцыйнага рэгістра Румэліі, турэцкага ўладання на Балканах⁴³.) Іншая адзнака росту антыцыганскіх настрояў прыпадае на 1696 г., калі султан Мустафа II, рыхтуючыся да кампаніі проці Вугоршчыны, выдаў правахоўны загад, накіраваны на ўстрыманне цыганоў ад беспарадкавага і амаральнага жыцця: вядома, гісторык Магамэд Гірай вызначае жанчынаў (якія, напэўна, былі далёкімі ад строгіх магаметанскіх паняццяў аб прыстойнасці ў адзенні і паводзінах) як прастытутак, а мужчынаў — як сутэнёраў⁴⁴.

Аднак увогуле цыганы не зведалі, у параўнанні з заходнеэўрапейскімі стандартамі, такога пераследу, а сацыяльны пераварот і магчымы параліч адміністрацыі, што вынікалі з турэцкай акупацыі, без сумневу, давалі цыганам пэўную кампенсацию, і пад турэцкім панаваннем яны наўрад ці непаколіліся аб затрымцы свайго культурнага і палітычнага развіцця. Нягледзячы на старадычныя спробы знішчыць іхны вандроўны лад жыцця (напрыклад, няўключныя захады Мурада IV супраць сербскіх цыганоў у 1630-х гадах⁴⁵), свабодныя цыганы ўсё ж захоўвалі значную свабоду перамяшчэння: як грамадзяне адной дзяржавы балканскія людзі маглі перасоўвацца па ўсёй імперыі, і цягам чатырох стагоддзяў асманскага панавання існавала нутраная міграцыя. Цыганскія сродкі на жыццё не пацярпелі моцна ад безупынных вайсковых набегав і маглі адыграць сваю ролю ў мірным жыцці. Цыганы займаліся вырабам мётлаў, яны чысцілі коміны, былі музыкамі, танцорамі, павадырамі мядзвездзяў, а найперш — кавалямі пры розных святкаваннях, якія адбываліся ў атачэнні ўнука Мурада III у 1582 г. І калі паша Буды з нагоды мірнай місіі заходніх лідэраў арганізаваў урачыстую працэсію да ягонага лагера ў 1584 г., ёю кіравалі трое цыганоў, апранутых на турэцкі лад, адзін граў на лютні, іншыя — на рэбцы, спяваючы песні хвалы ў гонар асманскіх султанаў (гл. мал. 13)⁴⁶. Тыя цыганы, якія спецыялізаваліся на вырабе зброі і амуніцыі, таксама знайшлі шмат працы ў сваіх новых гаспадароў; яны маглі суправаджаць жаўнераў як рэманцёры зброі і музыкі. Ні яны, ні іхныя сваякі, якія займаліся больш мірнымі прафесыямі, не атрымалі ніякай відавочнай карысці з аўстрыйскай адваёвы ў туркаў тэрыторыі.

⁴³ W. R. Halliday, *Folklore Studies* (London, 1924), p. 17.

⁴⁴ J. G. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Budapest, 1827—1835), vol. 6, pp. 608—609 and 621.

⁴⁵ F. J. Blunt, *The People of Turkey* (London, 1878), vol. 1, pp. 160—161.

⁴⁶ Параўн. Н. Lewenklaw von Amelbeurn, *Neuwe Chronika türkischer Nation* (Frankfurt am Main, 1590), pp. 468 ff.; і F. W. Brepohl, 'Die Zigeuner als Musiker in den türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts', *JGLS* (2), 4 (1910—1911), pp. 241—244.

Выжыванне віду

Хоць рэпрэсіўныя захады выкарыстоўваліся неэфектыўна, яны ў канчатковым выніку прывялі да вялізных зменаў у жыцці эўрапейскіх цыганоў. Каб выжыць, яны мусілі адаптавацца; яны таксама павінны былі шукаць вакольных шляхі ў сістэме, якая, адмаўляючы ім у забеспячэнні і прытулку, выразна намагалася зрабіць годнае жыццё немагчымым для цыганоў. Некаторыя знаходзілі пэўную бяспеку ў недаступных, закінутых землях ці лясах. Некаторыя выкарыстоўвалі юрыдычныя неадпаведнасці і спазматычны характар дзейнасці ўладаў, асяляючыся на прымежных тэрыторыях. Такія асяродкі мы знаходзім на памежжы Францыі і Гішпаніі, паміж нямецкімі дзяржавамі, паміж Лятарынгіяй і імперыяй; на шатляндскім памежжы; у самых усходніх частках Флямандскай рэспублікі. Уздоўж нацыянальных межаў стаялі мясцовыя дэмаркацыі, якія часта можна было падобным чынам павярнуць на сваю карысць. Многія цыганы раздзяляліся на маленькія групы, каб не прыцягваць лішняй увагі; іншыя, наадварот, аб'ядноўваліся ў большыя групы, каб забяспечыць самаабарону, магчыма, збіраючыся разам з *гаджэ* і часам звяртаючыся да насілля. Некаторыя цыганскія бандыты сталі слыннымі ў Нямецчыне XVIII ст., абшары якой былі перапоўненыя рабаўнічымі бандамі рознага і мяшанага паходжання. Некаторыя з іх змяшчалі моцны цыганскі элемент: у колькасці, магчыма, 50 або 100 чалавек, узброеныя і дзёрзкія, яны кралі, каб пражыць, і сутыкаліся з накіраванай супраць іх ваенізаванай паліцыяй. Адною з найбольш вядомых такіх бандаў у ваколцах Гэсэ-Дармштата кіраваў Ёханэс ля Фортун, агульнавядомы як Эмпэрля. Калі нарэшце ў 1726 г. яго схапілі і пасадзілі ў Гісэнскую турму разам з іншымі цыганамі, усе неабходныя прызнанні былі выбітыя пры дапамозе доўгіх катаванняў на дыбах, ціскаў для вялікіх пальцаў і гішпанскіх калодак (ціскаў для ног), і прысуд быў вынесены. Эмпэрля і траіх ягоных паплечнікаў пасадзілі на вось ад калёсаў, адсекшы ім галовы, дзевяць чалавек павесілі, яшчэ трыццаці (пераважна жанчынам) адсеклі галовы. Тагачасныя мастакі адлюстравалі сцэну масавай экзекуцыі на вачах вялікага натоўпу прыведзеных сілай гледачоў (гл. мал. 14)⁴⁷.

Магчыма, найбольш вядомым цыганскім бандытам у Нямецчыне быў Якаб Райнгарт, вядомы як Ганікель, старэйшы сын аднаго з пакараных у Гісэне⁴⁸. Ганікель быў павешаны ў 1787 г. разам з трыма іншымі цыганамі. Наконт яго і ўчыненых ім забойстваў не павінна быць ніякай

⁴⁷ Пра гэтую справу напісана шмат, напрыклад Simson, *History of the Gypsies*, pp. 79—86; E. M. Hall, 'Gentile cruelty to Gypsies', *JGLS*(3), 11 (1932), pp. 49—56. Усе сягаюць да J. B. Weissenbruch, *Ausführliche Relation von der famosen Zigeuner- Diebs- Mord- und Räuber-Bande, welche zu Gtessen justicirt worden* (Frankfurt and Leipzig, 1727).

ілюзіі, і цяжка паверыць, што, як некаторыя мяркуюць, ягоная кар’ера паўплывала на кампазіцыю першай драмы Шьлера *Die Räuber* (“Рабаўнікі”, 1781 г.), дзе, згодна з асветніцкім поглядам Русо, не прымаліся карупцыя і карумпаванне грамадства. Ганікель меў шырокае поле дзейнасці і праводзіў свае аперацыі ў Вагезах, Лятарынгіі, Чорным Лесе, Швабіі і Швайцарыі, але ягоны промысел канцэнтравалася ў прымежным рэгіёне Нямецчыны, у паўночна-ўсходняй Лятарынгіі. Гэта была горная і лясістая тэрыторыя; але другой важнай прычынай такога выбару было тое, што ляндграф Гэсэ-Дармштата, Людвіг IX, выбраў Пірмасэнс, у самым цэнтры згаданага рэгіёна, у якасці сваёй рэзідэнцыі на час кіравання ляндграфствам і працягваў выкарыстоўваць супраць цыганоў захады, якія цалкам адрозніваліся ад метадаў ягонага папярэдніка Эрнста Людвіга. Ён захапляўся ўсім ваенным і ў Пірмасэнсе стварыў невялічкае войска, да якога рэкрутаваў шмат цыганоў, дазваляючы іхным утрыманцам заставацца пры іх. Бацька Ганікеля быў адным з ягоных барабаншчыкаў. Ляндграф праігнараваў імперскія прадпісанні і загады *Reichskreis*, і цягам амаль паловы стагоддзя цыганскае насельніцтва вакол Пірмасэнса павялічвалася. Цыганы пачалі пакідаць гэтую мясцовасць у 1790 г., калі новы ляндграф, Людвіг X, паказаў, што збіраецца выконваць прадпісанні і нават выкарыстоўваць у Пірмасэнсе вайсковыя сілы для іхнага ўмацавання. Свабодны ад пераследу аазіс ператварыўся ў міраж, і шмат цыганоў знікла.

Гэрдэр, нямецкі тэарэтык *Буры і націску* і настаўнік маладога Гётэ, меў пэўныя веды пра Пірмасэнс і выказаў меркаванне на гэты конт у сваім *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (“Ідэі наконт філасофіі гісторыі чалавецтва”, 1784—1791): гэтая “нізкая індыйская каста” карысная толькі ў вайскавай муштры, “якая адзіная можа дысцыплінаваць аднаго і ўсіх з найвялікшай хуткасцю”. Фрэдэрык Ёільям II Прускі меў такі ж погляд і ў 1790 г. загадаў адправіць усіх цыганоў у жаўнеры. Армія сапраўды доўга існавала ў многіх частках Эўропы і была выйсцем, якое цыганы маглі выкарыстаць для заваёвы талеранцыі, адкрыцця турэмных брамаў ці, магчыма, каб атрымаць пэўныя прывілеі. Шмат цыганоў было прынята (або змушана стаць) у жаўнеры, як у якасці музыкаў, так і баявой часткі войска. Часам, як у Французскую рэлігійную вайну напрыканцы XVI ст. ці ў Трыццацігадовую вайну, цэлыя групы далучаліся да правядзення кампаніяў або з уласным разлікам, або як часткі рэгулярнай арміі. Выдавец *Mercurie François* назіраў такіх жаўнераў пад час Рэлігійнай вайны і прыхільна каментыраваў іхныя вайсковыя якасці, хоць і адзначыў нетрадыцыйны жыццёвы стыль (“жывуць, як арабы, беручы з сабой сваю скаціну”⁴⁹.) У мірны час яны не

⁴⁸ Параўн. Е. О. Winstedt, ‘Hannikel’, *JGLS* (3), 16 (1937), pp. 154—173, і Н. Arnold, ‘Die Räuberbande des Hannikels’, *Pfälzer Heimat*, 8 (1957), pp. 101—103.

былі такімі папулярнымі, бо (насуперак спадзяваннем Гэрдэра) не ўхвалялі вайсковай дысцыпліны. У той ці іншы час цыганскія жаўнеры служылі пад сцягам практычна кожнай эўрапейскай краіны, часта ў суправаджэнні сваіх жонак і дзяцей; і, вядома, у Швэцыі цягам доўгага перыяду цыганоў бачылі ў якасці жаўнераў.

Больш хітрай тэхнікай выжывання, якой цыганы навучыліся раней, было ўхіленне ад кантролю грамадзянскай дакументацыі. Яны ўмелі невядома адкуль па-майстэрску здабыць абарончыя лісты. Некаторыя зрабіліся майстрамі вырабляць фальшывыя пашпарты, неабходныя, каб не парушаць законаў аб бадзяжніцтве, якія дазвалялі падарожжы толькі з ліцэнзіяй. Ангельскае заканадаўства патрабавала ад падарожнікаў шырокага дыяпазону пашпартоў. Атрымаўшы такія паперы, вандроўнікі прасілі, каб уладальніку дазволілі прайсці бесперашкодна і далі прытулак для адпачынку ў дарозе; звычайна ўстанаўліваўся фіксаваны тэрмін падарожжа і на паперах распісваліся пад час падарожжа магістраты. Фальшывыя пашпарты, аднак, былі таннымі і лёгкадаступнымі, і сваім распаўсюджаннем ператварылі ўсю сістэму ў нонсэнс⁵⁰. Махляр-фальшэрцам мог быць святар, клерк, пісар, школьны настаўнік або студэнт. Восем цыганоў, павешаных у Эйлзбэры ў 1577 г., падарожнічалі па краіне з падрабленымі дазволамі, сфальшаванымі чэшскім настаўнікам⁵¹.

Тым не менш магчымасць падарожнічаць пачала абмяжоўвацца, і шмат цыганоў заставалася ў асобных рэгіёнах. Напрыклад, у Францыі паміж 1607 і 1637 гг. цыганскі правадыр Дэйвід дэ ля Грэй адзначаны 12 разоў у розных месцах ніжняга Праванса, але больш нідзе. Тое ж і з П'ерам дэ ля Грэем. (Цыганскія прозвішчы ў Францыі былі пераважна французскімі, звычайна з нававам шляхетнасці.) Правадыр Жан дэ ля Грэй, з другога боку, падарожнічаў не толькі ў Правансе, але і ў паўночным кірунку — у Дафінэ; і мы знаходзім мноства людзей з тым жа прозвішчам, хутчэй за ўсё з адной сям'і, у іншых частках Францыі⁵². А вось пра тое, колькі цыганоў прыняло сталы лад жыцця і колькі растварылася ў агульным насельніцтве, даведацца немагчыма. Аднак вядома, што ў некаторых краінах цыганы аселі ў вялікай колькасці. Цыганскае насельніцтва таксама павялічвалася, хоць сістэматычныя падлікі даступныя толькі ў дачыненні да Вугоршчыны і Гішпаніі. Перапісы, зробленыя ў 1780—1783 гг. за панаванням імператара Ёзэфа II, сведчаць пра вялікую колькасць цыганскага насельніцтва ў Вугоршчыне (улучаючы

⁴⁹ *La Continuation du Mercure François* (1610—1612), fol. 317.

⁵⁰ Параўн. Beier, *Masterless Men*, pp. 142—144.

⁵¹ Параўн. F. G. Blair, 'Forged passports of British Gypsies in the sixteenth century', *JGLS* (3), 29 (1950), pp. 131—137.

⁵² Параўн. Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, pp. 69—70.

Харватыю і Славенію, але не Трансильванію): колькасць вар'іравалася паміж 30 241 і 43 609, нягледзячы на тое што замужніх жанчынаў не лічылі. Асноўным занатаваным спосабам заробку цыганоў было кавальства і іншая ручная праца; далей ішла музыка⁵³. У 1785 г. у Гішпаніі было пацверджана блізу 12 000 цыганоў, больш за дзве трэці якіх былі ў Андалусіі, найбяднейшым рэгіёне, дзе ў Сэвіліі, напрыклад, іх было 600, Хэрэсе — 386, Кадысе — 332, Малязе — 321 і Гранадзе — 255⁵⁴. Усё насельніцтва Гішпаніі складала тады блізу 10 млн — чвэрць сённяшняга. На падставе перапісу, праведзенага Карлам III задоўга да яго прагматычнай санкцыі 1783 г., можна сцвердзіць, што большыня працы па асяленні цыганоў была праведзена ранейшымі дэкрэтамі і больш як 88% гішпанскіх цыганоў, з выняткам Каталёніі, ужо даўно перайшлі на асэлы лад жыцця. У Каталёніі прагрэс ішоў марудней, бо гэты рэгіён, аўтаномны да 1716 г., ажыццяўляў палітыку выгнання.

Аселасць не абавязкова азначала асіміляцыю, што даказала Гішпанія. Але па ўсёй Эўропе нават тыя цыганы, што працягвалі весці вандроўны лад жыцця, набывалі нацыянальныя рысы пад сацыяльным уплывам краінаў, дзе галоўным чынам знаходзіліся. Напрыклад, у Шатляндцы такі працэс пачаўся вельмі рана, і да канца XVIII ст. шмат цыганоў адаптаваліся нагэтулькі, што выбралі для свайго штаба адну мясцовасць, дзе ўсталяваліся добрыя ўзаемадачынненні з мясцовым насельніцтвам, і цыганскія дзеці таксама наведвалі школу. Неўзабаве цыганы змяшаліся з мясцовымі людзьмі, і іхныя групы параспадаліся больш, як у іншых краінах. Магчыма, закон 1609 г. дазволіў шмат каму браць звычайныя, распаўсюджаныя тым часам у Шатляндцы прозвішчы, сярод якіх аддавалася перавага прозвішчам уплывовых сем'яў, хоць два важныя шатляндскія прозвішчы — Фаа і Байлі — сягаюць каранямі даўнейшых часоў. Некаторыя цыганы набылі высокае грамадскае становішча. Білі Маршал, слынны правадыр гэлавэйскіх цыганоў, атрымаў легендарны статус⁵⁵. Кажуць, што ён нарадзіўся ў 1671 г., але ў такім разе ён мусіў пражыць 120 гадоў, бо дата ягонай смерці (1792) вядомая дакладна. Ён пакінуў уражальную колькасць нашчадкаў, ажаніўшыся 17 разоў. За сваё доўгае жыццё ён быў шарагоўцам у войску караля Ёільяма пад час бітвы пад Буанэ і служыў у многіх кантынентальных кампаніях, хоць быў схільны да дэзертырства, калі гэта яму падыходзіла. У 1723 г. ён узначаліў левелераў у Гэлаўзі, арганізуючы акцыі пад

⁵³ Параўн. J. H. Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (Vienna, 1883), pp. 62–70.

⁵⁴ Параўн. A. Gómez Alfaro, 'Anotaciones a los censos gitanos en Andalucía', *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía* (Córdoba, 1978), vol. 1, pp. 239–256.

⁵⁵ Больш поўныя звесткі пра ягоныя подзвігі знаходзяцца ў A. M'Cormick, *The Tinkler-Gypsies* (Dumfries, 1907), esp. chs 1, 2 and 12.

час шырокага паўстання супраць землеўласнікаў, якія забіралі маёмасць у арандатараў і агароджвалі абшчынныя землі (у тым ліку традыцыйна адкрытыя для жывёлы іхных працаўнікоў), каб падтрымоўваць рост сваіх запасаў; да канца года ў Гэлаўэі засталася толькі некалькі агароджаў.

Аднагалосная варожасць заканадаўчых дакументаў выразна паказвае, як цяжка было цыганам рабіць нейкія крокі, звязаныя з мясцовымі інтарэсамі. Агульнанацыянальная аблава 1749 г. у Гішпаніі толькі пацвердзіла гэта. Больш незвычайныя ўзаемадчыненні ўсталяваліся з насельніцтвам Вільярэхэ дэ Фуэнтэс, маленькага мястэчка за 60 міляў ад Мадрыда: пад час цыганскага шлюбу, які прымалі там ў лістападзе 1781 г., мясцовы святар і гарадскі чыноўнік так захапіліся вяселлем, што міжволі далучыліся да шумнага святкавання. Пасля коннай працэсіі да царквы нявеста-цыганка ў пышным сваім убранні затанчыла пад гукі гітары перад святаром і натоўпам, абсыпаючы ўсіх цукеркамі. Паводле злоснага рапарту назіральніка, які пераказваў усе гэтыя падзеі⁵⁶, нявесту пад руку адвёў да царквы гарадскі чыноўнік, брат святара, а пад час шлюбнай імшы было мала знакаў пабожнасці. Працэсію з царквы гучна вітаў натоўп. Афіцыйнае следства, распачатае паводле даносу, пацвердзіла ўсе істотныя дэталі, а святар атрымаў ад свайго біскупа суровую вымову.

Кволя прабліскі святла

Афіцыйнае стаўленне царкоўных уладаў — праваслаўных, каталіцкіх ці пратэстанцкіх — напэўна, не ўхваляла ніякай слабасці ў дачыненні да цыганоў, паўсюль прызнаваных нерэлігійнымі. Да самога XIX ст. не было згоды ў пытанні аб стане цыганскіх душаў. У Італіі ўвесь час дзяццэзьяльныя і правінцыйныя сіноды праяўлялі падазронасць і варожасць, што адпавядала тону законаў італьянскіх дзяржаваў (улучаючы Папскія дзяржавы), і законы пераважна не былі схільныя дапускаць цыганоў да сакрамантаў. Такі падыход падзялілі і іншыя краіны, з выняткам агульных захадаў, накіраваных на знішчэнне цыганскага ладу жыцця. Прымусовае схіленне да хрысціянства ці абавязковае рэлігійнае наварочванне яскрава праявілася ў вялікіх пачынаннях такіх манархаў, як імператар Ёзэф II; некаторыя нямецкія дзяржавы імкнуліся забраць у бацькоў дзяцей, каб ахрысціць іх і выхаваць у прыстойных хрысціянскіх сем'ях; але місіянерскія вынікі былі слабыя, а спробы ўлучыць цыганоў у лона царквы — кволя і абьякавыя. Часам гэтае перабольшанне было праўдай: у французскай Басконіі царквы часта не пускалі

⁵⁶ Sánchez Ortega, *Documentación*, pp. 232—234.

каскаратаў (гэтак называлі там цыганоў) і аддзялялі іх у спецыяльнай прыбудове, з якой яны маглі сачыць за набажэнствам. Гэта не азначала, што вераадступніцтва мусілі цягнуць. У 1635 г. партугальскія біскупы адлучылі ад царквы цыганоў, якія не прыступалі да споведзі пад час Вялікага Посту; тым часам гішпанскія тэолагі асабліва настойвалі на неабходнасці суровых захадаў. Аднак, што дастаткова дзіўна, інквізіцыя трактвала цыганоў адносна мякка, несумнеўна таму, што такія нешматлікія цыганскія справы, якія разглядаліся Святой Палатай (афіцыйны назоў інквізіцыі. — *Заўв. перакладніка.*), больш смакавалі не як грэзію ці чараўніцтва, а як банальнае ашуканства і выкарыстанне людской наіўнасці, часта пры дапамозе баек пра закапаных скарбы ці таямніцы, якія адкрые варажба, пра магічныя лекі або замовы ці праклёны. Самым вялікім пакараннем, здаецца, было жорсткае біццё⁵⁷. Таксама варта адзначыць, што цыганы, якія прыцягвалі ўвагу інквізіцыі, былі знаёмыя з асновамі рэлігіі, былі пераважна ахрышчаныя і мелі пацверджанне царкоўнага шлюбу. Падобнае было ў 1788 г. у Лятарынгіі — калі паспрабавалі даведацца пра рэлігійныя погляды цыганоў, аказалася, што ў іх няма ніякай асаблівай рэлігіі і яны выконваюць тыя ж каталіцкія абрады хрышчэння, шлюбу і апошняга прычасця; хоць, калі яны не могуць знайсці святара, каб правесці шлюбную цырымонію, саюз мужа і жонкі абвяшчаецца перад цыганскімі правадырамі⁵⁸.

Пратэстанцкія царквы ўвогуле не былі прыязнымі да цыганоў і амаль не бачылі нічога спрэчнага, каб трымаць іх на дыстанцыі і асуджаць як нерэлігійных. Марцін Лютэр ва ўступе да выддзенага ў 1528 г. *Liber vagatorum* перасцерагаў ад *bueberey* (ашуканскіх хітрыкаў) такіх вандроўнікаў і даваў знак сваёй згоды на рэпрэсіі. Флямандскі тэолаг-кальвініст Ваэцыюс пратэставаў супраць хросту цыганскіх дзяцей⁵⁹ (у ягоныя дні найбольш дыскусійнае пытанне на правінцыйных сінодах Нідэрляндаў), бо лічыў бацькоў няздольнымі забяспечыць хрысціянскае выхаванне. Падобнае адбывалася ў Швэцыі амаль стагоддзе раней, калі стагольмскі арцыбіскуп забараніў хрост і пахаванне цыганоў, хоць некаторыя швэдскія пастары не падпарадкоўваліся, і аднаму такому непаслухмянаму святару ў 1573 г. арцыбіскуп сказаў, што той раскідвае перлы перад свіннямі. Праз нейкія 20 гадоў дзяццэзіяльны сінод у Лінкэпінгу пацвердзіў забарону ўсялякіх кантактаў з *татамі* і палічыў неабходным абвесціць вымову святару, які дапусціў аднаго з іх да камуніі на Вялікдзень⁶⁰. Не раней за 1686 г. швэдскія святары атрымалі

⁵⁷ Параўн. Leblon, *Gitans d'Espagne*, pp. 163–228.

⁵⁸ Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, pp. 213–214.

⁵⁹ G. Voetius, *Selectarum disputationum theologicarum* (Utrecht, 1655), vol. 2, pp. 652–659.

⁶⁰ A. Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* (Uppsala, 1944), pp. 58–60.

прадпісанне хрысціць цыганскіх дзяцей, калі гэтага жадаюць іхныя бацькі.

На свецкім полі поступ да глыбейшага пазнання цыганоў быў толькі трохі жывейшым. У канцы XVI ст. *былі* намёкі на сціплы прагрэс у лінгвістычным кірунку — упершыню, калі флямандскі магістрат Ёган ван Эўсум зацікавіўся гэтым дастаткова моцна, каб сабраць у 1560-х гадах калекцыю словаў і фразяў рамані⁶¹. Хоць да 1900 г. яна заставалася неапублікаванай, усё ж стала магчымым бачыць шляхі дыялектнага распаду рамані на падставе выпадковых пазычанняў з нямецкай мовы і наяўнасці асноўных фанетычных рысаў, якія характарызуюць нямецкі дыялект рамані як сінці. Больш важнай стала публікацыя ў 1597 г. іншага флямандца, Банавэнтура Вульканіюса: 71 слова рамані з лацінскімі адпаведнікамі. Праца была зроблена пры садзейнічанні Ёзэфа Скалігера, прафесара Ляйдэнскага ўніверсітэта і найбольш выдатнага навукоўца таго часу⁶². Сабранае, верагодна, на поўдні Францыі, гэта мусіла быць ужо другім апублікаваным спісам. Як у выпадку ягонага ангельскага папярэдніка Эндру Борда (с. 15), Скалігер, здаецца, таксама праводзіў свае даследванні ў нейкай карчме, бо выразы пераважна звязаны з піццём. Магчыма, пад уплывам такога асяроддзя ўзнікла выпадковая блытаніна, калі, напрыклад, ён паспрабаваў запісаць адпаведнік рамані для выразу “ты п’еш”. Ён мусіў размаўляць па-французску і запытаўся ў цыгана пра пераклад выразу *tu bois*. Пачуўшы гэта як *du bois*, суразмоўца адказаў словам, запісаным як *kascht*, што ў рамані азначае “дрэва”. У занатаваных Скалігерам словах бачнае пранікненне некаторых іншых моваў — нямецкай і славянскіх у лексіцы, гішпанскай — у фаналогіі. Апублікаваны каментар да словаў быў наперадзе свайго часу, паказваючы кантраст паміж цыганамі з іхнай уласнай мовай і *Errones* (тагачасным назовам “падарожных”), якія, як сцвярджалася, размаўляюць на штучным жаргоне. Цыганская мова тут лічыцца нубійскай (копцкай), бо, ідучы за Карнэліюсам Агрыпам (1527), Вульканіюс атаясамліваў Малы Эгіпет з Нубіяй, якая злавалася верагоднай, бо існавалі Копцкая і Этыёпская цэрквы, але гэтая памылка надалей збівала з толку многіх ягоных паслядоўнікаў. Цягам наступных 150 гадоў такіх спісаў з’яўлялася нашмат больш, але яны не мелі вялікіх вынікаў.

Падобным чынам, калі пачынаюць публікавацца першыя навуковыя працы пра цыганоў, яны рыпяць пад інертнай масай напісанага раней і падсумоўваюць перакананні папярэдніх пакаленняў. Тры гэтакія даследванні нічога не вартыя. Яны з’явіліся ў хуткай паслядоўнасці, на першы погляд незалежна адно ад аднаго. Створаны яны былі пратэс-

⁶¹А. Kluyver, ‘Un glossaire tsigane du seizième siècle’, *JGLS*(2), 4 (1910—1911), pp. 131—142.

⁶²*De literis et lingua Getarum sive Gothorum* (Leiden, 1597), pp. 100—109.

танцкімі вучонымі неўзабаве па заканчэнні Трыццацігадовай вайны, калі мір і парадак лічыліся найвышэйшай каштоўнасцю. Кожнае з даследванняў выглядае хутчэй творам сярэднявечных схаластаў, а паводле свайго духу яны належаць да той эры, калі пісьменнікі адмаўляліся ад арыгінальнасці, спасылаючыся на старажытныя аўтарытэты. Усе працы даюць інтэлектуальнае апраўданне для рэпрэсіяў, толькі што не з такім націскам.

Першай была дысертацыя Якаба Тамазіюса, прачытаная ў Ляйпцыгу ў 1652 г.⁶³, дзе ён быў прафесарам філасофіі этыкі. Да таго часу прызнанне цыганоў як групы этнічных мігрантаў было застарэлым больш чым на 70 гадоў. Тамазіус прымаў, што ў пэўны час сюды прыйшлі з усходу пілігрымы, нашчадкі эгіпцянаў, і не аспрэчваў меркавання Вульканіюса пра тагачасную цыганскую мову. Аднак, насуперак гэтаму, ён даводзіў, што, паводле ранейшых швайцарскіх і іншых хранографіў, гэты вялікі натоўп мусіў павярнуць назад, а нешматлікія рэшткі растварыліся ў адкідах грамадства, якія называлі сябе цыганамі і спадзяваліся атрымаць карысць ад статусу пілігрымаў. На думку Тамазіюса, гэтыя людзі былі здольныя на любы грэх, і адзінае выйдзе — сабраць іх разам і выслаць на край зямлі. Пазіцыя Ваэцыюса, флямандскага тэолага, які не згаджаўся з хростам цыганскіх дзяцей, была ў асноўным падобная: адзіным традыцыйным стэрэатыпам, якому ён кінуў выклік, было сцверджанне, што цыганы — гэта шпегі на службе ў туркаў. Трэці ў гэтым трыо, немец Агазур Фрыч⁶⁴, быў юрыстам, які палічыў усе тэорыі аб экзатычным паходжанні цыганоў цьмянымі і быў упэўнены толькі ў тым, што ў ягоны час цыганы з'яўляліся ўсяго толькі зладзеяватай кампаніяй, гультайскім і хітрым збродам людзей, сабраных разам з розных краінаў. Ён прысвоіў сабе заўвагу Авэнтына наконт таго, што чуў, як цыганы ўжываюць лужыцкую мову, але прыраўняў яе да ротвэльша (жаргону нямецкіх зладзеяў. — *Заўв. перакладніка.*), што стагоддзе назад зрабіў Мюнстэр. Як і бывае з палітыкамі-юрыстамі, ён занудна даводзіў, чаму цыганоў ніякім чынам нельга трымаць і як на законнай падставе дасягнуць іх падаўлення.

Гэта былі людзі высокага грамадскага стану і ўплыву, і напісанае імі было ўлічана. XVIII ст. пачачыла яшчэ больш важкія перапрацоўкі старых тэмаў, калі пачалі з'яўляцца і памнажацца энцыклапедыі, прататыпам якіх была *Cyclopaedia* (1728 г.) Чэмбэрса. Адною з галоўных мэтаў энцыклапедыяў было стварэнне даступнай і сучаснай інфармацыі на асобныя тэмы, а такую інфармацыю звычайна даваў асаблівы аўтары-

⁶³ *Dissertatio philosophica de Cingaris* (Leipzig, 1671); нямецкі пераклад 1702 г.

⁶⁴ *Diatribes historica-politica de Zygenorum origine, vita ac moribus* (Jena, 1660); нямецкі пераклад 1662 г.

тэт; таму звесткі маглі ўспрымацца як дапамога ў развіцці навукі і праваднік у тым, што на той дзень лічылася аб'ектыўным меркаваннем. Аўтары інфармацыі пра цыганоў былі, як ніхто іншы, павярхоўнымі і некрытычнымі да крыніц. Артыкул “Эгіпцяне” ў энцыклапедыі Чэмбэра папросту пераймае фразеалогію лексікона Джона Мінш'ю, апублікаванага ў 1617 г.:

паводле нашых законаў, гэта фальшывы род валацугаў, якія, будучы ангельскімі ці шатляндскімі людзьмі, маскуюцца дзіўным адзеннем, намазваюць свае твары і цела, размаўляюць паміж сабою на невядомай, спеўнай мове, вандруюць па розных мясцінах; і, прапануючы паваражыць, вылечыць хваробы і г.д., кепска абыходзяцца з народам, ашукваючы яго на грошы, крадучы ўсё, што не такое гарачае або не такое цяжкое для іх.

Тыповым для кантынентальнага падыходу быў артыкул, які з'явіўся ў 1749 г. у манументальным *Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Kunst* (“Універсальны слоўнік усіх навук і мастацтваў”), выдадзеным лійпцыгскім кніжным гандляром Ёганам Зэдлерам. З 25 калонак артыкула тры чвэрці напоўненыя пералікам разнастайных карных распараджэнняў, пасля ўступнай заўвагі: “Вядома, што цыганы ва ўсе часы былі бязбожнікамі, грэшнымі людзьмі, якіх знішчаюць цалкам апраўдана”. Уступ да дэфініцыі ў *Энцыкляпедыі* (1751 г.) Дыдро ўжо цытаваўся (с. 116). У гэтым артыкуле сцвярджалася, што першапачатковыя цыганы сышлі. Сучасныя тыпы цыганоў можна пабачыць радзей, чым трыццаць гадоў таму, магчыма, праз увагу паліцыі ці ад таго, што людзі сталі бяднейшымі ці менш даверлівымі. Якая б ні была прычына⁶⁵, “промысел цыгана” стаў “менш добрым”. Людзі, якія прысвяцілі сябе прагрэсу свецкай думкі і асветніцкай адкрытасці на новыя павевы, не сумняваліся, што гэта было падставаю для радасці.

⁶⁵ Даследаванне трактоўкі цыганоў у 54 флямандскіх энцыклапедыях можна знайсці ў W. Willems and L. Lucassen, ‘The Church of knowledge’, in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 31–50; і для нямецкіх энцыклапедыяў — R. Gronemeyer, ‘Die Zigeuner in den Kathedralen der Wissens’, *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 7–29.

СИЛЫ ДЛЯ ЗМЕНЫ

Усплёск падзеяў у апошнія дзесяцігоддзі XVIII ст. заклаў пэўны фундамент пад змену ўспрымання цыганоў як чужынцаў, хоць нават у краінах, дзе запанавала філасофія *laissez-faire*, стаўленне да цыганоў усё яшчэ не адзначалася паслядоўнасцю. Пасля ў шырэйшым свеце пачалі ўваходзіць у гульню разнастайныя сацыяльныя, эканамічныя і палітычныя сілы, выклікаючы новыя хвалі міграцыяў як у эўрапейскіх краінах, так і ў глабальным маштабе, і да пачатку XX ст. можна ўбачыць, што цыганы займаюць розныя пазіцыі на маргінэсе грамадства.

Новае ўспрыманне

Слава першай спробы цэласнага аналізу цыганскага ладу жыцця (ці толькі той яго часткі, якую ўспрымала дамінавальнае грамадства) належыць вугорскаму навукоўцу. Даследванне з’явілася ў 1775—1776 гг. у серыі больш як 40 ананімных артыкулаў у *Wiener Anzeigen*, нямецкамоўным вугорскім часопісе¹. Аўтар толькі нядаўна быў ідэнтыфікаваны флямандскім даследнікам Ёімам Ёільямзам як Самўэль Аўгустыні аб Гортыс (Samuel Augustini ab Hortis), лютаранскі пастар, які жыве ў вугорскім графстве Шэпес (цяпер у Славаччыне)². Ён быў чалавекам свайго часу, які шанаваў палітыку Марыі Тэрэзы, але настроіўся на сучаснае даследванне, а не на збіранне чэрствых крошак былой мудрасці. Ягоныя запісы канцэнтраваліся на Вугоршчыне і Трансільваніі, бо ён падкрэсліў: хоць у цыганоў шмат агульных рысаў, але аднароднай цыган-

¹ 'Von dem heutigen Zustande... der Zigeuner in Ungarn', *Allernädigstprivilegirte Anzeigen, aus sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern (Vienna)*, 5 (1775), pp. 159—416; 6 (1776), pp. 7—168, *passim*.

² Я ўдзячны Ёіму Ёільямзу за дазвол цытаваць гэтую ідэнтыфікацыю перад публікацыяй яго доктарскіх тэзісаў у Ляйдэне, 'Op zoek naar de ware zigeuner. De geschiedenis van het Europese denken over zigeuners (1783—1945)', пасля якіх выйдзе таксама ангельская версія пад назовам 'In search of the true Gypsy. The history of European thought on Gypsies' (1783—1945)'.

скай нацыі ці калектыўнай культуры не існавала: паасобныя групы зведвалі ўплыў абставінаў у краінах свайго знаходжання. У рэгіёнах, якія даследнік ведаў, вандроўныя цыганы жылі ў наметях, а зіму праводзілі ў зямлянках, выкапаных на схілах гор. Хаткі аселых цыганоў былі абсталяваныя трохі больш традыцыйна, але толькі з некаторымі малымі выгодамі — не было ні крэслаў, ні ложкаў, ні штучнага асвячлення, і практычна ніякіх кухонных прыладаў, акрамя глінянага гаршчка і жалезнай патэльні. Іхнай ежай было пераважна мяса (улучаючы падлу) ці простыя мучныя стравы, напрыклад лошчына. Хлеб яны здабывалі жабрацтвам; і палка любілі алкаголь і тытунь. Мелі толькі адзін набор вопраткі. Жанчыны не пралі і не шылі, але атрымоўвалі адзенне з жабрацтва ці крадзяжоў, і яны вельмі любілі ўпрыгожвацца каштоўнасцямі. Цыганскія кавалі працавалі, седзячы на зямлі з скрыжаванымі нагамі, а жанчыны займаліся мяхамі; яны былі жвавымі і спрытнымі, але і непрадбачлівымі, і члены іх сем'яў увесь час набягалі, каб прадаць іхныя дробязі. Цыганскія гандляры коньмі былі ўмельмі наезнікамі і ведалі, як прадаць хворага каня як здоровага. Музыкі былі дасведчаня ў густах сваёй аўдыторыі. У некаторых рэгіёнах выраб чучалаў звяроў, рашотаў і драўляных прыладаў стаў дапаможным заняткам; тым часам вымывальнікі золата ў Трансільваніі і Банаце (якія прасейвалі залатаносны пясок летам, а зімой рабілі драўляныя падносы і бочкі) ёсць амаль асобнай кастай, якая цяжка працуе і незалежная. Аўтар быў невысокага меркавання пра цыганскую мараль і культуру: яны мелі мала адзнак шчырасці і сораму, хоць больш чым дастаткова гонару; яны прымалі рэлігію свайго асяроддзя без веры; ён, прынамсі, не сутыкнуўся ні з якімі асаблівымі цырымоніямі ці звычаямі. Аўтар вырашыў, што традыцыйны лад цыганскага жыцця і адсутнасць у ім сталых формаў супярэчыць прынцыпам любога арганізаванага грамадства. Памылка крыеца ў выхаванні цыганоў: бацькі надзвычай моцна любілі сваіх дзяцей, але не маглі выхаваць іх. Таму калі дзеці вырасталі, яны не мелі шанцаў змяніць сваё жыццё. Аўтар дапускаў, што з адпаведным навучаннем у цыганоў была б карысная будучыня ў земляробстве і ручных рамёствах; іхная здольнасць супрацьстаяць цяжкім умовам жыцця сведчыла пра вайсковыя магчымасці. Аўтар прыйшоў да высновы, што мудрым курсам было б “імкнуцца, наколькі магчыма, ператварыць цыганоў у чалавечых істотаў і хрысціянаў і трымаць іх у дзяржаве як карысных суб'ектаў”, хоць гэта патрабуе вялікіх намаганняў і цяплення.

Артыкулы ў *Wiener Anzeigen* паказалі таксама пэўныя адзнакі ўсведамлення сувязі паміж рамані і Індыяй; гэта рабіла сумнеўным непрыманне адметнасці цыганоў, таму набыло больш, як фідалагічнае значэнне. Першыństwo гэтага адкрыцця (хоць эксперыментальнага і не дакладна пацверджанага) можа належаць іншаму вугорскаму пастару,

Иштвану Валі, калі ён знаходзіўся ў Ляйдэнскім універсітэце блізу 1753—1754 г. Гісторыя, аднак, дайшла да нас з трэціх рук праз артыкул у *Wiener Anzeigen* у 1776 г. і, здаецца, усё перабольшвае. Гаварылася, што існаваў факт адпраўкі трох студэнтаў з вострава Малабар у Ляйдэнскі ўніверсітэт і што Иштван Валі склаў гласарый з амаль 1000 словаў, распытваючы гэтых трох студэнтаў пра іхную родную мову. Заўважыўшы падабенства з рамані, на якой гаварылі ў Вугоршчыне, ён пацвердзіў, вярнуўшыся дадому, што гэтыя словы былі зразумелыя для цыганоў Ра-аба (Д’эра). Няма ўказання на тое, што Валі працягваў даследванне, і няма дэталей той мовы, на якой размаўлялі ягонны інфарматыры. Аднак нядаўнія даследванні актаў Ляйдэнскага і Утрэхцкага ўніверсітэтаў забяспечылі пэўнае ядро для гісторыі. Ляйдэнскія акты на пачатку 1750 г.³ запісваюць трох студэнтаў як “*Ceylonensis*” (Шры-Ланка была тады флямандскай калоніяй.) Валі вучыўся ў Утрэхце і мог спаткацца з імі пад час візіту ў Ляйдэн. Гэтыя “цэйлонцы” былі дзецьмі флямандскіх бацькоў, якія жылі на Цэйлоне, нарадзіліся і выхоўваліся там. Але нават калі Иштван Валі сабраў доўгі спіс сінгальскіх словаў, ягонныя цыганы мусілі мець цяжкасці з іх разуменнем нашмат больш, чым кажа нам да-нясенне.

Больш трывалае сведчанне забяспечыў гласарый рамані, сабраны ангельцам Джэкабам Браянтам, па ўсім мяркуючы, на кірмашы ў Ўіндзары ў 1776 г. Калі ягоны матэрыял у 1785 г. быў прадстаўлены Лёнданскаму таварыству старажытнасцяў⁴, Браянт звярнуў увагу на аналогіі паміж рамані і індаіранскімі мовамі, а таксама вылучыў некаторыя пазычаныя з грэцкай і славянскіх моваў. Ягонныя прыклады дапамагаюць убачыць, што дыялект гэтых цыганоў быў фанетычна занглізаваны, хоць яшчэ меў лічэбнікі, якія ангельская рамані пазней страціла. Іншыя ягоныя патэнт — гэта тое, што ён ёсць адным з ранейшых пацверджаных прыкладаў цікаўнага збіральніка, падманутага цыганамі, бо на месцы словаў, пра якія ён пытаўся, сустракаюцца звычайныя цыганскія непрыстойнасці⁵.

Нямецкі вучоны Ёган Рудыгер быў таксама адным з першых, хто заўважыў індыйскія сувязі рамані. У 1777 г., па просьбе школьнага інспектара ў Санкт-Пецярбургу Х. Л. С. Бакмайстэра, ён угаварыў цыганку ў Гале перакласці ўрываек тэксту на яе дыялект. Параўноўваючы пераклад з мноствам моваў, ён заўважыў паралелі з індыйскімі мовамі,

³ Гл. I. Hancock, ‘The Hungarian student Valyi Istvan and the Indian connection of Romani’, *Roma*, no. 36 (1991). Выказваю ўдзячнасць Віму Ўільямсу за дадатковыя дэталі адносна трох студэнтаў; ягоныя доктарскія тэзісы, ужо цытаваныя, дапоўняць гісторыю.

⁴ *Archaeologia*, 7 (1785), pp. 387—394. Два месяцы раней (тамсама, pp. 382—386) Ўільям Марздэн прадставіў Таварыству больш грунтоўнае параўнанне ангельскай і грэцкай рамані і хіндзі, маратхі і бэнгалі.

асабліва з хіндзі, тым часам Бакмайстэр даказаў блізкасць з мультані (лахнда — дыялектам заходнепанджабскай мовы). Высновы Рудыгера апублікаваныя ў 1782 г. у нарысе, які сцвярджаў права цыганскай гісторыі і мовы на адпаведнае навуковае даследаванне, і, вядома, права самых цыганоў на нешта лепшае, чым стаўленне, “якога нашае адукаванае стагоддзе павінна з сорамам пазбавіцца”⁶.

Цяпер некаторым вучоным засталася толькі сабраць разам розныя аскепкі цыганскага паходжання. Такім сінтэзам заняўся іншы немец, Гайнрых Грэльман з Гёттынгенскага ўніверсітэта, які моцна арыентаваўся на папярэднія даследаванні, але ўрэшце надаў больш паслядоўную і аналітычную форму тым высновам, якія сам старанна назбіраў. Ягоная кніга *Die Zigeuner* апублікавана ў 1783 г. Яе важнасць хутка заўважылі, таму яна была перакладзена на ангельскую, французскую і галяндскую мовы⁷. Звесткі Грэльмана пра цыганскае рассяленне па Эўропе былі няпоўнымі, але дастаткова дакладнымі на той час. Ён ацэньвае насельніцтва цыганоў паміж 700 000 і 800 000 і кажа, што яно асабліва шматлікае ў Вугоршчыне, Трансільваніі і на Балканскім паўвостраве. З іншых эўрапейскіх краінаў багата цыганоў у Гішпаніі, асабліва на поўдні, і ў Італіі, а найменей — у Францыі, з выняткам Эльзаса і Лятарынгіі, рэдкія яны ў Швайцарыі, Нідэрляндах і большай частцы Нямеччыны, акрамя Райнлянда. Хоць шмат цыганоў асела (тут ён згадвае карчмароў у Гішпаніі, рабоў у Малдавіі і Валашчыне, і тых, што жылі ў хатах каля вугорскіх і трансільванскіх гарадоў), ён меркаваў, што большыня ўсё яшчэ вандравала па асобных краінах з сваімі ўлюбёнымі прытулкамі — намётамі. Нават у паасобных краінах ён заўважыў нутраны падзел, які ўзрастаў, напрыклад, у Трансільваніі і Банаце, паміж вымывальнікамі золата і іншымі. (Падобны падзел, пра які ён не згадвае, існаваў у Трансільваніі паміж вандроўнымі цыганамі і аселымі, на якіх аўтар глядзеў звысоку, як часта бывала і ў выпадку іншых краінаў.)

⁵ Напрыклад, адзін з адпаведнікаў слову “бацька” Браянт запісаў як *ming*. Гэта стары цыганскі жарг. Слова ўвайшло цяпер у ангельскі лексікон: прынамсі, першае выданне *Collins Dictionary of the English* (1979) змяшчала артыкул “**minge...** *брыт. табу слэнг. 1. жаночыя геніталіі ... (XX стагоддзе: невядомага паходжання)*”. Выдавец прыняў мае заўвагі наконт таго, што слова павінна паходзіць ад цыганскага *mindz*, *якое мае тое ж значэнне ў эўрапейскіх дыялектах рамані (хоць ягонае ўласнае паходжанне невядомае), і наступныя выданні слоўніка падаюць этымалогію як [XX стагоддзе: з рамані: невядомага паходжання]*.

⁶ *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde* (Leipzig, 1782), Part 1, pp. 37—84; гэтая частка (*Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien*) перавыдала рэпринтам з уступам Н. Наарманна (Hamburg, 1990).

⁷ Н. М. G. Grellmann, *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung* (Dessau and Leipzig, 1783; 2nd edn Göttingen, 1787). Ангельскі пераклад, *Dissertation on the Gipsies* (London, 1787; 2nd edn London, 1807). Французскі пераклад Metz, 1788 і Paris, 1810. Галяндскі пераклад Dordrecht, 1791.

Размеркаваннем свайго матэрыялу Грэльман задаў тон наступным даследнікам на шмат гадоў наперад. Ён таксама пашырыў распаўсюджанне розных скандальных плётак, напрыклад пра нястрымную распушту цыганскіх жанчынаў і абвінавачанне ў канібалізме. Што да апошняга закіду, дык ён падаў значную падборку злосных каментараў з вугорскіх і нямецкіх газетаў і наконт нядаўніх працэсаў у Вугоршчыне (графства Гонт, цяпер частка Славаччыны) супраць 150 цыганоў. 41 з іх катаваннямі прымушаныя да прызнанняў, а пасля пакарання рознымі відамі смерці (адцінанне галавы, павешанне, пасаджэнне на кол, чвартаванне) за злачынствы, у тым ліку, як гаварылася, канібалізм. У другім выданні кнігі (1787 г.) ён злёгка паправіў баланс, паведамляючы пра пазнейшыя высновы следчай камісіі, устаноўленай недаверлівым імператарам Ёзэфам II, каб расследаваць справу астатніх цыганоў: іх прызналі вінаватымі толькі ў крадзяжы і адпусцілі пасля целавага пакарання. Што да першага смяротнага пакарання, то Грэльман цяпер прышоў да высновы: цалкам магчыма, што ахвяры заслужылі смерці як забойцы. Хоць шкода ад ягонага першага выдання ўжо была нанесена, спатрэбілася больш за стагоддзе, каб знікла перакананне ў канібалізме цыганоў.

Ранейшую, этнаграфічную частку сваёй працы Грэльман шырока пазычыў з артыкулаў у *Wiener Anzeigen*. Яны таксама забяспечылі яго пэўным лінгвістычным матэрыялам, але галоўным ментарам Грэльмана быў кансультант Бютнэр, які за колькі гадоў перад гэтым памылкова вызначыў сувязь рамані з Афганістанам⁸. Гэтым разам параўнанне рабілася з індаарыйскай мовай, і даследнік прыйшоў да пробнай высновы, што найбліжэйшую тоеснасць рамані мае з дыялектам шурат (г.зн. гуджараці). Хоць праца Грэльмана была недасканалая ў дэталях, яго несумнеўным дасягненнем было тое, што агульная прапанова індыйскага паходжання цыганскай мовы стала шырока прызнанай, а этнічная роднасць народа была адноўлена ў вачах многіх людзей. Для яго сучасныя цыганы былі выразнымі лінейнымі нашчадкамі ранніх прыхадняў; і, нягледзячы на памылковае меркаванне пра тое, што сыход з Індыі быў выкліканы нашэцем Тамэрляна пры канцы XIV ст., будучыя ягоныя даследванні пайшлі ў больш рэальным кірунку. У сацыяльным плане, як і Самўэль Аўгустыні аб Гортыс у *Wiener Anzeigen*, ён гарача спрачаўся з пакараннем як мадэллю ўзаемадачынненняў з цыганами, бо верыў, што чалавека можна рэабілітаваць, і падзяляў пашыраныя погляды эўрапейскіх дзяржаўных дзеячоў і эканамістаў (якіх праз паўтара дзесяцігоддзя Мальтус абдасць вельмі халоднай вадой) наконт таго, што вялікія групы

⁸ Ва ўступе да свайго *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker* (Göttingen, 1775).

насельніцтва карысныя для нацыі. Таму не дзіўна, што ён шчыра ўхваляў захады, прынятыя Марыяй Тэрэзай і яе сынам. Адукацыя была шляхам, які вёў да выкаранення неадпаведнасцяў.

У галіне літаратуры цыганы таксама прыцягвалі да сябе новы род увагі: густы павярнуліся да рамантычнага і меладраматычнага, і акцэнт перамясціўся з прынцыпаў парадку, спакою і рацыянальнасці на асабістае, вобразнае і беспасярэдняе⁹. У 1773 г. Гётэ ў сваёй буйной трагедыі *Гец фон Бэрліхінген* вызначыў цыганскаму правадыру ролю высакароднага дзікуна, і неўзабаве гэта стала клішэ, пры дапамозе якога ствараўся кантраст паміж цыганскім жыццём і прытворствам звычайнага існавання¹⁰. Адпаведна іншай, больш цёмнай літаратурнай традыцыі, якая пашырылася ў XIX ст., цыганы былі дзікімі ізгоямі, якія наводзілі на думку пра звышнатуральнае, таямнічае і крымінальнае: іх вобразы маглі ўжываць у кнігах як для дзяцей, так і для дарослых, дзеля стварэння інтрыгі, апраўдання рабункаў, дзіўных падзеяў і акультных здарэнняў, ці (ідучы за прэцэдэнтам, створаным Сэрвантэсам ў *La Gitanilla* і працягнутым ў *Moll Flanders* і *Le Mariage de Figaro*) у сувязі з страчанымі дзецьмі, якіх выкралі ў бацькоў. Збольшага пісьменнікі ўсё яшчэ пісалі ці з уласнай фантазіі, ці з іншых літаратурных крыніцаў, але не на падставе сваіх беспасярэдніх назіранняў. Толькі пасля з'яўлення твораў Джорджа Бораў, якія пачаліся з *The Zincoli* (1841) і дасягнулі сваёй кульмінацыі ў *Lavengro* (1851) і *The Romany Rye* (1857), літаратурнаму стэрэатыпу быў кінуты адназначны выклік з боку пісьменніка, які любіў цыганскую супольнасць, авалодаў іхнай мовай і быў здольны перадаць нешта з іх сапраўднай прыроды ў сваіх творах.

Да таго часу было адкрыта, што *факты* пра цыганоў інтрыгуюць больш, чым сумнеўныя легенды. Рамантычнае Адраджэнне павысіла цікавасць да прымітыўнай народнай культуры і схільнасць да экзатычнага і таямнічага, і пазнейшыя фазы рамантызму адзначаны новай увагай да збірання і імітацыі фальклору (слова, вынайзданае толькі ў 1846 г.) і народных баладаў, танцаў, музыкі. Рамантычная цікавасць людзей да фальклору не абмінула цыганоў, якія сталіся скарбніцай фальклорных гісторыяў, песень, звычайў і забабонаў. У гістарычнай галіне раннюю гісторыю цыганоў у Эўропе рашуча адкрыў французскі архівіст Поль

⁹ Параўн. А. М. Fraser, 'Authors' Gypsies', *Antiquarian Book Monthly*, 20 (1993), no. 2, pp. 10–17.

¹⁰ Вядома, што такі выбар зрабіў і Філдынг у *Tom Jones* (1749), уводзячы кампанію цыганоў, каб намалюваць іранічны вобраз мараў Торы пра ўтапічнае грамадства, не заплямленае цывілізацыяй. Аднак праз чатыры гады пісьменнік у рэальным жыцці ўдзельнічаў у палеміцы з нагоды суда над цыганкай і зводніцаю, абвінавачанымі ў выкраданні пакаёўкі, Элізабэт Кэнінг. Тады Філдынг паказаў зусім не ружовы вобраз цыганскай натуры ў сваім памфлеце *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning* (London, 1753).

Батаяр, публікуючы ад 1843 г. цягам некалькіх дзесяцігоддзяў серыю артыкулаў.

Параўнальная філалогія стала іншай прайвай павышанай зацікаўленасці нацыянальным паходжаннем, калі ўсяго праз некалькі гадоў пасля публікацыі кнігі Грэльмана сэр Уільям Джоўнз з Усходнеіндыйскай Кампаніі праклаў дарогу ва ўстанаўленні месца санскрыту ў індаэўрапейскай сям’і. Гэтыя новыя веды прыцягнулі ўвагу да вывучэння рамані і паскорылі яго тэмп. Цыганская гаворка стала нечым накштальт архідэі ў філалагічным садзе. У рамані бачылася старажытная прыгажосць руінаў, якія асыпаліся. Мова цыганоў паказвала таксама цікавае відовішча мовы ў розных стадыях распаду, якая паступова паддавалася розным сілам. Магчымасць вывучэння ўсходняй мовы ў Эўропе прыцягвала не толькі рамантычных аматараў, але таксама некаторых выбітных навукоўцаў стагоддзя. Нават не трэба было ўвязвацца ў знаёмства з цыганамі, што шырока прадэманстравалі адзін з вялікіх піянераў, прафесар агульнай філалогіі ўніверсітэта ў Гале Аўгуст Фрыдрых Пот. Сярод ягоных многіх дасягненняў была першая навуковая праца на тэму рамані, *Die Zigeuner in Europa und Asien* (“Цыганы ў Эўропе і Азіі”, 1844—1845). Праца грунтавалася на шматлікіх апублікаваных звестках пра асобныя дыялекты і, як Пот тлумачыць у сваёй прадмове, ён правёў даследванне, маючы асабісты досвед у цыганскай праблеме, які абмяжоўваецца павярхоўным знаёмствам з некалькімі асобамі. 1860-я і 1870-я гады былі багатыя на даследванні рамані, шмат з якіх пісаліся па-нямецку. З агульнай масы вылучаўся прадстаўнік Венскага ўніверсітэта Франц Міклошыч, які ў гэты час адчуваў сябе здольным казаць, што ў ягоным распараджэнні знаходзіцца “багаты, нават больш чым багаты матэрыял з усіх краінаў, дзе жывуць цыганы”, і які першы, абпіраючыся на іхную мову, паспрабаваў прасачыць дарогу цыганоў пад час міграцыі на захад.

Больш маніпуляцыйнай была цікавасць да цыганоў з боку цэркваў. Пратэстанцкія цэрквы, маючы развітыя адраджэнскія металы рэагавання на хуткія грамадскія змены, былі шчырымі змагарамі за свет, вольны ад паганства. Місіянерскі запал не пагарджаў патрэбаю духоўнага адраджэння цыганоў, а маральнае пераконванне замяніла больш знаёмы юрыдычны прымус. Толькі з нямногім выняткам, мэтай рэлігійных і дабрачынных работнікаў, якія ўцягвалі цыганоў у гарачыя дыскусіі і друкавалі свае брашуры на іхную тэму, было абмежаваць іх і, урэшце, выкарніць іх, іхны лад жыцця, пераконваючы цыганоў асесці, паправіць сваю сумнеўную мараль і падрыхтавацца да заняткаў, якія грунтуюцца на залежнасці і пакоры. Такія пазіцыі праніклі нават у царкоўныя гімны. Радкі дзіцячага гімна кажуць:

Я не нарадзіўся без дома
 Ці ў нейкім паламаным хляве,
 Цыганскае дзіцё, навучанае блукаць
 І красці мой дзённы хлеб¹¹.

У Брытаніі гэтая адданая праца прынесла абмежаваныя вынікі, хоць дайшлі сведчанні і некаторых поспехаў. Джон Бэрд, святар Шатляндскай царквы, у 1830 г. узяўся за справу выпраўлення ў цыганскай калоніі, якая складалася з шэрагу дамоў у Кёрк Етголме, трохі больш за мілю ад ангельскай мяжы. Там цыганы працавалі ў якасці кавалёў, рабілі мяцёлкі або лыжкі з рагоў і падарожнічалі ад васьмі да дзесяці месяцаў, каб прадаваць свае дробныя тавары. Мэтай Бэрда было трымаць дзяцей Етголма пад адпаведным наглядам круглы год, каб яны маглі наведваць школу, атрымоўваць рэлігійныя настаўленні і знайсці адпаведную працу, магчыма, у якасці дамашняй прыслужкі; ён таксама спрабаваў пераканаць дарослых пакінуць вандроўны лад жыцця. Нарэшце было склікана Таварыства рэфармацыі цыганоў у Шатляндцы, былі ўстаноўлены фонды, і Бэрд ужо мог адзначыць пэўныя вынікі выхавання цыганскіх дзяцей; што да затрымання дарослых дома, “поспех ад таго часу быў блізкі да поўнага правалу”, як вытанчана акрэслівае гэта ягоны рапарт. Калі ў 1859 г. Таварыства распалася, Бэрд і ягоныя наступнікі працягвалі сваю справу самастойна, пакуль пачатковая адукацыя не стала ў 1872 г. у Шатляндцы свабоднай і абавязковай; праз некалькі гадоў практычна ўсе цыганы Етголма пакінулі вандроўны лад жыцця¹². У Англіі найбольш значная спроба такога кшталту была зроблена Джэймзам Крэбам, метадыцкім прапаведнікам, і Саўтгэмптанскім камітэтам, натхняльнікам якога ён быў, прымушаючы агентаў рабіць штодзённыя відзіты ў цыганскія лагеры каля Саўтгэмптана і ў Нью Форэсе. Крэб хацеў, каб рэформы былі паступовымі і добраахвотнымі. Ягоным малітоўным спатканням, прыемным з-за смачных страваў — ростбфіу і слівовага пудыngu, удавалася прыцягнуць прыстойных цыганоў; але нават рэфармаваныя і адукаваныя дзеці, аддадзеныя на службу, амаль усе вярталіся да свайго ранейшага жыцця. Падобныя пачынанні праваліліся і ў Прусіі. У Англіі арганізоўваліся некаторыя іншыя місіі, часта па мадэлі Крэба, якія мелі амаль такія самы, напалову рэлігійны, напалову адукацыйны характар¹³. Яны былі ўспрыняты асцярожна: цыганы добра бачылі, што за наварочваннем ідзе прыняцце правілаў аселага індустрыянага грамадства. Калі вымераць практычныя дасягненні працяглай “рэфармацыі”, яны будуць малымі, хоць нават да канца ста-

¹¹ С. O' Brien, *Gipsy Marion* (London, n.d. [c.1895]), p. 4.

¹² A. Gordon, *Hearts upon the Highway* (Galashiels, 1980), pp. 43—53.

¹³ Параўн. D. Mayall, *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society* (Cambridge, 1988), esp. pp. 97—129.

годдзя з самых цыганскіх шэрагаў выйшлі некалькі місіянераў, якія працягвалі добрую працу. Такі быў, напрыклад, Карнэліус Сміт¹⁴, які нарадзіўся ў намёце ў Кэмбрыджшыры ў 1831 г., і найбольш вядомы з усіх, ягоны сын Родні, “цыганскі каваль”, магутны прапаведнік, які збіраў на казані па некалькі тысячаў чалавек і які пачынаючы ад 1880-х гадоў праводзіў дамашнія і замежныя місіі¹⁵; калі гаворка ішла пра цыганоў, то, на ягоны погляд, збавенне заключалася ў тым, каб пакінуць звычай іхнага жыццёвага ладу.

Музычнае панаванне

Калі-нікалі ў раннях паведамленнях аб прысутнасці цыганоў у Эўропе яны асацыяваліся з музыкай — як у якасці інструменталістаў, так і спевакоў і танцораў. Музыканы талент мог быць магутным фактарам у заваяванні пэўнай ступені талеранцыі, як гэта адбылося з цыганскім патрыярхам Эбрамам Ёудам, які на пачатку XVIII ст. увайшоў у Валію і прынёс, як сказана, скрыпку; а калі ягоныя сыны і ўнукі звярнуліся да нацыянальнага інструмента — арфы, яны сталі жаданымі гасцямі паўсюль¹⁶. Усё ж цыганы не мелі агульнай музыкальнай мовы, агульнага, аднолькавага для іх усіх спосабу стварэння музыкі. Калі яны выступалі ў ролі прафесійных забаўляльнікаў, то звярталіся да музыкі, характэрнай для дадзенага асяроддзя, часцей, чым да ўласнай, і былі хутчэй прадаўжальнікамі і адаптэрамі, чым творцамі, з інструментамі, тыповымі для канкрэтнай мясцовасці¹⁷, таксама як у сваіх фальклорных гісторыях яны часта пазычалі матывы з фальклору розных краінаў, па якіх падарожнічалі, і надавалі ім цыганскую афарбоўку. Прыроджаная здольнасць цыганоў да мастацтва неўзабаве стала відавочнай ва ўсёй Эўропе. Але цягам XIX ст., асабліва ў трох краінах — Вугоршчыне, Расеі і Гішпаніі, цыганы заваявалі такую высокую пазіцыю ў якасці прафесійных музыкаў, што амаль ператварыліся ў частку нацыянальнай тоснасці гэтых народаў.

У Вугоршчыне некаторыя даўно аселяўся цыганы (вядомыя іншым цыганам як *romungre* ці вугорскія ромы) хутка сталі служыць вугорцам

¹⁴ C. Smith, *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith* (London, 1890).

¹⁵ R. Smith, *Gipsy Smith: His Life and Work* (London, 1901); D. Lazell, *From the Forest I Came* (London, 1970).

¹⁶ Параўн. J. Sampson, ‘The Wood family’, *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 56–71, і A. O. H. Jarman and E. Jarman, *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood* (Cardiff, 1991), chs 4 and 5.

¹⁷ B. Leblon у *Musiques Tsiganes et Flamenco* (Paris, 1990) падкрэслівае, аднак, што яны, здаецца, аддавалі перавагу інструментам, падобным да індыйскіх і да інструментаў іншых усходніх краінаў. Ён даказвае, што цыганская музыка ў розных краінах мае больш супольнага, чым здаецца на першы погляд, і што агульныя рысы часта звязаныя з усходняй музыкай.

як менестрэлі. Ведучы ўсё больш асэлы лад жыцця і страчваючы веданне рамані, яны гублялі кантакт з уласнай музыкай і пагружаліся ў традыцыю вугорцаў, якія жылі вакол іх. Цыганы ўспрымалі і трансфармавалі вугорскую музыку вельмі прывабна, што адлюстравалася ў параўнанні гэтага працэсу з выхаваннем і ператварэннем цыганамі каня, якога ўрэшце не пазнаваў першы ўладальнік. Цыганскае панаванне ў музыцы было відавочным ужо ў сярэдзіне XVIII ст., калі цыганы сталі абавязковым элементам не толькі ў вясковым народзе, але таксама і ў вугорскай знаці, а на банкетых усталяваўся звычай, каб цыганскі менестрэль стаяў каля гаспадара, гатовы задаволіць ягоныя музычныя густы. Неўзабаве цыганскія групы — пад кіраўніцтвам віртуознага скрыпача — правялі шэраг паспяховых выступаў. Індывідуальныя музыкі здабывалі асабісты аўтарытэт. Натуральная, спантанная свежасць і хуткасць іхнай адаптацыі забяспечылі сталую магчымасць цешыць вугорскіх слухачоў: стварэнне музыкі часцей за кавальства стала ўзгадвацца як найвышэйшы талент цыганоў. Напачатку вядомыя музыкі і гурты паходзілі з паўночна-заходняй часткі краіны (цяпер Славачына) — найбліжэйшай да Вены, цэнтры эўрапейскага музычнага жыцця. Да сярэдзіны XIX ст. іх можна было знайсці паўсюль: “цыганская музыка” была на піку моды.

Першае вялікае імя належыць скрыпачу Янашу Біхары (Janos Bihari, 1764—1827), які паходзіў з графства Пазсоны (Браціслава) і аркестр якога запрашалі да вышэйшай публікі на прыватныя святкаванні і банкеты па ўсёй краіне, часта таксама ў Вене: без сумневу, на Венскім кангрэсе ў 1814 г. ён іграў для выбраных манархаў і дзяржаўных мужоў. Біхары і ягоныя наступнікі стварылі музычную ідыёму, якая стала часткаю вугорскай фальклорнай традыцыі, вядомую як стыль *verbunkos* (*verbunkos* — першапачатковы назой музыкі, якую гралі пад час рэкрутавання). Адным з вялікіх прыхільнікаў музыкі Біхары быў Фэрэнц Ліст, які падрабязна пісаў пра яго ў сваіх *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (1859), сцвярджаючы, што Біхары “узняў цыганскую музыку да найбольшай вышыні. Яна доўга была прадметам цікавасці і захаплення вугорскай арыстакратыі; але цяпер ператварылася ў інтэгральную частку нацыянальнай рэпрэзентацыі”¹⁸. У Парыжы Ліст самастойна знайшоў таленавітага пратэжэ *romungro*, дванаццацігадовага Ёшы Сарая, і адукаваў яго, даючы бясплатныя ўрокі ў кансерваторыі. Ёшы ператварыўся ў дэндзі і дэманстраваў упартасць у нежаданні вучыцца. Як толькі вучань сустраўся з сваімі сябрамі і роднымі, ён аддаў перавагу цыганскаму аркестру, а не пакутам у канцэртнай зале. Кніга Ліста была задумана як уступ да ягоных ўласных *Вугорскіх рапсодыяў*, у якіх ён імітаваў усю вытанчанасць цыганскага выканання. Ён перабольшваў

¹⁸ F. Liszt, *The Gipsy in Music*, trans. E. Evans (London, 1926), vol. 2, p. 340.

ролю цыганоў, і Бартак, Кодалі і іншыя пазней з абурэннем падкрэслівалі: Ліст памыляўся, мяркуючы, што цыганы стварылі вугорскую музыку; але ён меў рацыю, заяўляючы, што найлепшыя цыганскія музыкі сталі захавальнікамі і прадстаўнікамі нацыянальнай музыкі ў вачах асноўнай публікі¹⁹. Яны былі неадрыўнымі ад руху вугорскага Адраджэння. Многія цыганскія групы ўдзельнічалі ў беспаспяховай рэвалюцыі 1848—1849 г., якая пакінула Вугоршчыну падпарадкаванай абсалютысцкаму панаванню Вены, і пасля, калі свабода была страчана, іхныя сучыяльныя скрыпкі набылі яшчэ большую прывабнасць. Цыганская слава рассялася за межамі краіны і пачынаючы ад 1850 г. сталі частымі міжнароднымі турнэ па іншых частках Эўропы і па Амэрыцы. Фэрэнц Бунько (1813—1889) быў галоўным правадыром цыганскіх музыкаў, якія ўдзельнічалі ў вайне за незалежнасць, і шматкроць выступаў з сваім ансамблем у Парыжы і Бэрліне (гл. мал. 15). Пад час свайго турнэ ў Бэрліне (1865 г.) яны былі запрошаны іграць на абедзе каралеўскага нашчадка і атрымалі цудоўны прыём; праз пяць дзён яны ігралі перад каралём. Аднак Ліст і іншыя шкадавалі, што такія турнэ хоць і маглі ператварацца ў пераможныя трыумфы, адначасова прытуплялі арыгінальнасць і спрыялі заняпаду.

Цыганскія віртуозы заваявалі такую павагу, што нават прадстаўнікі знаці не саромеліся вучыцца ў іх або граць разам з імі. І не быў рэдкасцю шлюб такіх цыганоў з дачкамі багатых грамадзянаў, а часам і арыстакратаў. (Яншчы Рыго ажаніўся з прынцэсай, Рудзі Ныары — з графіняй, а Марк Беркеш — з баранэсай.) Не ўсё былі такімі вядомымі: шмат цыганскіх групаў музыкавалі ў тавернах і прыдарожных карчмах, на рынках, кірмашах, фальклорных фестывалях і вяселлях, дзе заробак быў бяднейшы, а слухачы — не такімі добразычлівымі.

Для Расеі, з другога боку, музычная адметнасць цыганоў заключалася ў іхным спеве — імправізацыях у хоры на розныя галасы. Першы запіс пра такія хоры датуецца другой паловай XVIII ст, калі цыганскія спевакі былі прывезеныя з Малдавіі ў Маскву графам Аляксеем Арловым. Неўзабаве цыганскі хор і добры аркестр сталі абавязковай прыкметай у доме кожнага значнага прадстаўніка знаці. Хор Арлова, члены якога былі запісаныя ў спіс прыгонных вёскі Пушкіна каля Масквы, быў у модзе, і яго часта можна было пачуць на званых вечарах, што ладзілі фаварыты Кацярыны Вялікай. Пасля яны атрымалі свабоду і пад

¹⁹ Ігра валошскіх цыганоў у Вугоршчыне, больш позніх, чым *romungre*, прыхадняў, нецікавая для *гаджэ*, захавала стыль іх уласных фальклорных песень і рэпертуар. Параўн. А. Hajdu, 'Les Tsiganes de Hongrie et leur musique', *Études Tsiganes* (1958), no. 1, pp. 1—30; К. Kovalcsik, *Vlach Gypsy Folk Songs in Slovakia* (Budapest, 1985); і M. Stewart, 'La fraternité dans le chant: l'expérience des Roms hongrois', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 497—513.

час інвазії Наполеона ў 1812 г. кожны мужчына з іх у вайсковым узросце далучыўся да гусараў, а іншыя, як паведамлялася, падаравалі ўраду грошы²⁰. Пасля вайны сярод маскоўцаў сталі моднымі вялікія вечарыны ў заградных карчмах з удзелам цыганоў-забаўляльнікаў. Падобная практыка існавала і ў Санкт-Пецярбургу, але там карчмы мусілі быць далёка ад горада, бо цыганы былі выгнаныя з яго.

У хоры галоўную ролю ігралі жанчыны; яны яшчэ і танчылі. Інструментам для акампанементу звычайна была сяміструнная расейская гітара. Апрача сялянскіх песняў расейскага, украінскага і польскага паходжання, былі таксама сентыментальныя песні сучасных расейскіх кампазітараў, якія давалі процьму матэрыялу, але ў пазнейшыя гады адукаваныя музыкі напісалі вялікую колькасць рамансаў у цыганападобным стылі. Уся гэтая “цыганская музыка” стала арганічнай часткай музычнай культуры Расеі XIX ст.: арыстакратыя і буржуазія захапляліся хорам таксама, як і вугорцы захапляліся сваімі музыкамі, бачылі ў іх тое ж увабленне рамантычнай свабоды, якое Ліст бачыў у вугорскіх цыганах. Хоць сам Ліст пісаў пра пышнасьць і штучнасьць маскоўскіх прадстаўленняў з удзелам цыганаў хутчэй у абразлівых выказах — меркаванне, якое праз шэсьць дзесяцігоддзяў падзеліць бальшавіцкі ўрад, забараняючы такія пастаноўкі і дазваляючы песні і пляскі з народамі, вартымі большага даверу.

Што да музыкі гішпанскіх цыганоў, праз якую яны праславіліся, то пастаноўкі і рэпертуар былі падобныя да вугорскіх і расейскіх. Гэта не была арыгінальная цыганская музыка, але тым не менш створаная імі²¹. Ад канца XV ст. яны інтэрпрэтуюць ужо гішпанскія песні і танцы, якія ў выніку гэтага працэсу набылі цыганскі каларыт²². Іх танцы складалі нагэтулькі папулярную частку свецкіх і рэлігійных падзеяў (як, напрыклад, на штогадовай працэсіі Хрыстовага Цела), што спроба Філіпа IV прыпыніць іх прадстаўленні прынесла малыя вынікі. Некаторыя гішпанскія вакальныя формы паступова ператвараліся ў тэмы і стылі; і з з’яўленнем таго, што ў XIX ст. стала вядома як *фламенка*, андалюсійская культура адчула поўны ўплыў цыганскага стылю. *Фламенка* доўга і патаемна выпявала пад час суровых рэпрэсіяў. У яго сэрцы была *cante jondo* (“глыбокая песня”), музычны стыль (ці, больш дакладна, тры стылі — *tonás, siguiriyas* і *soleares*) вырастаў з андалюсійскай асновы, але Мануэль дэ Фалья змяшаў яго з літургічна-бізантыйскімі, арабскімі і цы-

²⁰ V. Bobri, ‘Gypsies and Gypsy choruses of old Russia’, *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112–120; Y. Druts and A. Gessler, *Tsygane* (Moscow, 1990), pp. 201–276.

²¹ Цыганскі і нецыганскі ўнёсак добра прааналізаваны ў A. Alvarez Caballero, *Gitanos, payos y flamencos, en los orígenes del flamenco* (Madrid, 1988).

²² Параўн. B. Leblon, ‘Identité gitane et flamenco’, у *Tsiganes: Identité, Évolution*, pp. 521–527, і *Musiques Tsiganes et Flamenco*.

ганскімі элементамі²³. (Іншыя адзначаюць таксама габрайскі ўплыў.) Ягонымі матывамі, выказанымі ў лаканічным выкліку і спіслай нявызначанасці, былі любоў, вернасць, годнасць, зайздасць, помста, свабода, пераслед, смутак і смерць; Гарсія Лёрка апісвае *cante jondo* як “гук крыві, якая льецца”. Першапачаткова спявак, драматычна імправізуючы, не меў акампанементу, апрача рытмічнага стуку. Гітара і танец з’явіліся пазней, узбагачаючы і ўмацоўваючы *cante*, і ўрэшце паказалі шырэйшыя магчымасці для развіцця і паглыблення канцэпцыі фламенка. Тыповая гама *cante flamenco* па сваім характары фрыгійская (г.зн. лад, прадстаўлены белымі клавішамі піяніна, пачынаючы ад E), пераважна сустракаецца на абшары ад Індыі праз Пэрсію і Турцыю да Балканаў: хоць, здаецца, яна пранікла на Ібэрыіскі паўвостраў не праз цыганоў, а праз пасярэдніцтва маўраў.

Цьмяная прадгісторыя фламенка падыходзіць да завяршэння пад час прагматычнай санкцыі Карла III (1783 г.); гэта можа быць проста супадзеннем, хоць лёгка згадзіцца, што яна распачала новы рэжым цярплінасці, які дазволіў *cante jondo* выйсці з ценю²⁴. Першы спявак, чыё імя дайшло да нас, — цыган Тыё Люіс эль дэ ля Хуліяна, народжаны блізу 1750 г. у Хэрэс-дэ-ля-Франтэра. У першай палове XIX ст. галоўнымі цэнтрамі развіцця былі Кадыс, Хэрэс і Сэвілія (больш дакладна, Трыяна, былы цыганскі квартал Сэвіліі, цяпер у пэўнай ступені заселены людзьмі сярэдняга класа), а ўсе вядомыя інтэрпрэтатары фламенка таго часу паходзілі з аселых цыганскіх сем’яў у гэтым рэгіёне Андалусіі. Хоць гэтая музыка яшчэ не атрымала ярлыка *фламенка*: гэта быў назоў, які цыганам далі раней, чым музыцы, якая была гарадскім стварэннем прафесійных забаўляльнікаў у *cafés cantantes*. Такія кавярні распачыналіся ад 1847 г.: першая, El Café de los Lombardos, была адчынена ў Сэвіліі²⁵. Таварыствы артыстаў фламенка выходзілі з ананімнасці і становіліся вядомымі пад характэрнымі мянушкамі. Цяпер разам з цыганамі выступалі андалусійцы; іхныя стылі ўзаемаўплывалі, і рэпертуар складаўся з улікам густаў публікі. (Прыватным чынам фламенка працягвала выконвацца цыганамі на сямейных сходах і святкаваннях, дзе трэба было прыслухоўвацца хутчэй да настрою моманту, чым да дыктава камерцыйнай аўдыторыі.) Мастацтва прафесіяналаў стала больш амбітнае і распрацаванае, хоць цыганскія песні і танцы захоўвалі свае падставы; і з малага закутка паўднёвай Гішпаніі гэтае мастацтва працяглых, упрыгожаных фразай, з падобным да Скарлаці гітарным суправаджэннем і сугучным паўторам радкоў верша, рассяялася па ўсім паўвос-

²³ M. de Falla, *El Cante jondo* (Granada, 1922).

²⁴ Параўн. A. Alvarez Caballero, *Historia del cante flamenco* (Madrid, 1981), pp. 15—17.

²⁵ J. Blas Vega, *Los Cafés cantantes de Sevilla* (Madrid, 1984), p. 27.

траве і ў шырэйшым гішпанскім свеце, каб стаць агульнапрынятым назовам папулярнай забавы.

Краявіды і гарадскія сцэны

Многія цыганы пры канцы стагоддзя паміж 1815 і 1914 г. адкрылі, што жывуць у свеце, вельмі адрозным ад таго, што было напачатку. Індустрыійныя і сацыяльныя змены, якія адбываліся ў гэтыя гады амаль ва ўсёй Эўропе, былі больш інтэнсіўныя, чым калі-небудзь. Брытанія праводзіла шырокі адыход ад вясковага жыцця ў кірунку да свету, дзе абшчыны сялянаў і рамеснікаў ператвараліся ў аператараў машын і бухгалтараў, але да канца стагоддзя многія іншыя эўрапейскія краіны дагнали або перагнали Брытанію. Аднак нават тады старое і новае ўсё яшчэ было змяшана, і такія абшары, як паўднёвая Гішпанія і паўднёвая Італія, былі мала закранутыя індустрыялізацыяй, а Вугоршчына і Балканы — увогуле не закранутыя. Больш як тры чвэрці насельнікаў Балканаў усё яшчэ былі сялянамі: на гэтай частцы кантынента класічнае сялянскае грамадства існавала найдаўжэй і ўсё яшчэ ўяўляла асяродак, які, магчыма, не надта змяніўся ад часу прыбышша цыганоў у Эўропу.

Нават там, дзе рух індустрыялізацыі і ўрбанізму набыў найбольшую сілу, яго ўздзеянне на цыганоў не было ўсёабдымным, якім магло быць. Фактары, якія затрымоўвалі асіміляцыю цыганоў, стануць больш зразумелымі, калі мы паглядзім яшчэ раз на два найбольш адсталыя ў эканамічным плане рэгіёны, дзе працэс асялення цыганоў ужо быў вельмі доўгі, — на Гішпанію і Вугоршчыну, а потым вернемся да Брытаніі, адзінай краіны, якая да сярэдзіны XIX ст. створыць сталае індустрыйнае грамадства, і адной з нямногіх краінаў, дзе дагэтуль бальшыня насельніцтва будзе жыць у гарадах.

Тое, што *Gitanos bravios* (“дзікія, г.зн. вандроўныя, цыганы”) складалі ў паўднёвай Гішпаніі меншыню, можна вытлумачыць збольшага ціскам гішпанскіх законаў, якія мелі значныя вынікі ў скарачэнні цыганскай мабільнасці. Яны пацярпелі няўдачу праз тое, што спрабавалі пазбегнуць канцэнтрацыі цыганоў. Яны таксама не атрымалі ніякіх значных перамог у накіраванні цыганоў выключна на тыя роды заняткаў, якія лічыліся карыснымі для дзяржавы: у юрыдычных прадпісаннях было занадта шмат прыёмаў, якія можна было выкарыстаць. Пры рассяленні цыганы стваралі ў многіх гарадах калоніі, як, напрыклад, Калле дэ ля Камадрэ і Каллехон дэ ля Лявапіес, што каля коннага рынку ў Мадрыдзе, або Трыяна ў Сэвілі, або дэ ля Віна і Санта Марыя ў Кадысе. У Гранадзе шмат цыганоў сабралася ў пячорах, выкапаных на схіле Сакра Монтэ, дзе яны бурьлі молатам і кавадлам зямныя нетры; пазней тыя мясціны, зусім блізка да Альгамбры, з другога боку Рыё Да-

ра, сталі прывабнымі для турыстаў, а некаторыя пячоры, забяспечаныя ваннамі, электрычнасцю і тэлефонамі, былі дамамі заможных спевакоў і танцораў фламенка. У правінцыі Гранадзе былі таксама (і дагэтуль застаюцца) іншыя, больш шырокія пячорныя паселішчы ў Пуруллене і Барыё дэ Сант’яга ў Гўадыксе — населеныя не толькі цыганамі, бо такія падземныя паселішчы лёгка было збудаваць або набыць, летам яны былі халоднымі, зімою — цёплымі. Нягледзячы на такія ўрадавыя захады, як дэкрэты Філіпа IV і Карла II, цыганская любоў да ўласнай адметнай супольнасці забяспечыла выжыванне пэўнай колькасці *gitanerías* і зрабіла значны ўнёсак у андалусійскую культуру.

У Вугоршчыне вялікая колькасць пасяленняў была выклікана звольнага ўрадавым ціскам XVIII ст., умацаваным пазней падобнымі абмежавальнымі захадамі, як, напрыклад, зямельная рэформа і індустрыялізацыя, але гэтыя меры зноў не пайшлі ў пажаданым кірунку. Больш сучасныя пачынанні ў дачыненні да цыганоў таксама правальваліся, нават калі імі кіраваў чалавек, добра падрыхтаваны да правядзення нейкіх інавацыяў, якім быў архікнязь Ёзэф Карл Людвіг (1833—1905). Архікнязь быў старэйшым з галіны Габсбургаў, якая ад даўняга часу асела ў Вугоршчыне, унукам Марыі Тэрэзы і старэйшым пляменнікам Ёзэфа II. Ён правёў шмат гадоў на вайсковым абавязку. Менш традыцыйна, як для члена сваёй сям’і, ён стаў натхнёна вывучаць рамані і цыганскі лад жыцця, прываблены цыганскай музыкай у маладым узросце. Вугорская была яго роднай мовай, і менавіта на гэтай мове ён стварыў шырокую граматыку рамані, заснаваную на некалькіх эўрапейскіх дыялектах²⁶. Ён патраціў значную суму ўласных грошай на адкрыццё вялікай цыганскай калоніі на сваіх уладаннях у Альксуце, што за 40 мільяў на паўднёвы захад ад Будапэшта, у дадатак да чатырох меншых калоніяў у іншых месцах. Гэтых цыганоў архікнязь забяспечыў дамамі, даў ім працу на зямлі, а ў Альксуце адчыніў спецыяльную школу для дзяцей. Каланісты вялі звычайны лад жыцця, пакуль каралеўскі абаронца пільнаваў іх; пазней яны амаль цалкам рассяліся.

Мы даведваемся шмат пра агульны характар цыганскага жыцця на вугорскіх тэрыторыях да канца XIX ст. дзякуючы падрабязнаму перапісу цыганоў, зробленаму ў студзені 1893 г., з дадаткам звестак, якія з’явіліся пабочным прадуктам нацыянальнага перапісу 1880 г.²⁷ (Тым часам Вугоршчына была ў тры разы большай за цяперашні памер і

²⁶ *Czigány Nyelvtan* [‘Gypsy Grammar’] (Budapest, 1888).

²⁷ Вынікі былі апублікаваныя ў *A Magyarországon... cigányösszeírás eredményei* [‘Results of the Gypsy Census in Hungary’], ed. J. Jekelfalussy (Budapest, 1895), з каментарамі на вугорскай і нямецкай мовах; перавыдалена на англійскай мове (Pécs, 1992). Дэталі нацыянальнага перапісу 1880 г. апісаны ў J. H. Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (Vienna, 1883), pp. 75—89.

ахоплівала Трансильванію і Славаччыну, як і рэгіёны цяперашняй Польшчы, Аўстрыі, Славеніі, Харватыі, Сербіі, Румыніі і Украіны.) Было падлічана, што з 274 940 ідэнтыфікаваных цыганоў амаль 90% складалі аселыя цыганы; 20 406 былі напалову аселыя і толькі 8 938 цалкам вандроўныя. 105 000 цыганоў было ў Трансильваніі, дзе яны рэпрэзентавалі амаль 5% агульнага насельніцтва, а ў рэгіёнах, дзе пераважалі валахі, іхная колькасць часам даходзіла да 10%. Вельмі вялікая прапорцыя вандроўнікаў размаўляла на рамані, тады як сярод іншых цыганоў так рабіла менш за палову; з апошніх чвэрць лічыла румынскую мову роднай. Носьбіты як рамані, так і румынскай мовы былі галоўным чынам у Трансильваніі.

Былі некаторыя істотныя прагалы ў лічбах перапісу. Некаторыя грады, асабліва Будапэшт, не браліся пад увагу. Апрача таго, кожная лічба такога роду хутчэй за ўсё недаацэньвае вандроўны элемент з прычыны цяжкасцяў яго падліку. Гэтая рыса была абцяжарана таксама слабасцю класіфікацыйнай сістэмы, якая дазваляла тых, хто праводзіць зіму ў асобным прыходзе, а летам вандруе, залічваць да стала аселей катэгорыі. Выбар часу падліку на сярэдзіну зімы мусіў забяспечыць іншы зрух на карысць “аселых” або “паўаселых” цыганоў. Тым не менш аселае насельніцтва цыганоў знаходзілася ў адназначнай большыні. Аднак гэта не азначала, што яны былі паглынутыя сваім атачэннем. Для аселых цыганоў агульнай з’явай было жыццё ў асобным анклаве ў горадзе або вёсцы: асабліва гэта датычыць Славаччыны. Школьныя прыклады таксама мала сведчаць аб інтэграцыі: 70% цыганскіх дзяцей у школьным узросце не наведвалі школы і больш за 90% цыганоў былі непісьменнымі (98 — у выпадку вандроўных). Апытанне наконт роду заняткаў паказала моцную перавагу самазанятасці і адкрыла, якімі неэфектыўнымі былі дэкрэты Марыі Тэрэзы і Ёзэфа II, што накіроўвалі цыганоў да пэўных відаў заробку на жыццё або ад іх. Адносна мала хто працаваў у земляробстве, галоўным занятку жыхароў Вугоршчыны; але аўтар рапарта аб перапісе, спасылаючыся на досвед архікнязя, зрабіў філасофскую выснову: цыганы не здатныя да такой працы. Нават у занятках індустрыяльнага тыпу цыганы звычайна былі там, дзе маглі карыстацца пэўнай ступенню свабоды: металаапрацоўка (асабліва кавальства) была найважнейшай, потым ішлі канструктарскія працы (напрыклад, выраб цэгла, ганчарства) і дрэваапрацоўка (напрыклад, выраб начовак). Гандаль таксама займаў значнае месца (гандаль коньмі для мужчынаў, гандаль лоўчымі птушкамі для жанчынаў). Музыкі былі найбольш шматлікімі на тэрыторыі сённяшняй Вугоршчыны. Іх музычная адоранасць прымусіла выдаўца афіцыйнай публікацыі выйсці далёка за цвярозыя статыстычны каментар, каб кінуцца ў поўную захаплення просьбу аб поўным улучэнні цыганоў у нацыю дзякуючы добрым якасцям, якімі

яны валодаюць, — фізічнай адаптаванасці, умелым рукам, музычнаму таленту.

Таксама адкрывалася прырода прыстасавальнасці цыганоў. Большыня аселых цыганоў займалі паселішчы з адным ці, прынамсі, двума пакоямі, але некаторыя ўсё яшчэ заставаліся ў наметах, тады як палова паўаселых цыганоў жылі ў часовых хатах з зямлі і саломы або ў пячорах, якія яны выдаўблівалі самі. Зімою шмат вандроўнікаў здымалі дамы або будавалі хаты. Аднак наметы заставаліся іхным асноўным жыллём, яны перавозіліся на гужавых фургонах і калёсах. Няма згадак пра жыдыя фургоны, хоць прымітыўныя табары трапляюць пад увагу ў балканскіх краінах ад пачатку стагоддзя²⁸. Наметы сапраўды заставаліся найбольш распаўсюджаным жыллом для цыганоў па ўсёй Эўропе цягам большай часткі XIX ст., нават пад час марозных расейскіх зімаў, хоць блізу сярэзіны стагоддзя цыганы ва Усходняй Эўропе паступова пераходзілі на гужавыя жылыя фургоны, якія іхныя ўладальнікі называлі *vardos*, часта ўсё яшчэ разам з наметамі і лёгкімі калёсамі. Найбольш распрацаваныя фургоны ўзніклі ў Англіі, усе створаныя работнікамі з ліку *гаджэ*, і да 1890-х цыганскія табары, заўсёды разнастайныя, нягледзячы на стандартную схему, дасягнулі піку свайго развіцця. Яны сталі нагэтулькі своеасаблівымі, функцыянальнымі і прыгожымі, што спрычыніліся да адпачынаковых падарожжаў табарамі сярод аселага насельніцтва²⁹.

У Брытаніі, нягледзячы на слабеішы ціск, звязаны з вялізнымі зменамі ў грамадстве, цыганы праяўлялі не большую цікавасць да рэгулярнай аплатнай працы, чым у іншых месцах. Пераважна яны імкнуліся заставацца ў звыклым для сябе стане, іхны заробак грунтаваўся ў асноўным на ўласных намаганнях і розуме, а таксама на здольнасці займацца мноствам падарожных прафесіяў. Аднак непазбежна, бо гарады раслі, а сельская мясцовасць змянялася, шмат хто, чые сферы дзейнасці ахоплівалі пераважна вёску, мусіў перамяшчацца разам з сваім рынкам. Больш беспасярэднія прычыны кожны раз штурхалі цыганоў у тым жа кірунку. Рух агароджвання прыбраў многія традыцыйныя для цыганскіх кэмпінгаў землі; а колькаснае павелічэнне і лепшая арганізацыя вясковай паліцыі, выкліканыя Законам аб вясковай паліцыі 1839 г.

²⁸ Напрыклад, F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1820), vol. 2, p. 458, які апісвае ісламскіх цыганоў у Босніі, кажа: “часта можна сустрэць драўляныя хаты, крытыя карою дрэваў, размешчаныя на колах, якія перасоўваюцца з месца на месца цугам ад 10 да 12 галоваў жывёлы, тым часам уся сям’я ідзе за гэтым перасоўным жыллом пешкі”; і A. Boué, *La Turquie d’Europe* (Paris, 1840), vol. 2, p. 77, пасля зазначэння, што бальшыня вандроўных цыганоў жывуць у наметах або часовых хатах, дадае: “можна пабачыць цыганоў, асабліва ў Албаніі, якія жывуць у фургонах, накрытых брызентам або карою”.

²⁹ Параўн. C. H. Ward-Jackson and D. E. Harvey, *The English Gypsy Caravan* (Newton Abbot, 1972; 2nd edn 1986).

і наступним законам у 1856 г., далі моц кампаніям па выдаленні цыганоў з вясковай тэрыторыі ў Дорсэце, Норфаку і некаторых іншых графствах. Бадзягі і цыганы абвінавачваліся пераважна ў дробных вясковых злачынствах: крымінальныя акты паказваюць, што насілле і крадзеж (у тым ліку браканьерства) звычайна ўчыняліся сталымі рэзідэнтамі³⁰.

Цыганы ўтваралі толькі адзін элемент з шырокай гамы вандроўных групаў, якія можна было знайсці ў Брытаніі XIX ст., дзе такія людзі адыгрывалі ў індустрыяльным і сацыяльным жыцці нашмат большую ролю, чым цяпер³¹. Некаторыя прадстаўнікі тагачаснага грамадства падарожнічалі, каб знайсці сабе працу (як землякопы, якія ішлі следам за віктарыянскімі публічнымі працамі, будаўнікі, земляробчыя работнікі і падарожныя рамеснікі); такія людзі і з іншых прычынаў самастойна прыстасоўваліся да аселяй мадэлі існавання. Потым з'яўляліся бадзягі з падушкай — часам адны, часам з жаночым суправаджэннем — гэткі сезонны феномен, які зімою раствараўся ў гарадскіх шматкватэрных дамах і начлежках. Была таксама ўстойлівая імігранцкая плыня з-за Ірландскага мора, якая ператварылася ў патап пры канцы 1840-х з прычыны неўраджаю бульбы. Тады некаторыя назіральнікі здэкліва заяўлялі, што практычна ўсе бадзягі — ірландцы. Але для іншых падарожжа было само па сабе ладам жыцця, і яны заставаліся ў рэгулярным руху з сваімі сем'ямі цягам значнай часткі года. Да іх належалі тья, што рабілі шчоткі і кошыкі, гандлявалі коньмі, рамеснікі, дробныя гандляры, розныя раз'язныя гандляры, падарожныя ганчары, арганізатары кірмашоў і г.д., а таксама самі цыгане — фактычна пярэсты тып насельніцтва, які сёння часта называюць падарожнымі. Калі гэтае насельніцтва ў XIX ст. груба прыраўноўвалі да асобаў, якія жылі ў намётах, табарах або на адкрытым паветры, мы можам уявіць ягоныя памеры на падставе лічбаў перапісу ў Англіі і Валіі. Звесткі (хоць хутчэй за ўсё яны недаацэньваюць рэальны стан) паказваюць дастаткова ўстойлівы рост ад 1841 (7 659) да 1891 (12 834) і 1901 гг. (12 574). Асноўная канцэнтрацыя была ў краінах 1901 г. на чатырох графствах вакол Лёндана (Эсэкс, Мідлсэкс, Кент і Сары), разам з Сасэксам і Гэмпшырам, і ў ваколіцах іншых індустрыяльных цэнтраў Мідлэнда (Стафардшыра) і на паўночным захадзе (Лэнкшыр і заходні Рыдынг). Затым ішлі сам Лёндан, Глэмарган і Дэрэм³².

³⁰ Параўн. D. Jones, 'Rural crime and protest', у *The Victorian Countryside*, ed. G. E. Mingay (London, 1981), vol. 2, pp. 566—579.

³¹ Два карысныя даследаванні падарожнага жыцця ў Англіі XIX ст. — гэта: R. Samuel, 'Comers and goers', у *The Victorian City*, eds H. J. Dyos and M. Wolff (London, 1973), vol. 1, pp. 123—160, і Mayall, *Gypsy-Travellers*.

³² Заснаванае на Mayall, *Gypsy-Travellers*, pp. 23—29, якое змяшчае больш дэталёвы аналіз.

Размеркаванне цягам стагоддзя адлюстроўвае выразную змену ў эканамічнай ролі цыганоў, у характары іхнага заробку на жыццё, у падарожжах па Брытаніі. На пачатку 1800-х гадоў недастатковая падтрымка і ўмовы попыту азначалі, што многія цыганы маглі выконваць вельмі карысную функцыю, наведваючы вялікія, недасягальныя вясковыя абшары, як яны і рабілі стагоддзі таму: цыганы падтрымоўвалі эканамічнае і сацыяльнае жыццё вёскі, бо прадастаўлялі тавары і паслугі яе жыхарам, якія былі аддаленыя ад крамаў і гарадоў і не маглі абслугоўвацца інакш. Цыганы былі пастаўшчыкамі плётак і навінаў, прадаўцамі танных прыладаў (часта самаробных), раманцёрамі хатніх тавараў, сезоннымі рабочымі (напрыклад, касцамі, збіральнікамі гароху і садавіны, хмелю); або яны выконвалі ролю падарожных забавляльнікаў і ажыўлялі вясковыя фэсты сваёй музыкай, песнямі і танцамі. Калі гэтыя патрэбы пачыналі задавальвацца іншымі сродкамі, а транспарт і камунікацыі былі ўжо адрамантаваныя, цыганы перапрафілёўваліся на новыя тавары або адаптавалі старыя. У продажы тавараў і паслуг цыганы арыентаваліся на аселае насельніцтва, таму іхныя прапановы, а таксама тэрыторыі падарожжаў муслі змяніцца. Само жыццё цыганоў таксама прыстасоўвалася да новых сезонных рытмаў, калі шчыльна населеныя тэрыторыі станавіліся большымі.

Многія з тых, што жылі вакол Лёндана, зімою мігравалі ў горад. Адны засяляліся ў дамы, другія — у хаты і драўляныя будынкі; іншыя разбівалі наметы і спыняліся з фургонамі на кавалках агульнай зямлі, магчыма, на Ўормўуд Скрабс, Барнсе, Далўічы ці Мітчэме, або на пераходных землях, цагляных палях і закінутых землях рознага роду, як Ўондсўорс, Бэтэрсі і Кенсал Грын, і ў трушчобах Нотынг Дэйл Потэрыз (дзе ў 1862 г. налічвалася блізу 50 цыганскіх сем'яў — дастаткова, каб забяспечыць устаноўку місіянерскай палаткі ў 1869 г.)³³. Жывучы ў гарадской мясцовасці, яны больш змешваюцца з іншымі ангельскімі ды ірландскімі мігрантамі. Сталічныя цыганы зараблялі сабе на жыццё рознымі сродкамі. Разносны гандаль і рамёствы былі іхнай сталай працай, але памылковае меркаванне, што сям'я мела толькі адзін занятак. Мужчына мог займацца рознымі справамі: плесці кошыкі, рабіць крэслы, вастрывць нажы, рамантаваць, рамеснічаць, гандляваць коньмі, рабіць шпількі для вопраткі і шампуры для мяснікоў — часта ён блукаў па вуліцах, шукаючы замоваў, часам заставаўся дома, каб рабіць розныя дробязі, якія складалі частку ягонага запасу прадукцыі, пакуль масавая вытворчасць не зрабіла прасцейшай пакупку гатовых тавараў. Многія з іх гандлявалі па пятніцах на шатляндскім рынку. Праца грунтавалася на

³³ Апісанне цыганскіх калоніяў у Ўондсўорсе, Нотынг Дэйле і Шордычы ў 1860-х гадах Дж. Бераў у *Romano Lavo-Lil* (London, 1874), pp. 207—237.

сям’і. Жанчыны тут бралі поўны ўдзел, найчасцей гэта былі разносны гандаль або варажба; дзеці дапамагалі бацькам у іхных абыходах і продажы разнастайнай хатняй прадукцыі.

Некаторыя калоніі — як цыганы з Бэтэрсі, якія былі блізка да Лёндана, — мігравалі вельмі абмежавана. Вядома ж, нямногія групы гэтых цыганоў заставаліся круглы год ў Донаван Ярдзе блізу Паўднёва-заходняга вакзала; а ў Нотынг Дэйле сем’і (большыня іх — з Гірнэс) мелі сталую работу. У іншых гарадах таксама ўтварыліся падобныя цыганскія раёны. У Лівэрпуле эвэртонскія цыганы звычайна разбівалі намётчыя лагеры на кавалку закінутай зямлі каля Ёлтан Брэк; у 1879 г. яны былі выкліканы ў суд за тое, што адмовіліся ад забеспячэння лагера вадой, “як патрабуе Закон аб грамадскім здароўі”, але паселішча існавала колькі часу пасля гэтага. Большыня гарадскіх калоніяў, аднак, расфармоўвалася з надыходам вясны, і сезонная праца была істотнай складовай часткай наступных міграцыяў, хоць разносны гандаль і рамесніцтва заставаліся апірышчам цыганоў. Джэймз Крэб акунае чытача ў рытмы жыцця лёнданскіх прыгарадаў:

Тыя хрысціяне, што імкнуцца зрабіць дабро цыганам, якія жывуць у ваколіцах Лёндана і ў самым горадзе, знойдуць шмат іх у прыгарадах у красавіку, траўні і чэрвені: звычайна цыганы знаходзяць працу ў рынкавых садах. У ліпені і жніўні яны пераязджаюць у Сасэкс і Кент — для збору ўраджаю. А ў верасні вялікая колькасць іх працуе на хмелевых плантацыях Кента, Сасэкса і Сары³⁴.

Мэй’ю называе вераснёўскі збор хмелю вялікім спатканнем вандрунікаў Англіі і Ірландыі, і цыганы прыходзілі на яго з кожнай часткі паўднёвай Англіі. Лета было таксама спрыяльным часам для варажбітак у парках і іншых месцах адпачынку. Кірмашы і дні скачак складалі падмурак цыганскага календара: яны стваралі пэўную структуру для разліку і кірунку падарожжаў і давалі месца для сустрэчы сем’яў і сяброў, якое дазваляла заняцца сур’ёзным бізнэсам па продажы коней. Велікодны кірмаш на Ёінстэд Флэтс быў вядомы як “цыганскі кірмаш”, бо гэта быў першы сход цыганоў у новым сезоне; тым часам цыганы, разам з процьмай дробных вольных гандляроў, перапаўнялі Эпсам на тыдні скачак у Дэрбі. (Крэб клапаціва асцерагае чытача: “Найлепшы час для наведвання гэтых цыганоў — раніца, бо на скачках яны вельмі часта напіваюцца перад ноччу”.) Калі саспяваў ураджай, цыганы паварочвалі з гарадоў да вёсак; першая хваля вярталася ў Лёндан амаль адразу пасля збору хмелю, магчыма, запасаючыся *en route* (па дарозе. — *Заўв. перакладніка*) французскімі і нямецкімі кошыкамі ў Гаўндсдыгчы; іншыя пачыналі рухацца назад у кастрычніку, а да лістапада рух набываў агульны характар.

³⁴J. Crabb, *The Gipsies’ Advocate*, 3rd edn (London, 1832), pp. 136—137.

Такім чынам, перад абліччам урбанізацыі, індустрыялізацыі і іншых эўрапейскіх націскаў цыганы паказалі, што яны здольныя падтрымоўваць сваю аўтаномнасць, выкарыстоўваючы магчымасці, створаныя дамінавальнай сістэмай. Яны супраціўляліся спакуме перайсці на аплатную працу, як шмат хто рабіў. Здавалася, што большыня — нават аселых цыганоў — моцна чаплялася за пэўныя ідэалы супольнасці, незалежнасці і самазанятасці. У Брытаніі ўрбанізацыя не ўвайшла ў супярэчнасць з пэўнай ступенню вандроўнага жыцця, хоць дыстанцыі падарожжаў пачалі скарачацца, адлюстроўваючы рост геаграфічнай канцэнтрацыі кліентуры: цыганы перамяшчаліся з вёскі ў горад, дзе былі неабходнымі, і адмаўляліся ад старых промыслаў на карысць новых, больш прыстасаваных да патрэбаў часу, але без пагрозы для сваёй свабоды, этнічнай тоеснасці або гнуккасці ў дачыненні да працы і месца жыхарства. З прагрэсам усё больш заняткаў мусіла змяніцца. Выраб тавараў для разнаснага гандлю прыйшоў у заняпад, бо такія тавары выцягнулі машынныя адпаведнікі, якія купляліся ў аптовых прадаўцоў, тым часам попыт на рамеснікаў і рамонтнікаў таксама заняпаў, калі сталі даступнымі танныя і гатовыя фабрычныя тавары. Сельскагаспадарчыя работы пачалі механізавацца. Менш эластычная культура магла б поўнасьцю саступіць. Цыганы не паддаліся.

Выхад з няволі

Юрыдычныя кодэксы, на падставе якіх у Валошчыне і Малдавіі цягам першых дзесяцігоддзяў XIX ст. кіравалі цыганскімі рабамі, не надта розніліся ад тых мераў, якія выкарыстоўвалі ў дачыненні да цыганоў чатыры стагоддзі таму³⁵. З часам сістэма развілася ў добра акрэсленую класіфікацыю. З аднаго боку былі цыганы Кароны (па-румынску: *Tsigani domnești*³⁶; з другога — рабы, якія палезалі або манастырам (*Tsigani mănăstirești*), або баярам (*Tsigani boierești*). Цыганы, якія плацілі даніну Кароне, былі падзеленыя на некалькі класаў: *Lingurari* (“лыжачнікі”), якія рабілі драўляныя прылады; *Ursari* (“мядзведжыя павадыры”), якія, апрача дрэсуры мядзведзяў, займаліся кавальствам і рамесніцтвам; *Rudari* (“шахцёры”) або *Aurari* (“залатары”, “вымывальнікі золата”),

³⁵ Параўн. M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire... des Gîgains* (Berlin, 1837); A. A. Colocci, *Gli Zingari* (Turin, 1889), esp. pp. 126–146; T. R. Gjorgjević ‘Rumanian Gypsies in Serbia’, *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7–25; C. J. Popp Serboianu, *Les Tsiganes* (Paris, 1930), esp. pp. 45–53; G. Potra, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România* (Bucharest, 1939); I. Hancock, *The Pariah Syndrome* (Ann Arbor, 1987), esp. pp. 11–48; F. Rimmel, *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993).

³⁶ Для таго каб перадаць вымаўленне пэўных румынскіх літараў, румынскае ζ тут транслітэруецца як *z*, і румынскае ș як *ś* (з такой самай вартасцю, як у рамані).

якія працавалі ў шахтах; і *Lăieși* (“члены арды”), без ніякага сталага занятку, якім дазвалялася вандраваць у межах прасторы княстваў. *Lăieși* браліся за розныя працы, асабліва за металаапрацоўку, а іхныя жанчыны тым часам хадзілі ад дому да дому з варажбаю і просьбамі аб дапамозе. Некаторыя *Lăieși* здолелі ўцячы і стварыць супольнасці ў Карпатах; пад назовам *Netotsi* яны атрымалі там кепскую рэпутацыю. Сапраўднымі рабамі, у звычайным значэнні тэрміна, былі прыватныя *Vătrași* (г.зн. якія паходзяць з *vatră* — “ачага, дому”), якія працавалі конюхамі, рамізнікамі, кухарамі і хатняй абслугой сваіх гаспадароў; некаторыя маглі жыць у вёсках як цырульнікі, краўцы, шаўцы або кавалі-падкоўшчыкі. Менавіта сярод *Vătrași* былі найлепшыя музыкі. Пэўныя *Lăieși*, пераважна кавалі і вырабнікі шчотак, таксама былі ў прыватных руках: замест дзяржавы яны плацілі даніну свайму ўладальніку — манастыру або баярыну, а падаткі ад іх збіраліся ў першую чаргу цыганскім “суддзэй” (*jude*), які перадаваў грошы вышэйшаму чыноўніку, гэтак званаму булібашу, беспасярэдна адказнаму перад уладаром.

Гаспадары беспакarana маглі павесці сваіх цыганоў на смерць, а за кожную памылку рабоў чакалі жорсткія пакаранні. Міхай Кагальнічэану, румынскі рэфарматар, які ваяваў за вызваленне цыганоў, апісаў тое, што ён на свае вочы бачыў у дзяцінстве ў тагачаснай малдаўскай сталіцы Ясы (Iasi):

... чалавечыя істоты з закаванымі ў ланцугі рукамі і нагамі, адны з жалезнымі абручамі вакол ілба, другія з сталёвым каўняром вакол шыі. Жорсткае збіванне і іншыя пакаранні, як, напрыклад, марэнне голадам, павешанне над распаленым вуголлем, адзіночнае заключэнне, акунанне голым у замёрзлую раку — такім чынам абыходзіліся з няшчаснымі цыганамі.

Святасць шлюбу і сямейных сувязяў таксама была зганьбаваная: жонку аддзялялі ад мужа, дачку забіралі ў маці, дзяцей адрывалі ад грудзей тых, хто даў ім жыццё, і прадавалі розным пакупнікам з усіх закуткаў Румыніі, як быдла³⁷.

Увогуле Кагальнічэану падлічыў, што цыганы ў Валашчыне і Малдавіі складаюць 200 000, сярод іх у прыватным рабстве знаходзіцца бальшыня, якая налічвае каля 35 000 сем’яў.

Менавіта пад час расейскай акупацыі дунайскіх княстваў у 1828—1834 гг. рабілі пэўныя пробныя захады ў кірунку эмансіпацыі, якой пакуль што не было накіравана адбыцца. Публічнае меркаванне магло змяніцца, але ўладальнікі яшчэ не былі падрыхтаваныя. Першы рашучы крок зрабіў Аляксандар Гіка, ваявода Валашчыны, які ў 1837 г. вызваў 4 000 цыганскіх сем’яў, падудных Кароне, і пасля іх у вёсках, дзе баярам было даручана даваць цыганам працу на зямлі. Малдавія

³⁷ Kogălniceanu, *Esquisse*, pp. 16—17; а таксама яго *Desrobirea Tiganiloru* (Bucharest, 1891), p. 14.

пайшла за яго прыкладам у дачыненні да каралеўскіх цыганоў (1842 г.) і *Tsigani mǎnăştireşti* (1844 г.). Наступнік Гікі, Георгіе Бібэску, які атрымаў адукацыю ў Парыжы, таксама прыйшоў у 1847 г. да падобнага рашэння. Былі вызвалены і царкоўныя рабы, хоць іхны пераход у вольныя быў не такі хуткі (гл. мал. 24). З іншага боку Карпатаў, у Трансільваніі, скасаванне прыгону, якое адбылося ў 1848 г., азначала, што многія аселяюцца цыганы, раней прывязаныя да вёсак, маглі свабодна перамяшчацца, і шмат іх так і зрабіла, папаўняючы гарадскія калоніі цыганоў.

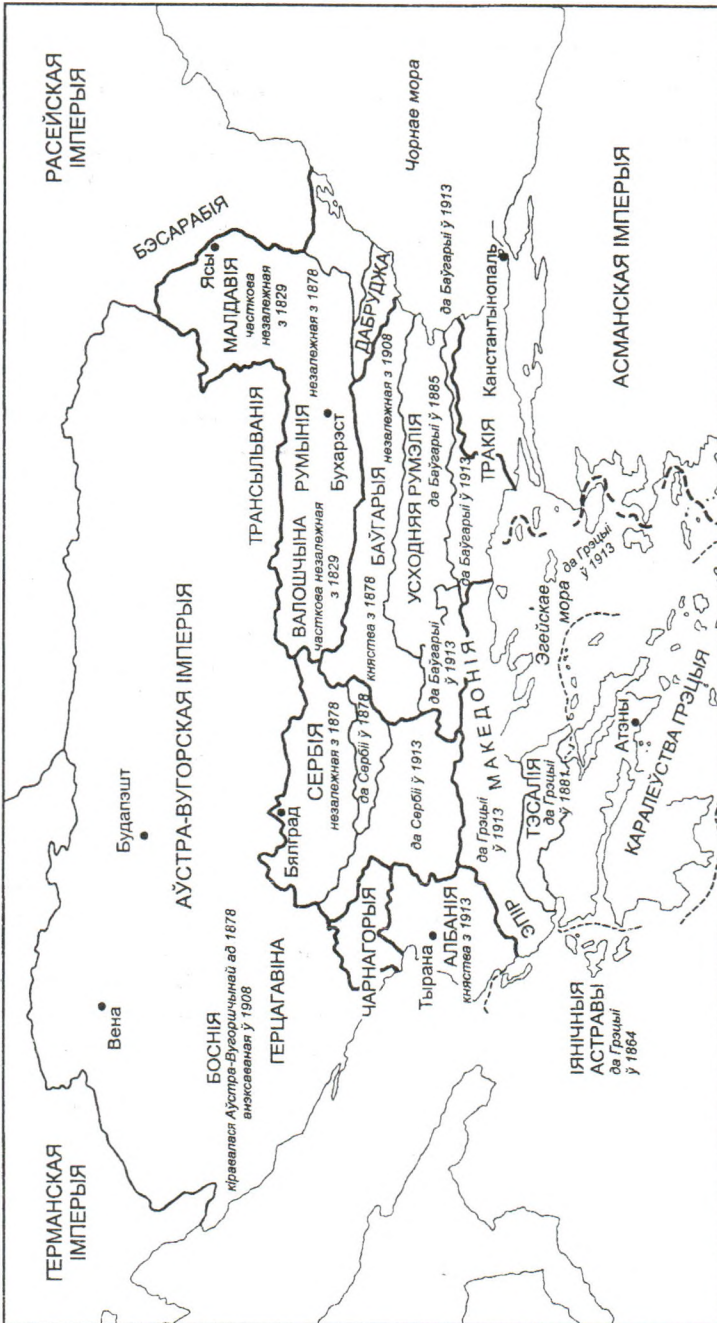
Новае маладое пакаленне румынаў звярнулася па натхненне да Францыі; румынскія ўлады добра ўсведамлялі тое, як іншыя эўрапейскія краіны паставяцца да цыганскай няволі, таму і стараліся давесці справу да канца. Аднак баяры ўпарта адмаўляліся здавацца. Як глыбока рабаўладальніцкая практыка ўкаранілася ў Малдавіі, паказвае факт: калі пэўная частка ўласнасці апошняга міністра фінансаў, Алеку Стурза, была прададзена з аўкцыёну за ягоныя даўгі, яго рухомая маёмасць улучала 349 цыганскіх рабоў — мужчынаў, жанчынаў і дзяцей³⁸. Толькі ў 1855 г. Грыгорэ Гіка, прынц Малдавіі, адчуў дастаткова моцны абавязак знішчыць тое, што ён называў “прыніжальнымі слядамі барбарскага грамадства”, прапануючы таксама, каб укладальнікі атрымалі кампенсацыю за страту сваіх укладанняў. Ён настойваў на сваім, і пакупка і продаж чалавечых істотаў былі забароненыя назаўсёды; баяры мусілі атрымаць фіксаваную кампенсацыю, якая складала восем дукатаў за *Lingurari* і *Vătraşi*, чатыры — за *Lăieşi*, незалежна ад полу, але нічога не давалася за немаўлятаў і немачных людзей. Праз некалькі тыдняў, на пачатку 1856 г., падобныя крокі зрабіла Валашчына. Поўная законная свабода прыйшла ў 1864 г., калі следам за Крымскай вайной была створана новая канстытуцыя для цяпер аб’яднаных (але яшчэ не незалежных) княстваў, якія ператварыліся ў Румынію: цыганоў, прынамсі, лічылі ў прыныцыпе вартымі права на румынскае грамадзянства. Аднак ніякая канстытуцыйная мера ніколі не рассяяла атмасферы варожасці і прадурятасці, створанай папярэднім статусам цыганоў.

Адноўлення міграцыі

Пры канцы другой паловы XIX ст. мноства цыганскіх плямёнаў выйшла на міжнародную арэну, бо некаторыя іх прадстаўнікі пачалі разыходзіцца ва ўсе бакі з Балканаў і Вугоршчыны. Іхная гаворка рамані была моцна засмечаная румынскімі ўплывамі — таму іх дыялекты называлі “влах” (або валошкі), а яны ж сапраўды доўга знаходзіліся на ру-

³⁸ M. Gaster, ‘Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia, 1851’, *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68–81.

Карта 4

Балканы ў XIX ст.

мынскомоўных тэрыторыях. Яны называлі сябе *ром*. Будзе правільным працягваць аповед менавіта пра іх адных, каб адрозніваць ад цыганоў, чые продкі мігравалі на захад стагоддзі таму; аднак ва Ўсходняй і Цэнтральнай Эўропе існуе мноства іншых групаў, не звязаных з гэтымі валлошскімі дыялектамі, якія цяпер выкарысталі б той жа саманазоў.

Большыя групы ромаў, якія насілі назовы, заснаваныя на прафесійнай наменклатуры, улучалі *кальдэраша* (лудзільнікі), *лавара* (гандляры коньмі) і *чурара* (рашотнікі). Таксама важнымі былі пэўныя іншыя групы, якія сыходзілі з Балканаў амаль тады ж. Гэта былі румынскомоўныя цыганы (чья рамані была пераважна згублена), вядомыя як *бойш* (Boyas) (вымывальнікі золата), *рудары* (шахцёры) і *урсары* (мядзведжыя павадыры)³⁹.

Наступныя міграцыі ромаў у выніку раздзялілі іх: кальдэраша ці лудзільнікі, напрыклад, звычайна накіроўваліся да Расеі, Сербіі, Баўгарыі і Грэцыі, што прыводзіла да падзелу, заснаванага на геаграфічным адрозненні: кальдэраша сталі акрэслівацца ў рамані як “грэкі”, адны як “сербы”, другія як “расейцы”. Пазней быў шырокі рух на захад. Ён набіраў моцы і ў пэўныя гады паўтараў тое, што здарылася чатыры стагоддзі таму, а рэакцыя заходніх і паўночных эўрапейцаў — сумесь цікавасці і варажасці — была збольшага падобная да рэакцыяў XV ст. У цяперашні час ромы ёсць амаль у кожнай эўрапейскай краіне, як і ў абедзвюх Амэрыках, і ў іншых месцах. Яны гавораць на блізкіх дыялектах рамані, нягледзячы на адрозненні ў слоўніку і вымаўленні, якія накіпіліся, і ромы, якія жывуць у Швэцыі, разумеюць тых, што жывуць у Бразыліі.

На пачатку 1860-х гадоў некаторыя пранікненні можна заўважыць у Нямеччыне і Польшчы, дзе спрабавалі ўсталяваць дамінавальную пазіцыю сярод цыганоў і нават стварыць у сям’і Квік дынастыю “каралёў” польскіх цыганоў⁴⁰. З Польшчы кальдэраша і чурара прыбылі ў Расею і Скандынавію. Некаторыя ромы з аўстрыйскімі пашпартамі прайшлі ў 1866 г. з Бэрліна ў Бэльгію, а потым у Францыю, але іх хутка завярнулі на франка-бэльгійскай мяжы⁴¹. Лудзільнікі, якія трапілі ў наступным годзе ў Францыю праз Нямеччыну і Італію, мелі менш цяжкасцяў і былі здольныя падарожнічаць ў групах з 30, 40 ці нават 150 чалавек у адкрытых чатырохколавых конных павозках, ставячы для начнога прыпынку вялізныя намёты. Іх знаходжанне цягам чатырох дзён у лютым 1868 г. у Карпантра (на паўночны ўсход ад Авіньёна) было да-

³⁹Хоць акрэсленне “Ursari” можа быць у большай ступені прафесійным ярлыком і паказваць на племя ў меншай ступені, чым іншыя.

⁴⁰Параўн. J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, 2nd edn (Kraków, 1985), pp. 78—107.

⁴¹F. de Vaux de Foletier, *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981) змяшчае добры раздзел на тэму візітаў цэнтральна- і ўсходнеэўрапейскіх цыганоў.

статкова доўгім, каб дазволіць мясцовым мастакам увасобіць іх на палатне. Іхная падзёртая вопратка кантраставала з мноствам золата і срэбра, якім яны ўпрыгожвалі сябе. Група кальдэраша прыехала ў Англію ў 1868 г. і расклала свае намёты на ўскраінах Лёндана, дзе іх не надта добра ўспрынялі ангельскія цыганы⁴². У гэтым годзе ў Нідэрлянды пачалі прыбываць групы лудзільнікаў з Цэнтральнай Эўропы. Флямандскі ўрад глядзеў на іх як на цалкам новую з’яву; а для агульнага насельніцтва яны спачатку былі такой экзатычнай навінкай, што цыганы маглі прасіць плату за ўваход у іхны табар і ўсё яшчэ прымаць тысячы візіцёраў⁴³. Свежыя групы ромаў дасягнулі Францыі зноў жа з Нямецчыны і Італіі на пачатку 1870-х гадоў, і паўсюль, дзе яны праходзілі, з’яўляліся новыя натоўпы цікаўных візіцёраў. Найбольш ранняя згадка пра ўрсараў, ці мядзведжых павадыроў, на захадзе паходзіць з таго ж часу, што і пра лудзільнікаў, паводле паведамленняў з Нямецчыны ў 1867 г. і з Нідэрляндаў у 1868 г. Ад 1872 г. мядзведжыя павадыры мусілі знаходзіцца на дарогах Францыі. Першыя з’яўляюцца з Сербіі і Босніі з турэцкімі пашпартамі і носяць прозвішчы Галубавіч, Лазаровіч і Мітровіч; тыя, што прыходзілі ў наступныя гады, мелі падобныя сербскія імёны.

Кампанія з 99 “грэцкіх” лудзільнікаў, якая прыбыла цягніком у Ліверпул у 1886 г., паходзіла, паводле пашпартоў, з усіх частак Грэцыі і эўрапейскай Турцыі, а таксама з Сербіі, Баўгарыі і Румыніі. Яны адплылі з вострава Корфу і высадзіліся ў Мілўале, а ў наступным годзе пакінулі краіну⁴⁴. У 1895—1897 і 1907—1908 гг. ёсць паведамленні пра ўрсараў у паўднёвай Шатляндыі і паўночнай Англіі, якія гаварылі на мяшанай гаворцы; але ў першым дзесяцігоддзі XX ст. увагу ў Брытаніі прыцягвалі ў асноўным прадстаўнікі лавары, што прыбылі з Нямецчыны. У канцы 1904 г. вялікая група з нямецкімі пашпартамі, якую прагналі з Галіандыі, выклікала вялікую незадаволенасць паліцыі і Міністэрства нутраных справаў Англіі, пакуль не пераехала ў Гамбург пасля некалькіх месяцаў у Англіі. Наступная хваля пайшла ў 1906 г., і ад вясны да восені гэтага года штодзённая і штотыднёвая прэса далучалася да паліцэйскай кампаніі супраць іх⁴⁵. Падобныя падзеі адзначаліся ў Францыі, Нямецчыне і Швайцарыі. Аднак найбольшага пярэпалаху нарабіла

⁴² T. W. Thompson, ‘Foreign Gypsy Coppersmiths in England in 1868’, *JGLS* (3), 6 (1927), p. 144.

⁴³ Важнай пазіцыяй на тэму гэтых наездаў з’яўляецца L. Lucassen, ‘*En men noemde hen Zigeuners*’ (Amsterdam/ The Hague, 1990), якая ахоплівае цыганскую гісторыю ў Нідэрляндах ад 1750 да 1944 г.

⁴⁴ D. MacRitchie, ‘The Greek Gypsies at Liverpool’, *Chambers’s Journal*, 11 Sep. 1886; ‘«Greek» Gypsies’, *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124—132; A. A. Marchbin, ‘Gypsy immigration to Canada’, *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134—144.

⁴⁵ Параўн. С. Holmes, ‘The German Gypsy question in Britain, 1904—1906’, *JGLS* (4), 1 (1978), no. 4, pp. 248—267.

падарожжа групы кальдэраша праз некалькі гадоў. Цыганы разышліся па некалькіх краінах Заходняй Эўропы. У Брытаніі сем'і з прозвішчамі Хоран, Кірпэтч, Дэмэтэр і Максімавы падарожнічалі цягніком ад траўня 1911 г. да кастрычніка 1913 г. Яны нядаўна пазбавіліся ў Францыі ад сваіх фургонаў, але ўсё яшчэ насілі з сабою вялізныя намёты, вельмі падобныя да намалёваных Банэ ў Карпантра больш як 40 гадоў таму, і разбівалі табары ў розных гарадах па ўсіх Брытанскіх астравах⁴⁶. Перад гэтым яны шырока падарожнічалі па большай частцы Эўропы. Пакуль ромы былі ў Англіі, яны прыўносілі пэўны ўсходні бляск у змрочныя гарадскія пустэчы. Жанчыны, з залатымі манетамі, уплеценымі ў валасы ці павешанымі на шыю або грудзі, уяўлялі дзіўнае відовішча, вельмі ад рознае ад пышнага адзення іх ангельскіх двайнікоў (гл. мал. 26); і мужчыны, у мешкаватых нагавіцах, укладзеных у боты з халявамі, у пярэстых кашулях, пінжаках і жылетах з шэрагам вялікіх срэбных (часам велічынёю з курынае яйка) гузікаў, былі нагэтулькі ж бліскучыя. Большасць часу мужчыны праводзілі на фабрыках, броварах, у гатэлях, рэстаранах і г.д. у пошуках меднага посуду, які трэба было рамантаваць: іхныя спрытныя рукі і майстэрства паўсюль хвалілі; а грандыёзныя кошты гэтак жа шырока асуджалі.

Мала новых прыхадняў засталася ў Брытаніі. Адно падарожнічалі ў Амэрыку; другія дрэйфавалі назад на кантынент. У многіх эўрапейскіх краінах ромы сталі новым доўгачасовым пластом цыганскага насельніцтва. Гэтыя цыганы, якія перасеклі Атлантыку, складалі нават важнейшы элемент, бо такія ўжыўленні цыганоў, якія мелі месца пад час каланізацыі паўночнай Амэрыкі, здаецца, не прынеслі доўгатэрміновых вынікаў. Тэмп цыганскага руху да ЗША быў такі ж хуткі, як у агульнай іміграцыі⁴⁷. Масавая міграцыя з Эўропы ў Паўночную Амэрыку пачалася ў 1815 г., і менавіта тая вялікая плыня вызначыла склад сучаснага цыганскага насельніцтва ЗША. Да сярэдзіны стагоддзя больш як палова імігрантаў паходзіла з Брытанскіх астравоў, і менавіта ў 1850-х гадах плыня цыганоў (якія называлі сябе “ромніхель”) з Брытаніі дасягнула найбольшага аб'ёму. Яны прыбывалі ў малой колькасці, сем'ямі, і нават у пікавым перыядзе 1850—1862 гг. іх было блізу 400. Здаецца, у якасці новых дамоў ім прыходзіліся да спадобы Агаё, Пэнсільванія і Вірджынія, дзе яны займаліся мноствам розных вандроўных промыслаў, уключаючы гандаль коньмі, лудзільніцтва і пляценне кошыкаў (мужчыны), і варажбу, разносны гандаль простымі ў вырабе або купленымі танней та-

⁴⁶ E. O. Winstedt, 'The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911—1913', *JGLS* (2), 6 (1912—1913), pp. 244—303.

⁴⁷ Падрабязны аналіз змешчаны ў M. T. Salo and S. Salo, 'Gypsy immigration to the United States', у *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1986), pp. 85—96.

варамі (жанчыны); паступова гандаль коньмі ператварыўся ў галоўны мужчынскі занятак⁴⁸. Да 1870-х гадоў быў закладзены падмурак для цяперашняй супольнасці ромніхеляў, хоць новыя чальцы працягвалі прыбываць ажно да Першай сусветнай вайны. Іхныя нашчадкі дагэтуль вядомыя як ромніхелі, бо працягвалі гаварыць на сваім уласным дыялекце і захоўвалі дыстанцыю ад іншых цыганскіх групаў і нецыганаў.

У 1880-х гадах — калі амэрыканская эканоміка пачала хутка развівацца — агульны характар іміграцыі ў ЗША радыкальна змяніўся, з відавочным ухілам у бок краінаў Паўднёвай і Ўсходняй Эўропы як крыніц. Ад таго часу да 1914 г. эмігранты паходзілі збольшага з Аўстра-Вугоршчыны, Італіі, Грэцыі, Расеі, Румыніі і Турцыі. Пэўныя цыганскія групы далучаліся да іх. Першай, здаецца, была група ромаў з Аўстра-Вугоршчыны, якая высадзілася ў Нью-Ёрку ў 1881 г., пасля гэтага ў 1882 г. ішлі людары (рудары), якія дэкларавалі баўгарскае ці гішпанскае грамадзянства, і ў 1883 г. прыбыла група аўстра-вугорскіх музыкаў, якія, магчыма, былі аднымі з найранейшых прадстаўнікоў гэтак званых “вугорска-славацкіх” цыганаў, чых продкаў амэрыканскія ромы цяпер называюць Basalde ці “музыкі”. Некаторыя прыбывалі праз Кубу або (ад 1900 г.) праз Канаду, Мэксыку ці Паўднёвую Амэрыку, дзе прадпісанні наконт уезду былі больш памяркоўнымі. Людары былі забаўляльнікамі, пастаноўшчыкамі і дрэсіроўшчыкамі звяроў і пераважна прыезджалі з сваімі дрэсіраванымі мядзвядзямі і малпамі; гэтыя цыганы ў асноўным дэкларавалі аўстра-вугорскае або турэцкае падданства. (Акрэсленне “турак” тым часам мела шырэйшае эўрапейскае значэнне і ўсё яшчэ ўжывалася як найменне тэрыторыяў, забраных нядаўна ў Асманскай імперыі, як, напрыклад, Боснія-Герцагавіна). Ромы звычайна прывозілі больш грошай, чым людары, і абедзве галіны выходзілі за сярэдні ровень імігрантаў. Большыня ромаў — якія часта сядалі на караблі на Паўночным моры ці ў ангельскіх портах — дэкларавала аўстра-вугорскае грамадзянства, пасля ішлі расейскае і сербскае. Адна значная па сваёй колькасці сербская група назвала месцам свайго паходжання або апошняга знаходжання графства Мачва (што на захад ад Бялграда), якое паклала пачатак мачвайскаму племянному падзелу. Цыганская іміграцыя з Эўропы беспасярэдна ў ЗША закончылася фактычна ў 1914 г., разам з Першай сусветнай вайной і наступным умацаваннем кантролю, і толькі на пачатку 1970-х лавара і іншыя галіны пачынаюць прыбываць з камуністычных краінаў Усходняй Эўропы.

Увесь гэты час цыганы папросту былі ўдзельнікамі больш шырокага перавароту. Шматлікія агульныя фактары спрычыніліся да паскарэння тэмпу міграцыі ў другой палове XIX ст., такія, як эканамічныя магчы-

⁴⁸ Параўн. М. Т. Salo and S. Salo, ‘The Romnichel economic and social organization in urban New England, 1850—1930’, *Urban Anthropology*, 11 (1982), pp. 273—313.

масці Заходняй Эўропы і Злучаных Штатаў, развіццё чыгуначнай камунікацыі, больш хуткія і танныя марскія падарожжы. Калі паглядзець на тое, што адбывалася ў Паўночнай Амэрыцы, то цесныя паралелі з агульнымі іміграцыйнымі плынямі — ромніхелі пад час найбольшай эміграцыі з Брытаніі, а ромы і людары пад час найбольшай эміграцыі з Усходняй Эўропы — наводзяць на думку, што калі і былі нейкія асаблівыя для цыганоў прычыны эміграцыі, яны не гралі вызначальнай ролі ў іх намеры з'ехаць. Аднак гатоўнасць розных цыганскіх групаў да эміграцыі ў ЗША была няроўнай. Ромніхелі, ромы і людары не былі адзінымі прыхаднямі; былі таксама іншыя, слаба прадстаўленыя групы, а выніковы характар цыганскага насельніцтва ў ЗША зусім не нагадваў папярэчны зрэд насельніцтва, якое жыло ў эўрапейскіх рэгіёнах, з якіх адбывалася эміграцыя.

Першапачатковы ўздым часта звязваюць з канцом цыганскага рабства ў Валашчыне і Малдавіі, але ён не дае тлумачэння выразнай ханалогіі, характару міграцыі і сацыяльнай арганізацыі ромаў; тым часам адзначаныя прадкі асобных ромскіх, урсарскіх і рударскіх сем'яў, якія прыйшлі на захад, паказваюць на шырокую прысутнасць іх у іншых краінах, апрача Малда-Валашчыны, і не даюць ніякай падтрымкі меркаванню, што ў 1850-х адбываўся вялікі адток цыганоў з Румыніі⁴⁹.

Гэтыя сумневы ўзрастаюць, калі ўзяць пад увагу сведчанні іхных дыялектаў, калі яны ўпершыню пачалі запісвацца. Уплыў румынскай мовы несумнеўны; але ў рознай ступені праяўляюцца выразныя сляды вугорскага пранікнення. Яны больш абмежаваныя ў кальдэрашскім дыялекце, чым у лаварскім, які адаптаваў вялікую колькасць вугорскіх словаў і пераняў вугорскі націск, а чурарскі дыялект займае месца паміж гэтымі двума. Нерумынскія пранікненні ў гэтай шкале паказваюць дастаткова працяглае ўздзеянне іншых моваў, пасля таго як ромы выйшлі з-пад уплыву румынскай мовы або на працягу гэтага ўздзеяння. Падобныя праблемы ўзнікаюць з гаворкай румынскамоўных цыганскіх групаў па-за Румынію, якія страцілі сваю рамані. Рудары, якія сталі вядомыя ў другой палове XIX ст., тым часам карысталіся румынскай мовай, якая ўлучала моцны элемент серба-харвацкай лексікі; тым часам аказваецца, што баяшы, якія цяпер знаходзяцца каля Пэкса ў паўднёвай Вугоршчыне, выкарыстоўваюць архаічную форму румынскай мовы, падобную да той, на якой гаварылі стагоддзі таму ў Банаце, змяшаным этнічна рэгіёне ў суседстве з заходняй Валашчынай (пазней падзелены паміж Вугоршчынай, Румынію і Югаславію)⁵⁰.

⁴⁹ Параўн. А. М. Fraser, 'The Rom migrations', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 131–145.

⁵⁰ G. Papp, *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás-magyar szótár* ["Румынскі дыялект баяшскіх цыганоў: баяшска-вугорскі слоўнік"] (Pécs, 1982).

Разглядаючы гэтыя падзеі, неабходна шукаць зыходнага пункту па-за Валашчынай і Малдавіяй. На румынскай мове гаварылі далёка па-за межамі гэтых двух княстваў. На ёй гаварылі ў Банаце, у паўночна-ўсходняй частцы Сербіі, у заходняй Бэсарабіі і на большай частцы Трансільваніі, асабліва на вясковых абшарах на поўнач ад Валашчыны. Лягчэй дапусціць, што вялікая колькасць ромаў даўно асела ў гэтых рэгіёнах (некаторыя з іх, магчыма, паходзілі з сталай плыні ўцекачоў з Валашчыны і Малдавіі ў гады ўціску), чым што яны складаліся з вызваленых рабоў, якія ўцякалі з дунайскіх княстваў, баючыся, што можа вярнуцца стары рэжым.

Захаванне і змена

Узнікае вялікая спакуса лічыць, што шырока прадстаўленыя валашскія ромы, якія выглядалі больш экзатычна, чым даўно аселяўся цыганы, былі сапраўднымі носьбітамі старой традыцыі. (Напэўна, самі ромы таксама будуць гэта даказваць, бо ў іх ёсць агульнае для ўсіх цыганскіх групаў перакананне, што менавіта яны — сапраўдныя цыганы.) Хоць зусім нялёгка адказаць на пытанне, наколькі ўнікальная іхная цыганская культура. У галіне фальклору, напрыклад, яны маюць агульнапрынятыя элементы культуры нецыганскай супольнасці, з якой знаходзяцца ў кантакце і якая ўлучыла іх ва ўласныя песні і казкі; з часам спадчына гэтай супольнасці магла кануць у нябыт, пакідаючы цыганоў захавальнікамі таго, што яны першапачаткова пазычылі. У лінгвістычнай галіне магчыма вылучыць унутры рамані пэрсідскія, армянскія, грэцкія і іншыя пазычаны і здымаць іх, пласт за пластом, каб адкрыць першаснае ядро. Падобная спроба нашмат цяжэйшая ў дачыненні да цыганскай культурнай традыцыі і каштоўнасных узораў. Гэта аднолькава датычыць як тых, хто называе сябе *le Rom* (ром), так і ўсіх іншых групаў.

Кожная цыганская супольнасць пабудаваная на складанай павязі сямейных узаемадачыненняў. У выпадку ромаў сацыяльныя ўстановы (часта адносна афіцыйныя і публічныя) больш даступныя для назіральніка, чым у выпадку іншых групаў. Яны больш верагодныя дзякуючы сваёй нарматыўнасці⁵¹. На практыцы ж вельмі рызыкаўна рабіць

⁵¹ Шырокае апісанне сацыяльнай арганізацыі ромаў можна знайсці ў кнізе P. Williams, *Marriage Isigane* (Paris, 1984), якая разглядае агульны свет ромаў, і асабліва — кальдэраш, у Парыжы. Ромы, асабліва кальдэраш і мачвая, займаюць выбітнае месца сярод цыганоў паўночнай Амерыкі, і корпус літаратуры паўночнаамерыканскіх даследнікаў на гэтую тэму няспынна расце, напрыклад W. Cohn, *The Gypsies* (Reading, MA, 1973); R. C. Gropper, *Gypsies in the City* (Princeton, NJ, 1975); A. Sutherland, *Gypsies, the Hidden Americans* (London, 1975); і M. T. and S. Salo, *The Kalderaš in Eastern Canada* (Ottawa, 1977).

лагічныя высновы на падставе ромаў. Першы падзел гэтых людзей вылучае іх у асобныя плямёны — найбольш значныя кальдэраша, мачвая, лавара і чурара, — якія ў кальдэрашскай мове пераважна называюцца *natsia* (“нацыя”), а ў лаварскай мове — *rása* (раса), абодва словы, як і бальшыня арганізацыйнай тэрміналогіі, — пазычаны з румынскай. Гэтыя “плямёны” маюць адрозненні ў дыялектах, звычаях і выглядзе, але адразу пазнаюць адно аднаго як ромаў і могуць браць узаемныя шлюбны. Кожнае з гэтых плямёнаў падзяляецца на *vitsi* (у адзіночным ліку *vitsa*, што азначае “клан”; але лавара можа ўжываць замест гэтага слова *tsérha* — даслоўна “намёт”). *Vitsa* ў выніку ёсць часткай ідэнтыфікацыі і мае ў рамані ўласны назоў, часта ўтвораны ад імя нейкага продка (напрыклад, Фрынкулешці паходзіць ад Фрынкула Міхайловіча), а часам — ад назову жывёлы ці адметнай рысы чалавека. Такія імёны маюць найбольшае значэнне, калі два ромы сустракаюцца ўпершыню і спрабуюць аднесці адзін аднаго да пэўнай групы. Члены аднаго *vitsa*, магчыма, ніколі не ходзяць і ніякім чынам не дзейнічаюць разам як адна група, а галоўным функцыянальным падзелам ёсць *familia* ці пашыраная сям’я, якая ўлучае жанатых сыноў і іхных жонак, дзяцей і ўнукаў; тым часам кожная жыллёвая або гаспадарчая адзінка ўнутры *familia* (можа ахопліваць тры пакаленні) вядомая як *tséra*. Ад яе адрозніваецца *kumpánia* (“кампанія”), якая не абавязкова з’яўляецца сямейнай групай і можа складацца з людзей больш як аднаго племя і розных кланаў ці пашыраных сем’яў: гэта саюз, заключаны з эканамічнымі і працоўнымі мэтамі, каб выкарыстоўваць асобную тэрыторыю, а прыбытак пароўну дзеліцца паміж яго членамі. *Kumpánia* ёсць таксама асноўнай палітычнай адзінкай, і яе члены могуць прымаць рашэнні па маральных, сацыяльных, палітыка-эканамічных пытаннях, што яны лічаць хутчэй грамадскай, чым сямейнай справай; каб зрабіць гэта, яны спрабуюць развязаць праблему з дапамогай *diváno* (“дыскусіі”), або, калі пытанне дастаткова важнае, склікаюць *kris romani* (“раманскі суд”) для прыняцця рашэння. *Kris* — афіцыйны судовы орган, які паходзіць з розных *vitsi* і манапалізаваны мужчынамі: ён складаецца з рады старэйшынаў і аднаго ці больш суддзяў — усе мужчыны. Жанчыны рэдка выступаюць на *kris*, але могуць гэта рабіць, калі канфлікт закранае беспасярэдна іх. Рашэнне суда абавязковае для адказчыкаў, якія павінны даручыць свой лёс у яго рукі. Судовая працэдура можа быць доўгай і нуднай; і сярод лавара і асабліва кальдэраша дзейнасць суда мае рэпутацыю пералівання з пустога ў парожняе.

Члены аднаго *vitsa* — “суродзічы” і спадзяюцца на дапамогу і падтрымку сваіх у выпадку патрэбы. *Vitsa* мае таксама важныя рытуальныя павязі: напрыклад, чалавек асабліва абавязаны наведаць пахаванне і *potána* (“хаўтуры”) прадстаўніка ягонага *vitsa*. Таму сваяцтва ёсць ма-

гутнай сілай дапамогі і супрацоўніцтва, а часта яшчэ і ўзмацняецца шлюбнымі саюзамі. Ромы, здаецца, усё больш аддаюць перавагу сужэнствам паміж стрыечнымі сваякамі (хоць першыя кузіны лічацца занадта блізкімі), партнёра пераважна выбіраюць з аднаго *vitsa* або, калі гэта немагчыма, з *vitsa* бабулі ці дзядулі. Але шлюб можа таксама быць новым спосабам стварэння ўзаемных абавязцельстваў паміж членамі *kum-ránia*, з якой сям'я не мае сваяцкіх сувязяў.

Падрыхтоўка шлюбу сына — гэта вельмі важны абавязак бацькі, які рыхтуе вяселле разам з бацькам нявесты ды іншымі мужчынамі яго *vitsi*. Перамовы накіонт заручынаў могуць праходзіць доўга і ёсць публічнай справай, з падарункамі ад іншых ромаў: існаванне іхнай супольнасці знаходзілася пад пагрозай, таму яны шукалі гарманічнага ладу, заснаванага на ўзаемнасці. Тэарэтычна самі маладыя ў гэтым не ўдзельнічалі, але на практыцы яны маглі ўплываць на выбар сваіх бацькоў і мелі права не згадзіцца на шлюб. Пасля вяселля маладая сям'я звычайна жыла з бацькамі мужа. Роля маладой жонкі была не з лёгкіх: яна мусіла падпарадкоўвацца бацькам мужа, выконваць іхныя хатнія абавязкі і нараджаць унукаў.

Важнай справай была цана, якую запрашваў за сваю дачку бацька нявесты: кошт мог быць высокі ў параўнанні з тым, што магла заплаціць бальшыня ромаў. Там, дзе гэта засталася (напрыклад, падобны звычай знік да 1950-х сярод кальдэраша і лавары ў Польшчы), назначэнне цаны за нявесту мае значны сацыяльны ўплыў. Колькасць залатых манет, якія трэба перадаць, звычайна адна і тая ж, але яна можа змяняцца ў залежнасці ад статусу абодвух бацькаў ці абедзвюх сем'яў, ці ад рэпутацыі самой дзяўчыны: улічваюць яе паводзіны, ранейшае жыццё, якасці характару. (У выключных выпадках, калі муж далучаецца да сям'і жонкі (ягонья бацькі не згодныя на шлюб ці ён сірата), за маладую не назначаецца ніякай цаны). Гэта не камерцыйная здзелка, і грошы не трацяцца як іншыя дадатковыя прыбытак. Гэта магло лічыцца прызнаннем узаемнай выгоды і рабіла немагчымым забеспячэнне сям'і нявесты дачкой наўзамен. Калі-нікалі роўны абмен жанчынамі паміж сем'ямі (звычайна абмен сёстрамі) сапраўды ажыццяўляўся, і перамовы паміж сваякамі рабілі справу значна прасцейшай; але такія абмены прыводзілі да складанай сітуацыі, калі адзін з маладых паміраў. Сам кошт нявесты быў вялікай праблемай, і другой прычынай перавагі на карысць нявест з блізкіх сем'яў было тое, што гэта змяншала верагоднасць магчымых хітрасцяў (напрыклад, вяртанне дачкі яе бацькам без вяртання грошай — не так дзеля абароны яе ад кепскага абыходжання з боку мужа, што было абавязкам бацькі, як дзеля выкарыстання самога механізму). Развод і здрады — таксама складанае пытанне. Праблемы такога кшталту могуць патрабаваць для свайго развязання цыганскага

суда: потым два спрэчныя бакі падаюць свае скаргі і вызначасца, колькі з цаны за нявесту павінна быць вернута назаўсёды.

Шмат рысаў у гэтых сацыяльных установах ёсць характэрнымі не толькі для ромаў: можна таксама ўбачыць, што яны развіваліся ў многіх пакаленнях. Таму немагчыма апісваць на падставе ромаў усё цыганскае грамадства. Напрыклад, сярод лудзільнікаў, якія прыбылі ў Лівэрпул у 1911 г., мужчыны маглі як уступашь у сям'ю сваёй нявесты, так і наадварот⁵². Нават у Трансільваніі ў XIX ст., дзе можна было спадзявацца на шлюбы паміж блізкімі сваякамі, нармальным правілам сярод вандруючых цыганоў (як сведчыць даследнік таго часу) было пакінуць уласны клан і далучыцца пасля вяселля да жончынай сям'і⁵³. Падобныя правілы, здаецца, выкарыстоўвалі ў пэўнай ступені і ў іншых месцах (у тым ліку ў Англіі). Што да выкупу за нявесту, гэта зусім не было паўсюдным звычаем сярод цыганоў. Для многіх згода на сужэнства была або ёсць формай уцёкаў. Для ромаў уцёкі з'яўляліся адмовай ад бацькоўскай улады і, хоць цяпер гэта здараецца сярод іх часцей, лічыліся скандальнай падзеяй. Падобным чынам і ўстанова *kris*, якая некалі мела свае адпаведнікі сярод сіңці ў Нямецчыне і Аўстрыі, невядомая многім цыганам, у каго няма афіцыйнай ці неафіцыйнай цэнтральнай улады для развязання спрэчак. Тады прыватная помста магла быць адказам на парушэнні закону, і сістэму правасуддзя, створаную супраць міжусобнай варажасці, можна знайсці ў розных краінах, апрача Англіі і Фінляндыі. Прыкладам, ў Фінляндыі крывавым міжусобіцам супрацьстаяў важны дадатак да правіла *прадухілення* (*avoidance*) насілля: калі адна сям'я прымае на сябе віну за злачынства, яна добраахвотна з'язджае і пазбягае тых, супраць каго было ўчынена злачынства, а іншыя цыганы стараюцца тым часам трымаць варагуючыя сем'і асобна⁵⁴.

Мноства разбежнасцяў такога кшталту ставіць пытанне, на якое дагэтуль не знойдзена адказу: такая практыка, як выкуп нявесты (адпаведнікі гэтаму сустракаюцца сярод індыйскіх племянных народаў), па-ступова знікла ў іншых цыганоў ці яна пранікла ў звычаі ромаў (і многіх суседніх цыганскіх групаў) пад час іх доўгага знаходжання на Балканах. У выпадку *kris* лёгка вызначыць магчымыя крыніцы з'явы. У феадальнай сістэме паўднёва-ўсходняй Эўропы як перад, так і пасля турэцкай заваёвы насельніцтва было паўсюль прымацаванае да правадыроў, якія былі старэйшымі ў вёсках, найбольш знакамітымі прадстаўнікамі мясцовай супольнасці і стаялі на чале сваіх пашыраных сем'яў, якія такса-

⁵²Winstedt, 'The Gypsy Coppersmiths' invasion of 1911—1913', pp. 260—262.

⁵³H. von Wlislöcki, *Vom wandernden Zigeunervolke* (Hamburg, 1890), pp. 61—68. (Да гэтай кнігі, аднак, трэба ставіцца з асцярожнасцю.)

⁵⁴M. Grönfors, *Blood Feuding among Finnish Gypsies* (Helsinki, 1977).

ма дапамагалі збіраць у паселішчах падаткі і заключаць рынкавыя здзелкі і кантракты; яны ўладжвалі мясцовыя спрэчкі ў адпаведнасці з мясцовым звычайным правам. Ці выключае гэта паралелі з Індыяй, дзе існавалі племянныя рады з уплывовым старэйшынам на чале, на якіх вырашаліся ўсе спрэчкі і праз супольнае абмеркаванне выносіўся канчатковы вердыкт? Якога б пункту гледзішча мы ні прытрымліваліся, усё адно цяжка спалучыць існаванне такіх распрацаваных сацыяльных ўстановаў, пра якія ідзе гаворка, з меркаваннем, што ромы з'явіліся з Малда-Валашчыны пасля стагоддзяў нялюдскага абыходжання з імі, і апрача таго, гаспадары рабоў наўрад ці плацілі за шлюб і сямейныя сувязі.

Калі звычаі цыганоў сталі такімі адрознымі, ці ёсць увогуле нешта, што можна было б палічыць свайго роду ўніверсальным ці абсалютным для ўсіх іх? Калі бясспрэчна адкінуць агульнараспаўсюджаныя звычаі, але толькі тыя, што маюць адпаведнікі ў эўрапейскім фальклору, то застануцца, магчыма, дзве выключна цыганскія рысы, якія могуць быць ранейшымі за час прыбыцця цыганоў у Эўропу. Першае — гэта страх перад затрыманай ці прывіднай прысутнасцю духу памерлага чалавека, адзеленага ад цела, што ёсць асабліваю іхнага пахавальнага рытуалу. Хоць гэта не перашкодзіла, каб дэталі цырымоніі таксама сталі значна адрознівацца, бо цыганы часта былі звязаныя з захаваннем фальклорных звычаяў іншых народаў ці прыняццем чужых вераванняў, як у выпадку асацыяцыі *mulo* (што азначае як “прывід”, так і “памерлы”) у многіх частках паўднёва-ўсходняй Эўропы — з вампірызмам. Адзінае, што захоўвалі цыганскія групы ў розных краінах, але не паўсюль, гэта знішчэнне маёмасці памерлага. У Англіі, у дні “фургонаў”, існаваў звычай спальваць пасля пахавання жылы фургон памерлай асобы разам з асабістымі рэчамі і разбіваць увесь посуд⁵⁵. Сёння, калі машыны, грузавікі і трэйлеры практычна замянілі коней і фургоны, — гэта трэйлер, які трэба разбіць або, пры патрэбе, спакойна прадаць нейкаму *гаджо*.

Яшчэ больш моцны — страх перад апаганеннем і табу, якія вынікаюць з яго. Толькі ў параўнальна нядаўнім часе быў прызнаны статус цыганскага кодэксу чысціні: іх вера ў апаганенне цяпер разглядаецца як падставовы элемент цыганскіх культур, гэта дапамагае акрэсліць і ўмацаваць этнічныя межы, правесці фундаментальны падзел паміж цыганом і *гаджо*⁵⁶. Канцэпцыя апаганення функцыянуе ў рамані пад роз-

⁵⁵ Параўн. T. W. Thompson, ‘English Gypsy death and burial customs’, *JGLS* (3), 3 (1924), pp. 5–38 and 60–93; і J. Okely, *The Traveller-Gypsies* (Cambridge, 1983), ch. 12.

⁵⁶ Звесткі пра табу на нечысціню публікаваліся ў E. O. Winstedt, ‘Coppersmith Gypsy notes’, *JGLS* (2), 8 (1914–1915), pp. 246–266 і T. W. Thompson, ‘The uncleanness of women among English Gypsies’, *JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15–43, and 8 (1929), pp. 33–39. Адпаведныя

нымі назовамі, у залежнасці ад дыялекту. Ромы і шмат іншых цыганоў з паўднёва-ўсходняй Эўропы ўжываюць слова *marimé* (“нячысты”), узятае з грэцкай мовы; у Англіі і Валіі яму адпавядае *moxado*, у Польшчы *magerdó* — абодва азначаюць “заплямлены” (санскрыцкае *mraḥs* — “пляма”); *prastlo* (“зняслаўлены”) або *palejdo* (“адасоблены”) — адпаведнікі з сінці. Тэрміналогія іншая, аднак сам кодэкс, нягледзячы на адрозненні ў дэталях і яго захаванні, паказвае значную ступень устойлівасці. Яго дакладна трымаюцца паўсюль, сістэма табу інфармуе на конт усіх дачыненняў паміж мужчынам і жанчынай, а таксама паміж цыганом і гаджо. Для цыгана быць абвешчаным апаганеным — найгоршы сорам, які толькі можа цяпець чалавек, а разам з ім і яго хатняя гаспадарка. Гэта сацыяльная смерць, бо такі стан можа перадавацца: усё, што апранае, да чаго датыкаецца і што выкарыстоўвае такі чалавек, апаганенае для іншых. Для каго супольнае жыццё вельмі важнае, вяселлі, хрэсьбіны, вечарыны, кірмашы і пахаванні — частыя сацыяльныя нагоды, такі прысуд страшны, як агонь, гэта таксама вельмі эфектыўнае пакаранне. У ромаў адзіны спосаб пазбавіцца статусу *marimé* — гэта згода *kris*.

Табу датычаць асобаў, прадметаў, частак цела, харчовых прадуктаў і тэмаў для размоваў (і цыганы маюць цяжасці з палавым выхаваннем ў школе); але пераважная балышыня табу — на конт нечысціні жанчыны і яе патэнцыйнай пагрозы для рытуальнай чысціні. Ніжняя частка цела, асабліва ў жанчыны, лічыцца *marimé*, і ўсё, што асацыюецца з гэтым, можа апаганіць — геніталіі, целавыя функцыі, адзенне, якос дакранасца да ніжняй часткі цела, алузіі пра сэкс, цяжарнасць. Ёсць такія строгія прадпісанні на конт мышца, як асобныя міскі і мыла для дзвюх целавых зонаў. Бліскуча чыстая ракавіна можа ўсё яшчэ лічыцца *marimé*: таз, у якім мылі вопратку, нельга выкарыстоўваць для мышца ручнікоў для твару, абрусаў, кухоннага посуду, а жаночае адзенне трэба мыць асобна ад іншага. Жанчына апаганеная больш, таму яна ёсць аб’ектам большай колькасці прадпісанняў, асабліва пад час сваіх сексуальных перыядаў: сталення, менструацыі, цяжарнасці і адразу пасля нараджэння дзіцяці. Яна павінна быць асабліва асцярожнай з тым, да чаго

практыкі ў Польшчы аналізуюцца ў J. Ficowski, ‘Supplementary notes on the *mageripen* code among Polish Gypsies’, *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123–132. Корпус нядаўніх даследаванняў у гэтай галіне пачынаецца з С. Miller, ‘Maŭwaya Gypsy Marimé’ (MA thesis, Seattle, 1968), і пазнейшая пазіцыя С. Miller, ‘American Rom and the ideology of defilement’ і A. Rao, ‘Some Mānuḥ conceptions and attitudes’ у *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 41–54 and 139–167; С. Silverman, ‘Pollution and power: Gypsy women in America’, у *The American Kalderaš*, ed. M. T. Salo (Hackettstown, NJ, 1981), pp. 55–70; Okely, *The Traveller-Gypsies*; і I.-M. Kaminski, ‘The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland’, у *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 323–356.

дакранаецца: у хатняй гаспадарцы яна можа не гатаваць і не падаваць ежу мужу. Перад палавой сталасцю і пасля менапаўзы, аднак, забаронаў менш: маладая дзяўчына можа паказваць свае ногі, апранаючы кароткія спадніцы; старэйшыя жанчыны могуць больш вольна паводзіць сябе з мужчынамі. Прадстаўнікі розных полаў аддзеленыя на кожнай публічнай падзеі, і жанчыны займаюць другое месца. Але хоць у жанчыны малы прэстыж і ад яе заўсёды чакаюць сціплых паводзінаў і падпарадкавання мужчыне, адзін з эфектаў кодэксу — магутная санкцыя ў запасе: жанчына можа апаганіць мужчыну, публічна дакрануўшыся да яго, напрыклад, спадніцаю, і нават простая пагроза апаганення ёсць магутнай зброяй.

Прадпісанні наконт *marimé* распаўсюджваюцца на ўсё жыццё, і ў сучасных умовах цяжка захоўваць іх літаральна. Боязь *mulo* і апаганення ўскладняе заданне, можна сказаць, для падарожных асельных ромаў, якія хочуць зняць жылло: кожны дом, папярэдне заняты гаджо, або дом з невядомай гісторыяй — гэта міннае поле. Толькі калі жыллё перадаецца ад нейкага іншага рома, можна з меншай рызыкай узяцца дзеля бяспекі за старанныя ачышчальныя працэдуры. *Гаджэ* з дэфініцыі нячыстыя, бо не ведаюць правілаў сістэмы і канкрэтнага сэнсу слова “сорам”: яны існуюць па-за сацыяльнымі межамі, а іх жылло і прыгатаваная ежа ўвесь час пагражаюць апаганеннем. Кодэкс служыць абароне тых цыганоў, якія яго выконваюць, ад усялякіх інтэнсіўных, інтымных кантактаў з *гаджэ*; а само існаванне кодэксу робіць усё больш зразумелым, чаму цыганы на працягу сваёй гісторыі так строга пазбягаюць усялякіх формаў занятасці, якія вымагалі б такога кантакту.

ПАДЫХОД ДА АВЭРНА

Адным з вынікаў новай міграцыі стала завастрэнне пазіцыяў заходнеэўрапейскіх урадаў у дачыненні да цыганоў і, у пэўных выпадках, ажыўленне тым часам яшчэ латэнтных ідэяў. На пачатку XX ст. гэтыя ідэі неўзабаве сталі на цвёрдую глебу і ўводзіліся ў выкарыстанне ўсё больш сур’ёзна, пакуль пад час эры нацызму брамы да лагераў смерці не перанялі ролю антычнага Авэрна як уваходу ў пекла. Тое, наколькі адчувалася патрэба ў інтэлектуальнай падтрымцы палітыкі рэпрэсіяў, дэманструюць некаторыя тэорыі, што з’явіліся пры канцы XIX ст. — пад час росквіту біялагічнага дэтэрмінізму і маніі наконт чысціні расы і нацыі. Нарыс французскага графа Габіно *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853—1855 гг.) зрабіў значны ўплыў на філасофскую і палітычную думку Эўропы, асабліва моцны ў Нямеччыне. У нарысе сцвярджалася, што расавая прыналежнасць была вызначальным фактарам у гістарычным развіцці: былі “вышэйшыя” і “ніжэйшыя” расы, і ганаровае месца надавалася “арыйскай расе” (паняцце свабодна ўжывалася як назоў тых, хто гаварыў на індаэўрапейскіх мовах), асабліва нардычным народам. Габіно быў таксама перакананы ў ніжэйшасці гібрыдаў і лічыў сумесь расаў выключна згубнай. Ягонья ідэі атрымалі далейшае развіццё ў Вагнэравага зяця, ангельца Г’юстана Ст’юарта Чэмбэрлена, галоўная праца якога *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (“Падставы дзевятнацатага стагоддзя”, 1899) перабольшвала гістарычную ролю Тэўтонаў. Быў патрэбны яшчэ адзін маленькі крок у тым жа кірунку, каб прыйсці да высновы, што на цыганоў трэба накінуць ярмо расавага паходжання. Гэты крок быў зроблены, калі біялагічная дактрына карэнна змяніла крыміналогію пад уплывам кнігі Чэзарэ Лямброза *L'uomo delinquente* (“Злачынны чалавек”, 1876), які рабіў націск на атавістычным паходжанні злачынства. Калі Лямброза дайшоў да даследавання распусты ніжэйшых народаў, ён не сказаў нічога добрага пра цыганоў і аднавіў меркаванне, што некаторыя спецыялісты па прадухіленні злачынстваў ужо былі схільныя вылоўліваць іх: цыганы былі гультаямі, бессаромнымі, непрадказальнымі, інэртнымі, шумнымі,

гвалтоўнымі і распуснымі, любілі есці здыхліну і падазраваліся ў канібалізме. Адно яго зласлівае слова пахвалы акрэслівае цыганскае музычнае мастацтва ў Вугоршчыне як “новы доказ геніяльнасці, змяшанай з атавізмам, што можна знайсці ў злчынцы”. Рух сацыяльнага дарвінізму, які атрымаў значную падтрымку пасля 1890 г., яшчэ больш шырока заключае, што біялагічны фактар абсалютны ва ўсіх сферах жыцця: сучасныя дзяржавы замест падтрымкі слабога мусяць звярнуць сваю ўвагу на біялагічна каштоўныя элементы; а сацыяльная карыснасць ці біялагічная здольнасць асобы становяцца мераю ейнай сацыяльнай вартасці.

“Змаганне з цыганскай перашкодай”

Усплёск міграцыі з усходу на захад не ахопліваў вялізнай колькасці цыганой. Але гэта было падазронаым. Гэтыя прыбышы былі чужынцамі як з выгляду, так і паводле імёнаў і наўрад ці маглі пазбегнуць увагі афіцыйных колаў. Напачатку завостраныя прадпісанні вялі галоўным чынам да інтэнсіфікацыі старых мераў. Аднак часам яны правакавалі аднаўленне апарату агрэсіі, які даўно ўжо не выкарыстоўваўся. Нідэрляндцы даюць шмат такіх прыкладаў¹. Пасля відавочнага поспеху *heidenjachten* у XVIII ст. (гл. с. 118) улады, здавалася, забыліся на цыганой як катэгорыю, якая патрабуе асаблівай трактоўкі. Паміж 1799 і 1868 гг. афіцыйныя флямандскія дакументы маўчалі наконт *Heidens* і *Egyptenaars*, нягледзячы на тое што прынамсі частку гэтага перыяду вандроўныя людзі, падобныя да нямецкіх сінці, былі актыўнымі і ў Нідэрляндах, галоўным чынам як забаўляльнікі (музыкі, лялькаводы і г.д.). Калі ў 1868 г. прыбылі вугорскія лудзільнікі і баснійскія павадыры мядзвездзяў, гэтая блізарукасць знікла. Такія бедныя з выгляду, яны былі дастаткова забяспечаныя грашыма і мелі сапраўдныя падарожныя дакументы (галоўныя два крытэры ў рэгуляцыі міграцыйных прадпісанняў). Але цэнтральныя ўлады ўсё ж сталі больш бескампраміснымі і, пазычыўшы ў Нямецчыны назоў для іх, неўзабаве вырашылі пераканаць мясцовыя ўлады, якія кіравалі міграцыйнымі прадпісаннямі, каб тыя не дапускалі *Zigeuners* і не дазвалялі ім заставацца. Цыганы сінці таксама адчувалі, што новая пазіцыя адбіваецца на іх. Адною з прычынаў флямандскай зацягасці было тое, што стала зразумелым: калі надыходзіў час ад’езду цыганой, суседнія краіны рашуча адмаўляліся прымаць іх. Пачалася эпідэмія абмежавальных мераў, асабліва на нямецкіх межах.

Нямецкія дзяржавы ніколі не пазбываліся падазронасці да падарож-

¹ Гл. L. Lucassen, ‘*En men noemde hen Zigeuners*’ (Amsterdam/The Hague, 1990).

ных цыганоў. У сярэдзіне XIX ст. іх галоўнай праблемай былі прыбышы. У Вялікім Княстве Бадэн, напрыклад, дэкрэт ад 1855 г. асцерагае: “У нядаўнім часе цыганы, асабліва з Эльзаса, часта вандравалі з сваімі сем’ямі, нібыта дзеля промыслу, але пераважна з мэтай жабравання або іншымі недазволенымі мэтамі”. Нават пасля ўтварэння новай Германскай імперыі і анексіі Эльзаса і Лятарынгіі ў 1871 г. *землі*, устаноўленыя Райхам, не адмаўляюцца ад нутранага памежнага кантролю: кожная зямля была ўсё яшчэ адказная за ўласную палітыку, ейнае планаванне і кіраванне, у тым ліку ў дачыненні да цыганоў. Бісмарк, імперыяльны канцлер, у 1886 г. узяў на сябе абавязак звярнуць увагу зямельных урадаў на нядаўні рост колькасці “скаргаў наконт шкоды, прынесенай групамі цыганоў, якія падарожнічаюць па Райху і ўсё больш здзекуюцца з насельніцтва”. Ён падкрэсліў, што пры развязанні праблемы трэба правесці фундаментальны падзел паміж цыганамі-замежнікамі і цыганамі з нямецкім грамадзянствам²; але да таго часу больш вялікія землі і самі былі блізкія да такога рашэння. У дэкрэтах, выкліканых пабуджэннем Бісмарка, тыповая палітыка была, у адпаведнасці з ягоным прадпісаннем, двухаспектавая — выключыць ці пазбавіцца замежных цыганоў і прымусіць краёвых цыганоў прыняць аселы лад жыцця, калі яны яшчэ вандроўныя. Аднак афіцыйныя дакументы не заключалі цыганоў у нейкія вузкія расавыя рамкі, каб пазбегнуць праблемаў з дэфініцыяй, таму часта выкарыстоўвалі такія фразы, як “цыганы і асобы, якія падарожнічаюць, як цыганы”. Прадзюжасць да замежных цыганоў заставалася першаступеннай справай у рання гады новага Райху, і калі ў 1889 г. імперыяльная канцылярыя запатрабавала справаздач аб ажыццяўленні гэтай палітыкі, рэпартаў звычайна паведамлялі аб поспехах на гэтым фронце.

Нямеччына, здаецца, не мела цяжкасцяў у забеспячэнні супрацоўніцтва з суседнімі краінамі, накіраванага на трыманне цыганоў у безвыходным становішчы. Указанне аб *Bekämpfung des Zigeunerunwesens* (“змаганне з цыганскай перашкодай”), выдадзенае прускім міністрам нутраных справаў у 1906 г., налічвала не менш за дзевяць двухбаковых пагадненняў: з Аўстра-Вугоршчынай, Бельгіяй, Даніяй, Францыяй, Італіяй, Люксембургам, Нідэрляндамі, Расеяй і Швайцарыяй. Аднак да гэтага часу Прусія ўсё больш засяроджвала ўвагу на краёвых цыганах, якія чапляліся за вандроўны лад жыцця, і рабіла супраць іх захады такога кшталту, як прапаноўваў Бісмарк. Ключом была ліцэнзія, якая патрабавалася, каб практыкаваць падарожныя промыслы, а метады грунта-

² R. Hehemann, *Die ‘Bekämpfung des Zigeunerunwesens’ im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik 1871—1933* (Frankfurt am Main, 1987), pp. 246—250. (Гэта найбольш поўная праца на тэму ўзаемадачыненняў у Нямеччыне паміж цыганамі і *гаджэ* ў гадзіны перыяд).

ваўся на тым, каб задушыць атрыманне ліцэнзіяў процьмай датошных бюракратычных дробязяў, у іх ліку пацверджанне сталага месца пражывання, адсутнасць сур'ёзных крымінальных пакаранняў, дастатковае забеспячэнне для адукацыі дзяцей і ўласныя рахункі для падатковай мэты. Прыемна здзіўляе тое, што шмат цыганоў сапраўды з поспехам атрымоўвалі неабходныя паперы. Прускія чыноўнікі ўхвалялі прыныц асялення цыганоў — пакуль гэта не адбывалася ў мясцовым маштабе: асяленне цыганоў магло несці з сабою выдаткі супольнасці, таму быў моцны стымул, каб перамясціць цыганоў, нават коштам выдачы дазволу на вандроўны лад жыцця³.

Прусія была далёкай ад таго, каб быць нямецкім форвардам у такім кантролі. Пазіцыю лідэра заняла Баварыя, пасля трохі маруднейшага старту⁴. У перыяд 1800—1850 г. баварскія архівы мала сведчаць пра прадуманасць да цыганоў, якіх расцэньвалі проста як бадзягаў. Ад сярэдзіны стагоддзя ўсё больш расце непрыхільнасць да розных чужаземцаў, і сістэма ліцэнзавання падарожных гандляроў становіцца інструментам агрэсіі. Першая баварская мера, накіраваная менавіта на цыганоў, датуецца 1885 г., калі быў прыняты дэкрэт, які патрабаваў строгага прагляду іх папер як на мяжы, так і ўнутры краіны, адклікання дазволу на працу дзе толькі магчыма і дакладнай праверкі (за кошт цыганоў) кожнага каня на прадмет інфекцыйных захворванняў. Нават калі цыганы пераадольвалі ўсе гэтыя перашкоды, яны ўсё адно мусілі быць пад строгім наглядом. У 1899 г. у Мюнхене быў арганізаваны інфармацыйны цэнтр па зборы звестак пра цыганскія з'яўленні і захавы, прынятыя супраць іх, быў таксама заведзены спецыяльны рэгістр. Пасля аналізу сабраных звестак была зробленая выснова, што натура цыганскага насельніцтва мяняецца: “сапраўдныя” цыганы сустракаюцца рэдка, а падзронныя групы — гэта тыя, што падарожнічаюць у цыганскім адзенні нібыта дзеля гандлю коньмі ці парфумай, або для забавы, але на самой справе жывуць за кошт жабрацтва і крадзяжу; кажуць, што яны ў большыні — выхадцы з Вугоршчыны або бяздомныя немцы, хоць ёсць сярод іх і баснійскія павалеры мядзвездзяў, і багемскія музыкі.

Мюнхенскі рэгістр стаўся крыніцай дзвюх вялікіх ініцыятываў. Кіраўнік цэнтра, Альфрэд Дыльман, стварыў у 1905 г. *Zigeuner-Buch* (“Цыганскую кнігу”) як дапаможнік для праваахоўных уладаў і суседніх земляў у выкараненні таго, што ён шматкроць называў *die Zigeunerplage* (“цыганскае нашэсце”). У гэтым падручніку ён карпатліва ідэнтыфікуе не менш за 3 350 асобаў цыганоў і іншых падарожных. Месца паходжан-

³ Параўн. W. Günther, *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871* (Hanover, 1985), pp. 13—14.

⁴ Параўн. E. Strauss, ‘Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885—1926’, *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1—4/86, pp. 31—108.

ня падаецца для менш за палову іх, але большасць ідэнтыфікаваных (каля 20% ад усіх) паходзяць з Аўстра-Вугоршчыны (пераважна з Баварыі і Аўстрыі) і толькі блізу двух дзесяткаў, як сказана, з Босніі, Харватыі, Славеніі, Галіцыі і Вугоршчыны. Праз два гады пасля публікацыі кнігі колькасць запісаў у мюнхенскім рэгістры вырасла да больш як 6 000. Другой ініцыятывай было склікаць у снежні 1911 г. канферэнцыю з шасцю іншымі землямі для каардынацыі дзеянняў і папаўнення мюнхенскага банка дадзеных іхнімі звесткамі. Выбух суветнай вайны затрымаў усялякае практычнае выкарыстанне. Пасля наступнай канферэнцыі ў 1925 г. Баварыя пайшла далей, калі з'явіўся Закон аб абавязковым асяленні цыганоў і дазvole пасылаць цыганоў і іншых *Arbeitsscheue* (“гультаёў да працы”), калі яны не былі занятымі на рэгулярнай працы, у рабочыя дамы на два гады дзеля публічнай бяспекі; што да апошняй прапановы, то не мела значэння, вандроўны цыган ці аселя. Гэты праект быў выкладзены Баварскай заканадаўчай асамблеі ў наступных словах: “Гэтыя людзі з натуры сваёй не згодныя з любой працай і лічаць вельмі цяжкім цярапец нейкае абмежаванне іх вандроўнага жыцця; таму нішто не раніць іх так балюча, як страта свабоды і прымусовая праца”. У красавіку 1929 г. поле дзеянняў мюнхенскай службы пашырылася на ўсю Нямецчыну, і Нямецкая камісія крымінальнай паліцыі паўторна прызначыла Цэнтральную службу для барацьбы з цыганскай перашкодай. У выніку Ваймарская рэспубліка зрабіла шмат складанай працы для рэжыму, які замяніў яе.

Баварскі прыклад меў значны ўплыў. Некаторыя іншыя праваахоўныя адміністрацыі пачалі думаць, што яны таксама маюць цыганскія праблемы і павінны прымаць падобныя захады. У Швайцарыі (яе запрашэнне ў 1909 г. шасці краінаў-суседак для каардынацыі міжнародных дзеянняў супраць цыганоў і абмену інфармацыяй пра іх не мела поспеху) дэпартамент правасуддзя таксама зрабіў нацыянальны рэгістр, заснаваны на мюнхенскай мадэлі⁵. Хоць для дзяцей краіна зрабіла вялізную дабрачыннасць, якая ўвасобілася ў шырока падтрыманай праграме выкаранення вандроўніцтва ў Швайцарыі. У 1926 г. вельмі рэспектабельны фонд “Pro Juventute” вырашыў, у адпаведнасці з моднымі тады тэорыямі еўгенікі і прагрэсу, што дзеці *Jenische* (“падарожных”) дзе толькі магчыма павінны быць пераселены, каб уллучыць іх у плыню асноўнага грамадства; так пачалася практыка забірання дзяцей у бацькоў без іхнай згоды, з наступнай зменай імёнаў і размяшчэннем іх у народных сем’ях. Гэтыя ўзаконеныя выкраданні працягваліся да 1973 г., за гэты час гвалтам забралі больш за 600 дзяцей⁶.

⁵ T. Huonker, *Fahrendes Volk – verfolgt und verfemt* (Zürich, 1987), p. 63.

⁶ Тамсама, pp. 74–115. W. Haesler, *Enfants de la Grande-route* (Neuchâtel, 1955), знайшоў, што сацыяльна-адукацыйныя вынікі сярод тых дзяцей, якіх ён даследваў, не ўражвалі, але выказаў надзею, што змена адукацыйнага метаду можа направіць сітуацыю.

Францыя пайшла іншым шляхам. Тут вызначальныя змены адбываліся цягам двух дзесяцігоддзяў перад выбухам Першай сусветнай вайны⁷. У сакавіку 1895 г. у Францыі быў праведзены перапіс “усіх вандроўнікаў, цыганоў і бадзягаў”. Спецыяльная камісія, скліканыя для аналізу вынікаў, паведаміла ў 1898 г.: поўная колькасць падарожных складае 400 000, а сярод іх “вандроўнікаў, што падарожнічаюць у групах і табарах”, — 25 000. Перапіс паказаў этнічную разнастайнасць падарожнага насельніцтва Францыі. Была вялікая прапорцыя *manouches* (французскі адпаведнік нямецкіх сінці), многія з якіх пакінулі Эльзас-Лятарынгію пад час нямецкай анэксіі, тым часам іншыя носяць імёны, якія былі распаўсюджаныя сярод цыганоў у Францыі стагоддзі таму. Большасць запісаных маюць французскае грамадзянства, хоць шмат і італійскіх вандроўнікаў у Авэрні; некаторыя з іх — гэта “п’эмонцкія сінці”, якія вырабляюць кошыкі, займаюцца разносным гандлем, граюць на акардзеоне. Сем’і з Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы не надта вылучаліся. Ад 1907 г. паліцыянтам было загадана рабіць фотаздымкі “бадзягаў, вандроўнікаў і цыганоў” дзе толькі магчыма і дасылаць у цэнтральную рэгістрацыю ў Парыжы. Разам з тым парламентары агітавалі супраць рабаванняў, што чынілі цыганы. Урэшце, у ліпені 1912 г. быў прыняты закон, які ўводзіў *carnet anthropométrique* для падарожных любой нацыянальнасці. Гэта быў дакумент тоеснасці, які змяшчаў персанальныя дадзеныя, здымак, адбіткі пальцаў і нумар правоў на транспартны сродак: кожны чалавек мусіў мець адзін дакумент, а галаве сям’і неабходны быў яшчэ агульны *carnet* на ўсіх членаў сям’і, які складаўся прыблізна з 10 старонак, штампаваных пад час кожнага прыбыцця ці адпраўлення ў кожнай камуне. *Carnet* памножыў усе віды пераследу, бо ўвядзенне гэтага дакумента адкрыла шлях да судовых павестак за тое, што нехта не ўпісаны ў дакумент або не носіць яго з сабою (напрыклад, калі паліцыя забрала яго на праверку). Аднак шмат камунаў папросту паставілі на сваіх межах знакі: *Interdit aux nomades* (“Вандроўнікам забаронена”). Такая кантрольная сістэма існавала ў Францыі амаль 60 гадоў.

У Брытаніі рэгістрацыйны ціск таксама ўзмацніўся пры канцы XIX ст., што ў значнай ступені стымулявалася адным чалавекам. Для цыганоў ужо не было адметнай законнай трактоўкі, але іх закранала шырокая гама розных агульных законаў, як, напрыклад, законы аб разносным гандлі, бадзяжніцтве, грамадскім здароўі, агульнай і ўласнай маёмасці. Пазіцыя цыганоў пахіснулася: урбанізацыя зрабіла іх больш назойлівымі, а іх паслугі — менш патрэбнымі. Ніхто не заяўляў, што жа-

⁷ Параўн. F. de Vaux de Foletier, *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981), ch. 10.

дае асіміляцыі “сапраўдных раманцаў”. Наадварот, мэтай былі падарожныя, чый лад жыцця супярэчыў інтарэсам аселага грамадства. Факт таго, што лёс адной групы быў практычна неадрыўна звязаны з лёсам іншай групы, здаецца, ігнараваўся⁸. З вялікай самаахвярнасцю і шчырай пагардай да дабрабыту сваёй сям’і філантроп Джордж Сміт — “з Колвіла”, як ён любіў казаць, — змагаўся ад 1870-х за рэформу для бяздомных дзяцей, жыхароў каналаў і, урэшце, цыганоў, якіх ён параўноўваў з дзікунамі і жывёламі і абвінавачваў у поўнай адсутнасці маралі. Ён здабыў прыхільнасць прэсы, і ягоная настойлівасць дасягнула вынікаў, бо розныя законы аб перасоўным жыцці, ініцыятарам якіх ён быў, былі прадстаўленыя парламенту ў перыяд 1885—1894 гг. Сміт хацеў, каб кожнае перасоўнае жытло было зарэгістраванае і ўзгодненае з законнымі стандартамі, каб яно інспектавалася ў дзённы час, а дзеці цыганоў і жыхароў фургонаў мусілі выконваць мінімум школьных наведванняў; асноўнай мэтай было сацыяльнае паглынне. Закон правальваўся кожны раз, калі Сміт пераконваў некага прадставіць праект на зацверджанне, і адышоў разам з Смітам у 1895 г., хоць большыня прапанаваных Смітам артыкулаў, апрача рэгістрацыі, улучалася ў розныя законы да 1939 г.

Часткова апазіцыя ідэям Сміта паўстала на глебе грамадзянскай свабоды, часткова — ад страху, што цыганскія дзеці сапсуюць іншых школьнікаў; але галоўная сіла супраціву прыйшла пазней ад Гільдыі шоўмэнаў, утворанай у 1889 г. дзеля абароны інтарэсаў кірмашовых людзей і ў асаблівасці дзеля лабіявання супраць прапановаў Джорджа Сміта з Колвіла. Сярод прадстаўнікоў Гільдыі былі некаторыя цыганы, але кіравалі ёю нецыганы, якія стараліся дзеля аўтарытэту членаў арганізацыі дыстанцавацца як мага далей ад цыганоў. Апрача таго, не было ніякага арганізаванага органа, які б выкладаў пункт гледзішча тых, каго гэта магло закранаць. Хоць Таварыства цыганскіх ведаў было заснавана ў 1888 г. пэўнай колькасцю гаджэ (чый інтарэс у значнай ступені быў абуджаны творамі Джорджа Бораў), сучасныя палітычныя тэмы спачатку атрымлівалі слабое асвятленне на старонках ягонага часопіса. Таварыства існавала да 1892 г., а пазней было адноўлена ў 1907 г., дажыўшы з некалькімі перапынкамі да нашага часу. Спрабуючы прыцягнуць да сябе большасць аўтарытэтаў Эўропы і Паўночнай Амерыкі па цыганскіх ведах і мове, Таварыства лічыла першаснай мэтай сабраць навуковы матэрыял — у гэтым яно дасягнула немалых поспехаў. Не раней за

⁸ Працай-першаадкрывальніцай на гэтую тэму была Т. Acton, *Gypsy Politics and Social Change* (London, 1974); ёсць таксама значныя матэрыялы ў D. Mayall, *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society* (Cambridge, 1988).

1908 г., калі зноў пачаўся рух за прыняцце Закона аб перасоўным жыллі, Таварыства цыганскіх ведаў выразна выказала ўплывовае меркаванне наконт таго, як трэба трактаваць цыганоў⁹.

Забыты галакост

Калі ў 1933 г. нацысцкая партыя прыйшла ў Нямецчыне да ўлады, яна атрымала ў спадчыну добра развіты юрыдычны апарат кантралявання многіх групаў, якія лічыла непажаданымі. Гэта не ўстрымала яе прадстаўнікоў ад насмешак з мяккага стаўлення да цыганоў іх папярэднікаў. Адзін з іх, Георг Наўроцкі, напісаў у *Hamburger Tageblatt* у жніўні 1937 г.: “Менавіта ў сувязі з сваёй нутраной слабасцю і крывадушнасцю Ваймарская рэспубліка не мела ніякага жадання развязаць цыганскае пытанне. Для яе сінці былі ў найлепшым выпадку крымінальным пытаннем. А мы, з другога боку, бачым цыганскае пытанне перадусім як *расавую* праблему, якая павінна быць вырашана і вырашасца”¹⁰. Фактычна габраі і цыганы былі дзвюма этнічнымі групамі, якім нацыянал-сацыялістычная ідэалогія прызначала знішчэнне¹¹.

Аднак новы падыход азначаў, што павінна быць створана кіраўніцтва, як дакладна акрэсліць тых, што ахоплены найменнем “*Zigeuner*”, і адрозніць іх ад іншых грамадзянаў Райха. Гэтая патрэба асабліва абвастрэлася пасля таго, як у 1935 г. былі ўведзеныя гэтак званыя Нюрэмбэргскія законы, накіраваныя на тое, каб прадставіць поўным грамадзянам структуру права, і асабліва калі яны сталі трактаваць цыганоў разам з габраямі як небяспечную *Fremdrasse* (“чужую расу”), чыя кроў — смяротная пагроза для нямецкай расавай чысціні. Пазней яны забароняць змешвацца праз шлюб ці пазашлюбныя стасункі. У 1937 г. доктар

⁹ Разгляд ранняй гісторыі ТЦВ (Gypsy Lore Society) прыводзіцца ў А. М. Fraser, ‘A rum lot’, *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 1–14.

¹⁰ Перакладзена з нямецкай у R. Vossen, *Zigeuner* (Frankfurt am Main, 1983), p. 70.

¹¹ Па нейкім часе пасля Другой сусветнай вайны, пакуль нацысцкая трактоўка цыганоў пачала прыцягваць увагу навукоўцаў, але ў цяперашні час літаратура на гэтую тэму багатая. Карыснай бібліяграфіяй ёсць G. Tugnauer, *Gypsies and the Holocaust* (Montreal, 1989; 2 edn 1991). Галоўная праца на ангельскай мове — D. Kenrick and G. Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies* (London, 1972). Іншыя пазіцыі — гэта B. Müller-Hill, *Murderous Science* (Oxford, 1988), пераклад *Tödliche Wissenschaft* (Reinbek bei Hamburg, 1984); M. Zimmermann, ‘From discrimination to the “Family Camp” at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies’, *Dachau Review*, 2 (1990), pp. 87–113; S. Milton, ‘The context of the Holocaust’, *German Studies Review*, 13 (1990), pp. 269–283, і ‘Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933–1945’, *JGLS*(5), 2 (1992), pp. 1–18; H. R. Huttenbach, ‘The Romani Porajmos: The Nazi genocide of Europe’s Gypsies’, *Nationalities Papers*, 19 (1991), pp. 373–394; і *The Gypsies of Eastern Europe*, eds D. Crowe і J. Kolsti (New York/London, 1991). Па-французску С. Bernadac, *L’Holocauste oublié* (Paris, 1979) — падабраны тытул раздзела пазычаны адсюль.

Робэрт Рытэр, псіхолог і псіхіятр, які некалькі гадоў займаўся даследваннямі цыганоў, ачоліў наваствораны Даследніцкі цэнтр расавай гігіены і папуляцыйнай біялогіі ў Бэрліне, агенцтва Дзяржаўнага дэпартаменту здароўя. Цэнтр стаў галоўным асяродкам працы па ідэнтыфікацыі і класіфікацыі цыганоў і высвятленні сувязяў паміж спадчынасцю і злачыннасцю: праз генеалогію, адбіткі пальцаў і антрапаметрычныя замеры каманда Рытэра спрабавала вычарпальна ўстанавіць тып кожнага, хто мае цыганскую кроў, і вызначыць ступень іх расавых дамешкаў. З гэтай мэтай яна падарожнічала па табарах, і калі цыганоў інтэрнавалі ў канцэнтрацыйныя лагеры, яна таксама прысутнічала пры гэтым. Яна магла таксама выкарыстоўваць паліцэйскія рапартаў ў Цэнтральную службу, перанесеную з Мюнхена ў Бэрлін і, асабліва пасля аўстрыйскага *Anschluss*, звесткі падобнай установы, створанай у Вене ў 1936 г. у якасці міжнароднага цэнтра. Дэкрэт Гайнрыха Гімлера 1936 г. пад назовам *Bekämpfung der Zigeunerplage* (“Змаганне з цыганскім нашэсцем”) абвясціў, што цыганы з мяшанай кроўю найбольш схільныя да злачынстваў, і падкрэсліў для паліцыі неабходнасць пасылаць рапартаў на ўсіх цыганоў у Цэнтральную службу Райха¹². У студзеньскай справаздачы 1940 г. аб праведзенай працы Рытэр палічыў магчымым сказаць:

мы можам сцвердзіць, што больш за 90% гэтак званых прыроджаных цыганоў маюць мяшаную кроў... Далейшыя вынікі нашых даследванняў дазволілі нам ахарактарызаваць цыганоў як людзей прымітыўнага этнічнага паходжання, чыя ментальная адсталасць робіць іх няздольнымі да рэальнай сацыяльнай адаптацыі... Цыганскае пытанне можна развязаць, толькі калі галоўную масу асацыяльных і нікчэмных цыганскіх індывідуумаў з мяшанай кроўю сабраць разам у вялікіх працоўных лагерах і трымаць там на працы і калі размнажэнне гэтага мяшанага насельніцтва прыпыніць раз і назаўсёды¹³.

Правілы “расава-біялагічнай ацэнкі” цыганоў далей распрацоўваліся Гімлерам у дэкрэце за жнівень 1941 г.: вяртаючыся назад на тры пакаленні (у выпадку габраяў — на два пакаленні), сістэмныя класы ішлі ад Z (для *Zigeuner*, што азначае “чысты цыган”) на адным полюсе, праз ZM+, ZM, ZM— (для *Zigeunermischling*, “частковага цыгана”, плюс азначаў перавагу цыганскай крыві, мінус — наадварот), да NZ (*Nicht-Zigeuner*, “нецыгана”) на другім полюсе. Двух цыганскіх прапрадзедоў было дастаткова, каб пазбавіць некага “NZ” катэгорыі; калі б тыя самыя прынцыпы выкарыстоўваліся ў дачыненні да габраяў, колькасць пазбаўленых значна б скарацілася. Дэкрэт таксама класіфікаваў (няпоўна) плямёны, прадстаўленыя ў Нямеччыне, вылучаючы шэсць групаў: сіңці (нямецкія цыганы); ромы (нашчадкі цыганоў, якія прый-

¹² H.-J. Döring, *Die Zigeuner im NS-Staat* (Hamburg, 1964), pp. 58–60.

¹³ Müller-Hill, *Murderous Science*, p. 57.

шлі з Вугоршчыны каля 1870 г.); гельдэрары (галіна ромаў), г.зн. кальдэраш; лавары (другая галіна ромаў); лалеры (нашчадкі цыганоў, якія прыйшлі з былой Аўстра-Вугорскай імперыі каля 1900 г., і асабліва з Баварыі, Маравіі і Славаччыны — у рамані *lalleri* азначае “нямыя” людзі, г.зн. якія гавораць на адрозным дыялекце); і, урэшце, балканскія цыганы, якія паходзяць ад мядзведжых павадыроў. У сакавіку 1943 г. Рытэр паведамляў Нямецкай даследніцкай асацыяцыі: “Рэгістрацыя цыганоў і частковых цыганоў закончана прыблізна як планавалася ў Старым Райху (перадваеннай Нямецчыне) і ў Остмарку (Аўстрыі), нягледзячы на ўсе цяжкасці, створаныя вайной. Нашыя даследванні дагэтуль працягваюцца на анэксованых тэрыторыях... Колькасць справаў, вытлумачаных з расава-біялагічнага пункту гледзішча, сёння складае 21 498”. Праз дзесяць месяцаў лічба павялічылася да 23 822¹⁴.

Навуковы істэблшмент вітаў магчымасці, прапанаваныя новым рэжымам. Прафесар Э. Фішэр, дырэктар Інстытута антрапалогіі імя кайзера Вільгельма, напісаў ад усяго сэрца ў *Deutsche Allgemeine Zeitung* у 1943 г.: “Гэта рэдкі і асабліва шчаслівы лёс тэарэтычнай навуцы — квітнець у час, калі галоўная ідэалогія вітае яе і навуковыя высновы могуць адразу ж паслужыць палітыцы дзяржавы”¹⁵. У практыцы, аднак, дух дакладнасці, створаны гэтай навуковай інфраструктурай, не гарантаваўся; тонкай градацыі, распрацаванай навукоўцамі, якія апрашалі прадукцыю тасць у навуковае адзенне, не заўсёды прытрымліваліся, і суб’ектыўныя ўражанні гралі важную ролю не толькі пры ацэнцы асобных справаў, чым займалася каманда Рытэра, але асабліва ў дзейнасці чыноўнікаў, якія часам працавалі ў паўнейшай блытаніне, калі даводзілася прыводзіць “расавую гігіену” ў практычнае выкананне.

Метад і выбар такіх мераў вельмі моцна залежаў ад таго, знаходзіліся цыганы, якіх датычыла справа, на тэрыторыі (пашыранай) Райха ці на акупаваных або саюзніцкіх тэрыторыях. У межах Райха галоўным інструментам кантролю быў усюдысны апарат, створаны праз уніфікацыю паліцыі, органаў бяспекі і арганізацыяў СС ў 1936 г. пад кіраўніцтвам Гімлера і яго галоўнага лейтэнанта Гайдрыха. Спачатку ўлады абাপіраліся на агульныя захавы, якія Трэці Райх рабіў на глебе еўгенікі і прадухілення злачынстваў і якія дазвалялі стэрылізаваць бадзьягаў, дэпартаваць непажаданых чужаземцаў і высялаць нязначных злачынцаў у канцлагеры, першым з якіх стаў у сакавіку 1933 г. Дахаў, што каля Мюнхена. Пачынаючы ад 1937 г. ціск на “асацыяльных элементаў” (невывяржаны тэрмін, які выкарыстоўвалі ў дачыненні да цыганоў і іншых, хто не быў часткай “нармальнага грамадства”), а потым больш спецыфічна

¹⁴ Müller-Hill, *Murderous Science*, pp. 59–60.

¹⁵ Тамсама, с. 61.

на цыганой, хутка і бязлітасна нарастае. На гэта не было ніякай варожай грамадскай рэакцыі як за мяжой, так і ў Райху, падобнай да той, што зрабіла нацыстаў, прынамсі спачатку, трохі больш асяцярожнымі ў справах з габраямі дзеля павагі да сусветнага меркавання. У снежні 1937 г. міністрнутраных справаў Райха выдаў асноўны загад па “прафілактычным кантраляванні паліцыйай злачыннасці” і выклаў правілы абыходжання з асацыяльнымі элементамі: канцэнтрацыйныя лагеры мусілі стаць галоўнымі лекамі. У чэрвені наступнага года экспрэс-ліст ад Гімлера загадвае кожнай паліцэйскай акрузе пераправіць групу, прынамсі, у 200 такіх чалавек у канцлагеры. У сакавіку 1939 г. былі выдадзены спецыяльныя дакументы тоеснасці, карычневага колеру для меншасці цыганой, якія лічыліся расава чыстымі, карычневага ў сінія паскі — для цыганой з мяшанай кроўю, а зялёнага колеру — для нецыганой і бадзягаў.

У Аўстрыі, улучанай у склад Райха ў 1938 г., шмат цыганой жыло ў Бургенляндзе, памежным з Вугоршчынай (да 1919 г. яе частка) рэгіёне, дзе палітыка асялення цыганой Марыі Тэрэзы мела найбольшы ўплыў. Мясцовы гаўляйтэр, Тобіяс Порчы, быў поўны ідэяў — галоўным чынам наконт абавязковай стэрылізацыі, інтэрнавання і прымусовай працы, — каб абараніць нардычную кроў ад цыганскай пагрозы. Але менавіта з Бэрліна ў чэрвені 1939 г. прыйшоў загад, які распачаў працэс загоны многіх з 8 000 бургенляндскіх цыганой пад кіраўніцтва прафілактычнай варты. Некаторых адправілі ў вялікія канцлагеры, як Дахаў ці Бухэнвальд, або ў наваствораныя жаночыя лагеры ў Равэнзбруку і пазней у Маўтгаўзэне, што ў самой Аўстрыі; іншых загналі ў працоўныя лагеры. Спецыяльны цыганскі лагер быў адчынены ў лістападзе 1940 г. у Лякенбаху, што ў Бургенляндзе, — нашмат большы, чым лагер, пабудаваны ў Зальцбургу годам раней, — і хутка туды прыгналі 2 000 вязняў.

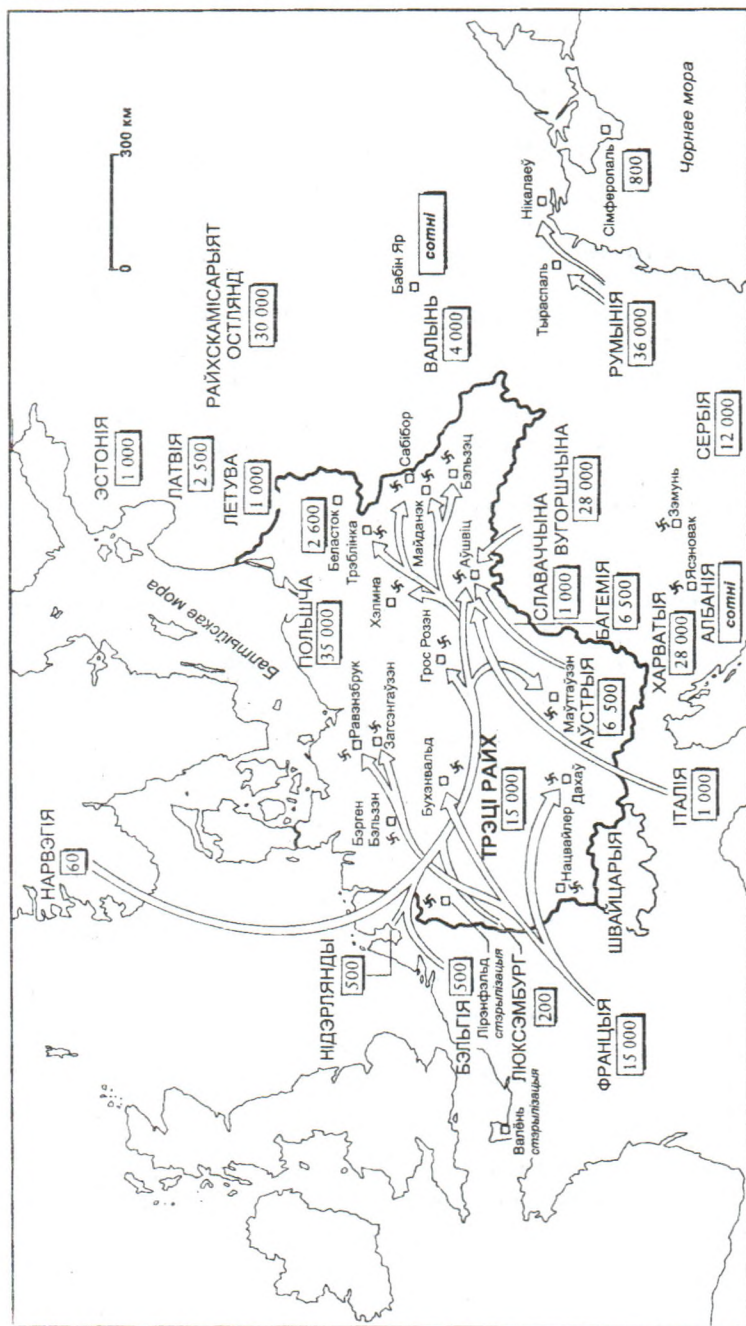
Часта, аднак, нацысцкія амбіцыі наконт “чысціні крыві” перавышлі магчымасці іх рэалізацыі. У верасні 1939 г. канферэнцыя, скліканая Гайдрыхам, вырашыла, што ўсе цыганы, якія яшчэ жывуць у Райху, павінны быць высланыя ў Польшчу, а ў наступным месяцы выйшаў загад мабілізаваць іх, сабраць у перавалачныя лагеры і падрыхтаваць да дэпартацыі. Але дзяржаўны механізм яшчэ не быў гатовы справіцца з такім вялікім заданнем, ён таксама не меў навукіцаў, якія б працавалі дастаткова далёка. Экспрэс-ліст ад Гімлера ў красавіку 1940 г. прыводзіць да дэпартацыі каля 2 500 цыганой з паўночнага захаду Нямеччыны на прымусовую працу ў Польшчу, а іншых павезлі восенню з Аўстрыі ў Чэхаславацкіну, каб тыя паміралі ў лагерах і гета, дзе іх выгружалі; але план ніколі не выконваўся цалкам. У якасці альтэрнатывы, згодна з сведчаннем супрацоўніцы Рытэра Эвы Юстын, зробленым праз 20 гадоў, джэнтльмэн з Галоўнай службы бяспекі Райха разважаў

над ідэяй вывезці нямецкіх цыганоў на Міжземнае мора і пазней разбамбіць караблі з імі. Зноў жа, няпоўны стан антрапалагічных даследаванняў стаў каменем спатыкнення.

Прынамсі, цяпер патрабавалася больш шырокае бачанне, у выніку нямецкага нападу на СССР у чэрвені 1941 г. Неўзабаве прыйдзе рашэнне аб канчатковым развязанні габрайскага пытання. Гайдрых, якому даручылі гэтую аперацыю, улучыў цыганоў у сваю інтэрпрэтацыю *канчатковага вырашэння*. Ачышчэнню Генеральнай акругі (тых частак Польшчы, якія не ўваходзілі ў Райх, але знаходзіліся пад беспасярэднім нямецкім кіраваннем) была нададзена першаступенная важнасць, бо тут не было сур'ёзных транспартных праблемаў. У Хэлмне, лагеры смерці блізу далёкай польскай вёскі, які пачаў функцыянаваць у снежні 1941 г., для забойства цыганоў выкарыстоўвалі вокіс вугляроду з грузавікоў (у выніку было забіта блізу 5 000 чалавек), сагнаных у Польшчы. Ахвярамі былі як тыя, каго першымі дэпартавалі з Нямеччыны, так і тыя, што перажылі эпідэмію тыфу ў Лодзьскім гета, куды іх сотнямі прывезлі з Лякенбаха толькі некалькі месяцаў таму¹⁶. Далей на ўсход цыганы на новазаваяваных тэрыторыях — у краінах Балты і Беларусі, хутка аб'яднаных у “Ostland”, і ва Украіне — пачыналі зведваць вынікі нямецкага цывільнага кіравання. Тым часам у ваенных зонах, следам за наступам арміі на працягу амаль 1 000-мільнага фронту ад Балтыйскага да Чорнага мора, ішоў *Einsatzgruppen* (спецыяльны дзейны аддзел СС), старанна выконваючы сваю місію выкаранення габраяў, цыганоў, ментальна хворых і іншых “непажаданых элементаў”, звычайна праз расстрэл. Чарга астатніх цыганоў у Райху прыйшла ў снежні 1942 г., калі Гімлер загадаў паслаць усіх цыганоў з мяшанай кроўю ў Аўшвіц; тое ж было неўзабаве паўторана серыяй падобных дэкрэтаў у дачыненні да акупаваных тэрыторыяў. Аўшвіц-Біркенаў толькі што быў пашыраны; газавыя камеры і крэматырыі, цяпер з дзённай знішчальнасцю ў некалькі тысяч чалавек, былі цалкам задзейнічаны цягам некалькіх месяцаў, і рыхтавалася спецыяльная цыганская секцыя. Пэўныя катэгорыі ромаў і частковых цыганоў былі вынятыя з Гімлеравага дэкрэта аб Аўшвіцы (напрыклад, тыя, у каго былі арыўскія сужэнцы, або тыя, хто знаходзіўся ва ўзброеных сілах), але былі змушаны да “добраахвотнай” стэрылізацыі. Таксама вылучаны былі расава чыстыя сіңці і лалеры, якія лічыліся менш схільнымі да мяшаных шлюбаў, так што Гімлер, магчыма, жадаючы захаваць некаторыя доследныя ўзоры таго, што можна было спекуляцыйна палічыць адной з праяваў індагерманскага жыцця (такі матыў прыпісваў яму Рудольф Гёс, камэндант Аўшвіца),

¹⁶Параўн. E. Thurner, *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich* (Vienna, 1983), pp. 174–179.

схіляўся да таго, каб дазволіць гэтым цыганам пэўную абмежаваную свабоду перамяшчэння. Ужо ад кастрычніка 1942 г. фактычна дзевяць цыганскіх лідэраў атрымалі загад скласці спіс тых, хто мае права на такое трактаванне, у тым ліку частковых цыганоў, якія здатныя да асіміляцыі разам з імі. Гэтая прыхамаць райхсфюрэра СС увогуле не знайшла ніякай падтрымкі іншага нацысцкага лідэра; Марцін Борман цвёрда сказаў яму, што “фюрэр не ўхваліць вяртання старой свабоды адной частцы цыганоў”, і не было ніякай агаворкі наконт літасці да цыганоў.

У кожным разе мясцовая крымінальная паліцыя рэдка мела час на тонкае адрозненне. Яна заўсёды карысталася магчымасцю “ачысціць” пэўную плошчу ад цыганоў, і ў выніку ніводны цыган не мог адчуваць сябе абароненым ад канцлагераў і лагераў смерці. З іх Аўшвіц набыў глыбокае сімвалічнае значэнне. Хоць ён быў толькі адным з многіх (гл. карту 5), там утрымлівалася найбольшая колькасць цыганскага насельніцтва з усёй акупаванай нацыстамі Эўропы і быў спецыяльны анклаў з 40 драўляных баракаў, дзе іх трымалі сем’ямі, каб пазбегнуць клопатаў, пакуль не надыходзіў канчатковы момант. Аўшвіц быў таксама адным з тых месцаў, дзе праводзіліся жудасныя медычныя эксперыменты на вязнях. Хутка пасля таго як прыбылі нямецкія цыганы, эксперыментамі заняўся новы лагерны доктар, Ёзэф Мэнгеле. Ён нястомна выконваў свае функцыі: або праводзіў “селекцыю” прызначаных да смерці і пакінутых жыць сярод новых вязняў, або аддаваў габраяў і цыганоў нялюдскім пакутам сваіх доследаў. Цыганскі лагер у Аўшвіцы-Біркенаве існаваў 17 месяцаў. З 23 000 чалавек, загнаных туды, 20 078 загінулі; астатнія былі пераведзены ў іншыя лагеры. Смерць выклікалі голад, перапрацоўка, медычныя доследы, хваробы або газ. Ад жніўня 1944 г. цыганскі лагер, звычайна шумны, застаўся ціхім і пустым: 2 897 жанчынаў, дзяцей і мужчынаў (улучаючы былых жаўнераў вэрмахта) былі кінутыя ў газавыя камеры на працягу адной ночы, і не засталася ніякіх цыганоў. Антрапалагічныя запісы пра іх перажылі вайну, і праз 20 гадоў па гэтых матэрыялах былы супрацоўнік доктара Робэрта Рытэра ўсё яшчэ праводзіў даследванні¹⁷.

За межамі Райху лёс цыганоў шырока адрозніваўся ў кожнай краіне¹⁸, як і вынікі канчатковага вырашэння ў дачыненні да габраяў. Найбольшыя колькасныя страты былі ў Югаславіі, Румыніі, Польшчы, СССР і Вугоршчыне. На акупаваных тэрыторыях нацысцкая паліцыя мусіла інтэрнаваць цыганоў у лагеры і адтуль транспартаваць іх у Нямеччыну і Польшчу для выкарыстання як працоўных рабоў або (аса-

¹⁷ Пра такія пасляваенныя даследванні ў Нямеччыне піша J. S. Hohmann, *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie* (Frankfurt am Main, 1991), pp. 330–379 and 417–437.

¹⁸ Падсумаванне гэтай праблемы падаецца ў раздзеллах 6 і 7 Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies* (перагледжанае выданне на рамані *Berša bibahale*, London, 1988).

бліва пасля 1943 г.) забойства ў лагерах смерці. Часта не было патрэбы збіраць іх разам і затрымліваць. Францыя ўжо ўвяла суровыя прадпісанні наконт цыганоў за некалькі месяцаў да нямецкай акупацыі. Пасля капітуляцыі колькасць інтэрнацыйных лагераў расла як у зоне, занятай немцамі, так і ў Вічы, і неўзабаве ўжо 30 000 цыганоў і іншых “вандроўнікаў” сцераглі французская паліцыя і войска¹⁹. У выніку шмат з іх было адпраўлена ў канцлагеры, пераважна ў Бухэнвальд, Дахаў і Равэнзбрук; некаторыя далучаліся да цыганоў з усёй Эўропы ў эльзаскім лагера ў Нацвайлеры, дзе эсэсаўскія дактары эксперыментавалі, пераважна на цыганскіх ахвярах, з эфектамі газавога атручання і тыфу²⁰. У Нідэрляндах і Люксембургу бальшыня невялікага цыганскага насельніцтва была размешчана падобным чынам. У Бельгіі рэпрэсіі закранулі аднолькавую колькасць цыганоў лавара і сінці; злавіць іх становілася ўсё прасцей дзякуючы спецыяльнаму рэгістру вандроўнікаў, уведзенаму ў Бельгіі ў 1941 г.²¹. Аблава на цыганоў у Нідэрляндах, праведзеная флямандскай паліцыяй і жандармерыяй у траўні 1944 г., сутыкнулася з большай праблемай ідэнтыфікацыі цыганоў: планаванае ўвядзенне цыганскага рэгістра ў 1937 г. было адхіленае праз недахоп сродкаў. Калі *woonwagenbewoners* (нецыганскія жыхары табараў) і тыя, хто меў пашпарты альянцкіх або нейтральных краінаў, былі адпушчаны, 245 цыганоў, пераважна з ліку сінці, былі пасланыя ў Аўшвіц; не больш за 30 вярнуліся²². Толькі ў адной з акупаваных краінаў экстрэмальныя меры не ўзмацняліся: гэта была Данія, дзе праблема этнічнага падзелу падарожнага насельніцтва была пад сумневам, бо ўсё яно акрэслівалася проста як “асацыяльнае”.

У нямецкім пратэктарате Багеміі і Маравіі не было месца на такую вытанчанасць, і падзеі ў іх далёка апырэдзілі па сваёй жорсткасці намінальна незалежную Славаччыну, дзе суровая дыскрымінацыя пераважна не знішчала цыганоў, а змяшчала іх у падобныя да канцэнтрацыйных працоўныя лагеры. З 8 000 цыганоў у Багеміі і Маравіі выжыла толькі каля 600. Аднак найбольшая колькасць цыганоў была знішчана ў Югаславіі, пасля таго як маладая дзяржава была падзеленая паміж чатырма дзяржавамі Восі і альянтамі (Нямеччынай, Італіяй, Вугоршчы-

¹⁹ Параўн. Bernadac, *L'Holocauste oublié*, pp. 43–144.

²⁰ У Францыі, як і ў іншых краінах, шмат цыганоў далучалася да падпольнага і партызанскага руху; алавядае пра патаемную дзейнасць *kumpania* лавара і чурара ў акупаванай Францыі J. Yoors, *Crossing* (New York, 1971). У. König, *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989), разглядае тэму супраціву больш агульна.

²¹ J. Gotovitch, 'Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique', *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*, 4 (1976), pp. 161–180.

²² B. A. Sijes et al., *Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940–1945* (The Hague, 1979); i Lucassen, 'En men noemde hen Zigeuners', ch. 6.

най, Баўгарыяй) разам з калабарантамі ў Харватыі, што ўлучала Боснію-Герцагавіну. Мала цыганоў перажыло тэрор на поўначы, калі харвацкі сепаратысцкі рух набраў моцы і закончыўся крывавай бойняй супраць некаталіцкіх мяншыняў. Усташоўскае (фашыстоўскае) апалчэнне было нагэтулькі жорсткае ў сваіх злачынствах, што нават нямецкія ваенныя ўлады былі ўзрушаныя²³. У акупаванай Сербіі сістэматычнае выкарыстанне цыганоў у якасці закладнікаў азначала, што яны пастаянна траплялі ў расстрэльныя каманды (у разліку 100 чалавек за кожнага немца, забітага партызанамі, і 51 — за кожнага параненага немца), а ад іншых тым часам пазбаўляліся праз мабільныя газавыя грузавікі ў лагерах для інтэрнаваных. Да жніўня 1942 г. пра Сербію паведамлялася як пра першую краіну, дзе габрайскае і цыганскае “пытанні” былі поўнасю развязаныя. Цыганоў у якасці закладнікаў таксама выкарыстоўваў грэцкі ваенны ўрад, але іх дэпартацыю ў Аўшвіц у 1943 г., хоць і аднойчы, спынілі хуткія звароты грэцкага прэм’ер-міністра і атэнскага арцыбіскупа. Калі б Брытанія была акупаваная, брытанскія цыганы, відаць, не здолелі б уцячы. Летам 1942 г. аддзел замежнай выведкі Службы бяспекі СС паказваў злавесную цікавасць да колькасці брытанскіх цыганоў.

Усе суверэнныя дзяржавы, якія намерыліся прычапіць да гітлераўскага цягніка свае вагоны, адставалі ў развязанні цыганскага пытання ад Нямецчыны, пакуль самі адказвалі за свае лёсы. Італія перасяліла шмат цыганскіх сем’яў у Сардынію і іншыя далёкія месцы і пакінула іх там без аніякіх сродкаў на існаванне. Толькі пасля італійскай капітуляцыі ў 1943 г. цыганы, якія ўсё яшчэ жылі на кантраляваных вэрмахтам тэрыторыях краіны, былі сабраныя і высланыя на прымусовую працу ў Нямецчыну або ў канцлагеры. У італійскай правінцыі Албаніі цыганскія страты былі яшчэ меншымі, бо італійскія акупанты і марыянеткавы ўрад Албаніі амаль не звярталі ўвагі на іх; а пасля падзення рэжыму Мусаліні немцы, якія запанавалі над ненадзейнай у вайсковым плане сітуацыяй, што працягвалася менш за год, мелі мала часу, каб сартаваць там этнічныя групы. У Вугоршчыне актыўны пераслед габраяў і цыганоў быў абмежаваны, пакуль краіна заставалася незалежнай. Вялікія аперацыі пачаліся ў 1944 г.: за некалькі месяцаў нямецкай акупацыі было дэпартавана каля 30 000 цыганоў, і толькі дзесатая іх частка некалі вярнулася. Галоўнай акцыяй у Румыніі было выгнанне 90 000 цыганоў на звалачныя землі наваўтворанай правінцыі Трансільстрыі, кавалка Ўкраіны, адхопленага ў СССР; больш за трэць іх памерла ад сонца і дажджу, кепскага харчавання і тыфу²⁴. Баўгарыя была адзінай краінай

²³ Галоўны лагер смерці знаходзіўся ў Ясэноваку. Падзеі, якія там адбываліся, аналізуе R. Djurić, ‘Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac’, *Lacio Drom* (1992), no. 4, pp. 14—42.

²⁴ Параўн. F. Rimmel, *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993), pp. 62—73.

сярод спадарожнікаў і марыянеткавых урадаў гітлераўскай Эўропы, якая захоўвала значны імунітэт да нашэсця расавай прадурзятасці. Габраі, не народжаныя ў Баўгарыі, былі дэпартаваныя, нягледзячы на вялізны напіск Нямеччыны, калі Баўгарыя далучылася да Восі — фашыстоўскай кааліцыі ў 1941 г. І цыганы ў Баўгарыі і на акупаваных Баўгарыяй тэрыторыях пачуваліся лепей, чым у суседніх краінах, хоць з тымі, хто далучыўся да македонскіх партызанаў, разбіраліся, як і з астатнімі. Гітлераўскі пасол у Сафії з смуткам зрабіў заўвагу наконт гэтай вясковай нацыі: “Менталітэту баўгарскага народа не стае ідэалагічнага асветніцтва, якім карыстаецца наш народ. Жывучы ўвесь час з армянамі, грэкамі і цыганамі, баўгары не бачаць ніякага зла ў габраях, каб апраўдаць спецыяльныя меры, накіраваныя супраць іх”²⁵.

З прычыны геаграфічнай пашыранасці знішчэння цыганоў у Эўропе і многіх прагалаў у запісах нельга быць катэгарычным наконт колькасці здарэнняў; але дакладныя лічбы, можа, для нас не такія істотныя. Падлік цыганскіх ахвяраў, якія загінулі ў Эўропе пад час Другой сусветнай вайны, дае лічбы ад чвэрці мільёна да паўмільёна і больш²⁶, і для знішчэння ў такім маштабе не можа быць змякчальных абставінаў. Тыя, хто выжыў, вынеслі з сабою нязмыўныя фізічныя або ментальныя адзнакі свайго досведу. Дзяржаўныя інтарэсы, якія падкрэслівалі такую трактоўку, неўзабаве сталі вельмі важнай тэмай у кантэксте пасляваеннай санацыі ў Нямеччыне (г.зн. у Федэральнай Рэспубліцы, бо толькі некалькі сотняў сінца засталіся ў савецкай зоне і пазней у ГДР, аддаючы перавагу захаванню сваёй эканамічнай незалежнасці)²⁷. Калі цыганоў пераследвалі за тое, што яны — патэнцыйныя злачынцы, а не проста належаць да цыганскай нацыянальнасці, тады можна заявіць, што іх лёс быў звязаны “толькі” з шэрагам звычайных правахоўчых мераў. Доўгі час у нямецкіх судах была распаўсюджаная думка, што да канца 1942 г. цыганоў не пераследвалі на расавай глебе, і таму ўсялякая акцыя, зробленая да гэтага часу, нават несправядлівая, не заслугоўвае ніякай кампенсацыі. У 1959 г. Апеляцыйны суд г. Гама абвясціў рашэнне па справе цыгана Эрыка Балаша, які быў арыштаваны ў Польшчы ў 1940 г. ва ўзросце 16 гадоў, зняволены на 5 гадоў, а бацькі яго былі забітыя: “Неістотна, разглядаўся тады ісцец у якасці асацыяльнага ці не. Вызначальным фактарам было тое, што крымінальная паліцыя палічыла яго асацыяльным і з гэтае прычыны змясціла яго пад прафілактычную вар-

²⁵ Параўн. Kenrick and Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies*, p. 131.

²⁶ Vossen, *Zigeuner*, pp. 85—86, праз аналіз па кожнай краіне аўтар налічвае 275 200 смерцяў у параўнанні з агульным насельніцтвам цыганоў у 947 500 у 1939 г. у аналізаваных краінах.

²⁷ Параўн. T. Zülch, “Und auch heute noch verfolgt?“, *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397—410, esp. p. 399.

ту”²⁸. Не раней за снежань 1963 г. Федэральны суд сваёй пастановай перасунуў прыняты пачатак расавага пераследу на 1938 год²⁹. Аднак нават калі цыганскія ахвяры выжылі да таго часу, яны атрымалі, відавочна, сціпую кампенсацыю. Каб паспяхова даказаць свае прэтэнзіі, яны мусілі дастаткова ўпарта і адукавана змагацца за свае правы, нягледзячы на строгія патрабаванні дакументаў і медыцынскіх доказаў.

---

²⁸ ‘Compensation claims rejected’, *Manchester Guardian*, 30 March 1959, p. 5.

²⁹ Параўн. U. Körber, ‘Die Wiedergutmachung und die “Zigeuner”’, у *Feinderklärung und Prävention* (Berlin, 1988), pp. 165–175.

СУЧАСНЫ ПЕРЫЯД

Пераход праз межы

Канец Другой сусветнай вайны спрычыніўся да масавага пераразмеркавання цыганскага насельніцтва. Пераважна яно было вынікам шырокамаштабнай дэпартацыі, але часткова і самі цыганы ўцякалі з адных краінаў у іншыя — напрыклад, з Славеніі і Харватыі ў Італію, — шукаючы менш згубнага асяроддзя. Пасля вяртання да міру вызвалення з лагераў цыганы часта апыналіся ў цяжкім становішчы як перамешчаныя асобы без грамадзянства, падпарадкаваныя ўсім відам бюракратызму і спецыяльных абмежаванняў. У пасляваенныя гады перацзел тэрыторыяў і народаў паміж краінамі прывёў да новых этнічных судачыненняў, бо 15 мільёнаў немцаў былі выгнаныя з Усходняй Эўропы. Нярэдка сем’і цыганоў сінці, якіх закрунулі гэтыя зрухі, сутыкаліся з вялікім непрыняццем іх у Нямецчыне, а тыя цыганы, што вялі аселя лад жыцця, таксама былі далёкія ад атрымання грамадзянства. Завуалавана да масавай міграцыі *на межах* Чэхаславацкыны спрычынілася таксама выгнанне больш як двух мільёнаў судэцкіх немцаў. Тысячы цыганоў пакінулі свае ізаляваныя паселішчы ў вясковай Славацкыне; некаторыя перамясціліся на памежныя абшары на захадзе, які быў ачышчаны ад немцаў; бальшыня рухалася да індустрыяльных гарадоў, часта ў якасці некваліфікаваных работнікаў ці будаўнікоў. Па-іншаму адбывалася ў 1950-х гадах перамяшчэнне з СССР у Польшчу, бо плыня экспатрыянтаў вярталася з польскіх тэрыторыяў, улучаных у Савецкі Саюз; сярод іх была вялізная група ромаў — галоўным чынам лавара і кальдэраш, — якіх на пачатку вайны дэпартавалі за Ўрал. Яны мелі вялікія цяжкасці ў рэінтэграцыі з польскімі ромамі праз тое, што пад час высылкі іхны кодэкс чысціні заставаўся нязменным, а ў Польшчы сама неабходнасць выжывання патрабавала многіх адхіленняў ад кодэксу¹.

¹ Параўн. I.-M. Kaminski, 'The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland', у *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 323—356, esp. pp. 346—348.

Пазней палітычны неспакой прыводзіць да далейшых перамяшчэнняў: цыганскі элемент прысутнічаў сярод 150 000 уцекачоў, якія скіраваліся на захад пасля вугорскага паўстання ў 1956 г.; а хваляванні ў Партугаліі ў 1970-х гадах выклікалі наплыў цыганоў у Гішпанію. Аднак у большасці выпадкаў эміграцыя мела эканамічныя падставы. Адна цікавая звестка: сярод *Gastarbeiter*, якія мільёнамі прыезджалі ў ФРГ з такіх краінаў, як Турцыя, Югаславія, Грэцыя і Гішпанія, былі цыганы, якія намерыліся стрымаць сваю самасвядомасць, заняцца сталай працай і паслаць сваіх дзяцей у школу і г.д.² У цыганскай гісторыі вядомая таксама іншая хваля міграцыі з Балканаў. Яна пачалася ў 1960-х гадах з Югаславіі, дзе памежныя правілы сталі больш свабоднымі, чым у астатніх краінах Усходняй Эўропы. Мігранты рассяліся на захадзе кантынента, але галоўным чынам сканцэнтраваліся ў Італіі, Аўстрыі, Нямеччыне, Францыі і Нідэрляндах. Некаторыя хацелі эміграваць у ЗША, але гэта ўдавалася мала каму. Гэта быў гетэрагенны рух, які ахапіў і аселых, і вандроўных цыганоў з розных плямёнаў і моўных групаў. Найбольш заўважнымі былі выхадцы з паўднёвай Югаславіі, якія называлі сябе *Xoraxane Roma* (“турэцкія цыганы”), каб адрознівацца ад іншых, асабліва ад хрысціянскіх цыганоў³; аднак агульны назоў маскуе значную разнастайнасць у жыццёвым ладзе і (невалашскім) дыялекце рамані.

Італія была адным з самых ранніх заходніх портаў, а добрыя весткі адтуль прываблівалі ўсё больш і больш цыганскіх сем’яў з шырэйшага свету.

Рост эміграцыі ў адну краіну рабіў атмасферу больш варожай да цыганоў, таму неўзабаве яны пачалі выведку ў іншых краінах. Тыя, што вялі аселя лад жыцця ў краінах свайго паходжання (напрыклад, ксараксанэ з Косава), звычайна станавіліся вандроўнымі. Тым часам цыганы, якія ў Югаславіі былі вандроўнымі цалкам або напалову, зазвычай урбанізаваліся і станавіліся напалову аселымі, калі-нікалі пераязджаючы з горада ў горад і з краіны ў краіну, заўсёды ў пошуках новых спосабаў зарабіць на жыццё. Шмат іх вярталася ў Югаславію з рэгулярным інтэрвалам, прывозячы сабраныя грошы і запасы тавараў, якія былі патрэбныя на іх радзіме. З тае прычыны, што многія з іх былі непісьменныя і

² Параўн. T. Zülch, ‘Und auch heute noch verfolgt?’, *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410, esp. pp. 401–402.

³ Параўн. M.-T. Rochas, ‘Les Tsiganes yougoslaves!!’, *Études Tsiganes*, 30 (1984), no. 2, pp. 29–37; L. Piasere, ‘In search of new niches: the productive organization of the peripatetic Xoraxané in Italy’ (цыганы ў правінцы Косава пры канцы 1970-х), у *The Other Nomads*, pp. 111–132; i W. G. Lockwood, ‘East European Gypsies in western Europe: the social and cultural adaptation of the Xoraxané’ (цыганы з Босніі-Герцагіны і Чарнагорыі ў сярэдзіне 1980-х), *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 63–70.

неадукаванья, не вельмі ведалі мясцовую мову, а таксама таму, што яны — цыганы, ім было цяжка знайсці рэгулярны заробак. Разносны гандаль і іншыя работы, якія яны выконвалі, казалі, што ім лепей працаваць у колькасна меншых групах, магчыма, падарожнічаючы да гарадоў і вёсак на дастаткова доўгія дыстанцыі ад месца свайго часовага жыхарства, каб ахапіць неасвоеную тэрыторыю. Некаторыя звярталіся да збірання адкідаў. Для ксараксанэ з Босніі і Чарнагорыі лудзільніцтва заставалася адкрытым сродкам зарабіць, але тады яны зазвычай прадукавалі высакаякасна ўпрыгожаныя творы, а не рамантавалі і пакрывалі меддзю кухонныя прылады. Выгоды сацыяльнага забеспячэння сталі новым значным фактарам у іхнай эканоміцы. Гэтыя розныя крыніцы дапаўняліся жабрацтвам і варажбаю: безумоўна, для некаторых яны былі галоўным заняткам. Жабрацтва было абавязкам жанчынаў, часта разам з дзецьмі, або самых дзяцей, асабліва калі былі прынятыя лакальныя санкцыі супраць дарослых жабракоў. Некаторыя заняліся несур'ёзнымі злачынствамі: крадзяжом з крамаў, кішэннымі крадзяжамі, крадзяжом аўтазапчастак — і зноў малодшыя дзеці маглі займацца гэтым з прычыны малога (некаральнага) узросту. Старэйшыя аселяючыся цыганы не ставіліся прыхільна да прыхадняў, некаторыя з якіх стваралі пэўны клопат, нават калі і стараліся не настройваць супраць сябе месчачкоўцаў.

Тып жытла адрозніваўся ў кожным месцы. Маторныя фургоны і грубыя хаціны замянілі намёты, якія выкарыстоўваліся толькі ў выключных выпадках і былі ўжо фабрычнай вытворчасці. У Італіі югаславы аддавалі перавагу малым, грубым лагерам на перыферыі горада. У Нямеччыне шмат хто атрымоўваў ад дзяржавы жыллё ў трушчобах. У Францыі была магчымасць доступу да месцаў, спецыяльна зарэзерваванах для цыганоў, дзе яны маглі жыць побач з французскімі *manouches* і *gitanes*; звычайна папросту займаліся закінутыя хаціны ў нейкім *bidonville* (“горад з хатаў”), пакуль яны не ішлі на знос.

Нідэрляндцы знайшлі ў 1977 г. больш значнае рашэнне, калі пасля некалькіх гадоў нялёгкіх узаемадачыненьняў з цыганамі, што жылі там нелегальна, урад пад ціскам парламента вырашыў урэгуляваць пазіцыю прынамсі некаторых з іх — блізу 450, сярод якіх было шмат прадстаўнікоў ксараксанэ. Адзінаццаць флямандскіх супольнасцяў згадзіліся прыняць квоту. Цыганы былі забяспечаныя напалову, а пазней цалкам стальмі дамамі, былі таксама створаныя спецыяльныя школы як для дзяцей, так і (менш паспяхова) для дарослых⁴. Аднак гэта рас-

⁴ Параўн. R. Dahler, ‘Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal’, у *Zigeuners in Nederland*, eds P. Hovens and R. Dahler (Nijmegen/Rijswijk, 1988), pp. 385—415, дзе падаецца ацэнка прыняцця ў Олдензале адной з 11 супольнасцяў; і W. Willems and L. Lucassen, *Ongewenste Vreemdelingen (The Hague, 1990)*.

цанілі як часовуюе практыку, і абарона ад чужаземных прыбышоў узмацнілася.

Такія міграцыі значна адбіліся на сацыяльнай арганізацыі. Гэтыя цыганы, як і шмат хто перад імі, хутка адаптавалі тэлефон як спосаб стварэння сеткі кантактаў, як у заходніх краінах, так і ў Югаславіі; але новыя ўмовы тым часам знішчылі некаторыя межы ўнутры пашыранай сям'і і зрабілі большы націск на ядро сям'і. Структура лідэрства таксама паслабілася, бо ўменне справіцца з *гаджэ* і іх бюракратыяй стала справай кваліфікацыі, а былому доўгатэрмінаваму лідэрству стала пагражаць канкурэнцыя — іншая якасць, якую цыганы засвоілі ў сваім заходнім атачэнні.

Найбольш уражальны і сканцэнтраваны рух пачаўся пасля падзення камунізму. Але гэтыя самыя нядаўнія раздзелы эўрапейскай міграцыі цыганоў лепей разгледзець пасля агляду пасляваенных нацыянальных палітык у дачыненні да цыганоў.

Пытанне палітыкі

Для большыні цыганоў пасля Другой сусветнай вайны гарызонты былі абмежаваныя межамі адной краіны, таму іх цікавіла нутраная стратэгія кожнай дзяржавы. Выразна рыса падзелу праходзіла паміж усходам і захадам. Большасць эўрапейскага насельніцтва цыганоў апынулася пад камуністычным рэжымам⁵. Ён жа павінен быў прыводзіць — і часам прыводзіў — да паляпшэння сітуацыі цыганоў, бо новыя ўрады спачатку лічылі, што іхны абавязак — падтрымка недаразвітых групаў. Апрача таго, марксісцка-ленінская тэорыя стварыла ўмовы для існавання розных нацыянальнасцяў і нацыянальных мяншыняў (найбольш гнуткая катэгорыя) у адной краіне і прызнавала, што яны павінны мець пэўныя правы. Новыя камуністычныя краіны, ажыццяўляючы палітыку, прызначаную больш для ідэалагічных мэтаў, чым для выпраўлення сацыяльнай несправядлівасці, адрозніваліся сваім жаданнем ужываць гэтыя прынцыпы ў дачыненні да цыганоў. Кожны чалавек у працоўным узросце меў не толькі права на працу, але і абавязак працаваць, што вымагала сацыяльнай інтэграцыі цыганоў. Працаваць можна было ў зарэгістраванай кааператыўнай адзінцы, пад кіраўніцтвам дзяржавы, а прадпрымальніцкая дзейнасць была забароненая. Кожная група, якая не адпавядала такой мадэлі, парушала фундаментальную канцэпцыю цэнтралізаванай планавай эканомікі.

⁵ *The Gypsies of Eastern Europe*, eds D. Crowe and J. Kolsti (New York/London, 1991), ахоплівае пасляваенныя падзеі ў Румыніі, Чэхаславацыі і Вугоршчыне; і *Nationalities Papers*, 19 (1991), no. 3 (special issue, 'The Gypsies in Eastern Europe', ed. H. R. Huttenbach), змяшчае артыкулы пра Чэхаславацыю, Вугоршчыну і СССР.

Савецкі Саюз прызнаў цыганоў нацыянальнай меншынёю 20 гадоў таму, у 1925 г., а ў дакументах тоеснасці і ў замежных і нутраных пашпартах іхную нацыянальнасць пазначалі як *цыган*. (Да 1959 г. колькасць тых, хто атрымаў такі назоў, складала 134 000, хоць многія рэгістравалі сваіх дзяцей як рускіх, армянаў і г.д. У перапісе 1979 г. вядома колькасць складала 209 000)⁶. Усерасейскі цыганскі саюз быў створаны ў 1926 г. Было таксама адчынена шмат школаў, дзе рамані выкарыстоўвалася як навучальная мова; і пачалася праца па стварэнні літаратурнай мовы. Дзяржаўны цыганскі тэатр, заснаваны ў 1931 г., быў адзінай цыганскай установай, якую не знішчыў дзяржаўны механізм, што вярнуўся да сродкаў 1930-ых гадоў. Пасляваенны перыяд не аднаўляў ранейшай палітыкі. Закон, прыняты ў 1956 г., забараняў вандроўны лад жыцця. Хоць яго выконвалі спарадычна, і вандроўныя групы працягвалі падарожнічаць з аднаго калгаса да другога, каб рабіць сезонныя работы; іншыя заняліся недазволенымі прыватнымі здзелкамі як вулічныя гандляры (на гэта ўлады не вельмі звяжалі).

Польшча, пачынаючы з 1950-х гадоў, стала першай з новых камуністычных краінаў, якая паспрабавала забяспечыць поўную інтэграцыю вандроўных цыганоў, даючы ім жыллё і працу. (У Падкарпацкім рэгіёне на поўдні бальшыня цыганоў ужо даўно асела.) Школы прымалі шмат дзяцей, і былі спробы стварыць кааператыўныя майстэрні, заснаваныя на традыцыйных рамёствах, як, напрыклад, лудзільніцтва; аднак увогуле прапанаваныя віды працы — слаба аплатнай, некваліфікаванай, цяжкой фізічна — былі мала прывабнымі. Вандроўнікі працягвалі свае падарожжы, і ў 1964 г. урад звярнуўся да абмежавання свабоды: цыганам забаранілі падарожнічаць у табары, яны падлягалі абавязковай рэгістрацыі, а загады наконт спатканняў і сходаў выконвалі строга. За два гады вандроўніцтва значна паменшылася, і неўзабаве блізу 80% цыганскіх дзяцей мусілі наведваць школы, хоць і з перапынкамі. Працэс аселасці цыганоў прынёс свае праблемы: да 1980-х гадоў спрэчкі паміж новымі жыхарамі дамоў і іхнымі суседзямі былі вострымі; і сотні цыганоў былі выгнаныя з Польшчы з пазбаўленнем грамадзянства⁷.

Вугоршчына таксама сустрэлася з сацыяльнымі цяжкасцямі, бо рост цыганскай прысутнасці ў грамадстве (і іх высокая нараджальнасць) выклікаў новыя спрэчкі і супярэчнасці. Афіцыйная партыйная палітыка вагалася наконт прызнання хуткага росту цыганскага насель-

⁶ G. Puxon, *Rom: Europe's Gypsies*, 2nd edn (London, 1975), p. 12; Y. Druts and A. Gessler, *Tsygane* (Moscow, 1990), p. 31.

⁷ Параўн. J. Ficowski, 'The Gypsies in the Polish People's Republic', *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28—38, і *The Gypsies in Poland* (n.d. [Warsaw, 1990]), pp. 49—53; Kaminski, 'The dilemma of power', pp. 348—352; і A. Mirga, 'The effects of State assimilation policy on Polish Gypsies', *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69—76.

ніцтва. Цягам сямі гадоў цыганскія аркестры прыціскаліся як рэшткі дэкадэнцкіх часоў. У 1958 г. быў створаны Цыганскі кансультацыйны камітэт, потым зачынены ў 1960 г., з дэкларацыяй пра тое, што цыганы не ўтвараюць нацыянальнай меншыні, і спасылкай на “шырокую прадузятасць” у дачыненні да іх, асабліва ў вясковых раёнах. У 1974 г. камітэт быў адчынены зноў, а ў 1986 г. яго замяніла больш прадстаўнічая Раманская Рада, пасля чаго была створаная Нацыянальная цыганская асацыяцыя, якая аб’ядноўвала блізу 200 мясцовых культурных клубаў. Быў дасягнуты пэўны прагрэс у жыллёвым пытанні і працаўладкаванні. Што да адукацыі, то ўрад спачатку спрыяў навучанню цыганскіх дзяцей разам з звычайнымі вугорцамі, але потым, з прычыны моўных праблемаў, ён заахвочваў да эксперыментаў з навучаннем на роднай мове — як рамані, так і румынскім дыялекце.

У Чэхаславацчыне можна знайсці найбольш павучальны прыклад ваганняў і паваротаў, тыповых для палітыкі камуністычных рэжымаў у дачыненні да цыганоў⁸. Чэшская палітыка была пярэстай сумессю паблажлівасці і нецярплівасці, патэрналізму і дэспатызму, зычлівай бяздзейнасці і напружаных спробаў радыкальнага развязання праблемы. У першым дзесяцігоддзі пасля ўсталявання там камуністычнага рэжыму ў 1948 г. хоць і абвяшчалася мэта сацыяльнай інтэграцыі цыганоў, партыя і дзяржаўны механізм займаліся больш неадкладнымі справамі. Ідэалагічна закладалася, што “цыганы — гэта ахвяры капіталізму”, таму перамога над капіталізмам аўтаматычна азначала развязанне цыганскіх праблемаў. Нягледзячы на паведамленні ў прэсе пра ўразлівыя перамогі ў школьнай адукацыі, працаўладкаванні і асіміляцыі, зваротным пунктам стаўся 1958-ы год, калі ўлады прыйшлі да высновы: калі цыганы ўвогуле будуць развівацца, тоеснасць цыганскіх групаў павінна быць знішчаная. Было таксама пастаноўлена, што яны з’яўляюцца не этнічнай групай, а людзьмі, “якія захоўваюць значна адрозную дэмаграфічную структуру”. Закон прывялі ў выкананне ў тым жа годзе, каб умацаваць школьнае наведванне і аселасць вандроўных людзей (гэтая меншыня складалася практычна з адных толькі цыганоў, пераважна з валошскай групы) і напалову вандроўных, рэгіструючы іх у адным месцы і забараняючы ўладкоўвацца на працу ў іншым). Закон досыць пас-

⁸ E. Davidová, ‘The Gypsies in Czechoslovakia’, *JGLS* (3), 50 (1971), pp. 40–54; W. Guy, ‘Ways of looking at Roms: the case of Czechoslovakia’, у *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehnisch (London, 1975), pp. 201–229; W. Oschlies, “Schwarze” und “Weisse”: zur Lage der Zigeuner in der Tschechoslowakei’, *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 24–32; O. Ulč, ‘Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration’, *Eastern European Politics and Societies*, 2 (1988), pp. 306–333; D. J. Kostelancik, ‘The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy’, *Studies in Comparative Communism*, 22 (1989), pp. 307–321; R. Tritt, *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia’s Endangered Gypsies* (New York, etc., 1992).

пяхова выкараняў поўнае вандроўніцтва, бо конныя калёсы валахаў былі відавочнай мішэнню і паліцыя магла праводзіць рэйды на табары, забіваць коней і паліць фургоны. У ажыццяўленні кантролю за рухам напалову вандроўных цыганоў закон быў выключна неэфектыўны — шмат з іх падарожнічала туды-сюды паміж дамамі ў Славаччыне і месцамі працы на чэшскіх ускраінах. Урэшце план інтэграцыі цыганоў стаў адзін шэраг з іншымі штурмавымі праграмамі таго часу — вырошчваннем каляровай капусты або развіццём вечнага сяброўства з Манголіяй. Мясцовыя ўлады, якім прапаноўвалася рэгістраваць гэтых цыганоў і забеспечваць іх працай і жыллем, пераважна лічылі прасцейшым ігнараваць іх.

Калі паўвандроўныя цыганы адмовіліся ад збіральных праграмаў і адукацыйных курсаў, урад быў вымушаны пераацаніць сваю пазіцыю. Правінцыям было загадана атрымаць звесткі наконт цыганскага насельніцтва і падрыхтаваць доўгатэрміновы план асіміляцыі. Палітыка, якая пачала ажыццяўляцца ў 1965 г., вылучала дзве задачы: поўнае працаўладкаванне працаздольных цыганоў і знішчэнне цыганскіх вёсчак і іншых “непажаданых зборышчаў цыганоў” (блізу 1300!). Таксама павінна была праводзіцца кампанія супраць непісьменнасці і паразітызму, і Акадэміі навук даручылі правесці аналіз цыганскага ладу жыцця. Інтэграцыя расцэнвалася як поўная капітуляцыя цыганоў, якіх разглядалі як прымітыўных і адсталых вырдакаў. У наступным годзе перапіс занатаваў 221 526 цыганоў, пераважна на ўсходзе краіны; кожнае адзінаццатае народжанае дзіця было цыганом.

Новая схема “рассянення і перамяшчэння” грунтавалася на рэгулярным планавым перасяленні з славацкіх паселішчаў на заходнечэшскія землі з малой канцэнтрацыяй цыганоў, каб рассяць іх як мага радзей на ўсёй рэспубліцы. Праграма ад пачатку была збіта з тропу неадпаведным фінансаваннем, бюракратычнымі абмежаваннямі, варажасцю мясцовых уладаў і адмовай цыганоў падпарадкоўвацца правілам. Насцярожвала тое, што зноў развівалася пагроза жahlівай расавай прадурзятасці, асабліва ў сферы домаўладкавання (улучаючы прапановы ад групы рабочых, каб цыганам купілі за кошт дзяржавы білеты ў адзін бок да Індыі). Да канца 1978 г. праграма прыпынілася ў мёртвым пункце, а незапланаваная міграцыя далёка пераўзышла планавыя перасяленні: шырокі рух насельніцтва ў пасляваеннай Чэхаславаччыне быў збольшага тыповым прыкладам міграцыі з вёскі ў горад у пошуку найбольш бяспечнага месца ў шырэйшым грамадстве. Тады цягам некалькіх гадоў цыганоў у якасці эксперымента трактавалі як нацыянальную меншыню і дазвалялі ім ствараць эканамічныя кааператывы і ўласныя сацыяльна-культурныя асацыяцыі. Апошнія развіваліся імкліва, прывабліваючы не толькі бяднейшых цыганоў, але таксама малую і ўплывовую

інтэлігенцыю, якая лічылася цалкам асіміляванай. “Нармалізацыя”, якая наступіла пасля Пражскай вясны, азначала, што ўсе эксперыменты маюць кароткае жыццё, і ў 1973 г. усе цыганскія масавыя арганізацыі былі распушчаныя на падставе таго, што яны “не здолелі выканаць сваёй інтэграцыйнай функцыі”, а схема ўвядзення ў школы рамані як навучальнай мовы была забыта. Улады звярнуліся да асіміляцыі як адзінага выйсця. Некаторыя меры былі цынічнымі, як, напрыклад, націск на цыганаў, каб яны рабілі стэрылізацыю, калі народзяць пяцёрых дзяцей. Перапіс 1980 г. засведчыў сацыяльны выбух: было налічана 288 440 цыганоў; нават гэтая няпоўная лічба складала блізу 2% нацыянальнага насельніцтва (8% ва ўсходняй Славачыне), і можна было спадзявацца, што прапорцыя будзе хутка расці з прычыны найвышэйшай нараджальнасці сярод маладога пакалення цыганоў. Быў заўважаны таксама пэўны адукацыйны прагрэс у параўнанні з нізкімі вынікамі перапісу 1970 г.: напрыклад, толькі 10% цыганоў да пятнаццацігадовага ўзросту не атрымалі адукацыі ўвогуле, тым часам 30 гадоў таму такіх было 30%; колькасць цыганоў з вышэйшай адукацыяй вырасла з 45 да 345⁹.

Румынія і Баўгарыя з такой жа неахвотай надавалі цыганам статус этнічнай групы. Румынія не рабіла для іх нічога з таго (ні школаў, ні культурнай падтрымкі), што спачатку рабілася, прынамсі, на паперах для вугорскай і нямецкай мяншыняў. Пасля таго як цыганы набылі большую значнасць у аплатай індустрыяльнай працы і земляробчых кааператывах, даўня і глыбокая прадужытасць народа да іх узмацнілася¹⁰. Урад ажыццяўляў палітыку прымусовай аселасці, пазней — рассяяння большых групаў і, на пачатку 1970-х гадоў, — простаай адмовы прызнаваць існаванне цыганоў. У якасці сваёй праграмы “сістэматызацыі” Чаўшэску, “рэфарматар”, спрабаваў знішчыць іхную культуру і ўціснуць іх у брудныя гета мястэчкаў або паселішчаў на вёсцы. Цыганскія каштоўнасці — цыганы аддавалі перавагу захоўванню каштоўнасцяў у вялізных аўстра-вугорскіх залатых манетах — крала паліцыя секурыта-тэ, і цыганы не былі абароненыя ад вымагальніцтва.

Баўгарыя праводзіла асіміляцыйную кампанію на працягу 30 гадоў. Дэкрэт 1958 г. забараняў цыганам падарожнічаць і прадпісаў органам улады накіроўваць іх на фабрыкі і ў калгасы. Некаторыя старыя цыганскія паселішчы былі збураныя, а самі цыганы — паселеныя ў раскіданых блочных дамах. Ад 1969 г. былі створаныя асобныя школы, каб даць

⁹ K. Kalibova and Z. Pavlik, ‘Demographic specificities of the Romany population in Czechoslovakia’, paper at the 7th International Demographic Seminar, Humboldt University, Berlin, 1986.

¹⁰ Параўн. S. Beck, ‘Tsigani-Gypsies in socialist Romania’, *Glensener Heft für Tsiganologie* (1986), 1—4/86, pp. 109—127.

тысячам цыганскіх дзяцей пачатковую адукацыю і накіраваць іх на далейшае навучанне і атрыманне тэхнічных дыпламаў; гаварыць на рамані ў гэтых школах забаранялася. Тым часам урад перашкаджаў цыганам захоўваць сваю індывідуальнасць, зачыняючы іхнія газеты і суполкі. Ад 1970-х гадоў была спроба легалізаваць неіснаванне гэтай вялікай меншынні (магчыма, 5% агульнага насельніцтва!). Акрэсленне “цыган” выкінулі з дакументаў тоеснасці, і (у рамках больш агульных захадаў супраць мусульманаў) тыя, што мелі мусульманскія імёны, мусілі замяніць іх на славянскія. Газеты і часопісы праводзілі інфармацыйную блакаду. У 1980-х гадах дзяржава пайшла яшчэ далей і паспрабавала рэгуляваць народную музыку, забараняючы ўсялякі турэцкі ці іншы чужаземны ўхіл. Праблема была ў тым, што на цыганскую музыку, хоць і значна афарбаваную турэцкім уплывам, быў вялікі попыт на баўгарскіх вяселлях, хростах і іншых урачыстасцях і яе нельга было выгнаць з гэтага месца. У выніку цыганы на свой лад адаптаваліся да баўгарскага сацыялістычнага атачэння. Эканамічна іх сітуацыя хутчэй палепшылася, і яны больш шырока ўлучаліся ў адукацыйную сістэму, нават калі адукаваных звычайна пакідалі на нізкааплатнай працы. Дзе толькі можна, яны шукалі дадатковага заробку, не зважаючы на прадпісанні, займаліся прадпрымальніцтвам на свабодным рынку і працягвалі знаходзіць зацікаўленых слухачоў сваёй музыкі¹¹.

У Югаславіі пытанні нацыянальнага паходжання былі найважнейшыя ў федэрацыі, створанай пасля вайны, улічваючы яе моўную і культурную складанасць, якая адлюстравалася на разнастайнасці цыганскага насельніцтва краіны — аднаго з найбольшых у свеце. І менавіта тут шматкультурная палітыка пайшла найбольш далёка. У гэтай цытадэлі марксісцкага бачання роўнасці цыганы атрымалі ў 1981 г. статус нацыянальнасці (народнасці) на роўных канстытуцыйных падставах, як албанцы, вугорцы і туркі, і гэта датычыла мовы і культурных правоў, хоць статус быў далёкі ад таго, каб ўжывацца аднастайна ў розных югаслаўскіх рэспубліках. Медыі апускалі слова *цыган*, якое лічылася адмоўна афарбаваным, і замянялі яго словам *ром*, а шмат якія праграмы тэлебачання і радыёстанцыі пачалі перадаваць рэгулярныя праграмы на рамані. Колькасць цыганскіх сацыяльных і культурных асацыяцыяў расла ў вялікіх супольнасцях, і цыганы пачалі ўдзельнічаць у рэгіянальнай палітыцы. У 1983 г. рамані атрымала месца ў многіх пачатковых школах, пачынаючы з правінцыі Косава, заселенай галоўным чынам албанцамі. Нягледзячы на шматлікія прагулы і частае пакіданне школаў

¹¹ Параўн. С. Silverman, ‘Bulgarian Gypsies: adaptation in a socialist context’, *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 51–60; T. Zang, *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria* (New York and Washington, DC, 1991).

(у выніку толькі блізу 20% дарослых атрымалі пачатковую адукацыю), некалькі сотняў цыганоў атрымалі прафесіі і сталі лекарамі, юрыстамі, інжынерамі і г.д. Аднак большыня працягвала жыць на ніжэйшым за сярэдні эканамічным роўні, асабліва ў больш заможных паўночных рэспубліках Харватыі і Славеніі, куды мігравалі многія сем'і, становячыся жыхарамі трушчобаў на ўскраінах Загрэба і таннымі падсобнымі і хатнімі работнікамі ў Любляне. Югаславія была адзінай камуністычнай дзяржавай, якая не прымушала цыганоў да аселага ладу жыцця. Да аселасці цыганоў прымушалі хутчэй эканамічныя прычыны, а не ўрадавае абмежаванне, і такая змена ў цыганскім жыцці нагадвала падзеі стогадовай даўніны, якія прывялі да шырокіх зменаў на захадзе. Жыццёвыя ўмовы кліентаў і тып посуду, які выкарыстоўваўся, былі там прыстасаваныя да індустрыялізацыі, тое ж адбывалася і ў Югаславіі. Раней цыганы разбівалі лагеры каля вёсак або на ўскраінах рынковых гарадоў, жылі большую частку года ў намётах, якія перавозіліся на конных павозках, зараблялі на жыццё лудзільніцтвам, варажбаю ці жабрацтвам. Цяпер яны пасяляліся ў малых рынковых гарадках або набывалі машыны ці фургоны, каб перавозіць свае намёты, і пераходзілі на пакупку і продаж гатовых тавараў, новых і старых, — ужыванага адзення, нізкакаснай фабрычнай прадукцыі і тых спажывецкіх тавараў, якіх не ставала.

У заходнеэўрапейскіх краінах, з выняткам Гішпаніі і яшчэ некалькіх дзяржаваў, прапорцыя аселых цыганоў была значна меншай, чым на ўсходзе, таму палітычная прадужытасць пасля Другой сусветнай вайны набыла трохі іншае адценне. У выніку галоўным пытаннем было тое, як рэагаваць на вандроўныя сем'і, якія звычайна жылі ў аўтамабільных фургонах. Іхны лад жыцця мала адпавядаў пражэрліваму попыту на зямлю і супярэчыў агульным законам, якія датычылі бадзяжніцтва, грамадскага здароўя, гарадскога і вясковага планавання. Само вандроўніцтва нельга было доўга адкрыта забараняць, таму з ім змагаліся праз законы для аселага насельніцтва. Падарожных папросту праганялі, загадвалі ім пакінуць мясцовасць або цярпелі іх на такіх месцах, як сметнікі без ніякай вады і санітарных умоваў. (У Нямецчыне, аднак, заканадаўства земляў было больш простае: ад 1953 да 1970 г. Баварыя старалася выконваць прадлісанні наконт спецыяльнага кантралявання вандроўнікаў — з дакументацыяй адбіткаў палцаў, — якія былі адгласкам закона 1926 г.; іншыя землі ішлі тым жа шляхам.)

У большасці краінаў справа датычыла месца знаходжання цыганскіх лагераў і праблемы адукацыі. Органы цэнтральнай улады заклікалі мясцовыя ўлады да стварэння спецыяльных месцаў для табараў, але гэта не мела ніякага эфекту. Першая такая дырэктыва, выдадзеная ў Англіі Міністэрствам жыллёвага будаўніцтва і мясцовым урадам у лютым 1962 г., вельмі добра праілюстравала, чаго можна дасягнуць адным

заахвочваннем, без беспасярэдняга ўмяшальніцтва ці дапамогі. Дакумент падкрэсліваў, што “сапраўдныя цыганы, або раманы, маюць права весці свой традыцыйны лад жыцця і яны законна патрабуюць месца для размяшчэння лагераў... Выгнанне людзей з аднаго недазволенага месца, каб яны шукалі другое, — гэта не выйсце і не адказ на іхныя чалавечыя і сацыяльныя праблемы”. (Хоць тэрмін “сапраўдныя цыганы” і падкрэсліваецца, гэтае паняцце практычна не раскрываецца, і дакумент датычыць ўсіх падарожных.) Праз два гады дзейнічалі толькі тры такія пляцоўкі, дзе знаходзілася блізу 50 фургонаў разам, і дзве з тых пляцовак былі ўтвораныя спантанна яшчэ перад выданнем дырэктывы¹². У 1965 г. міністэрства арганізавала перапіс людзей, якія жылі ў фургонах, хацінах і намётах у Англіі і Валіі. У выніку падліку аказалася: такіх жыхароў налічваецца, прынамсі, 15 000, або 3400 сем’яў, што цяпер прызнана сур’ёзнай недаацэнкай сапраўднай колькасці¹³. Шатляндыя правяла перапіс у 1969 г. і налічыла 2100 асобаў, або блізу 450 сем’яў¹⁴. Да гэтага часу было вырашана адкласці заклікі і перайсці да законных мераў у Англіі і Валіі, што закончылася выданнем у 1968 г. Закона аб месцазнаходжанні фургонаў. Калі закон увайшоў у моц у 1970 г., мясцовыя ўлады былі абавязаныя забяспечыць падарожных месцам для лагера. Праз 20 гадоў, у адпаведнасці з падлікамі Дэпартаменту навакольнага асяроддзя, праведзенымі ў 1990 г., у Англіі на законных месцах знаходзілася 7357 падарожных у фургонах (амаль трэцяя частка іх — на прыватных землях), тым часам 4610 (39%) — на нелегальных стаянках. Такім чынам, забеспячэнне месцаў далёка не задавальвала патрэбы, нягледзячы на тое што ў пэўны час для паскарэння выканання закона поўны капітальны кошт пакрываўся цэнтральнымі фондамі дзяржавы. З другога боку, прапорцыя фургонаў, легальна размешчаных на прызначаных пляцоўках, значна павялічылася ў параўнанні з тым, што было перад Законам 1968 г.

Адным з рэпрэсіўных па сваіх выніках аспектам закона была выдача “дэсігнацыйных ордэраў” мясцовым уладам, якім удавалася пераканаць урад у тым, што яны не маюць вольных пляцовак для размяшчэння фургонаў або што яны не маюць іх увогуле. Дзякуючы гэтым ордэрам мясцовыя ўлады атрымлівалі права ствараць закрытыя зоны, выганяючы і высыяляючы ўсе сем’і на незацверджаныя месцы незалежна ад таго, ці былі гэтыя землі ўласнасцю мясцовай рады. Увядзенне ў нейкім месцы пляцовак для падарожных або павелічэнне колькасці такіх стаянак

¹² Параўн. А. М. Fraser, ‘The Travellers. Developments in England and Wales, 1953–1963’, *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83–112.

¹³ *Gypsies and Other Travellers*, a report by a Ministry of Housing and Local Government Sociological Research Section (London, 1967).

¹⁴ Н. Gentleman and S. Swift, *Scotland’s Travelling People* (Edinburgh, 1971).

не спрыяла палітычнаму капіталу мясцовых чыноўнікаў. Таму дэсігнаны статус хутка вырас у цане і блізу 100 мясцовасцяў атрымалі яго.

Спрычынiлася да гэтага і пытанне адукацыі, бо небяспека перасялення перапакджала сталаму адукацыйнаму працэсу. Можна, у мінулым цыганы і ставіліся з падазронасцю да адукацыі, але цяпер шмат іх цалкам усвядоміла пільную неабходнасць школьнага навучання. Для таго каб нешта зарабіць у новай жыццёвай сітуацыі, патрабавалася ўменне пісаць, лічыць, разбірацца ў банкаўскіх рахунках, чытаць планы і падручнікі, атрымаць правы і страхоўку, ужо не кажучы пра запаўненне розных фармуляраў у арганізацыях аховы здароўя, службе занятасці і сацыяльнай бяспекі. Дэцэнтралізаваны характар брытанскай адукацыі азначаў, што менавіта мясцовыя ўлады неслі адказнасць за забеспячэнне адукацыйнай усяі дзяцей, якія жылі на дадзенай тэрыторыі, як сталых, так і часовых жыхароў, у тым ліку дзяцей падарожных (хоць афіцыйна гэты абавязак быў выкладзены толькі ў 1981 г.). Існаванне больш як сотні такіх уладаў у Англіі і Валіі прыводзіла да вялікай няроўнасці ў плане матэрыяльнага забеспячэння адукацыі. Так, побач з установамі, дзе настаўнікі працавалі з спецыяльнымі матэрыяламі, былі тыя, што не мелі ўвогуле ніякага забеспячэння¹⁵. Аднак ад пачатку 1970-х гадоў быў зроблены, хоць і неспраўдлівымі крокамі, значны прагрэс. Тым не менш Камітэт па несправядлівасцях у адукацыі дзяцей з этнічных мяшчыняў палічыў неабходным адзначыць у сваім рапарце за 1985 г., што на “падарожных супольнасцях адлюстроўваецца значная ступень прадзятасці і адчужэння, з якім сутыкаюцца многія дзеці з іншых этнічных супольнасцяў”. У рапарце падкрэсліваецца, што яны маюць надзвычайныя цяжкасці з доступам да школьнай сістэмы¹⁶. У 1990 г. цэнтральны ўрад заснаваў спецыяльны грант, які мусіў дапамагчы адукацыі падарожных, але шмат заяваў уладаў выконвалася толькі часткова або не выконвалася ўвогуле.

Рэзкая змена ва ўрадавай палітыцы адбылася ў 1992 г., калі папярэднія дзясятгаддзі апынуліся пад пагрозай. З’явіліся прапановы скасаваць фінансавую падтрымку стварэння фургонных стаянак і абавязак мясцовых уладаў ствараць іх і разам з тым узмацніць меры супраць незаконных стаянак падарожных. Праз год гэтыя стаянкі прызналі супярэчнымі крымінальнаму праву і закону аб грамадскім парадку, нягледзячы на пратэсты мясцовых уладаў і прадстаўнікоў паліцыі, знаёмых з праблемамі, што існавалі перад прыняццем Закона 1968 г. Праціўнікі

¹⁵ Параўн. Т. Acton and D. Kenrick, ‘From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: the development of special provision for Traveller education in the United Kingdom since 1967’, *European Journal of Intercultural Studies*, 1 (1991), no. 3, pp. 47–62.

¹⁶ Lord Swann, *Education For All* (London, 1985), ch. 16.

новаўвядзенняў прадбачылі, што новыя перасяленні будуць перашкаджаць развіццю адукацыі цыганоў, здароўю і грамадскай бяспеды. Палата лордаў праз парламент скасавала абавязак мясцовых уладаў ствараць месцы для лагераў падарожных. Супраціў быў марны: брытанскі ўрад застаўся з сваім першапачатковым намерам, і гэта адбываецца да сённяшніх дзён.

Да змены кірунку характар развіцця падзеяў быў падобны ў большасці заходнеэўрапейскіх краінаў: яны таксама не мелі ніякай спецыяльнай палітыкі ў дачыненні да цыганоў, акрамя самастойных захадаў мясцовых уладаў¹⁷. У Францыі ў 1949 г. была створаная афіцыйная рабочая група, якая мусіла разгледзець цяжкае становішча вандроўных цыганоў, тым часам многія камуны папросту не пускалі іх на свае тэрыторыі. Рэкамендавалася адмаўляцца ад “палітыкі рэпрэсіяў і забаронаў”, і міністар нутраных справаў даў сваю афіцыйную згоду на больш пазітыўныя спробы. Праз дваццаць гадоў *carnet anthropométrique* для падарожных быў канчаткова скасаваны, а яго замяніў *carnet de circulation*, які штомесяц мусіла правяраць паліцыя. Націск на мясцовыя ўлады, каб яны зрабілі спецыяльныя стаянкі для фургонаў, развіваўся паступова. Спачатку гэта былі пераважна беспаспяховыя рэкамендацыі стварэння стаянак, потым — цэнтральныя субсідыі на іх арганізацыю, і ўрэшце — афіцыйны абавязак знайсці магчымасці для кароткачасовага размяшчэння стаянак. Разам з тым дазвалялася забараняць такія стаянкі ў іншых незаконных месцах, калі ўлады выканалі свой абавязак. Да канца 1980-х гадоў участкі былі нераўнамерна раскіданыя па ўсёй Францыі, асабліва на паўночным захадзе. Іх стандарты былі розныя: ад добра абсталяваных да вельмі прымітыўных, а таксама некалькі паселішчаў хатняга тыпу. На адукацыйным фронце добраахвотныя органы прапаноўвалі даволі шырокі асартымент класаў і школаў, але не стала цэнтральнай каардынацыйнай палітыкі.

У Італіі як цэнтральнымі, так і мясцовымі ўладамі было створана мала законных кэмпінгаў, а захады, якія рабіліся дзеля спецыяльных школьных класаў, былі прыватнай ініцыятывай. Аднак стварэнне спецыяльных класаў было прыпынена, калі афіцыйныя ўлады зрабілі націск на доступ цыганоў у звычайныя класы, з выразным намерам падтрымаць тых цыганскіх дзяцей, якія мелі цяжжасці з навучаннем. Гэтая замена спецыяльных класаў не абмяжоўвалася толькі Італіяй, і на яе карысць існавалі значныя аргументы, пакуль яна выконвалася адпаведным чынам. Бельгія стала другой краінай, якая адмовілася ад асобных класаў для цыганоў. Тым часам забеспячэннем кэмпінгаў займаліся пе-

¹⁷Параўн. J.-P. Liégeois, *School Provision for Gypsy and Traveller Children* (Brussels, 1987), разглядае краіны Эўрапейскай Супольнасці.

раважна мясцовыя супольнасці, а стварэнне такіх пляцовак атрымоўвала падтрымку з цэнтра. Тыя 20 ці болей стаянак былі вельмі грунтоўныя і запраектаваныя, каб спарадкаваць фургоны, якія стаялі дзесяцігоддзямі. Галоўнай праблемай у Гішпаніі было не тое, што рабіць з вандроўнымі цыганамі, бо бальшыня іх жыла ў бедных *barrios* (але вандроўніцтва ва ўсялякім разе забаранялася). Больш важнай была патрэба зрабіць нешта з тымі *barrios* і цыганскімі трушчобамі. Тайная дыскрымінацыя пранікла ў земляробчыя структуры: у 1989 г. за адну гадзіну працы на палях Мурсіі плацілі 300 песетаў мужчынам, 250 — жанчынам і 200 — цыганам. Урад прыспешваў муніцыпальныя ўлады прыняць жыллёвыя праграмы, каб ачысціць неспрыяльныя мясцовасці, і некаторыя мясцовыя ўлады так і рабілі; урад таксама субсыдаваў стварэнне ў школах цыганскіх класаў.

Гішпанія паказала: рэакцыя насельніцтва на тое, што цыганскія сем'і засяляюцца ў новыя дамы, а іхныя дзеці пачынаюць хадзіць у школу, можа быць негатыўнай. Такія рэакцыі не былі рэдкія, нават у Нідэрляндах і Швэцыі, якія мелі пэўную павагу да грамадскай талеранцыі да іншаземцаў. Швэцыя прыняла сотні цыганоў, выгнанных з Польшчы, трактвала іх як уцекачоў і дапамагала ім знайсці як працу, так і жыллё. Нідэрлянды таксама арганізавалі дамы для значнай колькасці чужаземных цыганоў. Калі гутарка ішла пра краёвых цыганоў, краіна схілялася да збірання *woonwagenbewoners* у вялікія групы ў невялікіх цэнтрах. Галяндскае заканадаўства прывяло ў 1968 г. да збірання жыхароў фургонаў у рэгіянальныя паркі, укамплектаваныя спецыяльнымі школьнымі класамі для дзяцей і дарослых. Аднак пры канцы 1970-х гадоў палітыка змянілася — непрыстасаванасць вялікіх паркавых зонаў становілася ўсё больш відавочнай. Замяніць іх патрабаванай колькасцю малых пляцовак надзвычай цяжка. Падобным чынам, калі адукацыйная палітыка звярнулася да інтэграцыі цыганскіх дзяцей у звычайныя класы, мясцовая рэакцыя часта стварала праблемы. Часткова гэта тлумачыцца фактам, што адукацыйны ровень падарожных быў нізкім, але яшчэ і тым, што іншыя дзеці ды іхныя бацькі паўставалі супраць цыганоў.

Акрэслення добрых намераў і дэталёвых прадпісанняў не бракавала на міжнародных форумах. У кожнай дзяржаве эўрапейскай супольнасці цыганскае пытанне паступова ставілася на парадку дня, але, нягледзячы на ініцыятывы паасобных краінаў, разыходжанне паміж тэорыяй і практыкай у цэлым усё яшчэ заставалася вялікім. Міністэрствы, Парламенцкая Асамблея і іншыя органы Савета Эўропы, якія прадстаўлялі мноства эўрапейскіх краінаў, апрача тагачаснага камуністычнага блоку, ад 1969 г. рабілі шэраг захадаў і рэкамендацыяў, якія выказвалі трывогу з прычыны гаротнага становішча цыганоў і іншых падарожных у Эўропе і заклікалі ўрады краінаў-удзельніц і мясцовыя ўлады пакласці

канец дыскрымінацыі, зрабіць нешта з участкамі на кэмпінгі і жыллём, развіваць адукацыю і прафарыентацыю цыганоў, палепшыць іх здароўе і сацыяльную апеку. Ад 1977 г. Камісія ААН па правах чалавека звярнула ўвагу на дыскрымінацыю цыганоў. Ва ўстановах Эўрасаюза, пачынаючы ад 1984 г., праводзілася значная праца, накіраваная галоўным чынам на адукацыю. Міністэрская рада, звярнуўшыся да гэтага аспекту ў рэзалюцыі ў траўні 1989 г., якая заклікала да “глабальнай структурнай дапамогі ў пераадоленні вялікіх перашкодаў у адукацыі цыганскіх і падарожных дзяцей”, выдаткавала сродкі на іх культурнае развіццё, на дадатковыя рэсурсы і спецыяльную падрыхтоўку настаўнікаў¹⁸. Высновы рэзалюцыі наконт сітуацыі цыганоў у Эўрасаюзе паказалі, што ў 12 краінах-удзельніцах ёсць яшчэ над чым працаваць: толькі 30—40% з паўмільёна дзяцей наведвалі школу з пэўнай рэгулярнасцю; палова ніколі ў ёй не была; прапорцыя тых, што хадзілі ў сярэднюю школу і надалей, была вельмі малой; ровень адукацыйных здольнасцяў мала адпавядаў меркаванаму тэрміну навучання; непісьменнасць сярод дарослых часта складала 50%, а ў некаторых месцах даходзіла да 80%.

Палітычныя пераўтварэнні 1989 г. неўзабаве стварылі новае напружанне і спаборніцтва ў Эўропе, надаючы дадатковую важнасць дакументу аб правах нацыянальных мяншыняў, складзенаму ў 1990 г. 34 урадамі на Канферэнцыі па бяспецы і супрацоўніцтве ў Эўропе. Палажэнні Хэльсынскага заключнага акта, падпісанага ў 1975 г., атрымалі пасля заканчэння халоднай вайны новае жыццё. Асудзіўшы ўсялякія формы дыскрымінацыі на этнічнай глебе, дакумент АБСЭ сцвярджаў: “У гэтым кантэксце пад ёй разумеюцца асаблівыя праблемы цыганоў”. Наступная сустрэча АБСЭ пацвердзіла гэтае разуменне.

Праблема стала абстракццям, бо падзенне таталітарызму на ўсходзе адкрыла пачуцці, якія былі схаваныя ад часу вайны; большая свабода слова азначала таксама і большую свабоду выказвання прадуматасці. Расава матываваная злоўжыванні і адкрытыя атакі часта сустракалі слабую рэакцыю ўладаў. Сур’ёзныя інцыдэнты — падпальванне дамоў, збіванне цыганскіх сем’яў — пачалі здарацца ў Вугоршчыне, Польшчы, Чэхаславацыі, Румыніі і Баўгарыі і адбываюцца дагэтуль. Факты гвалту здараліся нават там, дзе цыганы здаўна жылі легальна і на першы погляд былі прынятымі. Прыватнае прадпрыемальніцтва ўжо не лічылі крымінальным злачынствам, але тыя цыганы, што дастаткова выгадна выкарыстоўвалі магчымасці свабоднай эканомікі, сталі аб’ектам варожасці, бо гандлявалі рэчамі, якіх не ставала. Калі нацыяналізм, матэрыяльныя цяжкасці і вялізны ровень беспрацоўя стваралі патрэбу ў “каз-

¹⁸ Resolution of the Council and the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children’, *Official Journal of the European Communities*, 21 June 1989, 89/C153/02.

лах адпушчэння”, то цыганоў, калі іх было шмат, маглі абвінавачваць у многіх сацыяльных праблемах. Тыя нешматлікія, у каго справы ішлі добра, выклікалі незадаволенне, астатніх асуджалі як гультаяў. У Румыніі цыганы асабліва выклікалі раздражненне рабочых, якія цярпелі ад эканамічнага крызісу, і новыя выбраны ўрад распачаў нацыяналістычны крыжовы паход. Калі ў чэрвені 1990 г. у Бухарэст былі пасланыя групы шахцёраў, якія мусілі падавіць антыўрадавыя хваляванні, цыганы таксама заслужылі асаблівага абыходжання. Шахцёры лютавалі ў цыганскіх дамах, учыніўшы там ганебнае беззаконне, і пакінулі сталіцу з пахвалою прэзідэнта.

Пасля 1989 г. на ўсходзе пачалося пэўнае вяртанне да вандроўніцтва; міжнародны рух паскорыўся яшчэ больш, калі маладыя дэмакратыі паслабілі свой памежны кантроль і ўпершыню за дзесяцігоддзі пачалі выдаваць замежныя пашпарты. Цэнтральная і Заходняя Эўропа сустрэлася з хвалямі эмігрантаў, у іх ліку дзесяткі тысяч цыганоў з Румыніі. Тым часам у Югаславіі разгараўся канфлікт, і цыганы адтуль папоўнілі колькасць эмігрантаў. У Нямеччыне, якая для многіх была першым пунктам прызначэння, выбухалі ксенафобскія атакі, і мясцовыя групы “віджылянтэ” распачалі акцыі супраць лагераў і прытулкаў для цыганоў, іншых уцекачоў і эмігрантаў-рабочых. Пашырылася высяленне тых, хто прыбыў туды некалькі гадоў таму і не меў права на сталае жыхарства. Патрабавалі таксама ўнясення папраўкі ў канстытуцыю краіны і звужэння Закона аб даванні прытулку. У 1992 г. Нямеччына націснула на рэпатрыяцыю цыганоў у Румынію. Хваляванні з прычыны міграцыі распаўсюдзіліся ў цэнтральна-эўрапейскіх краінах, а тым часам аксамітны развод Чэшскай і Славацкай Рэспублік стварыў новую глебу для выкарыстання строгіх і недаступных правілаў атрымання грамадзянства ў краінах, дзе неспрыязнасць да цыганоў была вельмі высокая.

На фоне ўзмоцненых спрэчак прыняцце Эўрапейскім Саюзам ў 1993 г. адзінага рынку прывяло да зрухаў у стандартызацыі правілаў прыбыцця грамадзянаў з краінаў па-за ЭС і жорсткай пазіцыі ў дачыненні да уцекачоў. Для грамадзянаў ЭС, наадварот, адкрываліся нутраныя межы і дазвалялася свабоднае перамяшчэнне па краінах Эўрапейскага Саюза — аднак гэта не азначае, што свабода паклала канец нацыянальным абмежаванням у магчымасці працаваць і падарожнічаць, падобна як французскі *carte de circulation*.

Папуляцыі і згрупаванні

Пасля такіх паваротаў калейдаскопа няма нічога дзіўнага ў тым, што сённяшняе цыганскае насельніцтва ўяўляе сабой багацце разнастайных элементаў. Як складзі гэта часткі мазаікі хоць бы ў нейкі парадак? Напачатку добра было б выявіць у большыні краінаў галоўнае адрозненне паміж даўно аселымі цыганскімі групамі і тымі, што прыбылі цягам апошняга стагоддзя, або так, як ромы і больш нядаўнія ксараксанэ, правесці падзел, які паказвае іх самых ва ўсіх абліччах, паводле мовы, звычайу, роду дзейнасці і агульнага ладу жыцця. Падобная дыхатамія праходзіць паміж сінці і ромамі — акрэсленнямі ўзаемавыключальнымі для самых цыгануў. Прадстаўнік сінці можа ўжываць слова *рома* для кожнага цыгана з Усходняй Эўропы або для кожнага, хто не з'яўляецца сінці. У сваю чаргу ромы таксама могуць называць усіх заходнеэўрапейскіх цыгануў *сінці*. Больш дакладна, сінці — гэта цыганы, даўно аселыя на нямецкамоўных тэрыторыях, што пацвярджаецца моцным уплывам нямецкай мовы на дыялекты рамані¹⁹. Яны знаходзяцца ў многіх краінах; безумоўна, сінцкая разнавіднасць рамані сягае Волгі, куды цыганы прынеслі яе праз Польшчу ў другой палове XIX ст., а ў часе Другой сусветнай вайны перанеслі яе далей, да Казахстана. У Францыі сінці сталі вядомыя як *manouches* (з рамані *manus* — *чалавек*). Трэцяя галоўная катэгорыя, адрозная ад сінці і рома, складаецца з *calé* ў Гішпаніі, *ciganos* у Партугаліі і *gitans* у паўднёвай Францыі, разам з роднаснымі групамі ў Лацінскай Амэрыцы. Такім чынам, у заходнеэўрапейскіх краінах можна вылучыць розныя пласты. У Францыі гэта манушы, жытаны, ромы (пераважна з кальдэраша), ксараксанэ і іншыя. У Італіі старэйшы пласт складаецца з розных сем'яў сінці на поўначы разам з цыганамі Абруцы і Калябры ў цэнтры і на поўдні, якія — мяркуючы па малой колькасці славянскіх і нямецкіх пазычанняў у іх цесна звязаных дыялектах — цалкам могуць паходзіць ад цыгануў, якія прыбылі проста з Грэцыі. Пазнейшымі напластаваннямі з'яўляюцца ксараксанэ і іншыя групы з Югаславіі, як кальдэраша, чурара, рудары і падобныя плямёны з-пад Днястра.

Сітуацыя далей на ўсход такая ж забытаная. На Балканах этнічны і лінгвістычны аспекты маюць асаблівае значэнне, улічваючы жыццёва важныя падзеі цыганскай гісторыі ў гэтых рэгіёнах: напачатку тут была найбольшая канцэнтрацыя цыгануў, і Балканы з'яўляліся *fons et origo* для Эўропы ў цэлым. Цягам стагоддзяў разнастайнасць тут стала такой

¹⁹ Першая згадка пра "сінці" як назву групы — у J. E. Biester, 'Ueber die Zigeuner; besonders im Königreich Preussen', *Berlinische Monatsschrift*, 21 (1793), pp. 108—165.

пярэстай, як ні ў якім іншым месцы²⁰. Каб акрэсліць разгалінаванне балканскіх цыганоў, трэба выкарыстоўваць шэраг крытэраў. Грамадзянства — не галоўны з іх, бо шмат цыганскіх плямёнаў распаўсюдзілася па-за нацыянальныя межы і ў нутраной арганізацыі плямёнаў ёсць шмат паралеляў з іншымі краінамі. Дыялект і рэлігія (іслам, хрысціянства) павінны быць двума з многіх важных фактараў. Прафесійная спецыялізацыя, сённяшня або мінулая, — яшчэ адзін фактар: многія аселяюцца цыганы падарожнічаюць дзеля сезонных працаў, тым часам вандроўнікі звычайна прыпыняюцца на зімовыя месяцы²¹. (Няма пэўнай сувязі паміж падзелам на вандроўных/аселых і лінгвістычным кансерватызмам: нямала падарожных групаў пакінулі рамані, тым часам як шмат аселых захавалі яе, у значнай ступені дзякуючы таму, што жылі ў вялікіх цыганскіх супольнасцях.)

На падставе такіх адрозненняў у былой Югаславіі можна вылучыць каля 20 плямёнаў. Шмат з іх можна падзяліць на яшчэ драбнейшыя. Кожнае племя можа мець сваю тэрыторыю, валодаць ўласнай культурай, займацца адметным родам працы, гаварыць на ўласным дыялекце, браць шлюб з межах групы²². У Баўгарыі пры канцы Першай сусветнай вайны адзін даследнік запісаў 19 плямёнаў толькі ў паўночна-ўсходняй частцы краіны, выкарыстоўваючы камбінацыю фактараў: месцазнаходжанне, рэлігія, род заняткаў і лад жыцця. Сем з іх былі плямёнамі аселых мусульманаў, чатыры — аселых хрысціянаў, чатыры — вандроўных мусульманаў і гэтулькі ж — вандроўных хрысціянаў²³. Тры з іх (у іх ліку рудары, якія тады былі вандроўным племенем у паўночна-ўсходняй Баўгарыі) гаварылі на рамані, а астатнія 16 былі роўна падзеленыя паміж валошскім і невалошскім дыялектамі, якія лічацца найбольш прымітыўнай гаворкай на Балканах. Пазней племяны падзел пачаў паступова страчваць сэнс у выніку сталага нацыянальнага развіцця цыганоў, якое ішло разам з асяленнем, культурнай асіміляцыяй і адмовай урадаў прызнаваць цыганоў законнай этнічнай групай²⁴.

²⁰ Агульны агляд падаецца ў W. G. Lockwood, 'Balcan Gypsies: an introduction', у *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), pp. 91—99; перавыдадзена з мадыфікацыямі ў *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 17—23.

²¹ Працэсу асіміляцыі цыганоў бліжэлі (сербскіх мусульманаў) у пераходнай Сербіі і пераходу ад вандроўнага ладу да паступовага змяшання з гаджэ прысвечана А. Petrović, 'Contributions to the study of the Serbian Gypsies', *JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87—100.

²² R. Uhlik, 'Iz ciganske onomastike', *Glasnik Zemaljskog museja u Sarajevu, istorija i etnografija, new series*, 10 (1955), pp. 51—71; 11 (1956), pp. 193—209.

²³ B. J. Gilliat-Smith, 'Report on the Gypsy tribes of north east Bulgaria', *JGLS* (2), 9 (1915—1916), pp. 1—54, 65—109.

²⁴ Сучасная сітуацыя аналізуецца ў E. Marushiakova, 'Ethnic identity among Gypsy groups in Bulgaria', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95—115.

Сістэматызацыю ўскладняе існаванне, асабліва ў Заходняй Эўропе, іншых вандроўных перыферычных групаў, якія сваім жыццёвым ладам і агульнай культурай шмат у чым нагадваюць цыганоў і маюць з імі шмат агульнага: яны падарожнічаюць сем'ямі з пакалення ў пакаленне, у іх падобныя заняткі, лад жыцця, стаўленне да навакольнага грамадства, яны таксама аддаюць перавагу шлюбам у маладым узросце. У іх таксама свая асабліва мова, якая, аднак, адрозніваецца ад рамані, хоць часта адчуваецца яе ўплыў; таксама часта адрозніваюцца сістэмы табу.

Добры прыклад адной з такіх групаў, якая ўжо існавала перад прыбыццём цыганоў, можна знайсці на Брытанскіх астравах. Гэта падарожныя ў Ірлянды, якіх у народзе называюць рамеснікамі (Tinkers), але самі яны аддаюць перавагу слову “падарожны”²⁵. Раней яны падарожнічалі па вясковых землях, займаліся мноствам промыслаў і выконвалі розныя паслугі, найбольш значныя з якіх — лудзільніцтва, гандаль коньмі ды дробны гандаль. Жылі яны ў намётах і конных фургонах. Пасля Другой сусветнай вайны бальшыня іх традыцыйных уменняў састарэлі. Праз адсутнасць заробку на вясковых землях шмат хто міграваў у гарады, асабліва ў Дублін, дзе мужчыны запісваліся на дапамогу па беспрацоўі, збіралі металалом і ўжываныя тавары, а жанчыны жабравалі. Больш як палова іх у Ірлянды цяпер жыве ў аўтамабільных трэйлерах, дамах на спецыяльных лагерных пляцоўках або ў публічным жытле. Ад 1950-х гадоў многія пераехалі ў Англію, асабліва на сярэднія землі, дзе пачалі спаборнічаць з цыганамі ў сваіх промыслах. (Гэта ні ў якім разе не быў першы такі наплыў: Вялікі голад ў 1840-х гадах прывёў да падобных перасяленняў.) Словы ў іхнай мове “Gammon” (што азначае *жаргон*), якая развілася з старэйшай “Shelta”, пераважна ёсць патаемнымі кельцкімі выразамі, улучаючы складовы слэнг старой ірландскай мовы (само слова “Gammon” утварылася ад “Ogam”, назову старога гэльскага альфабэта). Але паводле сінтаксісу іхная мова нашмат бліжэйшая да ангельскай, чым да ірландскай. У Шатлянды рамеснікі таксама былі вядомыя задоўга да прыбыцця цыганоў і яшчэ болей умацавалі свае пазіцыі. Мала вядома пра іхныя ўзаемадачыненні ў мінулым, але мусілі быць шматлікія кантакты, у тым ліку шлюбы, і цыганская плыня пашыралася. Многія шатляндскія падарожныя, напэўна, падзялялі некаторыя цыганскія забароны (напрыклад, у дачыненні да мышца вопраткі і посуду ў адной ёмістасці). А словы з рамані ў іхнай мове, “спеве”, ёсць універсальнымі сярод словаў з гэльскай і шатлян-

²⁵Параўн. S. B. Gmelch, *Tinkers and Travellers* (Dublin, 1975, 2nd edn 1979); J. Wiedel and M. O'Fearadhaigh, *Irish Tinkers* (London, 1976); G. Gmelch, *The Irish Tinkers* (Menlo Park, CA, 1977, 2nd edn 1985); i G. Gmelch and S. B. Gmelch, 'Ireland's travelling people: a comprehensive bibliography', *JGLS* (4), 1 (1977), no. 3, pp. 159–169.

дскай моваў і з самога жаргону ў яго старым значэнні (г.зн. сакрэтнага жаргону злачыннага свету, запісанага ўпершыню ў XVI ст.²⁶).

Тое, якім чынам падобныя групы камерцыйных вандроўнікаў з'явіліся на кантыненте, ёсць прадметам значных спрэчак: тэорыі звычайна вагаюцца паміж сацыяльнымі і эканамічнымі фактарамі з аднаго боку і націскам цыганскага дамешку з другога. Аргументы апошняга тыпу часткова грунтуюцца на поглядах, пашыраных у часе росквіту біялагічнага дэтэрмінізму, які звязваў цыганскае вандроўніцтва (і шмат іншых характарыстык) з інстынктам і атавізмам. Такія меркаванні сёння маюць мала прыхільнікаў: цыганы і іншыя падарожныя заставаліся вандроўнымі, таму адпаведнае тлумачэнне можна знайсці ў факце, што камерцыйнае вандроўніцтва практыкавалася ў якасці эканамічнага феномена. Найлепш задаволіць сталы попыт мог толькі той, хто меў рухомае жылло, і менавіта цыганская культура прыстасавала да гэтага патрабаванні попыту.

Бескарысна шукаць дакладныя катэгорыі сярод такіх групаў, асабліва калі мы хочам расставіць цыганоў па парадку іх “сапраўднасці”. Геаграфічна найбольш пашыраныя — енішэ (*Jenische*)²⁷. Гэтае акрэсленне ўпершыню было злёгка пацверджанае ў 1714 г., калі ўжывалася ў дачыненні да венскага жаргону; праз 70 гадоў слова стала назовам *Rotwelsch* (жаргон нямецкіх злодзеяў). Адна папулярная тэорыя прыпісвае паходжанне назову да слова яго караня ў рамані — *džan* (“ведаць”), што дае азначэнне “разумнай” мовы людзей. У Нямецчыне енішэ канцэнтраваліся пераважна на райнскай зямлі і навакольных тэрыторыях, іхны лексічны дамешак з рамані, ідыша, ротвельша і нямецкага дыялекту адрозніваўся ў залежнасці ад мясцовасці; яны плялі кошыкі і рашоты ды падарожнічалі, займаючыся разносным гандлем, вастрэннем нажоў і лудзільніцтвам. Французскія і бельгійскія *yéniches* прыбылі туды з нямецкамоўных тэрыторыяў амаль два стагоддзі таму. Іхныя імёны, здаецца, паказваюць на пэўныя сувязі з сіңці ў паўднёвай Нямецчыне і Эльзасе²⁸. З другога боку, даказвалася, што ў Швайцарыі пэўныя кантакты енішэ з цыганамі мусілі быць вельмі абмежаванымі цягам мінулых двух стагоддзяў, але відавочнасць гэтага непераканайчая²⁹. Пэўная ступень змяшання можа ўзнікнуць у кожнай краіне, а

²⁶ Параўн. A. and F. Rehfsch, ‘Scottish Travellers or Tinkers’, у *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, pp. 271–283; і E. MacColl and P. Seeger, *Till Doomsday in the Afternoon* (Manchester, 1986).

²⁷ Параўн. H. Arnold, *Fahrendes Volk* (Neustadt, 1980); і A. Reyniers and J. Valet, ‘Les Jeniš’, *Études Tsiganes* (1991), no. 2, pp. 11–35.

²⁸ Параўн. J. Valet, *Les Voyageurs d’Auvergne, nos familles yéniches* (Clermont, 1990).

²⁹ Параўн. S. Golowin, ‘Fahrende in der Schweiz’, *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 2 + 3/85, pp. 40–50; і C. Meyer, ‘Unkraut der Landstrasse’, (Zürich, 1988).

ў некаторых яна бясспрэчная (так, напрыклад, у цэнтральнай Францыі ёсць шмат кантактаў і шлюбаў паміж манушэ і снішэ), але паводле мовы і кодэксу чысціні яны адрозніваюцца. Адпаведная група ў Нідэрляндах, вядомая як *woonwagenbewoners* (“жыхары фургонаў”) або *reizigers* (“падарожныя”), з’явілася, здаецца, у XVIII ст. у якасці вандроўных гандляроў, кавалёў, вастрыльнікаў нажоў і г.д., якія паходзілі галоўным чынам з вестфальскіх капальнікаў торфу, якія вандравалі паміж верасковых палёў у паўночным Бранце. Пазней, у XIX ст., новы пласт утвараўся з розных крыніц. Цяпер яны жылі пераважна ў стацыянарных фургонах. Да 1970-х гадоў яны маглі зарабляць на адкідах, ужываных машынах і вопратцы або выкананнем падсобнай працы, але бліжэй да цяперашняга часу яны ўжо разлічвалі галоўным чынам на сацыяльнае забеспячэнне³⁰.

У Скандынавіі ўзаемадачынненні падобных групаў з цыганамі зноў няпэўныя. Нарвэжскія *omstreifere* (“вандроўнікі”) могуць паходзіць ад аб’яднання цыганоў і немцаў з роднымі нарвэжскімі элементамі; у іхнай мове *Rodi* амаль трэцяя частка лексікі — з рамані, а дзесятая частка — з нямецкай мовы³¹. Бальшыня цяпер вядзе напалову аселае жыццё. Швэдскія падарожныя сталі вядомыя як *tattare*, бо імя, першапачаткова дадзенае цыганам, паступова пашырылася цягам XVIII ст. на вандроўныя сем’і ўвогуле. Цяпер цыганоў называюць *zigenare*. Гэтыя *resande* (“падарожныя”, як ім самым падабаецца) маюць словы з рамані ў сваім лексіконе, а таксама дыялектныя пазычанні; паўсюль лічыцца, што яны паходзяць часткова ад цыганоў, часткова ад аселых швэдскіх сем’яў. Гэта абмяркоўвалася на прыкладах радаводаў³², але яны таксама паказалі пэўны дамешак цыганскай крыві.

Гішпанскія і партугальскія *quinquis* (скарот ад *quinquilleros* — “ра-меснікі”) — гамагенная, выключная група з выразнай прэферэнцыяй да цесных сямейных шлюбаў³³. Некаторыя даследнікі лічаць, што яны паходзяць ад ізаляванай галіны ранніх цыганоў, але няма ніякага фізічнага, культурнага і лінгвістычнага падабенства. Многія словы *quinqui* сягаюць сваімі каранямі залатога веку Гішпаніі. Больш верагодная тэорыя выводзіць іхнае паходжанне з беззямельных кастыльянскіх сялянаў, якія звярнуліся да вандроўніцтва пасля таго, як вясковае насельніцтва

³⁰ Параўн. J. H. A. Wernink, *Woonwagenbewoners* (Assen, 1959); і A. Cottaar and W. Willems, ‘The image of Holland: caravan dwellers and other minorities on Dutch society’, *Immigrants & Minorities*, 2 (1992), no. 1, pp. 67–80.

³¹ Параўн. R. Iversen, *Secret Languages in Norway. Part II: The Rodi (Rotwelsch) in Norway* (Oslo, 1945).

³² A. Neymowski, *Swedish Travellers and their Ancestry* (Uppsala, 1969).

³³ Параўн. L. Ignacio, *Los Quinquis* (Barcelona, 1974); і K. Bonilla, ‘The Quinquis: Spain’s last nomads’, *JGLS* (4), 1 (1976), no. 2, pp. 86–92.

было падкошанае серыяй эпідэміяў і голаду ў XVI ст. У Гішпаніі яны заставаліся вандроўнымі да 1950-х гадоў — нават больш, чым *gitanos*, — падарожнічаючы ў шчодро ўпрыгожаных жоўтых фургонах. Пасля шэрагу законаў, якія забаранялі вандроўніцтва і прымусілі перайсці да аселага ладу жыцця, шмат кінкінаў зрабіліся жыхарамі хацін і трушчобаў, якія раслі вакол Мадрыда, Барсэлёны і Більбаа, пакуль гарады былі разбураны, а іх жыхары — выгнаныя ў аддаленыя месцы. Цяпер кінкіны пераважна жывуць ў гарадскіх трушчобах і папаўняюць шэрагі беспрацоўных. Слова *quinqui* стала ў кастыльскай мове амаль сінонімам да слова *delincuente*, і на гэтых людзей глядзяць з пагардай як *gitano*, так і *payo*.

Калі ўзяць пад увагу гэтыя і шмат якія іншыя магчымасці змяшання і недакладнасць сталых і зменных расавых адрозненняў, падлік цыганоў можа ператварыцца ў фрустрацыю. Нацыянальныя перапісы часта нават не спрабуюць гэтага рабіць. А калі і наважваюцца палічыць цыганоў, дык узнікаюць цяжкасці з акрэсленнем даследванай сукупнасці, як вандроўнай, так і асelay, а таксама з пераконваннем яе членаў самавызначыцца так, як ад іх чакаюць. У Югаславіі некаторыя абураюцца, калі іх называюць *рома*. У Македоніі ў 1990 г. пачаўся рух супраць назову “цыган” і падобных да яго, замест чаго пачалі ўжываць слова “эгіпцяне”. Шмат тысяч цыганоў звязалі сябе з гэтай класіфікацыяй пад час перапісу 1991 г. У Баўгарыі, калі ў снежні 1992 г. быў праведзены першы посткамуністычны перапіс, блізу 288 000 з 8,5 млн агульнага насельніцтва краіны акрэслілі сябе як цыганы, але калі хрысціянскія носьбіты рамані больш ахвотна называлі сябе *цыганы*, шмат цыганоў, у каго родная мова — турэцкая, настойвалі, што яны туркі. У выніку больш праўдзівая лічба цыганскага насельніцтва Баўгарыі — блізу паўмільёна³⁴.

Навуковыя ацэнкі, з дапамогай якіх спрабуюць запоўніць прагалы ў афіцыйных лічбах, часта маюць уражальныя неадпаведнасці. Два пакрынныя аналізы, праведзеныя ў 1980-х гадах³⁵, падаюць лічбы 1 988 000—5 621 000 (першы) і 3 421 750—4 935 500 (другі) у дачыненні да агульнага эўрапейскага насельніцтва. Для асобных краінаў неадпаведнасць вялізная. Напрыклад, першая ацэнка падае колькасць для Нідэрляндаў блізу 1 000 і для Швэцыі 1 000—8 000; другая ацэнка — адпаведна 35 000 і 60 000—100 000. Часткова такія адрозненні можна растлумачыць розным каэфіцыентам пашыральнасці ў дачыненні да маргінальных групаў (*jenische, tattare, woonwagenbewoners* і г.д.) у межах

³⁴ A. Kolev, ‘Census taking in a Bulgarian Gypsy Mahala (Ruse, December 1992)’, *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33—46.

³⁵ R. Vossen, *Zigeuner* (Frankfurt am Main, 1983), pp. 157—162; and J.-P. Liégeois, *Gypsies* (London, 1986), p. 47.

акрэсленых насельніцтваў; але нават тады (як у выпадку толькі што цытаваных лічбаў) ацэнкі могуць сказаць верагоднасць.

Аднак уласцівая нам няўпэўненасць не ёсць дастатковым апраўданнем, каб увогуле пазбягаць гэтага пытання. Таму тут прыводзіцца пэўная ацэнка цяперашняга цыганскага насельніцтва ў Эўропе. Разумнымі велічынямі ў парадку змяншэння колькасці (дзе, напрыклад, “250 000+” рэпрэзентуе ад чвэрці да паловы мільёна цыганоў) ёсць:

1 000 000+ — Румынія;

500 000+ — Баўгарыя, Вугоршчына;

250 000+ — СНД (Беларусь, Малдова, Расея, Украіна і г.д.), Гішпанія, Славаччына, Сербія-Чарнагорыя;

100 000+ — Македонія, Чэшская Рэспубліка, Францыя, Грэцыя;

50 000+ — Італія, Нямеччына, Вялікая Брытанія, Албанія;

25 000+ — Польшча, Партугалія, Боснія-Герцагавіна;

10 000+ — Харватыя, Аўстрыя;

1000+ — Швэцыя, Славенія, Фінляндыя, Нідэрланды, Бельгія, Швайцарыя, Летува, Данія, Эстонія, Латвія

Меней за 1000 — Ірляндыя, Кіпр, Нарвэгія, Люксембург.

Калі-нікалі канцэнтрацыя цыганоў у адным горадзе краіны з першых радкоў спісу можа перавышаць цэлае насельніцтва ў краіне з апошніх месцаў. Шута Арызары (*Suto Orizari*), мястэчка за межамі Скоп’е ў югаслаўскай Македоніі, мае блізу 40 000 цыганоў, пераважна мусульманаў, а з ім канкуруе баўгарскі горад Слівэн. Што да ўсёй Эўропы, то, паводле пададзеных вышэй звестак, агульнае цыганскае насельніцтва складае ад 5 да 6 млн чалавек. Аднак нельга быць упэўненым, і некаторыя могуць спрачацца наконт большых лічбаў.

Павароты мовы

Пад час аналізу этнічнага падзелу цыганоў лінгвістычныя адрозненні адыгрываюць важную ролю. Калі паспрабаваць разблытаць дыялектычныя складанасці рамані, невядома, дзе трэба спыніцца, нават калі не браць пад увагу Сярэдні Ўсход. Ніводная мова не стаіць на месцы: штогод ангельская мова набывае 100 новых словаў асноўнага запasu або новых значэнні ўжо вядомых словаў. Рамані асабліва дынамічная. Кожны носьбіт рамані, акрамя дзяцей, — дзвюхмоўны, і ў любым закутку Эўропы ў рамані траплялі сталыя пазычанні з чужых культур. Новыя разыходжанні адбываюцца заўсёды. Калі няма пісьмовых стандартаў, цяжка трымаць расшчапленне рамані пад кантролем, бо ўсё адно яна застаецца жывым матэрыялам, які ўвесь час змяняецца і творча перапрацоўваецца: ад вуснаў у вусны перадаюцца словы, ад пакалення ў пакаленне — песні і казкі, да якіх цыганы маюць талент. Некаторыя з ва-

рынтаў рамані не могуць больш называцца мовамі ўвогуле і збяднелі да вельмі малага слоўніка, які можа выкарыстоўвацца ў кантэксце нацыянальнай мовы або дыялекту — як *caló* на Ібэрыіскім паўвостраве або ангельская рамані³⁶ (такой адрознай ад архаічнай мовы, захаванай сям’ёй Вудаў у Валіі). Нават сярод тых варыянтаў, якія можна справядліва назваць мовай, слоўны запас абмежаваны, звычайна не большы за некалькі тысяч слоў. Адрозненні паміж дыялектамі звычайна вялікія, хоць яны значна зменшацца, калі засяродзіцца на іх ядры і не браць пад увагу новых, напалову інтэграваных пазычанняў з іншых моваў³⁷. У валійскім дыялекце каля 60% слоў можна ідэнтыфікаваць як даўрапейскага паходжання; 16% маюць ангельскія карані, 9% — грэцкія, 6% — славянскія, 4% — валійскія, астатнія складаюцца з румынскіх, нямецкіх і французскіх уплываў. Пазычаны часам атрымваюць трохі адрознае значэнне і заўсёды дапамоўваюцца да марфалогіі і сінтаксісу рамані.

Франц Міклошыч у 1874 г. вылучыў 13 дыялектаў эўрапейскай рамані, першапачаткова на падставе крыніцаў такіх пазычанняў³⁸. З прычыны далейшага руху насельніцтва, новага лінгвістычнага развіцця і адкрыццяў ягоны аналіз больш не можа нам дапамагчы. Рамані стала сеткай — у ёй, магчыма, больш за 60 дыялектаў, якія распадаюцца на шматлікія групы³⁹. Фаналогія сама па сабе не ёсць адпаведным крытэрам⁴⁰, хоць часам некаторыя гукавыя змены могуць вылучаць нейкую групу. Гэта датычыць пэўных дыялектаў, якія, відавочна, рана набылі ў пэўнай пазіцыі гук *h*, або *x*, замест першапачатковага *s* (напрыклад, *hi/hin/hum* (ён, яна, яно) замест *si/isi*). Гэтая рыса, заўважаная ўжо ў слоўніку Эўсума ў 1560-х гадах, — характэрная рыса гаворкі сінта, таму модная сувязь “сінці” з індыйскім “сіндзі” выглядае падазрона. Гэтая рыса таксама сустракаецца ў дыялекце *Kaale* ў Фінляндыі і ў рознай сту-

³⁶ Як у гэтай фразе, пачутай ад цыганскай дзяўчынкі, якая казала пра конны кірмаш у Эллібі: ‘When the little chavvies get up they take the grais down the pani and they wash the grais down, and then they ride the grais up and down the drom’ (*Chavvie* — “хлопец”; *grai* — “конь”; *pani* — “вада” (рака Эдэн); *drom* — “дарога”). Прынамсі два з тых слоў маюць індыйскае паходжанне, адно з грэцкай мовы, а іншае, *grai*, верагодна, армянскага паходжання, калі не індыйскага.)

³⁷ Лексіка-статыстычны аналіз узора падаецца ў M. Cortiade, ‘Distance between the Romani dialects’, *GLS/NAC Newsletter*, 8 (1985), no. 2, pp. 1–4, і ‘O kodifikaciji i normalizaciji romskog zajedničkog jezika’, у *Romani Language and Culture*, eds S. Balič et al. (Sarajevo, 1989), pp. 205–221.

³⁸ *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Vienna)*, vol. 23 (1874), pp. 1–46.

³⁹ Параўн. T. Kaufman, review in *International Journal of the Sociology of Language*, 19 (1979), pp. 131–144, esp. pp. 134–136.

⁴⁰ На гэту класіфікацыю, заснаваную на фаналогіі, гл. J. Kochanowski, *Gypsy Studies*, Part 1 (New Delhi, 1963), pp. 52–118.

пені ў некаторых дыялектах Славачыны і Падкарпацця (усходняя Вугоршчына, Галіцыя, Трансільванія). Нават калі гэтая мутацыя сведчыць пра больш раннія сувязі, ад таго часу адбываліся далейшыя змены, якія аддалілі гэтыя дыялекты адзін ад аднаго і стварылі новыя падзелы. У рамках гаворкі сінці, напрыклад, дыялекты сінці *piemontesi* і сінці *lombardi* з паўночнай Італіі адышлі ад іншых разнавіднасцяў як фанетычна, так і лексічна⁴¹; і калі пазней супаставіць варыянты сінці, яны будуць выразна (хоць і блізкія паміж сабою) распадацца на тры катэгорыі⁴²:

- сінці, на якой гавораць у Нямецчыне, Нідэрляндах і Эльзасе;
- на якой гавораць у Францыі;
- на якой гавораць у Венэцыі (Італія), Стырыі (Аўстрыя) і Вугоршчыне.

Кожны з гэтых відаў дастаткова аднародны, нягледзячы на лексічныя адрозненні ў розных краінах, і носьбіт адной разнавіднасці сінці без праблемы зразумее носьбіта другой.

Другі першасны падзел палягае паміж валошскай і невалошскай рамані. Усе валошскія формы рамані маюць моцны ўплыў румынскай мовы — адсюль і ярлык. Некаторыя з іх перанеслі далей ромы, галоўнымі дыялектамі якіх з’яўляюцца расейскі кальдэраш, румынскі кальдэраш, сербскі кальдэраш, лавары, чурары і (у ЗША) мачвана. Яны ўлучаюць мноства румынскіх словаў, якія складаюць прыблізна дзве пятая іх слоўніка, і перанялі пэўныя румынскія моўныя рысы і канструкцыі (як канчаткі мн. ліку *-uri* /*-uria* ў пазычаных словах і замена параўнаўчага афікса ў рамані — *-der* румынскім *mai* (“больш”), напрыклад *mai ternó* “маладзейшы” ў параўнанні з *tarnedér* валійскай рамані). Іншымі агульнымі рысамі ёсць канчатак *-em* I асобы адзіночнага ліку гістарычных часоў (параўн. у кальдэраш *kerdem* і ў валійскай рамані *kedóm* — “я зрабіў”) і замена гукаў *tś* і *dź* на *s* і *z*, а таксама ўтварэнне множнага азначальнага артыкля *ē* або *ī* на *le* (параўн. у кальдэраш *le gazé* і ў валійскай рамані *ī gadžē*).

Невалошскія дыялекты звычайна не паказваюць такога блізкага падобенства, цягам стагоддзяў яны набылі мноства разнастайных інавацыяў (не толькі пазычаныя словы, але таксама вымаўленне і новыя спосабы словаўтварэння, выкарыстання словаў, словазлучэнняў, сказаў), чаго і можна было чакаць ад іх шырокага геаграфічнага распаўсюджвання і доўгага ўздзеяння непараўнальна большых моваў, з якімі рамані была ў кантакце. Гэтыя дыялекты прадстаўлены ўздоўж Эўропы — ад

⁴¹ Параўн. G. Soravia, *Dialecti degli Zingari Italiani* (Pisa, 1977).

⁴² Параўн. J. Valet, ‘Les dialectes du sinto-manouche’, у *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 309—314.

Расеі, Балтыйскіх рэспублік і Украіны да Брытаніі і Ібэрыйскага паўвострава. Невалошскія дыялекты таксама пашыраюцца на Балканах, дзе некаторыя з іх нядаўна былі перанесеныя ў іншыя месцы, напрыклад дыялекты Арлія, на якіх гавораць тысячы мусульманскіх цыганоў з племя ксараксанаў. Аднак на такім вялізным прамежку адметныя рысы, падзеленыя асобнымі дыялектамі, можна сабраць у групы блізкіх адносінаў, што мы ўжо разглядалі на прыкладзе сінта.

У рамані з’явілася нагэтулькі шмат элементаў з кантактных моваў, што многія носьбіты рамані з цяжкасцю камунікуюцца з такімі ж у іншых месцах: цыганы з македонскага Скоп’е вельмі паклапаціліся б, каб зразумець сінта з паўночнай Італіі; а карпацкая рамані, на якой гавораць аселяя цыганы ў паўночнай Вугоршчыне, фактычна незразумелая валошскім плямёнам у краіне. Безумоўна, ёсць дыскусійным пытанне, ці дасягнула рамані такога статусу, калі яе можна лічыць хутчэй групай цесна звязаных моваў, чым адной мовай з шматлікімі дыялектамі.

Традыцыя змены

Вялікі дыяпазон этнічна-лінгвістычнай разнастайнасці адлюстроўваецца і перасякае ўсе іншыя аспекты сучаснага жыцця цыганоў, з’яўляюцца падзеямі іх узаемадачынненняў з навакольным грамадствам: ростам насельніцтва, блізкім суседствам з *гаджэ*, матарызацыяй транспарту, індустрыялізацыяй, беспрацоўем. Канец цыганскага грамадства прадказвалі часта: тое, што мова, звычаі, традыцыі і ўвесь жыццёвы стыль бясконца змяняліся і прымалі элементы з іншых супольнасцяў, успрымалася як знак заняпаду. Адна група пачынае адрознівацца ад другой, бо на іх уплываюць розныя групы *гаджэ*; але кожная ёсць прадуктам агульнай традыцыі адаптацыі — сацыяльнай, палітычнай і прафесійнай. Некаторыя ўрэшце могуць знікнуць; многія спрабуюць затрымаць адчуванне радыкальнай адрознасці ад *гаджэ* і ствараюць тыповыя цыганскія культуры з таго, што ўспрынялі. Старыя атрыбуты і звычаі некалі адміраюць — жанчыны з кальдэраша ўжо не носяць каляровых шалікаў на галаве, а прадстаўніцы лавары — маляўнічых доўгіх спадніц, але гэта не знішчае і не памяншае іхнага пачуцця адметнасці, нягледзячы на тое што шмат іншых цыганоў з лавары і кальдэраша бачаць у гэтых новаўвядзеннях прыкметы заняпаду і што *гаджэ* лічаць: сапраўдныя цыганы павінны быць самымі экзатычнымі.

Пры разглядзе асобных аспектаў жыцця цыганоў і пошуку нейкіх панцыганскіх высноваў заўсёды існуе рызыка беспадстаўнага абагульнення. Кожнае сцверджанне наконт “цыганскіх” тыпаў, рамёстваў або промыслаў хутчэй за ўсё будзе супярэчлівым. Магчыма, таму, што нека-

торыя цыганы сталі цвярозымі прафесіяналамі, і, напэўна, таму, што няма ніякага ўніверсальнага або выключнага прынцыпу, якім кіруюцца цыганы, зарабляючы на жыццё. Шмат “традыцыйных” заняткаў цыганы маглі перацягнуць на працягу сваёй гісторыі. Большасць фразеалогіі, якая датычыцца металапрацоўкі, пазычана з грэцкай, румынскай, славянскай ды іншых эўрапейскіх моваў; эканамічная адаптацыя, якая пачала праяўляцца ў XIX ст. (параўн. раздзел 7), — толькі частка бясконцага працэсу. Старыя прафесійна абумоўленыя назовы — кальдэраша, лавара, рудары — пераважна маюць сёння малое значэнне. Яны ўжо не сродак адрознення адной групы ад другой. У эўрапейскіх рэгіёнах з пераважна індустрыялізаваным грамадствам усё менш патрэбныя многія заняткі, да якіх цыганы звярталіся ў мінулым. Але калі віды дзейнасці цыганоў змяняюцца, то састарэлай можна лічыць іхную схільнасць працаваць на свой уласны кошт і агульны рэпертуар прафесійных заняткаў, якая дазваляе ім захоўваць пэўную гнуткасць, прыстасаваную да сацыяльнай структуры і палкага жадання быць незалежнымі ў арганізацыі свайго жыцця. (Аднак гэта не тое ж, што самадастатковасць, бо яны не могуць існаваць у адрыве ад шырэйшага грамадства *гаджэ* і іхнай эканомікі.)

Як правіла, цыганы адпраўляліся на пошукі кліентаў ад дзвярэй да дзвярэй, ад прадпрыемства да прадпрыемства, прапануючы шэраг тавараў і паслуг. Часам у род заняткаў укладзены такія інвестыцыі, што ён хутчэй за ўсё будзе пераходзіць ад пакалення ў пакаленне (прыклад: цыркавыя і кірмашовыя сем’і, якія можна спаткаць у Францыі і Італіі). Але там, дзе выдаткі на інструменты і экіпіроўку малыя, дзе няма вялікіх запасаў, фіксаванага месца працы, цыганы лёгка пераязджаюць з месца на месца, ад адной крыніцы прыбытку да другой. Няма патрэбы спецыялізавацца толькі ў адной справе, і на працягу жыцця характар прафесійнай дзейнасці можа змяніцца радыкальна. У многіх краінах цыганы пастаянна пераходзяць ад дробнага гандлю да новых тавараў і рамонтных паслуг з шматлікай кліентурай да пераапрацоўкі ўтылізаванай сыравіны і будаўнічай працы з многімі індывідуальнымі здзелкамі. Пачалі пашырацца новыя спосабы заробку: у Заходняй Эўропе — гэта гандаль дыванамі, тэкстылем, адкідамі, ужыванымі машынамі, мэбляй, барахло і антыкварыятам, а таксама кантрактныя будаўнічыя паслугі (напрыклад, пакрыццё дахаў, кладка асфальту). Працягваліся і старыя заняткі — музыка, забавы, варажба (заснаваная на пранікнёнай ацэнцы псіхалогіі кліента) ці, звычайна ў якасці дапаможнай крыніцы даходаў, кантрактная праца ў садах. Дзейнасць, якую брытанскія падарожныя называюць “прызваннем”, можа ўлучаць разносны гандаль, варажбу, збіранне лому і непатрэбных рэчаў, перапродаж антыкварыяту ды іншых тавараў, розная часовая праца. Аднак характар заняткаў мяняец-

ца, бо цыганы звяртаюцца да новых рынкаў у адпаведнасці з магчымасцямі і патрэбамі.

Сямейныя каштоўнасці — грунтоўны падмурак цыганскага жыцця, і гэта відаць таксама па заробку на жыццё. Звычайна дзеці пачынаюць дапамагаць бацькам, як толькі падрастуць. Слаба адукаваныя (у традыцыйным сэнсе) цыганскія дзеці, выходзячы на працу разам з дарослымі, слухаюцца парадаў і могуць навучыцца розным рамёствам. Прыбытак жонкі з яе абыходаў звычайна больш сталы, чым у мужа, і яна можа клапаціцца пра штодзённыя сямейныя патрэбы. Мужчына тым часам займаецца вялікімі выдаткамі — на абсталяванне, машыну, грузавік або фургон; коштам доўгіх падарожжаў, святаў і ўрачыстасцяў, павелічэннем запасу каштоўнасцяў — напрыклад, залатых і іншых ювельных вырабаў. Многія цыганы ганарацца сваёй эканамічнай гнуткасцю і з пагардаю глядзяць на рэгульванае жыццё *гаджэ*, а тыя у сваю чаргу заклікаюць да рэгламентацыі аплатнай працы і канфармізму. Некаторыя цыганы заможныя, многія — не. Ёсць багатыя цыганы з “мэр-сэдэсамі” і дарагімі трэйлерамі і бедныя цыганы, што падарожнічаюць у сціплых або мінімальных умовах, ёсць і прыгнеченыя цыганы ў бетонных жылых блоках.

Будзе карысным суаднесці гэтыя агульныя сцверджанні, хоць і пабежна, з некалькімі прыкладамі эканамічна-жыццёвых гісторыяў цыганоў, якія ў сярэдзіне 1960-х гадоў пасяліліся ў дамах цыганскай вёскі на поўдні Францыі, каля Грасэ⁴³. Адна гісторыя апавядае пра Разэтэ, пяцідзесяцігадовую ўдаву, якая паходзіць з вялікай сям’і *manouches*, і пра Фэрнанда, *Sinto piemontese*, які нарадзіўся ў 1932 г.

Сям’я Разэтэ ў гады пасля Першай сусветнай вайны ездзіла ад вёскі да вёскі на конным фургоце, дэманструючы нямое кіно ў месцах, дзе яго яшчэ не было. Яны падарожнічалі па Францыі, Нямеччыне, Швейцарыі і Італіі, пазней — па паўднёва-ўсходняй Францыі. У 20-я гады нямыя фільмы былі выцесненыя агучанымі карцінамі. Тады бацька заняўся вастрэннем нажоў і заточкай інструментаў, чаму навучыўся ў дзяцінстве. Калі Разэтэ ў 1931 г. у 18 гадоў выйшла замуж за кальдэраша, маладая пара пайшла шукаць новага жыцця ў Корсіцы. Муж хутка далучыўся да іншых членаў сваёй сям’і і зарабляў як лудзільнік, падарожнічаючы на конным фургоце. Менавіта там Разэтэ, уведзеная ў справу гішпанскай цыганкай, першы раз у жыцці занялася разносным гандлем. Пазней яны вялі падобнае жыццё ў Алжыры і па ўсёй Францыі, замяніўшы з часам конны воз на аўтафургон. Заставаліся ў кожным

⁴³ Як напісана ў В. Formoso, *Tsiganes et sédentaires* (Paris, 1986), які глыбока даследуе паселішча і ягоньх насельнікаў. Пасяленне цыганоў было арганізавана мясцовай працыганскай асацыяцыяй у 1966 г.

месцы каля тыдня, у залежнасці ад аб'ёму працы і талеранцыі ўладаў. Мужчына абходзіў шпіталі, казармы, гатэлі, школы і фабрыкі, прапа-ноўваючы адрамантаваць кухонны посуд, або прымаў спецыяльныя за-мовы на яго вытворчасць. Жанчына тым часам дапамагала надзімаць мяхі і чысціць металапрадукцыю. У часе Другой сусветнай вайны ся-мейныя групы былі рассяяны і вымушаныя прыпыніць падарожжы. Разэтэ пражыла гаротны ваенны час у намёце. Калі ўсталяваўся мір, яны з'ядналіся з сваякамі і зноў пачалі вандраваць, спачатку на конным возе, пазней на невяліччай машыне. Дзяржаўная дапамога на ўтрыман-не дзяцей цяпер дапаўняла іхны даход ад лудзільніцтва. Ад 1947 г. яны абмежавалі свае падарожжы альпійска-марскім рэгіёнам, дзе было шмат працы, знялі кавалкі зямлі на доўгі перыяд ў Нішцы і Канах, жылі ў вялікім шырковым фургоне. Смерць мужа ў 1956 г. пакінула Разэтэ з дзевяцю дзецьмі, якіх цяпер яна мусіла даглядаць сама. Каб дапоўніць сваю пенсію ўдавы і дапамогу на дзяцей, яна пачала купляць дамашні лён і тасьму ў аптовых прадаўцоў і займалася разносным гандлем, а яшчэ і варажбаю. Старэйшыя дзеці дапамагалі, адзін сын збіраў металалом і выконваў пэўныя лудзільніцкія працы. Калі Разэтэ хварэла не-калькі месяцаў, іншыя сем'і з кэмпінга давалі ёй частку сваіх даходаў. У 1966 г. яна пасялілася ў хаце ў цыганскай вёсцы і працягвала займацца разносным гандлем і варажбаю, калі з'яўлялася нагода. Старэйшы сын, які зразумеў, што пасля пашырэння посуду з нержавейкі для лудзіль-ніцтва застаецца ўсё менш магчымасцяў, працаваў галоўным чынам як збіральнік металалому і непатрэбных хатніх рэчаў. Пазней ён заняўся продажам ужываных аўтамабіляў, вастрэннем нажоў і продажам лішніх рэчаў на рынках — промыслам, перанятым у цыганоў з іншых сем'яў.

Фэрнанд, *Sinto piemontese*, выхоўваўся ў сямейнай групе, на чале якой стаяў ягоны дзядуля з боку маці. Як многія сінці ў міжваеннай Францыі, яны падарожнічалі на конным возе і займаліся мноствам пра-цаў. Для мужчынаў, якія кожны дзень выязджалі на лёгкім возе і грукалі ў дзверы, шукаючы магчымых кліентаў, галоўнымі заняткамі былі ган-даль коньмі, пляценне кошыкаў, збор лому, пляценне крэслаў; для жанчынаў — продаж кошыкаў, галантарэі і (калі стаўленне кліента зда-валася прыхільным) варажба, а таксама просьбы аб хлебе і непатрэбных рэчах. Фэрнанд, які не меў адукацыі, упершыню выйшаў у людзі ў свае 13 гадоў, прадаючы звязкі вяровак, і неўзабаве пачаў збіраць металалом. Калі ён ажаніўся з стрыечнай сястрой, то заняўся пляценнем кошыкаў, якія жонка прадавала разам з іншымі дробязямі; ён таксама плёў з лазы крэслы. Пазней улучыў у збіранне лому разбітыя машыны (выкарыс-тоўваючы для працы малы воз, які цягнулі аслы, пазней коні, пакуль не купіў сабе першую машыну ў 1950 г.), і гэта было дастаткова выгадна. Разам з сваімі дзядулем і дзядзькам яны падарожнічалі ў альпійска-мар-

скім рэгіёне і заставаліся ў адной мясцовасці, пакуль не выконвалі там усю працу ці пакуль іх не праганялі. Разам з пачаткам урбанізацыі талеранцыі да цыганой стала меней, і да 1950-х гадоў галоўнай праблемай было знайсці месца прыпынку. Урэшце Фэрнанд пасяліўся ў цыганскай вёсцы. Тут ён заняўся пакупкай рэчаў на распродажах, вырабаў з ільну на фабрыках, аптовым і рознічным гандлем, а дапамагаў яму старэйшы сын, які перапрадаваў рэчы на рынках. Прыбыткі ад штодзённых абходаў ягонай жонкі разам з старэйшай дачкой, а таксама дзяржаўная дапамога на дзяцей забяспечвалі іхныя асноўныя патрэбы. Да 1966 г. Фэрнанд заахгодзіў дастаткова грошай, каб купіць участак зямлі і затым яшчэ некалькі. Ён пабудаваў дом на адным з іх і выгадна прадаў яго; потым пабудаваў дом на іншым участку і пераехаў туды з сваёй сям'ёй. Тым часам яго старэйшы сын навучыўся гандляваць тэкстылем. Зямлі Фэрнанда і яго будаўнічыя здзелкі не былі толькі ягонай асабістай выгадай: ад 1973 г. разам з братамі з сінці і некаторымі з кальдэраша ён наладзіў дзесяцідзённы штогадовы летні фестываль цыганскіх забаваў, на якім выступалі жытаны, ромы і манушы; іншыя цыганы займаліся забеспячэннем ежы і пітва. Фестываль заўсёды прывабляў добрую аўдыторыю, дарэчы, артысты маглі абмяркоўваць там свае далейшыя планы.

Як паказваюць гэтыя прыклады (можна як пацверджанне знайсці безліч іншых), аселя лад жыцця не ператварае цыганой у звычайных французскіх грамадзянаў, гішпанцаў і г.д. Гэта праўда, што ва Ўсходняй Эўропе нашмат большая інтэграцыя цыганой у структуру нацыянальнай працы, часта ў якасці некваліфікаваных рабочых, але сёння яны найбольш падлягаюць звальненню, бо без рэформаў вытворчасць становіцца стратнай. Але нават у кантраляваных эканоміках былых камуністычных краінаў можна заўважыць цыганскія прыклады. Калі паглядзець на падзеі ў Вугоршчыне⁴⁴, можна пабачыць, што рынковыя змены адводзяць многіх валошскіх паўвандроўнікаў ад рамесніцкай працы да збору другаснай сыравіны (напрыклад, пер'яў і металалому) ды іншых работ, якія можна выконваць з дапамогай конных возаў ці фургонаў — дарэчы, улады, занепакоеныя такой нетрадыцыйнасцю, вырашылі ліцэнзаваць такую дзейнасць, кантраляваць і абмяжоўваць яе. Такія падарожныя промыслы могуць таксама спалучацца з сезоннымі работамі (напрыклад, на фабрыках, якія вырабляюць цукар і прэсервы) або з такімі формамі працаўладкавання, якія пакідаюць шмат свабоды (напрыклад, утрыманне і рамонт дамоў). Іншыя цыганы, якія жылі ў цыганскіх паселішчах, але ў цэлым не былі кранутыя пасляваен-

⁴⁴ Параўн. G. Havas, 'Strategien des Beschäftigungswechsels bei verschiedenen Zigeuner-gemeinschaften in Ungarn', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1984), 2/84, pp. 3—24.

най калектывізацыяй, таксама лічаць, што ад старых сродкаў заробку трэба адмовіцца. Таму яны прымаюць прапановы доўгатэрміновай працы на мабільнай базе або ў будаўнічых брыгадах, якія пераязджаюць з месца на месца, дзе яны выконваюць асноўную ручную працу. Гэта дазволіла ім ствараць уласныя цыганскія брыгады і вызначаць, з кім яны збіраюцца працаваць і жыць у адных памяшканнях. Гэта азначае, што яны змогуць таксама далучыцца да прыватнага будаўніцтва, тым не меней існаванне іхных брыгадаў хісткае, а сем'і, якія застаюцца дома, часта мусяць зводзіць канцы з канцамі, шукаючы земляробчай і хатняй працы, якую спарадычна дае мясцовасць.

Аселяюцца цыганы цяпер складаюць большыню як на ўсходзе, так і на захадзе, але яны могуць заставацца на адным месцы дзесяцігоддзямі і захоўваць сваю спецыфіку. Рухомасць — па-ранейшаму важны фактар; і для многіх цыганоў на захадзе аўтамабільны транспарт становіцца істотным сродкам промыслу, дазваляючы перамяшчацца ў пошуках кліентаў на доўгія адлегласці без значных зменаў у сталым месцы жытцязабеспячэння. Сацыяльныя звычкі былых вандроўных цыганоў таксама не абавязкова знішчыла асяленне. Цыганы прыхільныя знаходзіцца блізка адзін да аднаго, асабліва з сваякамі; хатняе жыццё канцэнтруецца ў адным пакоі, без ніякай прыватнасці; цыганам не падабаецца абмежаванне кватэр, якое ізалюе іх і падрывае сямейныя ўзаемадачыненні. Нешта падобнае яны пераносяць і на жыццё ў табары, пазбаўленае адзіноты і кампанейскае, дзе большасць часу праводзіцца па-за домам, нават пад час адпачынку.

Тыя, хто перамяшчаецца на аўтамабільных фургонах, звычайна ставяць свае прыпыначныя пункты на дзесяцімільным інтэрвале, як і ў часы калёсаў і *varado*. Гэты магутны сімвал “сапраўдных” цыганоў у вачах *гаджэ* разглядаецца як недаацэнка ролі матарызацыі. Пераход на аўтафургонны быў звязаны з недахопам месцаў, на якіх маглі прыпыніцца цыганскія падарожнікі. У Англіі і Валіі пераход адбываўся цягам некалькіх дзесяцігоддзяў, але паскорыўся ў 1950-х гадах, а ў 1965 г. толькі 6% цыганскага насельніцтва карысталася коннымі фургонамі. Ад таго часу іх працэнт паменшыўся, хоць коні ўсё яшчэ займаюць важнае месца калі не ў эканоміцы, дык у зацікаўленнях нават матарызаваных цыганоў. Новыя формы транспарту і рухомага жылля прывялі таксама да зменаў у структуры жыцця. Сучасныя трэйлеры прапануюць электрычнае святло, халадзільнікі і газавыя пліты. І нарэшце, з'яўленне тэлебачання, радыё і кіно зрабіла вонкавы свет як аселях, так і вандроўных цыганоў больш замкнёным і асабліва ўплывае на маладое пакаленне: робіць іх менш згаворлівымі, каб пагадзіцца з роляй ізгой, і дае ім новыя каналы для прыняцця каштоўнасцяў *гаджэ*. Пры нагодзе тэлебачанне можа распавесці цыганам пра іхную уласную гісторыю: у

канцы 1980-х гадоў у Грэцыі пасля тэлеперадачы, у якой казалі пра сувязь цыганоў з Індыяй, сярод некаторых маладых цыганаў існавала мода на сары і ўвядзенне ў танцы ўсходніх матываў. Магчыма, гадоў праз 50 этнамузыкалагі будуць разглядаць гэта як культурныя рэшткі ад першапачатковай радзімы цыганоў.

Пілігрымы і пяцідзсятнікі

Рэлігія — гэта другая сфера, у якой цыганы адлюстроўваюць свет *гаджэ* ў сваім асяродку. Звычайна яны прымалі рэлігіі тых краінаў, у якіх пэўны час жылі. Так з’явіліся каталіцкія цыганы, розныя тыпы пратэстанцкіх, праваслаўных цыганоў, а ў ісламскім свеце і частцы паўднёва-ўсходняй Эўропы, дзе панавалі туркі, — вялікая колькасць цыганоў-мусульманаў. Паўсюль іх абвінавачвалі ў адсутнасці сапраўднай пабожнасці і называлі перш “паганцамі”, “сарацынамі” і “татарамі”. Меркаваная абыякавасць цыганоў да рэлігіі часта перабольшваецца. У цыганскіх рэлігійных вераваннях і практыках можа быць пэўны эклектызм. У Баўгарыі як ісламскія, так і праваслаўныя цыганы не адзначаюць дня св. Георгія; тое ж і з разбіваннем яек на шчасце пад час велікодных святаў.

Менавіта пад выглядам пілігрымаў цыганы ўпершыню прыбылі ў Эўропу. Ці былі яны пунктуальнымі ў наведванні святаў, да якіх нібыта накіроўваліся, выклікае сумнеў. Што да сакрамантаў, то святы хрост найбольш папулярны сярод іх; яны часта трымаюцца ўласнай традыцыі на пахананнях і асабліва на вяселлі. Да XIX ст. цыганскія пілігрымкі сталі рэгулярнымі падзеямі. У нашыя дні адбываюцца перыядычныя працэсіі да больш як шасці французскіх святаў, улучаючы Люрд ды іншыя санктуарыі ў Гішпаніі, Партугаліі, Італіі, Бельгіі і Нямеччыне. Найбольш вядомымі ўжо доўгі час з’яўляюцца штогадовыя сходы 24 і 25 траўня ў Ле-Сант-Мары-дэ-ля-Мэр, што ў Камаржэ. “Святая” Сара, якую цыганы прынялі за сваю апякунку, ніколі не была ў царкоўным календары святых; яна была эгіпецкай служкай Марыі Якуба і Марыі Салёмскай, цётка Хрыста. Людзі верылі, што яна была цудоўным чынам перанесеная на гару Ронэ праз некалькі гадоў пасля ўкрыжвання Хрыста. Толькі ў сярэдзіне XIX ст. цыганоў заўважаюць сярод іншых пілігрымаў Ле-Сант-Мары, апошнім часам — пераважна ў першы з двух дзён. Кожны год яны ўпрыгожваюць новым светлым адзеннем тынкавую статую св. Сары, пачарнелую ад дыму свечак у крыпце; а царкоўная служба 24 траўня і працэсія з статуяй да мора, з эскортам *гвардзейцаў* на белых конях, у першую чаргу належыць ім (а не турыстам). Картэж на наступны дзень у гонар дзвюх Марый складае значную частку Праванскага фэсту з удзелам цыганоў. Аднак візіт у

Ле-Сант-Мары ды іншыя санктуарыі — гэта таксама магчымасць аднавіць сямейныя і сацыяльныя кантакты, абмеркаваць заручыны і, магчыма, вырашыць нейкую справу.

У пасляваенным ажыўленні місіянерскай і дабрачыннай дзейнасці з боку традыцыйных цэркваў наўрад ці можна знайсці нешта падобнае да магутнага новага руху, які пачаўся ў 1952 г. у Брытаніі пад кіраўніцтвам Клемана ле Касэ, брэтонскага пастара нецыганскага паходжання. Гэтае рэлігійнае адраджэнне пашырылася з Брытаніі на Парыж, Бардо ды іншыя часткі Францыі і прывяло да значнага распаўсюджвання пяцідзсятніцтва сярод цыганоў Эўропы і абедзвюх Амэрык, паклаўшы пачатак перыядычным сходам, якія збіраюць масы цыганоў у эвангельскія адпаведнікі каталіцкіх пілігрымак⁴⁵. Адна з прычынаў хуткага развіцця руху — калі традыцыйныя цэрквы патрабавалі доўгага перыяду выхавання сваіх святароў, эвангельская царква ўсклала надзею на свецкіх святароў (усе мужчыны) з цыганскіх сем'яў. Менавіта цыганы найлепей ведалі, у якім месцы праводзіць наступную эвангелізацыю, і маглі гаварыць на мове патэнцыйных неафітаў, з вялікім поспехам пераконваючы людзей імправізаванымі пропаведзямі на біблейныя тэмы. Пазней было прынята стратэгічнае рашэнне праводзіць місіянерскую працу на племянным роўні, выкарыстоўваючы святароў-манушаў для навяртання манушаў, жытанаў — для навяртання жытанаў. Царкоўныя службы звычайна арганізаваліся падобным чынам. Місіі пасылаліся за мяжу, і ў 1960-х гадах агонь веры дасягнуў Гішпаніі, дзе новыя вернікі сталі шырока вядомыя як *aleluyas*; больш павольны прагрэс адбываўся ў краінах Заходняй Эўропы і ў Грэцыі. На пачатку 1980-х гадоў ладзіліся кампаніі ва Ўсходнюю Эўропу і Амэрыку; у ЗША хуткасць працэсу моцна павысілася ў 1980-х гадах; у Брытаніі штогадовыя эвангельскія саборы збіраюць тысячы падарожных. У першыя тры дзесяцігоддзі эвангельская царква ахрысціла, як лічыцца, блізу 70 000 цыганоў і прыцягвала яшчэ многіх на свае сходы. 1600 цыганоў сталі прапаведнікамі, 400 з іх — пастарамі. Вернасць руху захоўваюць каля трэці цыганоў Францыі, дзе місіі маюць некалькі перыядык і радыёстанцыю, Біблійны інстытут, мабільныя школы і спецыяльныя класы ў кэмпінгах, а таксама 50 цэркваў.

⁴⁵Параўн. Т. Acton, 'The Gypsy Evangelical Church', *Ecumenical Review*, 31 (1979), no. 3, pp. 11—17; J. Ridholls, *Travelling Home* (Basingstoke, 1986); E. B. L. Sato, 'The social impact of the rise of Pentecostal evangelicalism among American Rom', у *Papers from the Eighth and Ninth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1988), pp. 69—94; K. Wang, 'Le mouvement pentecôtiste chez les Gitans espagnols', у *Tsiganes: Identité, Évolution*, pp. 423—432; R. Glize, 'L'église évangélique tsigane comme voie possible d'un engagement culturel nouveau', тамсама, pp. 433—443; і С. Le Cossec, *Mon aventure chez les Tziganes* (Scignolles, 1991).

Магчыма, нясталы характар гэтых версіяў хрысціянства спрычыніўся да хуткага пашырэння эвангельскай веры сярод такіх розных супольнасцяў, як эўрапейскія і амэрыканскія цыганы, аўстралійскія абагрыны і заірскія пігмеі. Відавочна, нешта ёсць і ў экстазе эвангельскай веры, што вельмі прываблівае людзей, чыя традыцыйная манера жыцця таксама пэўным чынам знаходзіцца пад пагрозай. З сваёй прыроды цыганская эвангельская царква прыводзіць да таго, што яе родныя вернікі адчуваюць сябе асабліва выбранымі людзьмі і трымаюцца разам у сацыяльнай салідарнасці. Яе хрост праз пагружэнне ў ваду, эмацыйны настрой рэлігійнай экспрэсіі, спантанныя шлюбы і супольны стыль пакланення, яе вера ў неабходнасць збаўлення праз Хрыста і рэчаіснасць альтэрнатыўнага пекла, яе харызматычныя практыкі, заснаваныя на веры ў *charisma* (“дар ласкі”) Святога Духа — усё гэта было перадумовай, каб стварыць “рэлігію сэрца”, якая адказвае на ўсе эмацыйныя і псіхалагічныя патрабаванні цыганоў. У адрозненне ад місіяў XIX ст., асіміляцыя не была мэтай пяцідзсятніцтва, але яе ўздзеянне на жыццёвы лад неафітаў тым не менш радыкальнае. Фундаментальная накіраванасць на Святое Письмо надае першачарговае значэнне пісьменнасці і адукацыі. Ідэальныя нормы забараняюць ужыванне алкаголю, тытуню і наркотыкаў, а таксама азартны гульні, падман, хлусню і крадзеж. Паганскія звычаі павінны адысці: выкуп за нявесту, як гаварылася, адпавядае Бібліі (параўн. *Кн. Роду*, xxiv), але варажба, напэўна, не (параўн. *Другазаконне*, xviii: 10—11); *slavi* або фэсты ў гонар святых, якія адзначаліся каталіцкімі і праваслаўнымі цыганамі, павінны быць адхіленыя; традыцыйныя пахавальныя практыкі і *romana* (хаўтуры) ромаў — мадыфікаваныя. Новыя вераванні пачынаюць наступаць на некаторыя з былых камуністычных краінаў. Ці будуць яны распаўсюджвацца ў такім маштабе, як гэта адбывалася ў Францыі і Гішпаніі, ці будуць дастаткова моцнымі і доўгатрывалымі, пакажа час.

Opre' Roma!

Цыганская эвангельская царква — першы рэальны прыклад у Заходняй Эўропе масавай панцыганскай арганізацыі, якая пераходзіць праз племянныя падзелы. На палітычным роўні ў 1930-х гадах у Польшчы і Румыніі былі пэўныя спробы стварэння міжнародных цыганскіх групаў уціску. Бухарэсцкі кангрэс 1933 г., які нібыта прадстаўляў дэлегатаў з большасці ўсходнеэўрапейскіх краінаў і замежжа, прыняў вялізную і разнародную праграму, скіраваную пераважна на сацыяльныя паляпшэнні, з моцным праваслаўным ухілам у бок духоўнасці⁴⁶. Нічога тако-

⁴⁶ Параўн. W. J. Haley, ‘The Gypsy conference at Bucharest’, *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182—190; і F. Rimmel, *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993), pp. 46—61.

га ў Румыніі больш не адбывалася, з выняткам пазнейшай барацьбы канкурэнцыйных цыганскіх фракцыяў. Пасля Другой сусветнай вайны новыя праблемы цыганоў, якія вынікалі з індустрыянага развіцця грамадства, уздымаліся збольшага арганізацыямі *гаджэ*, занепакоеных станам цыганскіх супольнасцяў. Але цыганы таксама пачалі аб'ядноўвацца ў рэлігійныя, палітычныя і культурныя асацыяцыі і групы ўціску, як мясцовыя, так і нацыянальныя⁴⁷. Ад 1950-х гадоў у Нямеччыне было заснавана шмат цыганскіх камітэтаў, пераважна для таго, каб прысπεшыць разгляд рэпатрыяцыйных просьбаў. Пазней поле дзейнасці пашырылася, і Verband deutscher Sinti (Таварыства нямецкіх сінци) і Zentralrat deutscher Sinti und Roma (Цэнтральная рада нямецкіх сінци і ромаў) напружваюць свае сілы для ціску на СМІ.

Францыя стала цэнтрам першых спробаў дасягнуць прагрэсу на інтэрнацыянальным фронце. Некаторыя з ранніх утварэнняў былі ўтапічнымі, але ў 1965 г. у Парыжы быў заснаваны орган з больш рэалістычнымі мэтамі, Comité International Tsigane (Міжнародны цыганскі камітэт), які хоць і стараўся ісці цяжкай сярэдняй дарогай паміж рознымі племяннымі групамі і цыганамі-каталікамі, праваслаўнымі, пратэстантамі ды іншымі, вырашыў таксама цесна супрацоўнічаць з Цыганскай эвангельскай царквой, бо яна была пераважна цыганскім рухам. МЦК ствараў свае адгалінаванні ў адных краінах і наладжваў сувязь з незалежнымі арганізацыямі ў іншых; некаторыя з іх былі вялікімі і ўплывовымі, некаторыя існавалі толькі намінальна, некаторыя залежалі ад падтрымкі прыхільна настроеных *гаджэ*. Усе яны мелі за сваю першачарговую мэту не адаптацыю цыганоў да грамадства, а прыпыненне несправядлівасці грамадства і былі падрыхтаваныя адказаць на пераслед метадамі *гаджэ*: дэманстрацыямі, лабіяваннем і масавымі кампаніямі. Націск рабіўся на неабходнасць захоўваць эканамічную і геаграфічную гнуткасць, на права працягваць падарожжы і выкарыстоўваць рамані як мову культуры і адукацыі.

У красавіку 1971 г. МЦК арганізаваў у Лёндане першы Сусветны раманскі кангрэс, дзе дэлегаты амаль з 14 краінаў прынялі слова *Rom* у якасці саманазову, а таксама сцяг і просты лозунг "*Opré Roma!*" — "Уставай, цыган!". Змяніўшы назоў, Міжнародны цыганскі камітэт ператварыўся ў пастаянны сакратарыят і выканаўчы орган кангрэса. Былі скліканыя пяць камісіяў: па сацыяльных праблемах, адукацыі, ваенных злачынствах, мове і культуры.

На другі Сусветны раманскі кангрэс, што адбыўся ў Жэнэве ў красавіку 1978 г., сабраліся 120 дэлегатаў і назіральнікаў з 26 краінаў. Шы-

⁴⁷ Наконт пазіцыі ў Англіі, яе супярэчнасцяў і канкурэнтаў гл. Т. Acton, *Gypsy Politics and Social Change* (London, 1974).

рока была прадстаўленая Індыя, якая пацвердзіла сувязь цыганоў з субкантынентам. Былі выбраныя дэлегаты ў ААН, Камісію ААН па правах чалавека і ЮНЭСКО. Арганізацыя, якая мусіла займацца працай да наступнага кангрэса, называлася па-рознаму: Міжнародная раманская вунія або Раманская вунія. Пад апошнім назовам яна атрымала ў 1979 г. дарадчы статус у Сацыяльна-эканамічнай камісіі ЭС. Ад таго часу стала праводзілася лабіяванне ўрадаў і міжнародных органаў.

На трэцім кангрэсе, у Гёттынгене, у траўні 1981 г., дыскусіі разгорталіся галоўным чынам наконт лёсу цыганоў пад час нацысцкага рэжыму. Да цяперашняга часу ранейшы заходнеўрапейскі ўхіл слабеў. Югаслаўскія цыганы напачатку адыгрывалі асабліваю ролю ў развіцці міжнароднага руху, але прадстаўніцтва ўсходнеўрапейскіх краінаў было больш абмежаванае. Крах жорсткага рэжыму зрабіў магчымым правесці ў красавіку 1990 г. на ўсходзе Варшавы чацверты кангрэс. Цяпер на ім было 250 дэлегатаў; 75% дэлегатаў паходзілі з былога камуністычнага блоку. Тым часам уздым 1989 г. адкрыў новыя магчымасці для ўмяшальніцтва цыганоў у нацыянальную і нутраную палітыку. Новым заданнем асобных цыганскіх партыяў было стварэнне і ўмацаванне альтэрнатыўных палітычных партыяў падобнай ідэалогіі. У Вугоршчыне, напрыклад, Раманская свабодная дэмакратычная партыя працавала з Свабоднымі дэмакратамі, каб забяспечыць прадстаўніцтва ў парламенце двух цыганоў пад час выбараў у красавіку 1990 г.; Чэхаславацчына, Румынія і Баўгарыя таксама мелі некалькі прадстаўнікоў. Часам падзелы сярод цыганоў адлюстроўваліся хуткім узнікненнем цыганскіх палітычных партыяў: у Румыніі было зарэгістравана не менш за 7 партыяў.

Чацверты Сусветны раманскі кангрэс палічыў сваім выканаўчым заданнем правядзенне шматлікіх амбітных праграмаў, звязаных з кампенсациямі, адукацыяй, культурай, грамадскімі ўзаемадасягненнямі, мовай і Цыганскай энцыклапедыяй. Апошняя была задуманая як энцыклапедыя для, а не пра цыганоў, якая мусіць змяшчаць ператвораныя веды пра свет з пункту гледзішча сусветных цыганоў. Такія ж доўгатэрміновыя і высілкі, скіраваныя на выпрацоўку стандартнай літаратурнай мовы, улічваючы, што ўсё яшчэ мала прагрэсу ў пагадненні марфалагічнай разнастайнасці, няма стандартнага слоўніка, але ёсць дыялектныя варыянты, значныя нават для падставовай канцэпцыі. Найбольш адважную спробу ўвядзення ва ўжытак стандартнай рамані⁴⁸ меркавалася зрабіць у Македоніі, Косаве і прылеглых частках Сербіі, а таксама стварыць там раманамоўныя школы. Асновай быў арлійскі дыялект Скоп'е, але былі прыцягнутыя яшчэ тры югаслаўскія дыялекты.

⁴⁸Š. Jusuf and K. Kepeski, *Romani gramatika – Romska gramatika* (Skopje, 1980).

Нягледзячы на адносна слабую роднаснасць паміж выбранымі варыянтамі, трэба ўзважыць магчымыя праблемы⁴⁹. Такая задума непазбежна ставіць пытанне, ці зможа адзіная стандартызаваная рамані сапраўды дасягнуць некага, апрача эліты, пакідаючы кнігі, перыёдыкі і газеты, у якіх будзе выкарыстоўвацца, недаступнымі для іншых.

Пошук стандартнай мовы — гэта толькі адзін аспект адкрытага на нова жадання некаторых цыганоў зашткуваць трэшчыны, якія адкрыліся цягам доўгай гісторыі гэтых людзей, і знайсці адзіны шлях абходу гэтай разнастайнасці ўнутры самых цыганоў, якая ёсць прадуктам іхнага доўгага кантакту з большымі эўрапейскімі супольнасцямі. Быць цыганом — не азначае толькі быць народжаным і выхаваным сярод іх, гэта таксама ахоплівае ўзаемадачынненні з аселымі людзьмі. Большая частка гэтай кнігі канцэнтравалася на пытанні, чаму малая і падаткая меншыня не мае права быць адрознай. Такая думка часта сядзела глыбока ў грамадстве, якое, вырашыўшы адмовіцца ад поўнага непрыняцця цыганоў, спрабавала ажыццяўляць палітыку татальнай асіміляцыі. Доўгі час выжыванне цыганоў грунтавалася хутчэй на перамозе ворагаў хітрасцю, а не сілай, пастаянным рухам і ўніканнем клопатаў, нават калі заканадаўства канкрэтных краінаў не так моцна прыціскала іх. Цыганы дбалі пра сваю аўтаномію не толькі праз адаптацыю дамінавальных культур, але і праз сацыяльную дыстанцыю, узмоцненую падазронасцю, з якой цыганоў трактавалі *гаджэ*. Цяпер, у адрозненне ад ранейшых стратэгіяў, скіраваных на тое, каб не выклікаць падазрэння і быць схаванымі ад публічнасці, некаторыя спрабуюць знайсці ўласны шлях і заявіць пра свае правы, а таксама даць моцны адпор прадузятасці, што за палову тысячагоддзя трохі зменшылася. Адзінства ніколі не прыходзіць лёгка.

⁴⁹ Параўн. V. A. Friedman, 'Problems in the codification of a standard Romani literary language', у *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), pp. 56—75.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гэтая бібліяграфія, з некаторымі згаданымі ніжэй выняткамі, змяшчае публікацыі, цытаваныя на папярэдніх старонках кнігі. Яны размеркаваныя паводле наступных загаловаўкаў:

1. Бібліяграфічныя працы; 2. Перыёдыкі; 3. Агульныя даследаванні; 4. Азіяцкія крыніцы; 5. Паасобныя эўрапейскія краіны; 6. Эўрапейская гісторыя да 1800 г.; 7. XIX і XX стагоддзі; 8. Паўночная Амэрыка; 9. Фізічная антрапалогія; 10. Мова; 11. Музыка; 12. Народныя паданні; 13. Кодэкс чысціні; 14. Рэлігія; 15. Іншыя вандроўнікі; 16. Цыганы ў мастацтве і літаратуры.

Спасылкі паказваюць толькі невялікую долю літаратуры. Таму ў першы заглавак уключаны некаторыя дадатковыя назовы, якія павінны паказаць больш поўныя бібліяграфіі.

1. Бібліяграфічныя працы

Binns, D. *A Gypsy Bibliography* (Manchester, vol. 1 1982, vol. 2 1986, vol. 3 1990, supplement 9 1991).

Black, G. F. *A Gypsy Bibliography* (London, 1914).

German, A. V. *Bibliografiya o tsyganakh: Ukazatel' knig i statei s 1780 g. po 1930 g.* (Moscow, 1930).

Gronemeyer, R. *Zigeuner in Osteuropa. Eine Bibliographie* (Munich, 1983).

Hohmann, J. S. *Neue deutsche Zigeunerbibliographie* (Frankfurt am Main, 1992).

Hovens, P. and Hovens, J. *Zigeuners, Woonwagengewoners en reizenden: een bibliografie* (Rijswijk, 1982).

Hundsals, A. *Stand der Forschung über Zigeuner und Landfahrer. Eine Literaturanalyse* (Stuttgart, 1978).

Lockwood, W. G. and Salo, S. *Gypsies and Travelers in North America: An annotated bibliography* (Cheverly, MD, 1994).

Masson, D. I. *Catalogue of the Romany Collection* [University of Leeds] (Edinburgh, 1962).

Tong, D. *Gypsies: A multidisciplinary annotated bibliography* (New York, 1995).

Tyrnauer, G. *Gypsies and the Holocaust: A bibliography and introductory essay* (Montreal, 1989; 2nd edn 1991).

2. Перыёдыкі

Études Tsiganes (since 1955), 2 rue d'Hautpoul, 75019, Paris, France.

Giessener Hefte für Tsiganologie (1984–1986), працягнутае *Tsiganologische Studien* (since 1990, on a sporadic basis), c/o Institut für Soziologie, Justus-Liebig-Universität, Karl-Glöckner-Str. 21E, 6300 Giessen, Germany.

Journal of the Gypsy Lore Society (since 1888). У виданні були п'яні перапынкі, і цяпер часопіс падаеца ў пяці серыях: 5607 Greenleaf Road, Cheverly, MD 20785, USA.

A Newsletter of the Gypsy Lore Society, North American Chapter, published from 1978, became in 1989 the *Newsletter of the Gypsy Lore Society*.

Lacio Drom (since 1965), Centro Studi Zingari, Via dei Barbieri 22, 00186 Roma, Italy.

Roma (since 1974), 3290/15-D, Chandigarh, 160015, India.

3. Агульныя даследаванні

Bali&, S. et al. (eds). *Romani Language and Culture* (Sarajevo, 1989).

Cohn, W. *The Gypsies* (Reading, MA, 1973).

Colocci, A. A. *Gli Zingari* (Turin, 1889).

Grellmann, H. M. G. *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung* (Dessau and Leipzig, 1783; 2nd edn Göttingen, 1787). Ангельскі пераклад, *Dissertation on the Gypsies* (London, 1787; 2nd edn London, 1807); французскі пераклад, Metz, 1788 and Paris, 1810; нідэрляндскі пераклад, Dordrecht, 1791.

Gronemeyer, R. and Rakelmann, G. A. *Die Zigeuner, Reisende in Europa* (Cologne, 1988).

Hancock, I. *The Pariah Syndrome* (Ann Arbor, 1987).

Hoyland, J. *A Historical Survey... of the Gypsies* (York, 1816).

Kenrick, D. and Puxon, G. *The Destiny of Europe's Gypsies* (London, 1972); версія на рамані, *Berša bibahtale* (London, 1988).

Kogălniceanu, M. *Esquisse sur l'histoire... des Cigains* (Berlin, 1837).

Liégeois, J.-P. *Gypsies* (London, 1986).

Martinez, N. *Les Tsiganes* (Paris, 1986).

Nunes, O. *O Povo Cigano* (Oporto, 1981).

Popp Serboianu, C. J. *Les Tsiganes* (Paris, 1930).

Predari, F. *Origine e vicende dei Zingari* (Milan, 1841).

Rehfish, F. (ed.). *Gypsies, Tinkers and Other Travellers* (London, 1975).

Salo, M. T. (ed.). *100 Years of Gypsy Studies* (Cheverly, MD, 1990).

Vaux de Foletier, F. de. *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Paris, 1970).

Vossen, R. *Zigeuner* (Frankfurt am Main, 1983).

Willems, W. *Op zoek naar de ware zigeuner. De geschiedenis van het Europese denken over zigeuners* (1783—1945) (Leiden, рыхтуецца да выдання).

Williams, P. (ed.). *Tsiganes: Identité, Évolution* (Paris, 1989).

4. Азіяцкія крыніцы

Berland, J. C. 'Pāry[ā]tān: "native" models of peripatetic strategies in Pakistan', *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 189—205.

Burton, Sir Richard. *The Jew, the Gypsy and El Islam* (London, 1898).

Goeje, M. J. de. *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie* (Leiden, 1903).

Harriot, J. S. 'Observations on the Oriental origin of the Romnichal', *Transactions of the Royal Asiatic Society*, 2 (1830), pp. 518—558.

Kochanowski, J. 'Roma — History of their Indian origin', *Roma*, 4 (1979), no. 4, pp. 16—32.

Longpérier, G. de. 'L'Inde et ses mystères', *Musée universel*, 1 (1857), pp. 330—336.

MacRitchie, D. *Accounts of the Gypsies of India* (London, 1886), pp. 1—126.

Misra, P. K. and Malhotra, K. C. (eds). *Nomads in India* (Calcutta, 1982).

Mroz, L. 'Les Lohar, les Banjara et le problème de l'origine des Tsiganes', *Études Tsiganes* (1990), no. 1, pp. 3—14.

Rao, A. 'Note préliminaire sur les Jat d'Afghanistan', *Studia Iranica*, 8 (1979), no. 1, pp. 141—149.

Rishi, W. R. 'Roma — a study', *Roma*, 7 (1983), no. 2, pp. 1—10.

Rishi, W. R. 'History of Romano movement, their language and culture', in *Romani Language and Culture*, eds S. Balić et al. (Sarajevo, 1989), pp. 1—10.

5. Паасобныя эўрапейскія краіны

Аўстрыя

Mayerhofer, C. *Dorfzigeuner* (Vienna, 1987).

Брытанія

Crabb, J. *The Gypsies' Advocate*, 3rd edn (London, 1832).

Gentleman, H. and Swift, S. *Scotland's Travelling People* (Edinburgh, 1971).

Gordon, A. *Hearts upon the Highway* (Galashiels, 1980).

Gypsies and Other Travellers, report by an MHLG Sociological Research Section (London, 1967).

Jarman, A. O. H. and Jarman, E. *The Welsh Gypsies: Children of Abram Wood* (Cardiff, 1991).

M'Cormick, A. *The Tinker-Gypsies* (Dumfries, 1907).

MacRitchie, D. *Scottish Gypsies under the Stewarts* (Edinburgh, 1894).

Mayall, D. *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society* (Cambridge, 1988).

Okely, J. *The Traveller-Gypsies* (Cambridge, 1983).

Ribton-Turner, C. J. *A History of Vagrants and Vagrancy* (London, 1887).

Simson, W. *A History of the Gypsies* (London, 1865).

Vesey-FitzGerald, B. *The Gypsies of Britain* (London, 1944).

Ward-Jackson, C. H. and Harvey, D. E. *The English Gypsy Caravan* (Newton Abbot, 1972; 2nd edn, 1986).

Данія

Dyrlund, F. *Tatere og Natmandsfolk i Danmark* (Copenhagen, 1872).

Фінляндія

Grönfors, M. *Blood Feuding among Finnish Gypsies* (Helsinki, 1977).

Vehmas, R. *Suomen Romaaniväestön Ryhmäluonne ja Akkulturoituminen* ("Групавыя характары і акультурацыя цыганскага насельніцтва ў Фінляндыі") (Turku, 1961).

Францыя

Vaux de Foletier, F. de. *Les Tsiganes dans l'ancienne France* (Paris, 1961).

Vaux de Foletier, F. de. *Les Bohémiens en France au 19e siècle* (Paris, 1981).

Нямеччына

Arnold, H. *Die Zigeuner, Herkunft und Leben im deutschen Sprachgebiet* (Olten, 1965).

Hohmann, J. S. *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland* (Frankfurt, 1981).

Mode, H. and Wölffling, S. *Zigeuner, Der Weg eines Volkes in Deutschland* (Leipzig, 1968).

Вугоршчына і Трансільванія

Jekelfalussy, J. (ed.). *A Magyarországbán... czigányösszeírás eredményei* ["Вынікі перапісу цыганоў у Вугоршчыне"] (Budapest, 1895); перавыдадзена з нарысам па-ангельску (Pécs, 1992).

Schwicker, J. H. *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (Vienna, 1883).

Wislocki, H. von. *Vom wandernden Zigeunervolke* (Hamburg, 1890).

Нідэрлянды

Hovens, P. and Dahler, R. (eds). *Zigeuners in Nederland* (Nijmegen/Rijswijk, 1988).

Kappen, O. van. *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland* (Assen, 1965).

Lucassen, L. *En men noemde hen Zigeuners* (Amsterdam/The Hague, 1990).

Нарвэгія

Sundt, E. *Beretning om Fante-eller Landstrygerfolket i Norge* (Christiania, 1850).

Польшча

Ficowski, J. *Cyganie na polskich drogach*, 2nd edn (Kraków, 1985).

Ficowski, J. *The Gypsies in Poland* (n.d. [Warsaw, 1990]).

Партугалія

Coelho, F. A. *Os Ciganos de Portugal* (Lisbon, 1892).

Румынія

Potra, G. *Contribuțiuni la istoricul Țiganilor din România* (Bucharest, 1939).

Rommel, F. *Die Roma Rumäniens* (Vienna, 1993).

Расея

Druts, Y. and Gessler, A. *Tsygane* (Moscow, 1990).

Гішпанія

Borrow, G. *The Zingali* (London, 1841).

Leblon, B. *Les Gitans d'Espagne* (Paris, 1985).

Швэцыя

Etzler, A. *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* (Uppsala, 1944).

Швайцарыя

Huonker, T. *Fahrendes Volk — verfolgt und verfehmt* (Zürich, 1987).

6. Эўрапейская гісторыя да 1800 г.

Aaltonen, E. Review of R. Vehmas's *Suomen Romaaniväestön*, *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 64–67.

Andreas, Presbyter Ratisbonensis, *Diarium sexennale*, in A. F. Oefelius, *Rerum boicarum scriptores* (Augsburg, 1763), vol. 1.

Andree, R. 'Old warning-placards for Gypsies', *JGLS* (2), 5 (1911–1912), pp. 202–204.

Arlati, A. 'Gli Zingari nello stato di Milano', *Lacio Drom* (1989), no. 2, pp. 4–11.

Arnold, H. 'Das Vagantenunwesen in der Pfalz während des 18. Jahrhunderts', *Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz*, 55 (1957), pp. 117–152.

Arnold, H. 'Die Räuberbande des Hannikels', *Pfälzer Heimat*, 8 (1957), pp. 101–103.

Asséo, H. 'Le traitement administratif des Bohémiens', in H. Asséo and J.-P. Vittu, *Problèmes socio-culturels en France au XVIIe siècle* (Paris, 1974), pp. 9–87.

Aubrion, J. *Journal de Jean Aubrion, bourgeois de Metz* (Metz, 1857).

Aventinus. Гл. Thurmaier.

- Azevedo, P. d'. 'Os Ciganos em Portugal nos secs. XVI e XVII', *Arquivo Histórico Português*, 6 (1908), pp. 460—468; 7 (1909), pp. 42—52, 81—90, 169—177.
- Bartlett, D. M. M. 'Münster's *Cosmographia universalis*, *JGLS* (3), 31 (1952), pp. 83—90.
- Bataillard, P. 'Beginning of the immigration of the Gypsies into western Europe in the fifteenth century', *JGLS* (1), 1 (1888—1889), pp. 185—212, 260—286, 324—345; 2 (1890—1891), pp. 27—53.
- Beier, A. L. *Masterless Men* (London, 1985).
- Bellorini, T. and Hoade, E. (trans.). 'Pilgrimage of Lionardo di Niccolò Frescobaldi to the Holy Land', in *Publications of the Studium Biblicum Franciscanum* no. 6 (1948), pp. 29—90.
- Biester, J. E. 'Ueber die Zigeuner; besonders im Königreich Preussen', *Berlinische Monatsschrift*, 21 (1793), pp. 108—165, 360—393.
- Blair, F. G. 'Forged passports of British Gypsies in the sixteenth century', *JGLS* (3), 29 (1950), pp. 131—137.
- Blunt, F. J. *The People of Turkey* (London, 1878).
- Breydenbach, B. von. *Peregrinatio in terram sanctam* (Mainz, 1486).
- Campigotto, A. 'I bandi bolognesi contro gli Zingari (sec. XVI—XVIII)', *Lacio Drom* (1987), no. 4, pp. 2—27.
- Chambers, E. *Cyclopaedia* (London, 1728).
- La Continuation du Mercure François*, 1610—1612.
- Cornerus, H. *Chronica novella usque ad annum 1435*, in J. G. Eccard, *Corpus historicum medii aevi* (Leipzig, 1723), vol. 2.
- Creades, D. 'Les premiers Gitans à Murcie', *Études Tsiganes* (1974), nos 2/3, pp. 5—7.
- Crofton, H. T. 'Early annals of the Gypsies in England', *JGLS* (1), 1 (1888—1889), pp. 5—24.
- Crofton, H. T. 'Supplementary annals of the Gypsies in England, before 1700', *JGLS* (2), 1 (1907—1908), pp. 31—34.
- Davies, C. S. L. 'Slavery and Protector Somerset; the Vagrancy Act of 1547', *Economic History Review* (1966), pp. 533—549.
- Diderot, D. (ed.). *Encyclopédie* (Paris, 1751—1772).
- Douglas, G. *Diversions of a Country Gentleman* (London, 1902).
- Fielding, H. *A Clear State of the Case of Elizabeth Canning* (London, 1753).
- Foresti, J. F. *Supplementum chronicorum Fratris Jacobi Philippi Bergomensis* (Venice, 1483).
- Fraser, A. M. 'Counterfeit Egyptians', *Tsiganologische Studien* (1990), no. 2, pp. 43—69.
- Fraser, A. M. and Vaux de Foletier, F. de. 'The Gypsy healer and the King of Scots', *JGLS* (3), 51 (1972), pp. 1—8.
- Frescobaldi, N. Гл. Bellorini and Hoade; Manzi.
- Fritsch, A. *Diatribē historica-politica de Zygenorum origine, vita ac moribus* (Jena, 1660); нямецкі пераклад 1662.
- Gaster, M. 'Rumanian Gypsies in 1560', *JGLS* (3), 12 (1933), p. 61.
- Gheorghe, N. 'Origin of Roma's slavery in the Rumanian principalities', *Roma*, 7 (1983), no. 1, pp. 12—27.
- Gilliat-Smith, B. J. 'An eighteenth century Hungarian document', *JGLS* (3), 42 (1963), pp. 50—53.

Gilsenbach, R. 'Quellen zur Geschichte der Roma und ihrer Interpretation, dargestellt an Beispielen aus dem 15. Jahrhundert', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 8–16; 2 + 3/85, pp. 3–11.

'Gipsies in America, 1581', *JGLS* (2), 6 (1912–1913), p. 61.

Gómez Alfaro, A. 'Anotaciones a los censos gitanos en Andalucía', *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía* (Córdoba, 1978), vol. 1, pp. 239–256.

Gómez Alfaro, A. 'La polémica sobre la deportación de los Gitanos a las colonias de América', *Cuadernos Hispanoamericanos* (Madrid, 1982), no. 386, pp. 319–321.

Gómez Alfaro, A. 'El Expediente general de Gitanos' (doctoral thesis, Madrid, 1988).

Gómez Alfaro, A. 'La "Reducción" de los niños gitanos', *Historia de la Educación* (Salamanca, 1991), no. 10, pp. 187–202.

Gronemeyer, R. 'Die Zigeuner in den Cathedralen des Wissens', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1–4/86, pp. 7–29.

Gronemeyer, R. *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen* (Giessen, 1987).

Grroome, F. H. 'Transportation of Gypsies from Scotland to America', *JGLS* (1), 2 (1890–1891), pp. 60–62.

Hall, E. *Chronicle of King Henry the Eighth* (London, 1548).

Hall, E. M. 'Gentile cruelty to Gypsies', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 49–56.

Halliday, W. R. *Folklore Studies* (London, 1924).

Hammer-Purgstall, J. G. von. *Geschichte des osmanischen Reiches* (Budapest, 1827–1835).

Harff, A. von. *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, ed. E. von Groote (Cologne, 1860).

Harrison, W. *A Description of England* (prefixed to Holinshed's *Chronicles*, London, 1587).

Hasluck, M. 'Firman of A.H. 1013–1014 (A.D. 1604–1605) regarding Gypsies in the Western Balkans', *JGLS* (3), 27 (1948), pp. 1–12.

Hufton, O. H. *The Poor of Eighteenth-Century France* (Oxford, 1974).

Jones, R. O. 'The mode of disposing of gypsies and vagrants in the reign of Elizabeth', *Archcaeologia Cambrensis* (4th series), 13 (1882), pp. 226–231; rptd in *JGLS* (2), 2 (1908–1909), pp. 334–338.

Kappen, O. van. 'Four early safe-conducts for Gypsies', *JGLS* (3), 44 (1965), pp. 107–115.

Kappen, O. van. 'Contribution to the history of the Gypsies in Belgium', *JGLS* (3), 48 (1969), pp. 107–120.

Krantz, A. *Rerum Germanicarum historici clariss. Saxonia* (Frankfurt am Main, 1580; 1st edn Cologne, 1530).

Lang, D. M. (ed.). *Lives and Legends of the Georgian Saints. Selected and translated from the original texts* (London, 1956).

Le Saige, J. *Voyage de J. Le Saige de Douai à Rome, Venise, Jérusalem, et autres saints lieux* (Douai, 1851).

Lewenklaw von Amelbeurn, H. *Neuwe Chronika türkischer Nation* (Frankfurt am Main, 1590).

Liégeois, J.-P. 'Bohémiens et pouvoirs publics en France du XVe au XIXe siècle', *Études Tsiganes* (1978), no. 4, pp. 10–30.

Lopes da Costa, E. M. 'La minoranza sociale Rom nel Portogallo moderno (secoli XV—XVIII)', *Lacio Drom* (1989), no. 1, pp. 5—23.

López de Meneses, A. 'La inmigración gitana en España durante el siglo XV, in Martínez Ferrando, *Archivero. Miscelánea de Estudios dedicados a su memoria* (Barcelona, 1968), pp. 239—263.

López de Meneses, A. 'Noves dades sobre la immigració gitana a Espanya al segle XV', in *Estudios d'Historia Medieval* (Barcelona, 1971), vol. 4, pp. 145—160.

Macfie, R. A. S. 'The Gypsy visit to Rome in 1422', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 111—115.

Macfie, R. A. S. 'Gypsy persecutions: a survey of a black chapter in European history', *JGLS* (3), 22 (1943), pp. 65—78.

Manzi, G. (ed.). *Viaggio di Lionardo di Niccolò Frescobaldi in Egitto e in Terra Santa* (Rome, 1818).

Mészáros, L. 'A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. sz.-i oszmán-török szörványadatok' ['Гісторыя лацінцаў, грэкаў і цыганоў за асманскім панаваннем. Дакументы з асманскіх архіваў XVI ст.'], *Századok* 110 (1976), no. 3, pp. 474—489.

Moncada, S. de. 'Espulsion de los Gitanos', in his *Restauracion politica de España* (Madrid, 1619).

More, Sir Thomas. *A dialoge of Syr Thomas More, knt.* (London, 1529).

MS Register of the Privy Seal of Scotland, vol. 8.

Münster, S. *Cosmographia universalis* (Basel, 1550).

Muratori, L. A. (ed.). *Rerum Italicarum Scriptores*, vols 18 and 19 (Milan, 1730—1731).

Ogle, A. *The Case of the Lollards Tower* (Oxford, 1949).

Panaïtescu, P. N. 'The Gypsies in Walachia and Moldavia: a chapter of economic history', *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 58—72.

Pastore, M. 'Zingari nello Stato Sabauda', *Lacio Drom* (1989), nos 3—4, pp. 6—19.

Paul, Sir J. Balfour (ed.). *Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland*, vols 3 and 5 (Edinburgh, 1901—1903).

Peeters, P. 'Histoires monastiques géorgiennes', *Analecta Bollandiana*, 36—37 (1917—1919).

Piasere, L. 'De origine Cinganorum', *Études et documents balkaniques et méditerranéens*, 14 (1989), pp. 105—126.

Pike, R. *Penal Servitude in Early Modern Spain* (Madison, WI, 1983).

Pischel, R. *Beiträge zur Kenntnis der deutschen Zigeuner* (Halle, 1894).

Pray, G. (ed.). *Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV* (Vienna, 1764—1770).

Rid, S. *The Art of Juggling or Legerdemain* (London, 1612).

Sampson, J. 'The Wood family', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 56—71.

Sánchez Ortega, M. H. *Documentación selecta sobre la situación de los gitanos españoles en el siglo XVIII* (Madrid, 1977).

Shirley, J. (trans.). *A Parisian Journal*, 1405—1449 (Oxford, 1968).

Sibeth, U. 'Verordnungen gegen Zigeuner in der Landgrafschaft Hessen-Kassel im Zeitalter des Früh-Absolutismus', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), no. 4, pp. 3—15.

Soulis, G. C. 'A note on the taxation of the Balkan Gypsies in the seventeenth century', *JGLS* (3), 38 (1959), pp. 154—156.

Soulis, G. C. 'The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages', *Dumbarton Oaks Papers*, no. 15 (1961), pp. 142—165.

Stumpf, J. *Schweytzer Chronik* (Zürich, 1606).

Thomasius, J. *Dissertatio philosophica de Cingaribus* (Leipzig, 1671); нямецькі переклад 1702.

Thompson, T. W. 'Consorting with and counterfeiting Egyptians', *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 81—93.

Thompson, T. W. 'Gleanings from constables' accounts and other sources', *JGLS* (3), 7 (1928), pp. 30—47.

Thurmaier, J. *Annalium Boiorum libri septem* (Ingolstadt, 1554).

Tuetey, A. (ed.). *Journal d'un Bourgeois de Paris* (1405—1449) (Paris, 1881).

Twiss, R. *Travels through Spain and Portugal in 1772 and 1773* (London, 1775).

Vaux de Foletier, F. de. 'Le pèlerinage romain des Tsiganes en 1422 et les lettres du Pape Martin, V. *Études Tsiganes* (1965), no. 4, pp. 13—19.

Vekerdi, J. 'Earliest archival evidence on Gypsies in Hungary', *JGLS* (4), 1 (1977), pp. 170—172.

Vekerdi, J. 'La parola "Zingaro" nei nomi medievali', *Lacio Drom* (1985), no. 3, p. 31.

Voetius, G. *Selectarum disputationum theologiarum* (Utrecht, 1655).

'Von dem heutigen Zustande... der Zigeuner in Ungarn', *Allernädigst-privilegirte Anzeigen, aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern* (Vienna), 5 (1775), pp. 159—416; 6 (1776), pp. 7—168, *passim*.

Von der falschen Betler buberey, Mit einer Vorrede Martini Luther (Wittenberg, 1528).

Vukanović, T. P. 'Le firman du sultan Sélim II relatif aux Tsiganes, ouvriers dans les mines de Bosnie (1574)', *Études Tsiganes* (1969), no. 3, pp. 8—10.

Weber, C. von. 'Zigeuner in Sachsen 1488—1792', in *Mitteilungen aus dem Hauptstaatsarchiv zu Dresden* (Leipzig, 1857—1861), vol. 2, pp. 282—303.

Weissenbruch, J. B. *Ausführliche Relation von der famosen Zigeuner- Diebs- Mord- und Räuber-Bande, welche zu Giessen justificirt worden* (Frankfurt and Leipzig, 1727).

Wellstood, F. C. 'Some French edicts against the Gypsies', *JGLS* (2), 5 (1911—1912), pp. 313—316.

Wiener, L. 'Ismaelites', *JGLS* (2), 4 (1910—1911), pp. 83—100.

Winstedt, E. O. 'The Gypsies of Modon and the «Wine of Romeney»', *JGLS* (2), 3 (1909—1910), pp. 57—69.

Winstedt, E. O. 'Early British Gypsies', *JGLS* (2), 7 (1913—1914), pp. 5—37.

Winstedt, E. O. 'Some records of the Gypsies in Germany, 1407—1792', *JGLS* (3), 11 (1932), pp. 97—111; 12 (1933), pp. 123—141, 189—196; 13 (1934), pp. 98—116.

Winstedt, E. O. 'Gypsies at Bruges', *JGLS* (3), 15 (1936), pp. 126—134.

Winstedt, E. O. 'Hannikel', *JGLS* (3), 16 (1937), pp. 154—173.

Winstedt, E. O. 'Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century', *JGLS* (3), 20 (1941), pp. 49—58.

Zedler, J. H. (ed.). *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, vol. 62 (Leipzig and Halle, 1749).

Zuccon, M. 'La legislazione sugli Zingari negli stati italiani prima della rivoluzione', *Lacio Drom* (1979), nos 1—2, pp. 1—68.

7. XIX i XX stazoddzi

- Acton, T. *Gypsy Politics and Social Change* (London, 1974).
- Acton, T. and Kenrick, D. 'From summer voluntary schemes to European Community bureaucracy: the development of special provision for Traveller education in the United Kingdom since 1967', *European Journal of Intercultural Studies*, 1 (1991), no. 3, pp. 47—62.
- Beck, S. 'Tsigani-Gypsies in socialist Romania', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1—4/86, pp. 109—127.
- Bernadac, C. *L'Holocauste oublié* (Paris, 1979).
- Boner, C. *Transylvania* (London, 1865).
- Boué, A. *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840).
- Cartner, H. *Destroying Ethnic Identity: The Persecution of Gypsies in Romania* (New York and Washington, DC, 1991).
- Chamberlain, H. S. *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (Vienna, 1899).
- Commission for Racial Equality v Dutton*, Court of Appeal, London, 1988.
- 'Compensation claims rejected', in *Manchester Guardian*, 30 March 1959, p. 5.
- Crowe, D. and Kolsti, J. (eds). *The Gypsies of Eastern Europe* (New York/London, 1991).
- Dahler, R. 'Zigeuneropvangbeleid Oldenzaal', in *Zigeuners in Nederland*, eds P. Hovens and R. Dahler (Nijmegen/Rijswijk, 1988), pp. 385—415.
- Davidóva, E. 'The Gypsies in Czechoslovakia', *JGLS* (3), 50 (1971), pp. 40—54.
- Dillmann, A. *Zigeuner-Buch* (Munich, 1905).
- Djurić, R. 'Il calvario dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac', *Lacio Drom* (1992), no. 4, pp. 14—42.
- Döring, H.-J. *Die Zigeuner im NS-Staat* (Hamburg, 1964).
- Ficowski, J. 'The Gypsies in the Polish People's Republic', *JGLS* (3), 35 (1956), pp. 28—38.
- Fischer, E. 'Erbe als Schicksal', *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 28 March 1943.
- Formoso, B. *Tsiganes et sédentaires* (Paris, 1986).
- Fraser, A. M. 'References to Gypsies in British highway law', *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 137—139.
- Fraser, A. M. 'The Travellers. Developments in England and Wales, 1953—1963', *JGLS* (3), 43 (1964), pp. 83—112.
- Fraser, A. M. 'A rum lot', in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 1—14.
- Fraser, A. M. 'The Rom migrations', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 131—145.
- Gaster, M. 'Bill of sale of Gypsy slaves in Moldavia, 1851', *JGLS* (3), 2 (1923), pp. 68—81.
- Gilliat-Smith B.-J. 'Report on the Gypsy tribes of north east Bulgaria', *JGLS* (2), 9 (1915—1916), pp. 1—54, 65—109.
- Gjorgjević, T. R. 'Rumanian Gypsies in Serbia', *JGLS* (3), 8 (1929), pp. 7—25.
- Gobineau, J.-A. de. *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Paris, 1853—1855).
- Gotovitch, J. 'Quelques données relatives à l'extermination des tziganes de Belgique', *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*, 4 (1976), pp. 161—180.
- '«Greek» Gypsies', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 124—132.
- Günther, W. *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871* (Hanover, 1985).

- Guy, W. 'Ways of looking at Roms: the case of Czechoslovakia', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 201—129.
- Haley, W. J. 'The Gypsy conference at Bucharest', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 182—190.
- Havas, G. 'Strategien des Beschäftigungswechsels bei verschiedenen Zigeunergemeinschaften in Ungarn', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1984), 2/84, pp. 3—24.
- Hehemann, R. *Die 'Bekämpfung des Zigeunerunwesens' im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik 1871—1933* (Frankfurt am Main, 1987).
- Hohmann, J. S. *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie* (Frankfurt am Main, 1991).
- Holmes, C. 'The German Gypsy question in Britain, 1904—1906', *JGLS* (4), 1 (1978), no. 4, pp. 248—267.
- Huttenbach, H. R. (ed.). *Nationalities Papers*, 19 (1991), no. 3 (special issue, 'The Gypsies in Eastern Europe').
- Jones, D. 'Rural crime and protest', in *The Victorian Countryside*, ed. G. E. Mingay (London, 1981), vol. 2, pp. 566—579.
- Kalibová, K. and Pavlík, Z. 'Demographic specificities of the Romany population in Czechoslovakia', paper at the 7th International Demographic Seminar, Humboldt University, Berlin, 1986.
- Kaminski, I.-M. 'The dilemma of power: internal and external leadership. The Gypsy-Roma of Poland', in *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 323—356.
- Kogălniceanu, M. *Desrobirea Țiganilor* (Bucharest, 1891).
- Kolev, A. 'Census taking in a Bulgarian Gypsy Mahala (Ruse, December 1992)', *JGLS* (5), 4 (1994), pp. 33—46.
- König, U. *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989).
- Korber, U. 'Die Wiedergutmachung und die «Zigeuner»', in *Feinderklärung und Prävention* (Berlin, 1988), pp. 165—175.
- Kostelancik, D. J. 'The Gypsies of Czechoslovakia: political and ideological considerations in the development of policy', *Studies in Comparative Communism*, 22 (1989), pp. 307—321.
- Liègeois, J.-P. *School Provision for Gypsy and Traveller Children* (Brussels, 1987).
- Lockwood, W. G. 'Balkan Gypsies: an introduction', in *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), pp. 91—99; rptd with modifications in *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 17—23.
- Lockwood, W. G. 'East European Gypsies in western Europe: the social and cultural adaptation of the Xoraxané', *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 63—70.
- Lombroso, C. *L'uomo delinquente* (Milan, 1876).
- MacRitchie, D. 'The Greek Gypsies at Liverpool', *Chambers's Journal*, 11 Sep. 1886.
- Mandla (Sewa Singh) v Dowell Lee*, House of Lords, 1983 (2 A.C. 548).
- Marushiakova, E. 'Ethnic identity among Gypsy groups in Bulgaria', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 95—115.
- Mills v Cooper*, High Court, London, 1967 (2 Q.B. 459).
- Milton, S. 'The context of the Holocaust', *German Studies Review*, 13 (1990), pp. 269—283.

Milton, S. 'Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933—1945', *JGLS* (5), 2 (1992), pp. 1—18.

Mirga, A. 'The effects of State assimilation policy on Polish Gypsies', *JGLS* (5), 3 (1993), pp. 69—76.

Müller-Hill, B. *Murderous Science* (Oxford, 1988), переклад з *Tödliche Wissenschaft* (Reinbek bei Hamburg, 1984).

Nawrocki, G. '«Cintis» in Hamburg — Groß stadtzigeuner ohne Romantik', *Hamburger Tageblatt* no. 223, 18 August 1937.

Oschlies, W. '«Schwarze» und «Weisse»: zur Lage der Zigeuner in der Tschechoslowakei', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 1/85, pp. 24—32.

Petrović, A. 'Contributions to the study of the Serbian Gypsies', *JGLS* (3), 19 (1940), pp. 87—100.

Piasere, L. 'In search of new niches: the productive organization of the peripatetic Xoraxané in Italy', in *The Other Nomads*, ed. A. Rao (Cologne, 1987), pp. 111—132.

Pouqueville, F. C. H. L. *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1820).

Puxon, G. *Roma: Europe's Gypsies*, 2nd and 4th edns (London, 1975 and 1987).

'Resolution of the Council and the Ministers of Education... on school provision for gypsy and traveller children', *Official Journal of the European Communities*, 21 June 1989.

Rochas, M.-T. 'Les Tsiganes yougoslaves!!'. *Études Tsiganes*, 30 (1984), no. 2, pp. 29—37.

Samuel, R. 'Comers and goers', in *The Victorian City*, eds H. J. Dyos and M. Wolff (London, 1973), vol. 1, pp. 123—160.

Sijes, B. A. et al. *Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940—1945* (The Hague, 1979).

Silverman, C. 'Bulgarian Gypsies: adaptation in a socialist context', *Nomadic Peoples* (1986), nos 21/22, pp. 51—60.

Strauss, E. 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885—1926', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1986), 1—4/86, pp. 31—108.

Swann, Lord. *Education For All* (London, 1985).

Thompson T. W. 'English Gypsy death and burial customs', *JGLS* (3), 3 (1924), pp. 5—38 and 60—93.

Thompson T. W. 'Foreign Gypsy Coppersmiths in England in 1868', *JGLS* (3), 6 (1927), p. 144.

Thurner, E. *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich* (Vienna, 1983).

Tritt, R. *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies* (New York, etc., 1992).

Uhlik, R. 'Iz ciganske onomastike', *Glasnik Zemaljskog museja u Sarajevu, istorija i etnografija*, new series, 10 (1955), pp. 51—71; 11 (1956), pp. 193—209.

Ulc, O. 'Gypsies in Czechoslovakia: a case of unfinished integration', *Eastern European Politics and Societies*, 2 (1988), pp. 306—333.

Willems, W. and Lucassen, L. 'Beeldvorming over Zigeuners in Nederlandse Encyclopedieën (1724—1984) en hun wetenschappelijke bronnen', in *Zigeuners in Nederland*, eds P. Hovens and R. Dahler (Nijmegen/Rijswijk, 1988), pp. 5—52 (ангельская версія: 'The Church of knowledge', in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 31—50).

Willems, W. and Lucassen, L. *Ongewenste Vreemdelingen* (The Hague, 1990).

Williams, P. *Mariage tsigane* (Paris, 1984).

Winstedt, E. O. 'The Gypsy Coppermiths' invasion of 1911–1913', *JGLS* (2), 6 (1912–1913), pp. 244–303.

Yoors, J. *Crossing* (New York, 1971).

Zang, T. *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria* (New York and Washington, DC, 1991).

Zimmermann, M. 'From discrimination to the "Family Camp" at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies', *Dachau Review*, 2 (1990), pp. 87–113.

Zülch, T. 'Und auch heute noch verfolgt?', *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 31 (1981), pp. 397–410.

8. Паўночная Амэрыка

Gropper, R. C. *Gypsies in the City* (Princeton, NJ, 1975).

Marchbin, A. A. 'Gypsy immigration to Canada', *JGLS* (3), 13 (1934), pp. 134–144.

Saló, M. T. (ed.). *The American Kalderaš* (Hackettstown, NJ, 1981).

Saló, M. T. and Saló, S. *The Kalderaš in Eastern Canada* (Ottawa, 1977).

Saló, M. T. and Saló, S. 'The Romnichel economic and social organization in urban New England, 1850–1930', *Urban Anthropology*, 11 (1982), pp. 273–313.

Saló, M. T. and Saló, S. 'Gypsy immigration to the United States', in *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1986), pp. 85–96.

Sutherland, A. *Gypsies, the Hidden Americans* (London, 1975).

9. Фізічная антрапалогія

Bhalla, V. 'Marker genes as guides to the kinship of populations: a plea for linguistic-cum-anthropogenetic approach to the problem of "Roma" ancestry', in *Romani Language and Culture*, eds S. Balić et al. (Sarajevo, 1989), pp. 155–163.

Corrain, C. 'Sintesi di ricerche antropometriche ed emotipologiche tra gli Zingari europei', *Lacio Drom* (1978), no. 6, pp. 22–29.

Ély, B. 'Les Crânes tsiganes des collections du Musée de l'Homme', *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (1967), pp. 177–192.

Gropper, R. C. 'What does blood tell?', *GLS/NAC Newsletter*, 4 (1981), nos 2, 3 and 4.

Mourant, A. E. *Blood Relations: Blood Groups and Anthropology* (Oxford, 1983).

Pittard, E. *Les Tziganes ou Bohémiens* (Geneva, 1932).

Reyment, R. 'Les Voyageurs suédois: aspects physiques et linguistiques', *Études Tziganes* (1981), no. 4, pp. 1–14.

Tauszik, T. 'Human- and medical-genetic examinations on the Gypsy population in Hungary', *GLS/NAC Newsletter*, 9 (1986), no. 4.

10. Мова

- Bloch, J. Review of J. Sampson's *The Dialect of the Gypsies of Wales*, *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 134—141.
- Borde, A. *The Fyrst Boke of the Introduction of Knowledge* [lithographic reprint of 2nd edn of 1562/3] (Salzburg, 1979).
- Borrow, G. *Romano Lavo-Lil* (London, 1874).
- Bryant, J. 'Collections on the Zingara or Gypsey language', *Archaeologia*, 7 (1785), pp. 387—394.
- Büttner, J. *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker* (Göttingen, 1775).
- Cortiade, M. 'Romany phonetics and orthography', *GLS/NAC Newsletter*, 7 (1984), no. 4.
- Cortiade, M. 'Distance between the Romani dialects', *GLS/NAC Newsletter*, 8 (1985), no. 2, pp. 1—4.
- Cortiade, M. *Romani fonetika thaj lehipa* (Titograd, 1986).
- Cortiade, M. 'O kodifikaciji i normalizaciji romskog zajedničkog jezika', in *Romani Language and Culture*, eds S. Balić et al. (Sarajevo, 1989), pp. 205—221.
- Fraser, A. M. 'Looking into the seeds of time', *Tsiganologische Studien* (1992), no. 1 + 2, pp. 135—166.
- Friedman, V. A. 'Problems in the codification of a standard Romani literary language', in *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1985), pp. 56—75.
- Friedman, V. A. and Dankoff, R. 'The earliest known text in Balkan (Rumelian) Romani', *JGLS* (5), 1 (1991), pp. 1—20.
- Gjerdman, O. and Ljungberg, E. *The Language of the Swedish Coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taikon* (Uppsala, 1963).
- Grierson G. A. *Linguistic Survey of India*, 20 vols (Delhi, 1903—1928).
- Hancock, I. 'The development of Romani linguistics', in *Languages and Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polomé*, eds M. A. Jazayery and W. Winter (Berlin, 1988), pp. 183—223.
- Hancock, I. 'The Hungarian student Valyi Istvan and the Indian connection of Romani', *Roma*, no. 36 (1991).
- Hancock, I. 'On the migration and affiliation of the Dōmba: Iranian words in Rom, Lom and Dom Gypsy', *International Romani Union Occasional Papers*, series F, no. 8 (1993).
- Higgie, B. 'Proto-Romanes Phonology', Ph.D. dissertation. University of Texas at Austin, 1984.
- Iversen, R. *Secret Languages in Norway. Part II: The Rodi (Rotwelsch) in Norway* (Oslo, 1945).
- Josef Karl Ludwig, Archduke. *Czigány Nyelvtan* ["Цыганская граматыка"] (Budapest, 1888).
- Jusuf, S. and Kepeski, K. *Romani gramatika — Romska gramatika* (Skopje, 1980).
- Kaufman, T. Review of W. R. Rishi's *Multilingual Romani Dictionary*, *International Journal of the Sociology of Language*, 19 (1979), pp. 131—144.
- Kaufman, T. 'Explorations in protoGypsy phonology and classification', paper at the 6th South Asian Languages Analysis Round-table, Austin, Texas, 25—26 May 1984.

- Kenrick, D. 'Romanies in the Middle East', *Roma*, 1 (1976), no. 4, pp. 5—8, 2 (1977), no. 1, pp. 30—36, no. 2, pp. 23—39.
- Kluyver, A. 'Un glossaire tsigane du seizième siècle', *JGLS* (2), 4 (1910—1911), pp. 131—142.
- Kochanowski, J. *Gypsy Studies* (New Delhi, 1963).
- Macalister, R. A. Stewart. *The Language of the Nawar or Zutt, the Nomad Smiths of Palestine*, GLS Monograph no. 3 (London, 1914); папярэдняя публікацыя ў *JGLS* (2), 3 (1909—1910), pp. 120—126, 298—317; 5 (1911—1912), pp. 289—305.
- Marsden, W. 'Observations on the language of the... Gypsies', *Archaeologia*, 7 (1785), pp. 382—386.
- Miklosich, F. X. *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, vols 21—31, Vienna, 1872—1881).*
- Papp, G. *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás-magyar szótár* ["Румынскія дыалекты баяшскіх цыганоў: баяшска-вугорскі слоўнік"] (Pécs, 1982).
- Paspati, A. *Études sur les Tchingianés* (Constantinople, 1870).
- Rishi, W. R. *Multilingual Romani Dictionary* (Chandigarh, 1974).
- Rishi, W. R. *Romani Punjabi English Dictionary* (Patiala, 1981).
- Rüdiger, J. C. C. *Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde*, Part 1 (Leipzig, 1782); раздзел пра рамані, *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien*, rptd (Hamburg, 1990).
- Sampson, J. *The Dialect of the Gypsies of Wales* (Oxford, 1926).
- Sampson, J. 'Notes on Professor R. L. Turner's "The position of Romani in Indo-Aryan"', *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 57—68.
- Soravia, G. *Dialecti degli Zingari Italiani* (Pisa, 1977).
- Swadesh, M. 'Lexicostatistic dating of prehistoric ethnic contacts', *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96 (1952), pp. 452—463.
- Swadesh, M. *The Origin and Diversification of Language*, ed. J. Sherzer (London, 1972).
- Torrión, M. 'Del dialecto caló y sus usuarios: la minoría gitana de España' (доктарскія тэзісы, Perpignan, 1988).
- Trail, R. L. *The Grammar of Lamani* (Norman, OK, 1970).
- Turner, R. L. 'The position of Romani in Indo-Aryan', *JGLS* (3), 5 (1926), pp. 145—189.
- Turner, R. L. "'The position of Romani in Indo-Aryan": A reply to Dr J. Sampson', *JGLS* (3), 6 (1927), pp. 129—138.
- Turner, R. L. 'Transference of aspiration in European Gypsy', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22 (1959), pp. 491—498.
- Valet, J. 'Les dialectes du sinto-manouche', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 309—314.
- Vulcanius, B. *De literis et lingua Getarum sive Gothorum* (Leiden, 1597).

II. Музыка

- Alvarez Caballero, A. *Historia del cante flamenco* (Madrid, 1981).
- Alvarez Caballero, A. *Gitanos, payos y flamencos, en los orígenes del flamenco* (Madrid, 1988).

- Blas Vega, J. *Los Cafés cantantes de Sevilla* (Madrid, 1984).
- Bobri, B. 'Gypsies and Gypsy choruses of old Russia', *JGLS* (3), 40 (1961), pp. 112—120.
- Brepohl, F. W. 'Die Zigeuner als Musiker in den türkischen Eroberungskriegen des XVI. Jahrhunderts', *JGLS* (2), 4 (1910—1911), pp. 241—244.
- Falla, M. de. *El Cante jondo* (Granada, 1922).
- Hajdu, A. 'Les Tsiganes de Hongrie et leur musique', *Études Tsiganes* (1958), no. 1, pp. 1—30.
- Kovalcsik, K. *Vlach Gypsy Folk Songs in Slovakia* (Budapest, 1985).
- Leblon, B. 'Identité gitane et flamenco', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 521—527.
- Leblon, B. *Musiques Tsiganes et Flamenco* (Paris, 1990); *El Cante flamenco* (Madrid, 1991).
- Liszt, F. *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* (Paris, 1859); *The Gipsy in Music*, перекл. E. Evans (London, 1926).
- Sárosi, B. *Gypsy Music* (Budapest, 1978).
- Stewart, M. 'La fraternité dans le chant: l'expérience des Roms hongrois', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 497—513.

12. Народня паданні

Groome, F. H. *Gypsy Folk-Tales* (London, 1899).

13. Коджс чысціні

- Ficowski, J. 'Supplementary notes on the *mageripen* code among Polish Gypsies', *JGLS* (3), 30 (1951), pp. 123—132.
- Miller, C. 'Mačwaya Gypsy Marimé' (MA thesis, Seattle, 1968).
- Miller, C. 'American Rom and the ideology of defilement', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 41—54.
- Rao, A. 'Some Mānuš conceptions and attitudes', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfisch (London, 1975), pp. 139—167.
- Silverman, C. 'Pollution and power: Gypsy women in America', in *The American Kalderaš*, ed. M. T. Salo (*Hackettstown, NJ, 1981*), pp. 55—70.
- Thompson, T. W. 'The uncleanness of women among English Gypsies', *JGLS* (3), 1 (1922), pp. 15—43; and 8 (1929), pp. 33—39.
- Winstedt, E. O. 'Coppersmith Gypsy notes', *JGLS* (2), 8 (1914—1915), pp. 246—266.

14. Рэлігія

- Acton, T. 'The Gypsy Evangelical Church', *Ecumenical Review*, 31 (1979), no. 3, pp. 11—17.
- Glize, R. 'L'église évangélique tsigane comme voie possible d'un engagement culturel nouveau', in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 433—443.

- Lazell, D. *From the Forest I Came* (London, 1970).
 Le Cossec, C. *Mon aventure chez les Tziganes* (Soignolles, 1991).
 Ridholls, J. *Travelling Home* (Basingstoke, 1986).
 Sato, E. B. L. 'The social impact of the rise of Pentecostal evangelicalism among American Rom', in *Papers from the Eighth and Ninth Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter* (New York, 1988), pp. 69–94.
 Smith, C. *The Life Story of Gipsy Cornelius Smith* (London, 1890).
 Smith, R. *Gipsy Smith: His Life and Work* (London, 1901).
 Wang, K. 'Le mouvement pentecôtiste chez les Gitans espagnols' in *Tsiganes: Identité, Évolution*, ed. P. Williams (Paris, 1989), pp. 423–432.

15. Іншія вандруїнікі

- Arnold, H. *Fahrendes Volk* (Neustadt, 1980).
 Bonilla, K. 'The Quinquis: Spain's last nomads', *JGLS* (4), 1 (1976), no. 2, pp. 86–92.
 Cottaar, A. and Willems, W. 'The image of Holland: caravan dwellers and other minorities on Dutch society', *Immigrants & Minorities*, 2 (1992), no. 1, pp. 67–80.
 Gmelch, G. *The Irish Tinkers* (Menlo Park, CA, 1977; 2nd edn 1985).
 Gmelch, G. and Gmelch, S. B. 'Ireland's travelling people: a comprehensive bibliography', *JGLS* (4), 1 (1977), no. 3, pp. 159–169.
 Gmelch, S. B. *Tinkers and Travellers* (Dublin, 1975; 2nd edn 1979).
 Golowin, S. 'Fahrende in der Schweiz', *Giessener Hefte für Tsiganologie* (1985), 2 + 3/85, pp. 40–50.
 Haesler, W. *Enfants de la Grande-route* (Neuchâtel, 1955).
 Heymowski, A. *Swedish Travellers and their Ancestry* (Uppsala, 1969).
 Ignacio, L. *Los Quinquis* (Barcelona, 1974).
 MacColl, E. and Seeger, P. *Till Doomsday in the Afternoon* (Manchester, 1986).
 Meyer, C. 'Unkraut der Landstrasse' (Zürich, 1988).
 Rao, A. (ed.). *The Other Nomads* (Cologne/Vienna, 1987).
 Rehfish, A. and Rehfish, F. 'Scottish Travellers or Tinkers', in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, ed. F. Rehfish (London, 1975), pp. 271–283.
 Reyniers, A. and Valet, J. 'Les Jeniš', *Études Tsiganes* (1991), no. 2, pp. 11–35.
 Valet, J. *Les Voyageurs d'Auvergne, nos familles yéniches* (Clermont, 1990).
 Wernink, J. H. A. *Woonwagenbewoners* (Assen, 1959).
 Wiedel, J. and O'Fearadhaigh, M. *Irish Tinkers* (London, 1976).

16. Цыганы ў мастацтве і літаратуры

- Beaumarchais, P.-A. C. de. *Le Mariage de Figaro* (staged 1784).
 Borrow, G. *Lavengro* (London, 1851).
 Borrow, G. *The Romany Rye* (London, 1857).
 Campigotto, A. and Piasere, L. 'From Margutte to Cingar: the archeology of an image', in *100 Years of Gypsy Studies*, ed. M. T. Salo (Cheverly, MD, 1990), pp. 15–29.
 Cervantes Saavedra, M. de. *Pedro de Urdemalas* (Madrid, 1615; написана бібліз 1611 г.).

- Cervantes Saavedra, M. de. *La Gitanilla*, у ягоных *Novelas exemplares* (Madrid, 1613).
- Crockett, W. S. *The Scott Originals* (Edinburgh, 1912).
- Cuzin, J.-P. *La disease de bonne aventure de Caravage* (Paris, 1977).
- Defoe, D. *Moll Flanders* (London, 1722).
- Fielding, H. *The History of Tom Jones* (London, 1749).
- Firdawsi, *Shah-nameh* (1010).
- Fraser, A. M. 'Authors' Gypsies', *Antiquarian Book Monthly*, 20 (1993), no. 2, pp. 10–17.
- Goethe, J. W. von. *Götz von Berlichingen* (1773).
- Herder, J. G. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791).
- Mone, F. J. (ed.). *Schauspiele des Mittelalters* (Karlsruhe, 1846), vol. 2.
- O'Brien, C. *Gipsy Marion* (London, n.d. [c.1895]).
- Recueil d'Arras ['Arras collection'], municipal library of Arras, MS 266.
- Sachs, H. *Die Selenden wanderer*, in *Hans Sachs' Werke* (Berlin, 1884), vol. 2, pp. 58–68.
- Scott, Sir Walter. *Guy Mannering* (Edinburgh, 1815).
- Vicente, G. *Farsa das Ciganas* (staged 1521).

Дадатак

Літаратура пра цыганоў у Беларусі

- Narbutt T. *Rys historyczny ludu cyganskiego*. Wilno. 1830.
- Буйко Т. *К вопросу об истории и культуре белорусских цыган* // Другая Міжнар. навуц.-практ. канф. "Ісламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі", Мінск, 19–20 траўн. 1995 г. — Мн. 1996. Ч. 2. С. 101–106.
- Бутэвіч А. *Пад вольным ветрам шумных кібіткі ў адвечным падарожжы. Мір — цыганская сталаца* // Звязда. 2001. 9 чэрв.
- Даўтяла Зьмітро. *Цыганы на Беларусі: Гістарычны нарыс* // Наш край. 1926. № 12(15); Тое самае // Спадчына. 1992, № 4. С. 54–67.
- Дзеці ветру. *Цыганы на Беларусі* // Беларуская думка. 1993. № 6. С. 73–77.
- Соніч А. *Дзеці ветру* // Беларуская мінуўшчына. 1996. № 4. С. 30–33.
- Дучыц Л. У. *З гісторыі цыганоў Беларусі* // Беларускі гістарычны часопіс. 2003. № 3. С. 45–49.
- Заранок Васіль. *Дзеці ветру* // Эпоха. 2002. № 1. С. 70–75.
- Калінін В. *Цыганы на Беларусі* // 3 гісторыяй на "Вы": Публіцыстычныя артыкулы. Вып. 2 / Уклад. У. Арлова. — Мн.: Маст. літ., 1994. С. 330–349.
- Карапчанка І. *Цыганы* // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.6. Кн. 2. С. 110–111.
- Карнялюк К. *Цыганы Прыдзвіння* // Звязда. 1994. 24 сак.
- Лашкарова В. *Па сваіх законах* // Народная газета. 1996. 21 лістап.
- Маліноўскі М. *Спадвечныя вандроўнікі* // Чырвоная змена. 1994. 20 кастр.
- Мацвееў У. *Цыганы: "дзеці сонца" маюць свайго прэзідэнта і парламент. Нацыянальныя пытанні* // Матэрыялы III Міжнар. канферэнцыі беларусістаў

“Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”, Мінск, 21—25 мая, 4—7 снеж. 2000 г. — Мн, 2001. С. 211—212.

Мацюшэнка В. В. *Цыганы* // Народная асвета. 2001. № 10. С. 56—58.

Михальчук Л. *Страннікі во времени* // Беларуский рынок. 2003. 7—13 апр. С. 26.

Раманюк В. *Раскіданыя па зямлі* // Звязда. 2000. 4 лістап.

ПАКАЗАЛЬНІК

- Аба, горад у Фінляндыі (сучасны Турку) 101
Абэрдэн, горад у Шатляндыі 98
Авэнтын (Ёган Турмаер), баварскі гісторык 73—75, 103—104
Авіньён, горад у Францыі 81, 170
Агаё, штат 172
Агмэд I, султан 135
Аграм *гл.* Загрэб
Агрыпа фон Нэтэсгайм Карнэліус, нямецкі філосаф 143
Адольф Фрэдэрык, прынц Мэкленбург-Штрэліца 119
Адрыянопаль, горад у Малой Азіі 134
Албанія 135, 162, 197, 222
Альбрэхт Ахілес, маркграф Брандэнбурга 76
Аль-Умары, чыноўнік султаната Мамэлюка 36
Альфонсо V, кароль арагонскі 66, 83
Аляксандар, кароль польскі і вялікі князь літоўскі 93
Аляксандар, пфальцграф Райна 47
Аляксандар Добры, прынц Малдавіі 51
Аляксандар Македонскі 23
Ам'ен, горад у Францыі 63, 66
Англія 94—97, 99—100, 107—111, 132, 139, 171—172, 178, 218, 230; *гл.* *таксама*
Вялікая Брытанія
Андалусія, правінцыя ў Гішпаніі 83, 140, 157—158, 160
Андрэас, прэсбітэр ратысбонскі, хранограф 64—65, 68, 74
Анры II, кароль Францыі 82
Анры IV, кароль Францыі 114—115
Арагон, правінцыя ў Гішпаніі 66, 83—84, 127
Арменія 37—38, 41
Арлеан, горад у Францыі 80
Арлоў, граф Аляксей, расейскі афіцэр 156
Асманская імперыя 16, 133—136
Атакар II, кароль Багеміі 53—54
Атаназіюс I, канстантынопальскі патрыярх 42
Аўбрыён Жан, грамадзянін Мэца 80
Аўгуст II, польскі кароль 120
Аўстра-Вугоршчына 173, 184, 186, 191
Аўстраля 13
Аўстрыя 75, 122—124, 136, 161, 186, 190, 192, 201, 222, 224

---

* Выказваем падзяку спадару Зьмітру Саўку за экспертызу напісання ўласных назоваў іншамоўнага паходжання на-беларуску

- Аўшвіц (Асвенцім), Аўшвіц-Біркенаў (Асвенцім—Бжазінка), лагеры смерці
193, 195—197
- Афганістан 34, 150
- Афрыка 86, 128, 131
- Баварыя 64, 73—74, 76, 120, 185—186, 209
- Багемя 53—55, 81—82, 84, 93, 105, 115, 122, 185, 196
- Багіслаў X, польскі князь 77
- Баграм Гур, пэрсідскі імператар 32—33
- Бадэн, горад у Швайцарыі 78
- Базэль, горад у Швайцарыі 54, 59, 62
- Бакмайстэр Г. Л. К., нямецкі навуковец 148
- Балівія 131
- Балканы 8, 16, 24, 41, 49—50, 54—55, 69—71, 135, 136, 149, 159, 162, 168, 170, 178,
201, 216—217, 225
- Балёння, горад і правінцыя ў Італіі 62—63, 66, 68, 90
- Балтыйскія рэспублікі 193, 225; *гл. таксама* Эстонія, Летува
- Бальзамон Тэадор, бізантыйскі навуковец 42
- Банарт Напалеон 122, 132, 157
- Банэ Дэні, французскі мастак 172
- Барсэлёна 75, 83, 127, 221
- Бартак Бэла, вугорскі кампазітар 156
- Басконія, правінцыя ў Гішпаніі 116, 132, 141
- Батаяр Польшы, французскі архівец 152
- Баўгарыя 43, 50, 170—171, 173, 197—198, 207—208, 214, 217, 221—222, 231, 235
- Беларусь 93, 193, 222
- Бібэску Георге, валашскі прынц 168
- Бізантыйская імперыя 33, 38, 41—44, 49, 71
- Бісмарк Отта фон 184
- Біхары Ян, цыганскі скрыпач 51
- Блянш, каралева наварская 66
- Бораў Джордж, ангельскі пісьменнік 13, 130, 151, 164, 188
- Борд Эндру, навуковец 15, 71, 143
- Борман Марцін, нацыст 195
- Боснія, Боснія-Герцагавіна 50, 162, 171, 173, 186, 197, 201, 202, 222
- Бостан, горад у ЗША 96, 101
- Босх Геранім, нідэрляндскі мастак 102
- Бразылія 131, 170
- Браціслава 155
- Браянт Джэкаб, ангельскі антыквар 148
- Бройдэнбах Бэрнгард фон, нямецкі пілігрым 47
- Бругэ, горад у Фляндрыі 61, 67, 86
- Брусэль 60, 87
- Брыеніус Ёзэф, бізантыйскі навуковец 42
- Будапэшт 92, 136, 160—161
- Бунко Фэрэнц, цыганскі музыка 156
- Бурбоны, каралеўская дынастыя 79, 107, 127

- Буржуа з Парыжа, ананімны гісторык 63, 66
 Бухарэст 215, 233
 Бухэнвальд, канцэнтрацыйны лагер 192, 196
 Бэатрычэ Арагонская, жонка Матыяса Корвінуса 92
 Бэла IV, вугорскі кароль 53
 Бэльгія 60, 132, 170, 184, 212, 219, 222, 231
 Бэрд Джон, святар 153
 Бэрлін 156, 170, 190, 192
 Бэсарабія 175
 Бэт'юн, горад у Францыі 80
 Бютнэр, нямецкі філолаг 150
- Вагезы, горны масіў 138
 Валенсія, правінцыя ў Гішпаніі 127
 Валенштайн Альбрэхт фон, генерал 121
 Валі Іштван, вугорскі пастар 148
 Валія 95, 107, 108, 109, 154, 163, 230; *гл. таксама* Вялікая Брытанія
 Валашчына 44, 50—52, 70—71, 74, 134, 149, 166—168, 174—175, 179
 Вальсэнтэ Пэдро, каралеўскі дарадца 129, 131
 Варшава 235
 Васіле Люпу (Васіль Воўк), прынц Малдавіі 134
 Васкес Таблада Гаспар, біскуп Авіеда 128
 Ваэцыюс Гізбэрт, флямандскі тэалаг 142, 144
 Вена 92, 152, 155, 156, 192, 219
 Вірджынія, штат 133, 172
 Вісэнтэ Гіль, партугальскі драматург 85, 102
 Вугоршчына 16, 53—55, 64—65, 67, 70—71, 74, 91—93, 122—124, 129, 134, 136, 139, 146, 148—149, 154—156, 159—162, 168, 173—174, 183, 186, 191, 195—197, 201, 204—205, 214, 222, 224—225, 229, 235
 Вульканиюс Банавэнтура, флямандскі навуковец 143
 Вэнэцыя 45—46, 89
 Вялікае Княства Літоўскае 69, 91, 93
 Вялікая Брытанія 12, 25, 132, 153, 159, 162—164, 172, 187—189, 209—212, 222, 225—226, 232; *гл. таксама* Англія, Шатляндія, Валія
- Габіно Ж.-А, граф 182
 Габсбургі, дынастыя 87—88, 92—93, 107, 118, 122—123, 125, 127, 134, 160
 Газнэвіды, турэцкая дынастыя 28
 Галіцыя 186, 224
 Гамбург 58, 67, 76, 103, 171
 Гамза Эсфаганскі, арабскі гісторык 32
 Ганікель (Якаб Райнгарт), цыганскі бандыт 137—138
 Гарафалё Бэвэнзуга до, італійскі мастак 102
 Гарсія Лёрка Фэдэрыко, паэт 158
 Гартліб Ёган, баварскі доктар 76
 Гарф Арнольд фон, нямецкі пілігрым 47—48, 56, 70
 Гатчысан Джордж, эдынбургскі купец 133

- Гвіяна 117
 Гельдэрлянд *гл.* Гельдэрс
 Гельдэрс, флямандская правінцыя 87—88, 117—118
 Георг I, электар Саксоніі 119
 Геранім, італійскі хранограф 65
 Г'ердман О., швэдскі навуковец 16, 17
 Гёс Рудольф, камендант Аўшвіца 195
 Гётынген 149, 235
 Гётэ Ё. В. фон 138, 151
 Гіка Аляксандар, прынц Валошчыны 167—168
 Гіка Грыгорэ, прынц Валошчыны 168
 Гімлер Гайнрых, нацыст 190—193
 Гітлер Адольф 197—198
 Гірай Магамэд, турэцкі гісторык 136
 Гішпанія 43, 66, 68, 70, 83—85, 107, 117, 125—131, 137, 140—142, 149, 157—160, 201, 209, 213, 216, 220—222, 232—233; *гл. таксама* Андалусія, Каталёнія, Мурсія
 Глостэр, горад у Вялікай Брытаніі 108
 Глэмарган, горад у Вялікай Брытаніі 109, 163
 Гогэнцолерны, дынастыя 125
 Гол Эдуард, ангельскі гісторык 94
 Гордан Джын, цыганка 114, 133
 Гортыс Самуэль Аўгустыні аб, лютаранскі пастар 147, 150
 Гранада 127, 140, 159—160
 Грунэмбэрг Конрад, нямецкі пілігрым 47
 Грырсан Г. А., даследнік 31
 Грэгарас Нікэфарас, бізантыйскі навуковец 43
 Грэльман Гайнрых М. Г., нямецкі навуковец 149—150, 152
 Грэнобль 79
 Грэцыя 41, 43—46, 48—49, 69—71, 84, 135, 170—171, 173, 197, 201, 216, 222, 231—232
 Густаў I, кароль Швэцыі 101
 Гэнры VIII, кароль Англіі 94, 96—97, 107, 110
 Гэрдэр Ё. Г. фон, нямецкі крытык і філосаф 138—139
 Гэрманштат (Сібіў), горад у Трансыльваніі 91
- Дан I, прынц Валошчыны 51
 Данія 94, 101, 130, 184, 196, 222
 Данцыг (Гданьск) 77
 Дафінэ, правінцыя ў Францыі 80, 139
 Дахаў, канцэнтрацыйны лагер 191—192
 Джарджонэ, італійскі мастак 102
 Джоўнз, сэр Ўільям, брытанскі арыенталіст 152
 Джэймз II, кароль Шатляндыі 94
 Джэймз IV, кароль Шатляндыі 94, 100
 Джэймз V, кароль Шатляндыі, 98—100
 Джэймз VI кароль Шатляндыі (Джэймз I, кароль Вялікай Брытаніі) 111—113, 132

- Доша Д'ёрдзі, вугорскі шляхціч 91
 Дыдро Дэні, французскі асветнік 116, 145
 Дыльман Альфрэд, нямецкі паліцэйскі чыноўнік 185
 Душан Стэфан, кароль Сербіі 50
 Дэвэнтэр, горад у Бэльгіі 60, 67, 87
- Ёганна, графіня Ляйсніка 76
 Ёзэф Карл Людвіг, архікнязь вугорскі 160—161
 Ёзэф II, імператар 124, 129, 139, 160—161, 141, 151
 Ёзэф, кароль Партугаліі 131
- Жэнэва 78, 234
 Жыгімонт Стары, кароль польскі і вялікі князь літоўскі 93
- Загрэб 53, 209
 Зальцбург 192
 Заполя Янаш, кароль Вугоршчыны 91
 Заходняя Індыя 132
 Захс Ганс, нямецкі паэт і драматург 102
 Зутфэн, горад у Нідэрляндах 67, 87—88
 Зэдлер Ёган, нямецкі энцыклапедыст 145
- Ібэрыіскі паўвостраў 158, 224, 226; *гл. таксама* Партугалія, Гішпанія
 Ізабэля, каралева Вугоршчыны 92
 Іранца, граф Мігель Люкас дэ 83
 Ірляндыя 109, 133, 163, 165, 219, 223
 Італія 68, 71, 89—90, 118, 130, 141, 149, 159, 170, 173, 184, 196—197, 200—202, 212, 216, 222, 224—226
 Іянічныя астравы 45
- Кагальнічану Міхай, румынскі рэфарматар 167
 Калыс, правінцыя ў Гішпаніі 128, 140, 158—159
 Калёччы Адрыяно, італійскі навуковец 74—75
 Кампаманэс *гл.* Радрыгес
 Кампастэля *гл.* Сант'яга-дэ-Кампастэля
 Канада 13, 173
 Канстантын IX Манамах, бізантыйскі імператар 41—42
 Канстантынопаль 41—43, 71, 134
 Канстанцыя, горад 55—56, 67
 Каны, горад 228
 Карл I, кароль Гішпаніі 84
 Карл II, кароль Гішпаніі 127, 160
 Карл III, кароль Гішпаніі 129—131, 140, 158
 Карл V, імператар 84, 87—88, 122, 125
 Карл VI, імператар 123
 Карл Вялікі 55
 Карл Тэадор, пфальцграф Райна 120

Карнэр Гэрман, нямецкі хранограф 58
 Карпацкія горы 167—168, 224—225
 Картагена, гішпанскі порт 128
 Карэджо (Антоніі Алегры), італійскі мастак 102
 Кастэллэн-дэ-ля-Пляна, горад у Гішпаніі 83
 Касэль, горад у Нямецчыне 75
 Каталёнія, правінцыя ў Нямецчыне 83—84, 127, 140
 Каўказ 37
 Каўфман Тэрэнс, амэрыканскі мовазнаўца 23, 30
 Кацярына II (Вялікая), расейская імператрыца 156
 Кент, графства 163, 165
 Кёльн, арцыбіскупства 77
 Кіньёнэс Хуан дэ, гішпанскі суддзя 126
 Кіпр 222
 Кодалі Золтан, вугорскі кампазітар 156
 Корфу, востраў 45—46
 Косава, Югаславія 201, 208, 235
 Кранцыюс (Альбэрт Кранц), нямецкі гісторык 103
 Кромўэл Олівэр 113, 132
 Крыт 45
 Крэб Джэймз, метадысцкі прапаведнік 153, 165
 Куба 173

Латвія 222
 Ле Касэ Клеман, брэтонскі пастар 232
 Ле-Сант-Мары-дэ-ля-Мэр, горад у Францыі 231—232
 Ле Сэж Жак, французскі пілігрым 45
 Летува 69, 93, 222; *гл. таксама* балтыйскія рэспублікі
 Лёндан 163—165, 171, 234
 Лівэрпул 165, 171, 178
 Ліер, мястэчка ў Фляндрыі 86
 Лінкэпінг, горад у Швэцыі 142
 Ліст Фэрэнц 155—157
 Літва 93; *гл. таксама* Вялікае Княства Літоўскае
 Лодзь 193
 Любляна 209
 Людавіко іль Моро, рэгент Міляна 89
 Людвіг IX, ляндрграф Гэсэ-Дармштата 138
 Людвіг X, ляндрграф Гэсэ-Дармштата 138
 Люі XII, кароль Францыі 81
 Люі XIII, кароль Францыі 115
 Люі XIV, кароль Францыі 115
 Люі (Лаяш) II, кароль Вугоршчыны 92
 Люізіяна, штат 132
 Люіс эль дэ ля Хуліяна Тыё, спявак фламенка 158
 Люкас ван Лейдэн, флямандскі мастак 102
 Люксэмбург 222

- Люнгбэрг Э., швэдскі навуковец 16—17
Лютэр Марцін 105, 142
Люцэрна 77—78
Ляйдэн 61, 67, 143, 148
Ляйпцыг 74, 114, 145
Лякенбах, лагер для цыганоў 192—193
Лямброза Чэзарэ, італійскі крыміналіст 182
Лятарынгія 79—80, 116—117, 137—138, 142, 149, 184, 187
Ля Шэп, мястэчка ў Шампані 80
- Мадрыд 43, 129, 159, 221
Мадэна, княства 89—90
Мазарыс, бізантыйскі сатырык 44
Майнінген, горад у Саксоніі 67
Майнц, арцыбіскупства 120—121
Майсэн, горад у Саксоніі 54, 75
Макалістэр Р. А. Ст'юарт, ангельскі навуковец 36
Македонія 43—44, 50, 198, 221—222, 225, 235
Максіміліян I, імператар 173
Малдавія 50—52, 134, 149, 156, 166—168, 174—175, 179
Малы Эгіпет 47—48, 56, 59—60, 63—64, 67, 70, 80—81, 84, 87—89, 94—95, 98, 100, 104, 143
Мальтус Т. Р., эканаміст 150
Маляга, горад у Гішпаніі 140
Манкада Санчо дэ, гішпанскі тэолаг 126
Маравія 93, 105, 122, 191, 196
Марант А. Э., навуковец 26
Марсэль 115
Марцін V, папа 64
Марцініка, востраў 132
Маршал Білі, цыганскі правадыр 140—141
Марыя Тэрэза, імператрыца 192, 160—161, 151, 146, 123—124
Масква 156
Матыяс Корвінус, кароль Вугоршчыны 91
Матэй Басараб, прынц Валошчыны 134
Маўтгаўзэн, канцэнтрацыйны лагер 192
Мідэльбург, Вальхэрэн 63, 67
Міклошыч Франц, філолаг 152, 223
Мілё, горад у Францыі 80
Мілян, княства 89—90
Мінш'ю Джон, ангельскі лексікограф 145
Мірчэ Стары, прынц Валошчыны 51
Модан (Мэтоні), горад у Грэцыі 46—48, 70
Монс, мястэчка ў Францыі 61, 86
Мор, сэр Томас 94, 97
Мурад III, султан 136
Мурад IV, султан 136

- Мурсія, правінцыя ў Гішпаніі 84, 213
 Мусаліні Бэніто 197
 Мустафа II, султан 136
 Мюліх, нямецкі хранограф 60
 Мюнстэр, біскупства 77, 118
 Мюнхен 185—186, 190
 Мэгмэд IV, султан 135
 Мэйг'ю Гэнры, ангельскі сацыёлаг 165
 Мэкленбург-Штрэліц, княства 119
 Мэксыка 173
 Мэнгеле Ёзэф, доктар з Аўшвіца 195
 Мэрдэн Уільям, брытанскі арыенталіст 148
 Мэры, каралева Англіі 125, 107
 Мэры, каралева Шатляндыі 99—100, 111
 Мэрыліз Мэг, персанаж рамана 114, 133
 Мэц, горад у Нямецчыне 67, 74, 80
- Навара, правінцыя ў Гішпаніі 82
 Нарвэгія 16, 96, 101, 220, 222
 Наўпліён, мястэчка 46
 Наўроцкі Георг, нацысцкі прамоўца 189
 Нацвайлер, канцэнтрацыйны лагер 196
 Нідэрлянды 67, 86—88, 102, 107, 116—118, 130, 132, 149, 171, 183—184, 196, 201, 202—203, 213, 220, 222
 Ніцца 228
 Нью-Ёрк 173
 Нэвэрс, мястэчка 79
 Нюрэмбэрг, горад у Нямецчыне 77
 Нямецчына 16, 68, 75—77, 93, 107, 132, 137, 149, 170—171, 182—186, 189—199, 201, 209, 215, 219, 222, 224, 234; *гл. таксама* Святая рымская імперыя
- Овэрыйсэль, флямандская правінцыя 87—88, 117
- Памэранія 58, 77
 Папскія дзяржавы 90, 141
 Партугалія 85—86, 130—131, 142, 201, 216, 220, 222
 Парыж 63, 66, 86, 155—156, 175, 187, 232, 234
 Паспаці Аляксандар, навуковец 16—17, 49
 Паўднёвая Амэрыка 131, 173; *гл. таксама* Балівія, Бразілія
 Паўночная Амэрыка 172, 174—175, 188; *гл. таксама* Канада, Мэксыка, ЗША
 Пірмасэнс, горад у Нямецчыне 138
 Пітар Эжэн, антраполог 24—25
 Плоўдзіў, горад у Баўгарыі 134
 Польшча 16, 69, 91, 93, 120, 161, 170, 177, 192—193, 195, 200, 204, 214, 216
 Портунтан Уільям, цыганскі правадыр 109
 Порчы Тобіяс, нацысцкі гаўляйтэр 192
 Пот Аўгуст Фрыдрых, філолаг 152

- Праванс 60, 75, 79, 139, 231
Прызрэн, горад у Сербіі 50
Прусія 118, 120, 125, 153, 184—185
Пэкс, біскупства 91, 174
Пэляпанэс 43—46, 70
Пэнсylvанія, штат 172
Пэрсія 32—37, 39, 158
Пэтры Нэрышыюс Ляўрэнтыюс, швэдскі арцыбіскуп 101, 142
Пэтры Оляўс, швэдскі царкоўны дзяяч 100, 131
- Равэнзбрук, канцэнтрацыйны лагер 192, 196
Радрыгес Пэдро, граф Кампананэс 129, 131
Райнлянд, правінцыя 116
Расея 16, 130, 156—157, 162, 170, 173, 184, 222, 225; *гл. таксама СССР*
Ратцэбург, нямецкае княства 119
Ратысбон (Рэгензбург), горад у Нямецчыне 64—65, 75
Ратэрдам 63, 67
Ройвіх Эбэргард, нямецкі мастак 47
Россі Джэралямо ды, кіраўнік Папскіх дзяржаваў 90
Рудыгер Ёган, нямецкі навуковец 148—149
Румынія 44, 161, 168, 171, 173—174, 195, 197, 207, 214—215, 222, 233—235
Румэлія, турэцкія ўладанні на Балканах 136
Руфус, хранограф Любэка 59
Рыкат, сэр Пол, ангельскі падарожны 136
Рым 63, 75, 83, 89—90
Рыскль, горад у Францыі 80
Рытэр Робэрт, псіхолаг 190—192, 195
Рышэльё, кардынал 115
- Савой, правінцыя ў Францыі 60, 89
Саксонія 67, 76, 119—120
Салютурн, горад у Швайцарыі 59
Санкт-Пецярбург 157
Сант'яга-дэ-Кампастэля, горад у Гішпаніі 82—83, 88
Сарагоса, горад у Гішпаніі 66, 127
Сарай Ёшы, цыганскі скрыпач 155
Сары, графства ў Вялікай Брытаніі 163, 165
Сасэкс, графства 163, 165
Сафія 134, 268
Свадэш Морыс, амэрыканскі лінгвіст 28—30
Святая Рымская імперыя 55, 74—77, 105, 118—122, 137
Сербія 44, 50, 134, 136, 170—171, 175, 197, 222, 235
Сігізмунд, кароль Вугоршчыны і імператар 55—56, 58, 65, 69
Скалігер Ёзэф, флямандскі навуковец 143
Скандынавія 100—101, 220; *гл. таксама Данія, Фінляндыя, Нарвэгія, Швэцыя*
Скот, сэр Ёлтэр, пісьменнік 114
Славаччына 123, 150, 155, 161, 191, 196, 200, 206—207, 215, 222, 224

- Славенія 25, 140, 161, 186, 200, 209, 222
 Слівэн, горад у Баўгарыі 222
 Сміт Джордж, жыхар Колвіла 188
 Сміт Карнэліюс, цыганскі місіянер 154
 Сміт Родні, цыганскі місіянер 154
 СССР 193, 195, 197, 200, 203
 Стакгольм 101
 Страсбур 59, 75
 Стурза Алеку, міністр фінансаў 168
 Сулейман Вялебны, асманскі султан 134
 Сфорца Франчэско, князь Міляна 90
 Сылезія 122
 Сымэоніс Сымон, францысканскі манах 45
 Сырыя 33, 35—36, 135
 Сэвіля 127, 140, 158—159
 Сэлім II, султан 134
 Сэмпсан Джон, ангельскі навуковец 16—17, 22, 28, 35—36
 Сэрвантэс Саавэдра М. дэ 85, 151
- Табары, арабскі хранограф 33
 Тамазіюс Якаб, нямецкі навуковец 144
 Тамэрлян *гл.* Тымур
 Тасканія, княства 90
 Тракія, гістарычная правінцыя 41, 43—44
 Трансністрыя, румынская правінцыя 197
 Трансільванія 50, 53—54, 69—70, 91—92, 123—124, 129, 134, 140, 146—147, 149, 161, 168, 175, 178, 224
 Туржо Д'ёрдзі, вугорскі пфальцграф 122—123
 Турцыя 38, 157, 171, 173, 201
 Турын, горад у Італіі 89
 Тымур (Тамэрлян), заваёўнік 69, 150
 Тышыян, італьянскі мастак 102
 Тэйкан Ёган Дымітры, навуковец 16, 19
 Тэмэшвар (Тымішаара), горад 134
 Тэрнэр, сэр Ральф, ангельскі арыенталіст 22—23, 28, 30, 35
 Тэсалёнікі (Салёніка), горад у Грэцыі 43, 135
- Уго Мігель дэ, карфіёцкі барон 45
 Украіна 93, 157, 161, 193, 197, 222, 225
 Уладзіслаў, кароль Валашчыны 51
 Уладзіслаў II, кароль Багеміі і Вугоршчыны 91, 93
 Утрэхт, горад у Нідэрляндах 63, 67, 148
 Уэляма Фрэй Мэльхор дэ, гішпанскі манах 126
- Ўуд Эбрам, цыганскі патрыярх 154
- Фаа Патрык, цыган 133

- Фаленго Тэафілё, італійскі паэт 90
Фалля Манўэль дэ, музыкант 157—158
Фасбэндэр Пэтэр, нямецкі пілігрым 47
Філдынг Гэнры, ангельскі пісьменнік-раманіст 151
Філіп III (Добры), князь Бургундыі 67, 86
Філіп II, кароль Гішпаніі 125
Філіп III, кароль Гішпаніі 126
Філіп IV, кароль Гішпаніі 126, 157, 160
Філіп V, кароль Гішпаніі 127
Філіп, кароль Англіі 107, 125
Фінляндыя 16, 101, 178, 222—223
Фірдаўсі, пэрсідскі паэт 32
Фішэр Эўген, нямецкі антраполог 191
Франкфурт-на-Майне 59, 67, 76, 119
Франсўа I, кароль Францыі 81—82
Францыя 16, 60—61, 66—68, 79—82, 90, 107, 114—117, 130, 132, 137, 149,
170—171, 184, 187, 196, 201—202, 212, 216
Фрыдрых, пфальцграф 76
Фрызляндыя, правінцыя ў Нідэрляндах 61
Фрыч Агазур, нямецкі юрыст 144
Фрэдэрык III, імператар 75
Фрэдэрык II, кароль Даніі і Нарвэгіі 101
Фрэдэрык II (Вялікі), кароль Прусіі 125
Фрэдэрык Аўгуст I, электар Саксоніі 120
Фрэдэрык Ёільям, электар Брандэнбурга 119
Фрэдэрык Ёільям I, кароль Прусіі 120
Фрэдэрык Ёільям II, кароль Прусіі 138
Фрэскабальдзі Ніколё, італійскі пілігрым 46—47
Фэрдынанд I, імператар 92, 122
Фэрдынанд VI, кароль Гішпаніі 127—128
Фэрдынанд, манарх Кастыліі і Арагона 84
- Харватыя 140, 161, 186, 197, 200, 209, 222
Хрыстыян III, кароль Даніі і Нарвэгіі 101
Хэлмна, лагер смерці 193
Хэрэс-дэ-ля-Франтэра, горад у Гішпаніі 140, 158
- Цыган (Чыган), прозвішча 53, 93
Цюрых 59
- Чарлз I, кароль Вялікай Брытаніі і Ірляндыі 113
Чарлз Эгмонцкі, князь Гельдэрсэ 88
Чарнагорыя 202, 222
Чаўшэску Нікалаэ, прэзідэнт Румыніі 207
Чудзі Людвіг, швайцарскі пілігрым 48
Чэлебі Эўлія, турэцкі вандроўнік 135
Чэмбэрз Іфрэм, ангельскі энцыклапедыст 144

Чэмбэрлен Г'юстан Ст'юарт, філосаф 182
 Чэхаславацчына 53, 192, 200, 203, 205—206, 214, 235
 Чэшская Рэспубліка 222

Шангуль, індыйскі кароль 32
 Шарль ІХ, кароль Францыі 82, 114
 Шатляндцы 94, 96, 98—100, 107, 132—133, 137, 140, 153, 171, 210, 218—219; *гл. таксама* Вялікая Брытанія
 Шахтэн Дытрых фон, нямецкі пілігрым 47
 Швабія, гістарычная правінцыя 58, 138
 Швайцарыя 59, 68, 75, 77—78, 116, 130, 138, 149, 171, 184, 186, 219, 222, 227
 Швэцыя 16, 25, 100—101, 130, 139, 142, 170, 213, 221—222, 243
 Шпэер, Райнлянд 121
 Шры-Ланка 148
 Штампф Ёган, швайцарскі хранограф 78
 Шьлер Ё. К. Фрыдрых фон 138
 Шышман Іван, цар Баўгарыі 50

Эгіпет 33, 43
 Эдўард VI, кароль Англіі 97
 Эдынбург 112, 132
 Элізабэт I, каралева Англіі 107—110, 132
 Эльзас 59, 79, 116, 149, 184, 187, 196, 219, 224
 Эмпэрля (Ёханэс Ля Фортун), цыганскі разбойнік 137—138
 Энрыкэ, кароль Кастыліі 83
 Эрнст Людвіг, граф Гэсэ-Дармштата 120
 Эрфурт, горад у Нямецчыне 67
 Эстонія 101, 222
 Эўсум Ёган ван, флямандскі чыноўнік 143, 223
 Эштэргазі Фэрэнц, граф Галанты 123

Югаславія 44, 53, 174, 195—197, 201—203, 208—209, 215—217, 222, 235; *гл. таксама* Боснія, Македонія, Сербія, Славенія, Харватыя, Чарнагорыя
 Юстынгер Конрад, швайцарскі хранограф 59

Ямайка, востраў 133
 Ян II, кароль Арагона 83
 Ян III, кароль Партугаліі 85—86, 131
 Ясы, горад у Малдавіі 167
 Ясэновак, лагер смерці 197

Навукова-папулярнае выданне

**Фрэйзэр Ангус
Цыганы**

Рэдактары

Маргарыта Хадановіч, Марыя Кавальчук

Карэктар

Марыя Ігнаценка

Макетаванне

Кастусь Санько

Тэхнічны рэдактар

Ала Тоўстая

Мастацкае афармленне

Віталь Катовіч

Апрацоўка ілюстрацый

Кастусь Кіслійка

Падпісана да друку 03.12.03. Фармат 60x90 ¹/₁₆. Папера афсетная.

Гарнітура Newton СТГ. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 18,0. Ул.-выд. арк. 18,9.

Наклад 1000 паасобнікаў. Замова № 23.

НВК «Тэхналогія». ЛВ № 73 ад 12.11.02. 220007, Мінск, вул. Ляўкова, 19.

Друк НВК «Тэхналогія». ЛП № 153 ад 30.12.02. 220007, Мінск, вул. Ляўкова, 19.

Сертыфікат паліграфічных паслуг МН № 0000385,

выдадзены 19.03.99 Беларускай гандлёва-прамысловай палатай.

Фрэйзэр А.
Ф 93 Цыганы / Ангус Фрэйзэр; Пер. з анг. А.Кузьміч. — Мн.: Тэхна-
логія, 2003. — 272 с.

ISBN 985-458-091-1.

Гэтая кніга пра асаблівы народ, які з'явіўся ў Эўропе больш як дзевяць стагод-
дзяў таму. Іх звычаі дагэтуль выклікаюць неразуменне. Яны вядомыя сваёй му-
зычнасцю, лекарскім майстэрствам, варажбаю, кавальствам і гандлем коньмі.
Яны зазналі рабства, пераслед і генацыд. Але насуперак усім выпрабаванням вы-
жылі, захаваўшы сваю адметную культуру.

Для шырокага кола чытачоў.

УДК 397.7

ББК 63.5

КНИГІ ВИДАВЕЦТВА “ТЭХНАЛОГІЯ”

- Залоска Ю.* Версіі: Шлях да храма “idea sui”: дзённік, дыялогі, эсэ. 1995. — 463 с.
- Picarda Guy.* Minsk: A Historical Guide. Мінск: гістарычны, культурны, бізнес-гід. 1994. — 356 с.
- Акадэмік Гаўрыла Гарэцкі: Успаміны, артыкулы, дакументы; Да 100-годдзя з дня нараджэння. 2000. — 420 с.
- Лоўзі Дж.* Гістарычныя ўводзіны ў філасофію навукі. 1995. — 328 с.
- Дапаможнік для журналістаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. 1995. — 176 с.
- Брэтон Ф., Пру С.* Выбух камунікацыі: Нараджэнне новай ідэалогіі. 1995. — 336 с.
- Говард М.* Сучасная культурная антрапалогія. 1996. — 478 с.
- Бэрдшоў Дж.* (пры ўдзеле Э. Роса). Эканоміка. Частка 1. 1996. — 560 с.
- Бэрдшоў Дж.* (пры ўдзеле Э. Роса). Эканоміка. Частка 2. 1999. — 528 с.
- Дэні А.* Гісторыя эканамічнай думкі. 1996. — 736 с.
- Сўінджвуд Э.* Сціслая гісторыя сацыялагічнай думкі. 1999. — 349 с.
- Анталогія сучаснай палітычнай філасофіі / Уклад. *Я. Кіш.* 1999. — 462 с.
- Бэрк П.* Народная культура Эўропы ранняга Новага часу. 1999. — 380 с.
- Ўінтэр Г.Р., Бэлоўз Т.Дж.* Канфлікт і кампраміс: Уводзіны ў палітычную навуку. 2002. — 507 с.
- Гідэнс Э.* Сацыялогія: Кароткія і крытычныя ўводзіны. 2003. — 124 с.
- Малаяя жанчына ў небяспецы / Пад рэд. *Б. Леві.* 2003. — 247 с.
- Смоляр Г.* Менскае гета: Барацьба савецкіх габраяў-партызанаў супраць нацыстаў / Пер. з анг. *М. Глівіча.* 2002. — 182 с., [4] арк. іл.
- Эрб Э. і інш.* Кропка кропка працяжнік: Нямецка-беларускі паэтычны дыялог “Каардынаты сучаснасці” (Мінск, снеж. 2000 г.) / *Э. Эрб, Н. Гумэльт, С. Кірш;* Уклад. *Э. Эрб;* Пер. з ням. *А. Разанова.* 2000. — 114 с.
- Мархель У.* Водгулле: Пер. з польскай. 2000. — 142 с.
- Купала Янка.* Зніч любові / Пер. на бел. мову *У. Мархеля.* 2002. — 69 с.
- Уладзіслаў Сыракомля.* Згадкі Нясвіжа / Пер. з пол. *У. Мархеля.* 2002. — 20 с.
- Глівіч Н.* ...! плямы на табе няма: Лірычны раман. 2003. — 26 с.
- Наша Ніва: Першая беларуская газета з рысункамі. Вып. 3. 2000. — 800 с.
- Наша Ніва: Першая беларуская газета з рысункамі. Вып. 4. 2003. — 684 с.
- Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906—1915). У 5 т. Т. 1: А—Д / Уклад. *А.М. Анісім, І.Л. Капылоў, В.П. Лемцюгова, Г.К. Усціновіч;* Пад рэд. *В.П. Лемцюгавай.* 2003. — 624 с.
- Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Мінская вобласць: Нарматыўны даведнік / *І.А. Гапоненка, І.Л. Капылоў, В.П. Лемцюгова* і інш.; Пад рэд. *В.П. Лемцюгавай.* 2003. — 605 с.
- Слоўнік выдавецкіх і паліграфічных тэрмінаў: ангельска-беларускі, беларуска-ангельскі / Уклад. *К. Санько;* Навук. рэд. *А. Зьмітровіч.* 2003. — 93 с.
- Саверчанка І.* Aetna mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. 1998. — 319 с. + (64 с. укл.).
- Шматаў В.Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI—XVIII стст. 2000. — 131 с.
- Гаранін С.Л.* Шляхамі даўніх вандраванняў: Гістарычна-гэарэтычны нарыс развіцця беларускай паломніцкай літаратуры XII—XVI стст. 2000. — 203 с.
- Валодзіна Т.* Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў. 1999. — 167 с.
- Верашчагіна А.У., Гурко А.В.* Гісторыя канфесій у Беларусі: Мінулае і сучаснасць. 2000. — 157 с.
- Дзёрбіна Г.* Права і сям’я ў Беларусі эпохі Рэнэсансу. 1997. — 175 с.
- Бубен С.С., Процька Т.С.* Правы чалавека: Дапам. для настаўнікаў. 2001. — 366 с.
- Лакотка А.* Беларусы. Т. 2. Дойлідства. 1997. — 391 с.

- Дробаў Л.Н.* Графіка Беларусі XIX—пачатку XX стагоддзя. 2000. — 67 с.
- Скорабагатаў В.* Зайгралі спадчыныя куранты: Цыкл нарысаў з гісторыі праф. муз. культуры Беларусі. 1998. — 154 с.
- Скорабагатаў В.* Абышоўся без славы...: Кампазітар Ян Тарасевіч. 2001. — 139 с.
- Магутны Божа: Творы для голасу і фартэпіяна. Выпуск 1 / Уклад. *Г. Каржанеўская, В. Скорабагатаў*. 2001. — 48 с.
- Магутны Божа: Творы для хору а сарелла. Выпуск 2 / Уклад. *К. Насаеў, В. Скорабагатаў, Ж. Ялфімава*. 2001. — 48 с.
- Кузняцоў В.* Урачыстыя фанфары і Кант-Гімн (паводле “Полацкага сшытка” 1640 г. для сімфанічнага аркестра): Партытура. 2002. — 7 с.
- “Фаўст”: Опера А.Г. Радзівіла на лібрэта Ё.В. Гётэ. 1999. — 70 с.
- Неўдах У.* *Santantibus organis*: Беларуская арганная культура ў кантэксте еўрапейскага музычна-гістарычнага працэсу. 1999. — 170 с.
- Белорусская этномузыкалогія: Очерки истории (XIX—XX вв.). 1997. — 254 с.
- Рамза Т.Р.* Безасабовыя сказы. 1998. — 71 с.
- Гісторыя штодзённасці і правы чалавека: Матэрыялы Міжнар. канф., 1—5 снежня 1999 г., Мінск / Уклад. *П. Садоўскі, М. Тэлюс* / Пер. *Г. Скакун*. 2001. — 276 с.
- Загароддзе-3: Матэрыялы навук.-краязнаўч. канф. “Палессе ў XX стагоддзі”, 1—4 чэрвеня 2000 г., Беласток / Уклад. і агул. рэд. *Ф.Д. Клімчука, А. Энгелькінг, В.А. Лабачэўскай*. 2001. — 320 с.
- Хроніка Убарскага Палесся / Аўтар-уклад. *А.І. Атнагулаў*; Навук. рэд. *В.Л. Насевіч*. 2001. — 496 с.: іл.
- Лабачэўская В.А.* Захавальнік Палескага музея Дзмітрый Георгіеўскі: Да 75-годдзя адкрыцця музея ў Пінску. 2001. — 82 с., 17 арк. іл.
- Рудовіч С.* Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. 2001. — 201 с.
- Савік Л.С.* Пакліканья: Літаратура беларускага замежжа. 2001. — 479 с., 8 арк. іл.
- Урбан П.* Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць. 2001; 2-е выд. 2003. — 216 с.
- Малоха М. Фразеалогізмы с концептом “дерево” в зеркале народной культуры. 1998. — 141 с.
- Барыс С.* Беларускія імёны: Дапаможнік для маладых бацькоў. 2001. — 16 с.
- Сіячко П.* Культура мовы. 2002. — 444 с.
- Лозка А.* Беларуская батлейка: Каляндарныя і абрадавыя гульні. 1997. — 183 с.
- Гуртык К.* Кароткая граматыка беларускай мовы ў табліцах для нямецкамоўных навучэнцаў. 2001. — 89 с.
- Старжынская Н.С.* Тэорыя і методыка развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў. 2000. — 223 с.
- Матэматычная энцыклапедыя / Гал. рэд. *В. Бернік*. 2001. — 496 с.: іл.
- Процька Т.* Пакутнік за Веру і Бацькаўшчыну. 1996. — 63 с.
- Чарняўскі М.* Правадыр крылатых вершнікаў. 1998. — 64 с.
- Болатаў А., Рыдзэўскі Г.* Ахвяруючы сябе Бацькаўшчыне. 1999. — 64 с.

Заснаваная ў 1988 годзе

Выдаем манаграфіі,
матэрыялы канферэнцый,
аўтарэфераты дысертацый,
слоўнікі, даведнікі,
навучальныя дапаможнікі

Ажыццяўляем выданне
прадстаўнічай і юбілейнай
літаратуры ад рукапісу —
да гатовай кнігі

19, вул. Ляўкова,
220007, г. Мінск
Тэл./факс:
(+375 17) 227-19-40,
221-77-40, 219-07-45,
219-05-15, 213-19-82
АТС СМ-41-00
<http://www.tn.by>;
E-mail: firm@tn.by

Выпускаем праспекты,
каталогі ды іншую
друкаваную прадукцыю
(поўны выдавецкі цыкл)

ЛБ № 73 ад 12.11.02, ЛП № 153 ад 30.12.02

Ангус Фрэйзэр

ЦЫГАНЫ

Гэтая кніга пра асаблівы народ, які з'явіўся ў Эўропе больш як дзевяць стагоддзяў таму. Яны не прынялі аселага ладу жыцця. Іх звычаі дагэтуль выклікаюць неразуменне.

Яны вядомыя сваёй музычнасцю, лекарскім майстэрствам, варажбаю, кавальствам і гандлем коньмі.

Яны зазналі рабства, пераслед і генацыд.

Але насуперак усім выпрабаванням выжылі, захаваўшы сваю адметную культуру. Як гэта ім удалося?

Чытайце кнігу.

ISBN 985-458-091-1

9 789854 580913

АНГЛЫС ФРАЕНЗЕР
deeseineddφ

UBIN
VHBI